

Anders Andrén

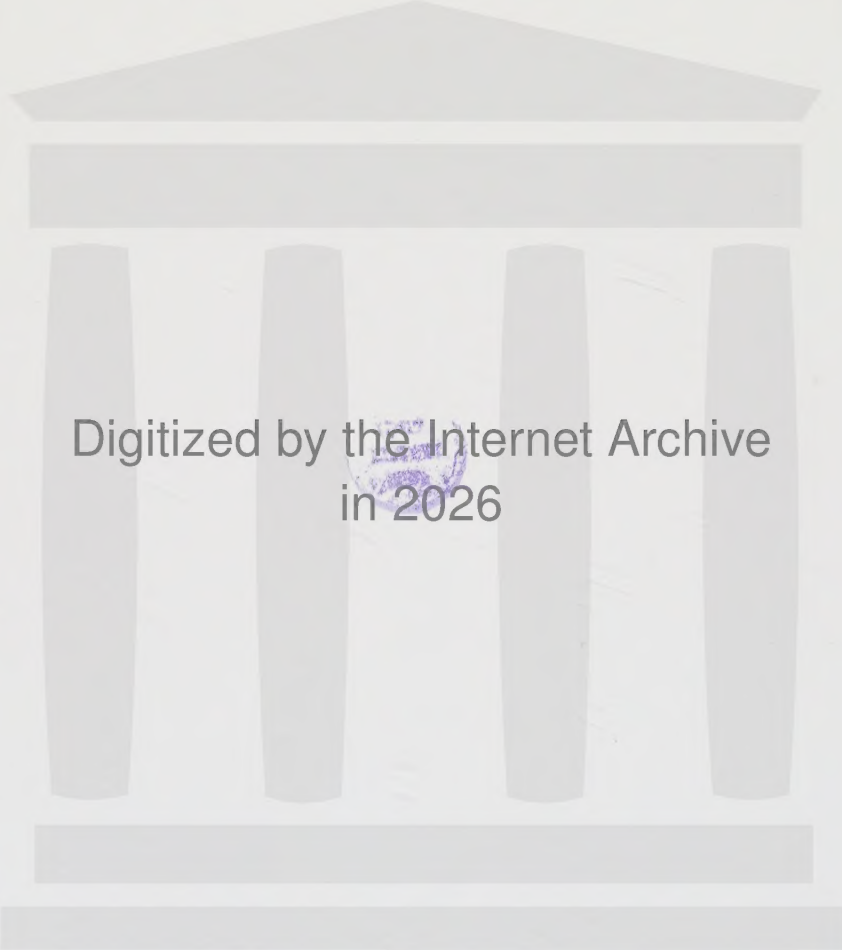
Den urbana scenen

Städer och samhälle i det medeltida Danmark

Diss.
Rund.
1905

Liber

Digitized by the Internet Archive
in 2026

https://archive.org/details/IA41546724_0008

ACTA ARCHAEOLOGICA LUNDENSIA

SERIES IN 8°. Nr 13

DEN URBANA SCENEN

STÄDER OCH SAMHÄLLE I DET MEDELTIDA

DANMARK

AV

ANDERS ANDRÉN

BONN A R./GERMANY
RUDOLF HABELT VERLAG

MALMÖ/SWEDEN
CWK GLEERUP

CWK Gleerup is the imprint for the scientific and scholarly publications
of Liber Förlag, Malmö.

Omslagsbilden föreställer Helsingør o 1582, efter en lavering av
Hans Knieper

©1985 Anders Andrén

Omslag: Ingvar Bylund

Sättning: micromax

Tryckning: Infotryck AB, Malmö, 1985

ISBN 91-40-05100-5

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

FÖRORD	1
INLEDNING	3
1 <i>Ett urbant perspektiv</i>	3
2 <i>Några avgränsningar</i>	4
3 <i>Ansatser till en positionsbestämning</i>	6
Mellan tid och rum	6
Det urbana problemet	8
Arkeologisk empiri	9
DEL 1 - EN STADSÖVERSIKT	12
1 <i>Inledning</i>	12
Definitionsproblem	12
Periodiseringsproblem	13
Kontinuitet - Diskontinuitet	16
2 <i>Det medeltida stadslandskapet</i>	18
En typologi av städer	18
En första periodisering	23
Den nedre gränsen	25
En geografisk översikt	25
Några utblickar	29
3 <i>Stadskyrkor och urban struktur</i>	33
Pluralitet	34
Pluraliteten i Lund	36
En första tolkning	41
Enhet	43
Strävan mot enhet	47
Dualitet	48
4 <i>Stadskyrkor och urban ekonomi</i>	50
Antal	50
Storlek	53
5 <i>Städer och tiggarmunkskonvent</i>	58
6 <i>Sammanfattning av del 1</i>	64
DEL 2 - ETT TOLKNINGSFÖRSÖK	65
1 <i>Inledning</i>	65
Principiella utgångspunkter	65
Konkreta tolkningsunderlag	69

2	<i>Perioden 1000 - 1200</i>	71
	Den feodala övergången (o 1000 - o 1050)	72
	Den förtätade landsbygden (o 1050 - o 1130)	77
	Nya ansatser (o 1130 - o 1200)	81
3	<i>Perioden 1200 - 1350</i>	86
	Den kommunala övergången (o 1200 - o 1270)	88
	Städer och torgbyar (o 1270 - o 1350)	94
4	<i>Perioden 1350 - 1550</i>	100
	Kris och inre förändring (o 1350 - o 1400)	102
	Kronans köpstäder (o 1400 - o 1470)	108
	Borgerliga ansatser (o 1470 - o 1550)	113
5	<i>Sammanfattning</i>	119
	Det urbaniserade samhället	119
	De medeltida städerna	123
	Den urbana scenen	124
	NOTER	126
	APPENDIX I - URBANISERINGSKRITERIER	145
	APPENDIX II - KYRKOR OCH SOCKENBILDNING	191
	APPENDIX III - STADSTYPERNAS KRONOLOGI	238
	APPENDIX IV - TIGGARMUNKSKONVENT	242
	ENGLISH SUMMARY	247
	KÄLLOR OCH LITTERATUR	262
	Otryckta källor	262
	Tryckta källor	262
	Litteratur	265
	Förkortningar	281

FÖRORD

Det är nu mer än ett decennium sedan jag, tillsammans med några förväntansfulla arbetskamrater, för första gången steg ner i den lundensiska kulturgyttjan, för att med spade och skyffel angripa stadens medeltida kulturlager. Det vi inte visste denna regntunga augustimorgon var att vi under de följande 14 månaderna skulle komma att frilägga en tidigmedeltida stadsbebyggelse, som inte alls såg ut som den "borde", enligt gängse uppfattningar om medeltida städer. Och detta, att vi fann något "annat", har blivit en bestående erfarenhet, som jag burit med mig sedan dess.

Under de gångna åren har jag haft möjlighet att återkomma till denna erfarenhet i flera olika sammanhang. Först i förbindelse med en utgrävningspublikation, sedan i anslutning till rapporter över det medeltida Lund och nu i samband med en avhandling om städerna i det medeltida Danmark. Perspektivet har vidgats och varken den 10 år gamla undersökningen eller den tidigmedeltida stadsbebyggelsen står längre i centrum, men den bestående erfarenheten finns likväl kvar som en grundläggande fråga: Hur ska de medeltida städerna uppfattas, eftersom det vi påträffade inte stämde överens med traditionella uppfattningar av dessa städer?

Denna fråga har väglett mig genom de fem årens avhandlingsarbete; ett arbete som har varit den stimulerande men också svåra vägen, från att vilja behandla "allt" till att tvingas skriva om "något". Från de första infallen och idéerna till de sista kompromisserna och strykningarna. En förutsättning för arbetet har varit en väl fungerande arbetsmiljö och därför vill jag allra först rikta mig till vännerna på "doktorandfilialen" Krafts torg 4. Tack för många års samvaro med inspirerande diskussioner och öppenhjärtig kritik!

Ett varmt tack vill jag sedan rikta till professor Erik Cinthio, som varit min handledare. Jag hade i början lite svårt att förstå denne antydningarnas mästare, men efter hand som åren gått och mitt eget vetande fördjupats något har jag också lärt mig att uppskatta hans antydningar och den kunskap, som dessa förutsätter. Särskilt under arbetets slutskede har hans kommentarer och råd varit en god hjälp.

En viktig inspirationskälla under arbetets gång har också varit de återkommande diskussionerna med Axel Christophersen och Lars Redin. Många frågetecken har rätats ut och flera suddiga tankegångar har klarnat i dessa givande meningsutbyten.

Utanför institutionen har de fasta replipunkterna varit den lundaarkeologiska avdelningen på Kulturen i Lund, projektet "Medeltidsstaden" i Stockholm och projektet "Middelalderbyen" i Århus. I alla dessa miljöer har jag haft möjligheter till fruktbara åsiktsutbyten, med andra som varit engagerade i likartade stadshistoriska problem. I detta sammanhang vill jag framför allt tacka Bodil Møller Knudsen och Ole Schiørring för inspirerande debatter kring vårt gemensamma intresse, de danska medeltidsstäderna.

Delar av avhandlingen har presenterats på seminarier i Sverige och Danmark och många har också läst olika versioner av avhandlingen. Konstruktiv kritik har jag fått från alla de nämnda miljöerna och därutöver vill jag speciellt nämna de tankeväckande kommentarerna från Gunnar Alsmark, Lynn Åkesson och mina föräldrar.

Även om jag det senaste året har suttit hukad över skrivmaskinen har arbetet som helhet givit många möjligheter till resor. Jag har på ort och ställe försökt få en uppfattning av de flesta danska medeltidsstäder och har, för att få en allmän europeisk bakgrund, gjort studieresor i Storbritannien, Belgien, Nederländerna, Tyska Förbundsrepubliken och DDR. Anslag, som har underlättat resorna, har givits av Kungl Humanistiska Vetenskapssamfundet, Jakob Letterstedts stipendiefond och Evers & CO:s fond för svenske videnskabsmænds studier i Danmark.

På alla dessa resor har jag mötts av en gästfrihet och en hjälpsamhet som på många sätt underlättat arbetet och gjort det till ett rent nöje. Ett stort tack till alla dem, som givit mig logi, visat mig runt i städerna, hjälpt mig med svårtillgänglig lokallitteratur, lånat ut otryckta undersökningar, ordnat planritningar av stadskyrkorna, eller på andra sätt hjälpt mig med praktiska problem.

Till slut vill jag vända mig till dem, som i det pressade slutskedet medverkat till att det blivit en bok av de kladdiga utkast. Ett stort tack till Marianne Thormählen som översatt den engelska sammanfattningen, till Ulla-Britta Ekstrand som renskrivit manuskripten, till Christina Borstam som renritat figurerna, till Inger Kristensson som reprofotograferat bilderna och till Lukas Böök som satt texten och ordnat tryckningen. Anslag till fotosättningen har utgått från Syskonen Willers' donationsfond och Nordenstedtska stiftelsen.

Lund den 1 mars 1985

Anders Andrén

INLEDNING

Ett urbant perspektiv

Den urbana värld som vi idag lever i är historiskt sett en mycket ung skapelse. Ännu för 100 år sedan bodde de flesta på landsbygden och många är fortfarande bara första eller andra generationens stadsbor. Det senaste seklets unika urbana revolution har givit oss städer av aldrig skådad form och storlek.

Men blickar vi för ett ögonblick bortom denna moderna urbanisering ser vi att det existerade ett urbant samhälle också tidigare. Faktum är att själva grunden för dagens skandinaviska stadslandskap lades under medeltiden, dvs för mellan 500 och 1000 år sedan. Resterna av denna tidiga urbana värld skiftar. I vissa fall är det bara en stads läge, som anger någon form av kontinuitet, medan all bebyggelse är försvunnen och stadsplanen är reglerad under senare tider. I andra fall kan det finnas en mer eller mindre välbevarad stadskärna, som i sig rymmer skelettet av en gången tid, som gatusträckningar, torgbildningar och tomtgränser. Mera sällan har bebyggelse bevarats och då ofta som någon enstaka byggnad, stående som en relik från en svunnen tid.

Förhållandet mellan vår urbana värld och den tid då själva basen för stadslandskapet etablerades brukar fr a betraktas på ett konkret plan: Hur gammal är en viss stad? Hur såg den ut? Vilka spår finns ännu bevarade? osv. Men relationerna mellan nu och då kan också ses på ett mer abstrakt sätt: Liksom vi kan söka efter en stads medeltida stadskärna kan man också fråga om det i vårt urbana samhälle finns en "kärna" som har sitt ursprung i den tid, då många av våra städer växte fram. Är det i de medeltida städerna som vi ska söka ursprunget till varuproduktionen, lönearbetet, kapitalbildningen, intresset för vinst, kort sagt för det kapitalistiska samhället?

Dessa mer abstrakta frågor kan sägas bilda bakgrunden till det föreliggande arbetet. Men frågorna kommer inte så mycket att behandlas genom olika omöjliga jämförelser mellan nu och då, utan mer genom studier av själva den medeltida urbaniseringen. Dessa undersökningar har styrts av mycket allmänna frågor kring de medeltida städerna: Hur var den medeltida

urbaniseringen möjlig och vad innebar den? Den mycket allmänna karaktären på dessa frågor innebär att de framför allt kan dryftas genom de mer konkreta perspektiven, alltså genom bebyggelselämningarna, stadsbilden och det urbana landskapet. Många av de traditionella frågorna kring städerna och deras ursprung kan med andra ord användas i dessa sammanhang, t ex frågor om ålder, utseende och funktion.

Förhållandet mellan nu och då kommer alltså inte att visas genom att olika perioder uttryckligen ställs mot varandra. I stället är arbetet ett försök att ge perspektiv på nuet; att "erövra" historien och uppfattningen av de medeltida städerna, genom perspektiv som med nödvändighet är förankrade i nutiden.

De mer abstrakta frågorna kring förhållandet mellan medeltidens städer och dagens samhälle har främst diskuterats i samband med de viktigaste medeltida stadsregionerna i Europa, t ex Norditalien och Flandern. Blickpunkten i detta arbete är lite annorlunda, nämligen det medeltida Danmark – ett område som idag motsvarar Sydsverige, Danmark och nordligaste Västtyskland. Undersökningsområdet ligger i det som var de yttre delarna av det medeltida Europa, men de allmänna frågorna kring den medeltida urbaniseringen och dess roll har minst lika stort intresse här som i någon annan, kanske mer central, stadsregion. Problemet gäller ju i hög grad förhållandet stad-samhälle och det är relationer som även kan studeras där urbaniseringen var kvantitativt sett ringa. Det slutgiltiga valet av undersökningsområde är till delar praktiskt betingat, som ett försök att finna en lämplig nivå mellan de allmänna frågorna och min egen erfarenhet från flera års studier av en enskild medeltida stad, nämligen Lund.

Några Avgränsningar

Arbetet är i huvudsak inriktat på "medeltiden", dvs den period som i Skandinavien omfattar tiden från omkr 1000 till omkr 1550. Trots att begreppet ursprungligen är idéhistoriskt har det ett visst berättigande också i ett urbant perspektiv. Perioden framstår som en relativt sammanhängande enhet, under vilken ett egentligt stadslandskap byggdes upp. De 300-550 åren mellan medeltiden och det sena 1800-talets industrialisering framstår nästan som en urbaniseringslakun, med relativt få förändringar, ofta inskränkta till regleringar i det urbana landskapet eller av enskilda städer.

Undersökningsområdet är som sagt begränsat till det medeltida Danmark, ett begrepp som främst konstituerades av överhögheitsrätten och av kyrkans organisation. Med tanke på den långa undersökningsperioden måste varje geografisk avgränsning av begreppet Danmark bli en kompromiss. Jag har valt att utesluta Estland, Gotland och Rügen, som endast under vissa perioder av medeltiden låg under den danska kronan och som på många sätt också måste ses i andra geografiska och historiska sammanhang. Detsamma gäller Fehmarn, som trots de kontinuerliga formella banden med den danska

kronan snarare ska ses i samband med Holstein; även detta område har alltså uteslutits från föreliggande studie. Undersökningsområdet är med andra ord begränsat till det nuvarande Danmark, de gammaldanska landskapen i Sverige (Skåne, Blekinge och Halland) samt Sydslesvig i Västtyskland (Kreis Südtondern, Husum, Eiderstedt, Flensburg-Land, Schleswig och Eckernförde).

Danmark var ur rättslig synvinkel uppdelat i olika "land" (landskap) under hela medeltiden. Och från en ekonomisk och social synpunkt kan man närmast tala om ett danskt kärnområde (mellersta Jylland, Fyn, Sjælland och Skåne) kontra ett marginalområde (nordvästra Jylland, Halland, Blekinge och Bornholm) och ett gränsområde (Sønderjylland och öarna söder om Fyn och Sjælland). Politiskt yttrade sig dessa skillnader i att kärnområdet oftast låg under kronan, medan övriga regioner under långa perioder var förlänade till inhemska och utländska länsberrar. Av särskild betydelse blev den ärftliga förläningen av Sønderjylland (Slesvig), som efter hand etablerades som en del av det politiskt delvis oavhängiga hertigdömet Slesvig-Holstein.

I denna relativt sammansatta enhet, som kan definieras som det medeltida Danmark, finns uppgifter om 112 städer (se plansch sist i boken). Alla dessa orter är omtalade med ett eller flera "urbaniseringskriterier", som visar att de under någon period var fiskalt avgränsade tätorter och centralorter. Däremot är inte alla platserna kända som "typiska" medeltidsstäder, med t ex egen stadsstyrelse eller egen stadsjurisdiktion.

Avhandlingen är allmänhistoriskt inriktad, men samtidigt förankrad i specialvetenskapen medeltidsarkeologi, vilket kanske kräver några förklarande ord. Genom efterkrigstidens stora arkeologiska undersökningar i de medeltida stadskärnorna har många arkeologer kommit att stöta på stadshistoriska problem och också delvis ersatt historiker och rättshistoriker i den stadshistoriska diskussionen. Bakgrunden till detta förändrade debattläge är alltså mer betingat av ett nytt och svårhanterligt källmaterial, än av ändrade synsätt och uppfattningar av urbaniseringen. Trots den "empiriska" orsaken till det nya läget kan det finnas skäl att hålla fast vid den arkeologiska anknytningen, inte minst därför att den arkeologiska vardagen, fältarbetet, ger andra mer handgripliga erfarenheter av en medeltida stad, än vad arkivstudier kan ge. Den arkeologiska förankringen i detta arbete innebär att många av problemen har vuxit fram i motsättningen mellan den allmänhistoriska diskussionen och den "arkeologiska erfarenheten" i vid mening. De följande analyserna kommer dock att vila på både arkeologiska och skriftliga uppgifter.

Den arkeologiska förankringen innebär också att mitt arbete växt from inom en i huvudsak arkeologisk miljö, där två viktiga inspirationskällor varit det danska projektet "Middelalderbyen" och det svenska projektet "Medeltidsstaden". Förutsättningarna för diskussioner och utbyte av åsikter har alltså varit mycket gynnsamma, med många personer djupt engagerade i likartade problem. Men det har samtidigt varit en viss nackdel att

avhandlingsarbetet löpt helt parallellt med projekten, därför att det har varit svårt att fullt ut markera samstämmiga eller avvikande meningar. I samtliga fall rör det sig om större eller mindre omtolkningar av de traditionella uppfattningarna kring medeltida städer. Föreliggande arbete ger *min* syn på saken – kanske inte alltid med klara markeringar av var denna sammanfaller eller skiljer sig från uppfattningarna i de två projekten. – Rent allmänt kan man säga att mitt arbete skiljer sig från projektet "Middelalderbyen" genom att dra in samtliga danska medeltidsstäder, alltså även dem som ligger utanför nuvarande Danmark. Och till skillnad från det svenska "Medeltidsstaden" anlägger jag genom detta ett mer totalt danskt perspektiv på de danska medeltidsstäderna i nuvarande Sverige. Denna position, så att säga mellan två länder, både vad gäller studieobjekt och forskningsmiljö har varit en utmaning fylld av många svårigheter men också mycket stimulans!

Ansatser till en positionsbestämning

Arbetet har primärt varit inriktat på att studera medeltida städer, men parallellt med de empiriska frågorna har jag också brottats med teoretiska och metodiska problem. I början av arbetet hade jag vissa allmänna idéer kring teori, metod och empiri. Dessa olika abstraktionsnivåer har efter hand blivit tydligare och modifierats i ständiga växlingar mellan de olika planen. Väl medveten om att de teoretiska och metodiska frågorna är mycket allmänna och omdiskuterade problem ska jag här inte mer än antyda de ställningstaganden, som haft betydelse för avhandlingens uppläggning.

Mellan tid och rum

Hur ska historien uppfattas? Frågan hör till de grundläggande problemen i all historieskrivning, men den har särskilt fångat min uppmärksamhet på grund av det långa och samtidigt avlägsna tidsperspektivet i mitt arbete.

Inom arkeologi har det historiska perspektivet betraktats nära nog som en självklarhet. Ja, man kan direkt hävda att framväxten av disciplinen hänger samman med utvecklingstankens genombrott i 1800-talets Europa¹. Idén om en historisk utveckling genomsyrar hela det arkeologiska tänkandet och först under de senaste 20-25 åren har perspektivet delvis satts ifråga. Det gäller framför allt försöken inom den anglosaxiska forskningstraditionen "New Archaeology" att göra arkeologin till en "science" (ahistorisk naturvetenskap), med täckande lagar för mänskligt handlande².

Ser man de senaste decenniernas arkeologiska diskussioner lite utanför den specialiserade vetenskapens ramar framstår förhållandet mellan ett historiskt och ett ahistoriskt perspektiv som en mycket central motsättning inom all humanvetenskap. Samma frågor var aktuella tex i Marx uppgörelse med den klassiska nationalekonomin och den tyska historis-

men³, i den sk Metodstriden på 1880-90-talet⁴, i de funktionalistiska och strukturalistiska angreppen på historia under 1900-talet⁵ och i uppgörelsen mellan de sk substantivisterna och formalisterna inom ekonomisk antropologi på 1960-70-talet⁶. Skiljelinjen i historieuppfattning – och ytterst verklighetsuppfattning – är idag kanske mest påtaglig i de traditionella gränserna mellan humaniora och samhällsvetenskap.

Å ena sidan betonas den ständigt föränderliga tiden, de nya förutsättningar och människans skapande förmåga och möjligheter. Å andra sidan framhävs samtida system, funktioner och strukturer till vilka människan är bunden. Denna samtid kan på ett annat sätt beskrivas som ett rum; och med ett rum avser jag då både dess bokstavliga och dess metaforiska betydelse. Alltså både det faktiska rum i vilket människan agerar och det teoretiska rum varigenom agerandet analyseras med metaforer knutna till rumsliga relationer (t ex begrepp som bas-överbyggnad, subsystem, djupstruktur och överjag).

Svårigheten att se historien som både tid och rum (dvs att se den som både historisk och ahistorisk) är i grunden ett problem att nå den "socialiserad människan", som är både individ och samhällsvarelse, både fri och bunden⁷. Samma motsättning mellan det specifika (tiden) och det generella (rummet) återfinns också i förhållandet mellan empiri och teori. Liksom det är svårt att nå den socialiserade människan finns det problem att formulera en historieteori. Eftersom all teoribildning fordrar någon slags "samtidighet" mellan teorins olika delar är det t ex svårt att helt fånga en historisk process⁸. I stället måste mänskligt handlande uppfattas i någon slags abstrakta kompromisser.

Det ena alternativet är att upprätta någon form av samtidighet (eller rum) av längre eller kortare varaktighet, vilket bildar utgångspunkt för vidare analyser. Så bygger all periodisering mer eller mindre uttalat på denna kompromiss mellan tid och rum: Historien uppfattas som en tid av på varandra följande rum⁹.

Det andra alternativet innebär i stället att verkligheten (rummet) generellt delas upp i olika element, vari förändringen (tiden) kan studeras. Denna kompromiss mellan tid och rum är grunden för all kvantitativ historia. Man isolerar olika enheter, vilka därefter kan studeras genom de kvantitativa förändringarna.¹⁰

Båda sätten att kombinera tid och rum är som sagt kompromisser. De renodlas sällan fullständigt, utan många undersökningar innehåller inslag av båda alternativen; så också detta arbete. Å ena sidan menar jag att en periodisering av historien är en nödvändig abstraktion för att försöka fånga den medeltida urbaniseringen. Det vill säga att periodiseringen är något mer än en beskrivning och ett arkeologiskt hjälpmedel¹¹, den är ett sätt att se historien. Men å andra sidan är det grundläggande studieobjektet i detta arbete (den medeltida staden) en mer generellt avgränsad enhet, inom vilken jag söker skillnader, bland annat med hjälp av periodiseringen.

Det urbana problemet

Vad är en stad? Frågan är näst intill oundviklig och inleder i stort sett alla större stadsöversikter. I svaren på denna fråga kan man se klara motsättningar, som hänger samman med historiesyn och verklighetsuppfattning. Dels de som optimistiskt hävdar att en mer generell stadsdefinition är möjlig att formulera, t ex Gideon Sjöberg¹². Dels de som avfärdar alla generella stadsdefinitioner och menar att begreppet stad skiftar allt efter tid och rum, t ex Carl Haase¹³. I dessa motsatta ståndpunkter betonas med andra ord antingen tiden (det specifika) eller rummet (det generella).

Men som en skapelse av den socialiserade människan måste begreppet stad i sig innefatta både något generellt och något specifikt.¹⁴ Den generella sidan av stadsbegreppet kan ses som nödvändiga (men inte tillräckliga) krav på att städerna måste vara tätorter och centralorter. Det vill säga att de aktuella orterna omfattar permanent tätbebyggelse bebodd av män och kvinnor¹⁵ och att det i denna tätbebyggelse upprätthålls vissa centrala funktioner i förhållandet till ett större eller mindre omland. Det är utifrån en sådan allmän bestämning som Fernand Braudel kan hävda att "en stad är alltid en stad".¹⁶ Den specifika sidan av stadsbegreppet avser däremot hur en tätort är organiserad och vilka förhållanden som råder mellan en centralort och dess omland. Hit hör alltså alla de bestämningar av stadsbegreppet, vilka skiftar allt efter område och period.

Definitionsfrågorna berör också problem kring städernas "roll" eller historiska betydelse, något som närmare tagits upp i antologin "Towns in Societies", där Philip Abrams sammanfattat idéer kring städer och ekonomisk tillväxt.¹⁷ Han visar att ju mer man uppfattar stadsbegreppet som universellt desto lättare är det att betrakta det urbaniserade samhället som en dualistisk ekonomi, bestående av en agrarekonomi och en urban ekonomi. Staden kan då betraktas som en särskild "samhällskraft", som antingen motverkar eller påskyndar samhällets förändring. Mot detta synsätt hävdar Abrams att en generell definition av stadsbegreppet inte är möjlig, varför städerna inte heller kan betraktas som fristående sociala enheter. I stället för att uppfatta städerna som en egen samhällskraft, menar han att de ska betraktas som ett rum, eller en samhällelig "arena",¹⁸ vilken fylls allt efter de rådande maktförhållandena och konflikterna. Städerna uppfattas alltså som en del av samhället.

Frågan om städerna och deras eventuella aktiva historiska roll har framför allt diskuterats i samband med det medeltida samhället i Europa. Som Abrams visar har Max Weber, Henri Pirenne och Michael Postan uppfattat de medeltida städerna som en särskild samhällelig kraft, generellt definierad utifrån marknadsekonomisk handel och hantverk. För Pirenne och Postan var det städerna och deras handel som bröt ner det omgivande feodala samhället, medan Weber i stället såg de medeltida städerna och deras skrå- och handelsmonopol som ett hinder för den spirande kapitalismen.¹⁹

Samma frågor var också aktuella i den diskussion, som fördes bland

marxistiska historiker och ekonomer på 1950-talet i "Past and Present", angående de medeltida städernas betydelse i övergången mellan feodalism och kapitalism.²⁰ För Maurice Dobb spelade städerna ingen större roll, medan Paul Sweezy, i Pirennes efterföljd, såg dem som orsaken till feodalismens upplösning. Efter Dobb och Sweezy följde en rad inlägg, där sambandet mellan städer och samhälle betonades tydligare, fr a av Rodney Hilton. Och i senare kommentarer till debatten är det just denna uppfattning som vunnit gehör: De medeltida städerna ses som en del av det feodala samhället. Så har John Merrington på ett slående sätt karakteriserat de medeltida städernas ställning som "den inneboende utvändigheten".²¹ Detta uttryck innebär att städerna var en del av det dåtida samhället, men samtidigt att detta feodala samhälle öppnade möjligheterna för en urban självständighet, på vilken en urban överklass byggde sina maktpositioner. Denna "utvändighet" är ett speciellt drag som skiljer de medeltida städerna i Europa från städer i andra områden och i andra tider. Merringtons metafor är alltså ett försök till en kompromiss mellan tid och rum, eller med andra ord mellan städernas generella ställning i samhället och deras specifika betydelse i det feodala samhället i Europa. Just som ett försök att fasthålla den "socialiserade människan" menar jag att Merringtons ord kan vara en fruktbar utgångspunkt för vidare analyser och tolkningar av de medeltida städerna; något som jag återkommer till senare.

Arkeologisk empiri

Vad är arkeologisk empiri? Frågan har ett vitalt kunskapsteoretiskt intresse om den arkeologiska empirin ska kunna utnyttjas i olika försök att skriva historia i vid mening.

En första bestämning av det arkeologiska källmaterialet kan lämpligen utgå från motsättningen mellan historia och arkeologi, dvs i det motsatsförhållande, där problemet blottades för min egen del. Förhållandet mellan dessa specialvetenskaper har dryftats av många och jämförelserna har växlat mellan olika plan.²² Jag vill här begränsa mig till de olika källmaterialens kunskapsmässiga karaktär och kan med två motsatta åsikter i den arkeologiska debatten belysa spännvidden mellan olika uppfattningar. Å ena sidan Mats P Malmer, som hävdar att skriftliga källor är subjektiva spår, till skillnad från artefakterna som "utgör idel "kvarlevor", rester av själva det historiska skeendet och innehåller såsom sådana en objektiv sanning som omedelbart kan utnyttjas".²³ Å andra sidan Axel Christophersen, som menar att källmaterialen är av "prinsipiellt samma slag".²⁴

I motsats till Christophersen vill jag hävda att det finns en principiell skillnad, men gentemot Malmer menar jag att denna skillnad inte kan beskrivas längs skalan subjektivitet-objektivitet. I stället är det frågan om abstraktionsnivå, där skriftliga källor är mer abstrakta och arkeologiska källor är mer konkreta. Alla skriftliga källor är såsom medvetna handlingar abstraktioner av verkligheten, både genom det utsnitt som presenteras och

genom de tecken som används (språket). I t ex en jordebok är allt det faktiska arbetet på åkrarna abstraherat till numeriska uppgifter om arrende eller skatt. Även i berättande källor är uppgifterna inskränkta till det som ansågs viktigt och relevant för handlingen, alltså till en form av abstraktioner. De arkeologiska källorna är däremot på ett helt annat sätt knutna direkt till den konkreta totala verkligheten. Föremål kan vara oavsiktligt tappade och avfallsmassor kan vara tillfälligt kringspredda. Vi kan inte utesluta att källmaterialet delvis är tillkommet genom slump, tillfälligheter eller olyckshändelser (t ex att någon snubblade över en sten och tappade ett föremål).

Den arkeologiska empirins konkreta karaktär innebär att den är mycket sammansatt och att det finns en mångtydighet och totalitet, som kan vara mycket besvärande vid analyser och tolkningar. En utväg från problemet kan vara att även *inom* den arkeologiska empirin försöka urskilja kvalitativa skillnader. Jag skulle här vilja skilja mellan manifesta och latenta spår,²⁵ såsom en arkeologisk parallell till manifest och latent ideologi. Med begreppen manifest och latent ideologi vill Sven-Eric Liedman göra en distinktion mellan de direkt uttryckta tankarna och idéerna och vårt oavslutade vardagliga tänkande, ofta knutet till handlingar, gester och åtbördor.²⁶ Genom att den manifesta ideologin är uttryckt i ord kan den tolkas och analyseras mer direkt, medan den latent ideologin är mindre lättillgänglig. Det är den manifesta ideologin som ligger till grund för t ex idéhistoriska översikter, medan den latent ideologin är svårare att presentera på samma sätt. Men bortom den manifesta ideologin finns alltid en latent ideologi, som efter analyser kan nyansera bilden av den manifesta ideologin.

Ett likartat förhållande menar jag råder i det arkeologiska källmaterialet, där vi har att räkna med dels medvetna konstruktioner (manifesta spår), dels mer tillfälliga, slumpmässiga rester (latenta spår). Denna gräns mellan det manifesta och det latent ska inte ses som en absolut kategoriindelning, utan snarare som olika aspekter på de fysiska lämningarna. En keramikskärva är som en del av ett kärl ett manifest spår, men som rest av den situation där kärlet gick sönder i de flesta fall ett latent spår. Men de olika aspekterna kan vara mer eller mindre framträdande. Fasta anläggningar, där konstruktions-sammanhanget och fyndomständigheter sammanfaller rumsligt kan ses som mer manifesta spår än t ex enstaka lösfynd. Framför allt i medeltidsarkeologiska sammanhang framstår empirins olikheter i sin fulla vidd, allt från monumentala katedraler till en obestämd "kulturgyttja" fylld med allehanda avfall och rester av mänsklig verksamhet.

Genom sin medvetna karaktär är de manifesta spåren mest likartade de mer abstrakta historiska källorna och bör därför lämpa sig bäst för inledande analyser. De latent spåren är däremot svårare att analysera direkt och därför fordras någon form av tolkningsram, uppbyggd utifrån de manifesta spåren. Denna tolkningsram kan sedan i och för sig modifieras vid undersökningar av de latent spåren, särskilt då dessa genom sin mindre

medvetna karaktär kan rymma en verklighet, som är mindre beslöjad eller förvrängd.

De manifesta spårens företräde vid inledande och övergripande analyser innebär en paradox i förhållande till den stadshistoriska diskussionens nuvarande arkeologiska förankring. Denna anknytning har ju sin främsta orsak i källmaterialets tillväxt, och då fr a av sk "massmaterial",²⁷ som är att betrakta som latent spår! Med andra ord: Den empiriska grunden för arkeologernas stadshistoriska intresse kanske inte är möjlig att direkt utnyttja i stadshistoriska undersökningar!²⁸

Genom distinktionen mellan manifesta och latent spår kommer jag här att i stort sett "gå runt" massmaterialens problem. I stället är avhandlingens kunskapsteoretiska inriktning ett försök att skapa tolkningsramar för just detta massmaterial. Avhandlingens första del är ägnad åt en översiktlig analys av de medeltida städerna, genom några ytterst manifesta spår, nämligen städernas kyrkliga institutioner. Och utifrån dessa analyser är den andra och avslutande delen ett försök att tolka de medeltida städerna och deras förhållande till det samtida samhället.

DEL 1

EN STADSÖVERSIKT

Inledning

Litteraturen om medeltida städer eller om urbana problem i allmänhet är ofantlig och att ge en rättvisande bild av denna litteratur skulle fordra en alldeles egen idéhistorisk översikt. Ett sätt att ändå antyda tendenserna i det som skrivits om medeltida städer, och fr a om medeltida städer i Skandinavien, är att ta upp frågan om tid och rum. Det vill säga, hur definieras städerna, på vilket sätt periodiseras historien, hur utnyttjas perioderna och hur uppfattas frågan om kontinuitet och diskontinuitet?

Definitionsproblem

I inledningen berörde jag kort de mer generella uppfattningarna om stadsbegreppet, men det är också viktigt att se mer konkret hur de medeltida städerna i Danmark ska definieras. En sådan översikt kan lämpligen utgå från en skandinavisk horisont.

Frågor om det medeltida stadsbegreppet har fr a diskuterats i allmänna stadsöversikter och mera sällan i enskilda stadsmonografier. Gemensamt för alla de presenterade stadsdefinitionerna är att de innefattar de generella kraven på stadsbegreppet: Städer måste vara tätorter och centralorter. Åsiktsskillnaderna gäller i stället vilka specificeringar som är nödvändiga för att mer konkret definiera de medeltida städerna. Adolf Schück och flera efter honom har betonat orternas handelsfunktion. Enligt Schücks klassiska definition är en medeltida stad före 1350 "en tätare bebyggelse, vars invånare på grund av sina gemensamma handelsintressen bilda en samhällsenhet i ekonomiskt eller rättsligt avseende eller i bägge dessa hänseenden".²⁹ Städernas rättsliga och administrativa särställning har däremot mer betonats av Hans Andersson, som på ett principiellt sätt delat upp det medeltida stadsbegreppet i funktionella, topografiska och inre rättsligt- administrativa aspekter.³⁰

Men frågan är vilka specificeringar som är tillräckligt omfattande för att täcka det medeltida stadsbegreppet generellt sett. Handel och hantverk kan visserligen förbindas med städerna, men en tydlig urban förankring för dessa ekonomiska verksamheter är urskiljbar först i den senmedeltida stadslagstiftningen. På samma sätt har Knut Helle ifrågasatt den juridiska avgränsningens generella giltighet för det medeltida stadsbegreppet.³¹ Snarare var egen stadsjurisdiktion och stadsstyrelse karakteristiskt för hög- och senmedeltiden, men även då tycks vissa danska städer ha saknat en juridisk särställning.³² Däremot har de danska städerna varit fiskalt avgränsade under större delen av medeltiden, eftersom en särskild tomtskatt (midsommargälden) omtalas redan 1085.³³ Det innebär att Anderssons administrativa kriterium kan upprätthållas som en för medeltiden generell kategori, åtminstone i Danmark.

Sammanfattningsvis innebär detta enligt min mening, att de medeltida danska städerna kan definieras allmänt som fiskalt avgränsade tätorter och centralorter. De närmare bestämningarna av städernas struktur och funktion skiftar däremot även under medeltiden.

Periodiseringsproblem

Synen på städerna kommer fram inte bara i definitionsfrågorna utan också i sättet att periodisera. Stadsbegrepp och periodindelning hänger naturligtvis mycket nära samman,³⁴ men det kan finnas skäl att se närmare på hur man periodiserat och hur man använt perioderna. Även i detta avsnitt begränsar jag perspektivet till skandinavisk stadshistoria, med viss betoning av de danska förhållandena.

I ena änden av det stadshistoriska fältet befinner sig den stora massan av stadsmonografier; en mycket brokig samling översikter skrivna av allt från självlärda lokalhistoriker till specialister av facket. Trots den stora spännvidden är strukturen i stadsmonografierna överraskande enhetlig, med några få lysande undantag.³⁵ Normalt inleds stadshistoriken med en diskussion kring stadens tillkomst, följd av ett historiskt panorama, där det politiska händelseförloppets lokala anknytning nogsamt registreras. Därefter följer en del topografiska upplysningar om staden och dess bebyggelse och slutligen avrundas det hela med en tematisk översikt över näringar och stadsstyrelse.

Eftersom det är enskilda städer som är i blickpunkten tar författarna sällan ställning till allmänna problem rörande urbaniseringen och en eventuell periodisering av denna. Framställningarna domineras i stället av ett mycket påtagligt, men ofta outtalat, ahistoriskt synsätt, som inte fordrar någon periodindelning. Framför allt i de tematiska översikterna är detta tydligt, där den senmedeltida handeln och stadsstyrelsen ofta ges mycket generella drag. I stadsmonografiernas värld befinner sig alltså städerna i ett enhetligt medeltida rum, helt dominerat av handeln.

I den andra änden av det stadshistoriska fältet finns översikterna och sammanfattningarna av urbaniseringen inom större eller mindre områden.

Där ingår periodiseringsproblemen nästan alltid som ett moment, fast periodernas metodiska roll skiftar, liksom grundvalen för själva indelningen.

Uppfattningen av urbaniseringen kan grovt sett delas i ett ahistoriskt kontinuerligt synsätt, där perioderna närmast är beskrivningar eller kronologiska etiketter, och en historisk diskontinuerlig uppfattning, där perioderna markerar de skiftande förutsättningarna och sammanhangen. Oberoende av periodiseringens funktion kan grunderna för indelningen skifta. Utgångspunkterna kan finnas i städerna (t ex administrativa centralorter), i källmaterialets karaktär (t ex rådets införande), i den traditionella indelningen av den politiska historien (t ex "Valdemarstiden"), i handelspolitiska faktorer (t ex hanseaternas dominans), i olika stadsgrundande faktorer (t ex övervägande arkeologiska källor) och i den matematiska tiden (århundraden). Utgångspunkterna är som synes skiftande och eftersom perioderna i en ahistorisk framställning inte spelar någon egentlig metodisk roll händer det också att indelningsprinciperna skiftar i en och samma översikt.

Ett sätt att närmare illustrera dessa frågor kan vara att gå till den senaste stora översikten över urbaniseringen i Norden (framlagd vid historikermötet i Trondheim 1977).³⁶ Jag begränsar mig här till de danska, norska och svenska översikterna.

I det danska bidraget, av Henrik M Jansen, Tore Nyberg och Thomas Riis,³⁷ delas de medeltida städerna upp i perioder efter källmaterial (arkeologi och utländska skriftliga källor 750-1050/1100), allmänhistorisk epok (Danmarks "europeisering" 1050/1100-1225) och handelspolitisk faktor (Hansans dominans 1225-1536). Dessa ojämförbara storheter är med nödvändighet knutna till ett ahistoriskt synsätt, där städerna befinner sig i ett oföränderligt rum, t ex uppfattas städernas läge som resultat av ett generellt giltigt samspel mellan "naturmässige och handelsmässige faktorer".³⁸ I sin betoning av handeln som en genomgående urbaniseringsfaktor faller författarna tillbaka på en totalt dominerande forskningstradition under 1900-talet. Och som de själv skriver har synen på de danska städernas utveckling inte "undergået nogle væsentlige forandringer i dette århundrede".³⁹

Redan på 1920-talet löper handelns betydelse som en röd tråd genom Hugo Matthiessens inspirerande författarskap.⁴⁰ Handeln ges här inte bara en allmän betydelse utan också, genom handelsvägar, en mycket specifik roll med inverkan både på städernas läge och utformning (gatunät). Men Matthiessen använder sig likväl av en mer enhetlig periodiseringsprincip, knuten direkt till städerna, deras ålder, läge och betydelse. Avgörande för honom är alltså förändringar i det urbana landskapets struktur, vilket ligger väl i linje med hans syfte att skildra de medeltida städernas "historiske Geografi", en infallsvinkel inspirerad av tidskriften *Annales* grundare Lucien Febvre.⁴¹

I det norska bidraget till Trondheimsmötet tar författarna Knut Helle och Arnved Nedkvitne⁴² egentligen inte ställning till periodiseringsproblemen. Deras framställning är närmast kronologisk, med kommentarer kring varje

enskild stad, vilket är praktiskt möjligt med tanke på de få norska medeltidsstäder. I fråga om urbaniseringsfaktorer försöker de jämkas i den tidigare norska stadshistoriska debatten, där ömsom handel, kungamakt och kyrka framhävts. Författarna menar att alla tre faktorerna kan ha haft betydelse, även om de poängterar handeln som "trolig tidlig en mer selvstendig bydannende faktor".⁴³

För Hans Andersson, författare till det svenska bidraget, är indelningsprinciperna mer problematiska – "periodiseringen är inte självklar".⁴⁴ I den övergripande indelningen använder han likväl de traditionella rättshistoriska gränser (rådets införande, den allmänna stadslagens kodifiering), som t ex Adolf Schück opererade med i sin stora översikt 1926. Men i sin sammanfattning gör Andersson en annan kronologisk och strukturell uppdelning av städerna i handelsplatser, administrativa centralorter och egentliga köpstäder. Denna indelning är dels grundad på hans egna undersökningar av det medeltida stadsbegreppet,⁴⁵ dels inspirerad av Erik Cinthios idé om en mer diskontinuerlig urbaniseringsprocess.⁴⁶ Med Cinthios periodisering i handelsplatser (800-1000), administrativa centralorter (1000-1200) och rådstäder (efter 1200/1225) har perspektivet på de medeltida städerna vidgats, från den ensidiga betoning av handelns roll, som också i svensk debatt varit mycket dominerande. Men samtidigt är indelningsprinciperna något vaga ("vissa för orternas tillblivelse konstitutiva faktorer")⁴⁷ och kanske något för allmänhistoriska, för en mer djupgående analys av den diskontinuerliga urbaniseringen.

Något utanför den specialiserade stadshistoriska diskussionen har också Kåre Lunden presenterat en alternativ syn på de norska medeltidsstäder. Utifrån Karl Polanyis "integrationsformer" (reciprocitet, redistribution och marknadsutbyte)⁴⁸ uppfattar Lunden stadsbegreppet som föränderligt och menar att de norska medeltidsstäder kan karakteriseras som "ports of trade", knutna till en redistributiv handel.⁴⁹ Annars har Polanyis tankar mest vunnit fotfäste bland antropologer och arkeologer med mer globalt perspektiv, t ex i undersökningar av urbaniseringen i Mexico eller Mesopotamien. Ett exempel med mer nordisk anknytning är Richard Hodges undersökning av handel och urbanisering i Nordeuropa omkr 600 – omkr 1000.⁵⁰ En stor fördel med Polanyis modeller är att de kan vara en hjälp vid försöken att bryta upp den dominerande kontinuitetstanken och idéerna om den merkantila handelns centrala roll. Men samtidigt är hans modeller mycket problematiska genom sin paradoxalt ahistoriska karaktär⁵¹ och frågan är om det inte behövs några "historiska" alternativ.

Sammanfattningsvis skulle jag vilja framhålla att den dominerande synen på den medeltida urbaniseringen i Skandinavien har varit, och till dels fortfarande är, i grunden ahistorisk. Man har sett städerna i *ett* medeltida rum; ett kontinuum i vilket handeln är den allestädes närvarande och utslagsgivande faktorn. Man kan i ett inomvetenskapligt perspektiv lätt peka på inflytelserika inspirationskällor, fr a Henri Pirennes flyhänta översikter⁵² och Max Webers beskrivning av den medeltida staden som en "idealtyp".⁵³

Men minst lika viktiga är sannolikt de utomvetenskapliga orsakerna. Den stadshistoriska diskussionen har ju förts i en tid av exceptionell urbanisering, knuten till industri och handel och dessa samtida förhållanden tycks ofta mer eller mindre omedvetet ha projicerats på studieobjekten. Endast i undantagsfall är relationen mellan nutid och dåtid så klart uttalad, som hos Erik Grill i en översikt från 1954 över Hallands medeltida städer: "Liksom handeln och industrin i våra dagar är stadens livsnerv, så var det också en gång i tiden handeln som skapade staden och jämte hantverket livnärde dess första borgare".⁵⁴

Som framgår av mitt tidigare referat är en nyorientering på väg, där urbaniseringen uppfattas på ett mer diskontinuerligt sätt i olika perioder.⁵⁵ Men de indelningsprinciper som presenterats i samband med denna syn är förhållandevis vaga, antingen knutna till någon form av allmänhistorisk bakgrund eller till ahistoriska antropologiska modeller. I min stävan att finna en kompromiss mellan tid och rum menar jag att det är viktigt att fasthålla detta diskontinuerliga perspektiv, men samtidigt fordras mer systematiska periodiseringsprinciper, som är möjliga att mer direkt knyta till den urbana verkligheten.

Kontinuitet – Diskontinuitet

Det klassiska kontinuitetsproblemet i europeisk stadshistoria är förhållandet mellan den antika staden och den medeltida staden.⁵⁶ Av naturliga skäl har denna diskussion inte förts i Skandinavien, men även här finns en debatt om kontinuitet och diskontinuitet. Dels gäller det själva den medeltida urbaniseringen, vilket framgått av föregående avsnitt. Dels gäller det de medeltida städernas förhållande till andra mer eller mindre samtida centralorter samt till de vikingatida tätorterna. De två senare frågorna faller till store delar bort genom det metodiska grepp, som valts i detta arbete. Men för att i någon mån avhjälpa denna brist ska jag här kort beröra några frågor kring läge och funktion.

Platskontinuiteten för de tre historiskt och arkeologiskt kända tätorterna från vikingatiden är olika. Mellan Hedeby och Slesvig finns ett klart geografiskt brott,⁵⁷ i Århus⁵⁸ är kontinuiteten mer omedelbar, medan förhållandena är oklara i Ribe.⁵⁹ Även för centralorterna är platskontinuiteten skiftande. Dessa platser består dels av orter med centralortsindikerande namn (t ex ickeurbana – köpingeorter), dels av historiskt eller arkeologiskt kända platser med centrala funktioner (t ex kronans kungsgårdar och de sk trelleborgarna). Framför allt mellan kronans kungsgårdar (konunglevn) och de medeltida städerna kan det ha funnits platskontinuitet. Däremot ligger endast en sannolik "trelleborg" (Nonnebakken) direkt vid en medeltida stad (Odense). Och samtliga köpingeorter ligger med nödvändighet utanför de medeltida städerna, men i de flesta fall mycket nära städerna.

Ser vi bort från den omedelbara platskontinuiteten finns det däremot en

genomgående områdeskontinuitet från de vikingatida tätorterna och de vikingatida/tidigmedeltida centralorterna till de medeltida städerna. Detta samband innebär att man kan räkna med "centralområden",⁶⁰ där centrala funktioner knutits till samtida eller efter varandra följande orter. Motsvarande företeelse är det centralområde, som Nils Blomkvist⁶¹ beskrivit runt Kalmar och de "sentrumområden", som Knut Helle⁶² skisserat för norska förhållanden. Men denna områdeskontinuitet får inte ses för linjärt: Inte alla centralområden behöver ha resulterat i en stad och städernas centrala funktioner kan ha haft samband med flera olika äldre centralorter.

Denna områdeskontinuitet kan ha både allmänna och specifika orsaker. De naturgeografiska förutsättningarna (t ex god åkerjord och kommunikationsleder som ådalar) kan ha inneburit att centrala funktioner under olika perioder har knutits till samma område, utan att det har funnits något omedelbart historiskt samband mellan de olika orterna (så ska förmodligen förhållandet Fyrkat-Hobro tolkas). Men förhållandet kan också ha varit mer specifikt och grundats på t ex ägoförhållanden. En medeltida stad kan ha lagts på utmarkerna av en kungsgård, som fallet tycks ha varit i Rudkøbing och Kungsbacka.

Den grundläggande kontinuitetsfrågan gäller egentligen de olika centralorternas och tätorternas funktion i förhållande till de medeltida städerna. Har städerna direkt övertagit en eller flera funktioner från äldre orter, eller rör det sig om nya sammanhang? Frågorna kan ses som en del av den diskussion, som jag kort refererade i föregående avsnitt, och svaren följer den principiella grundsyn som respektive författare har på den medeltida urbaniseringen. I ett kontinuerligt och ahistoriskt synsätt betonas de få beläggen för platskontinuitet medan kontinuitetsbrotten ges skiftande adhoc-förklaringar, t ex uppgrundning av hamn eller förstörelse i samband med plundringar.⁶³ Övergången från en ort till en annan ses alltså som en mer eller mindre omedelbar förflyttning av vissa, fr a merkantila funktioner. En klassisk kedja är Hedeby-Slesvig-Lübeck, med direkt motsvarighet i Mälaren av kedjan Helgö-Birka-Sigtuna-Stockholm. Från en mer diskontinuerlig och historisk utgångspunkt betonas däremot de geografiska brotten, vilka ses som de tydligast uttrycken för förändrade förutsättningar, sammanhang och funktioner.⁶⁴ Övergången från en ort till en annan får alltså en mer grundläggande betydelse och urbaniseringen uppfattas som något principiellt nytt.

Liksom i föregående avsnitt vill jag förespråka det senare diskontinuerliga betraktelsesättet, vilket kan ses som en bakgrund till den följande bearbetningen. Ståndpunkten innebär helt kort att det vikingatida ursprung som kan spåras för tre medeltida städer inte får ses för specifikt. På samma sätt som städernas funktion ändrades under medeltiden kan vi förutsätta att det skett förändringar under vikingatiden och i övergången mellan vikingatiden och medeltiden; detta är särskilt tydligt genom det geografiska brottet mellan Hedeby och Slesvig.⁶⁵ För övriga medeltida städer kan inget äldre urbant ursprung spåras, men däremot kan många av dem ses som en del av ett

centralområde. Även denna områdeskontinuitet måste ses på ett allmänt sätt. Istället för att vara en kedja av likartade funktioner som flyttas från ort till ort är det snarare behovet av centrala funktioner som får nerslag i samma område, fast funktionerna och sammanhangen har skiftat från tid till annan.

Det medeltida stadslandskapet

I de följande avsnitten kommer jag att presentera olika översikter över städerna i det medeltida Danmark. Men då dessa översikter utgår från ett principiellt diskontinuerligt synsätt fordras mer än en normal kronologisk beskrivning. Det är viktigt att även kunna utgå från förändringar i de urbana sammanhangen. Förändringar som framför allt kan spåras genom uppkomsten av nya städer,⁶⁶ genom strukturella förändringar i de existerande städerna och genom nya relationer i stadslandskapet (texten förändrad urban rangordning), som antyder nya funktioner och nya sammanhang.

En typologi av städer

Ett sätt att spåra förändringar är alltså att studera städernas framväxt, för att söka avgränsa olika urbaniseringsperioder. Men med en diskontinuerlig utgångspunkt är det inte bara ett kronologiskt problem, utan också ett strukturellt. Städerna måste placeras i olika perioder, som är kvalitativt åtskilda. Dessutom bör periodindelningen i första hand grunda sig på de urbana sammanhangen och inte på en mer allmänhistorisk bakgrund. En möjlighet är att utgå från de kyrkoorganisatoriska bestämningarna av stadsbegreppet. Städernas tätortskaraktär kan belysas genom antalet kyrkor, medan städernas roll som centralorter delvis framgår av det kyrkoorganisatoriska förhållandet till landsbygden. En bestämning av de olika städernas kyrkostruktur visar alltså hur stadsbegreppet förändrades och kan därmed vara en utgångspunkt för att periodindela urbaniseringen.

Kyrkorna kan sägas vara fysiska lämningar av vissa ideologiska uttryck och behov. Och som all ideologi rymmer även kyrkorna ekonomiska och sociala aspekter, vilket är särskilt tydligt när det som här rör sig om fysiska yttringar. Dessutom intog kyrkorna och den offentliga kulten en särskilt central roll i det medeltida Europa, eftersom många sidor av samhället uttrycktes genom religionen.⁶⁷ Städerna uppfattades ofta som mycket nära knutna till kyrkan och på flera stadssigill användes texten stadskyrkans skyddshelgon som symbol för staden.⁶⁸ Stadskyrkorna kan alltså ses som mycket centrala ideologiska uttryck för det medeltida stadslivet och därför kan bestämningarna av städernas kyrkostruktur visa hur både stadsbegreppet och de urbana sammanhangen förändrades.

Kyrkorna är som medvetna konstruktioner bland de mest manifesta spår med vilka arkeologin kan arbeta. Från en allmän stadshistorisk utgångspunkt är dessutom källäget mycket gott, till skillnad från texten arkeologiskt

undersökt stadsbebyggelse. De flesta stadskyrkor är ännu bevarade och de utgör ofta den enda kvarvarande rest av medeltiden ovan mark i städerna. Och av de kyrkor som likväl försvunnit är förhållandevis många undersökta under de senaste 100 åren. Kyrkornas centrala ställning i städerna betyder dessutom att det finns ett relativt stort skriftligt källmaterial bevarat rörande dem.

Bestämningen av städernas kyrkostruktur bygger på de bevarade eller arkeologiskt kända kyrkorna samt på skriftliga uppgifter från medeltiden och 1500-talet. Trots den stora spridningen i tid menar jag att dessa upplysningar främst speglar städernas uppbyggnadsskede, då den lokala kyrkoorganisationen tillkom. Antagandet kan inte alltid bekräftas, men tendenser i de senaste årens arkeologiska undersökningar tyder på att stadskyrkorna har en hög ålder och ofta hör till de äldsta spåren av en stad.⁶⁹ Även om städernas inre organisation förändrades under medeltiden har alltså kyrkorna rent fysiskt bevarat äldre organisationsmönster. Ett gott exempel är Lund, som under senmedeltiden hade en "normal" stadsorganisation med råd och borgmästare, men som samtidigt genom de många sockenkyrkorna bevarade en kyrkostruktur från 1050. En bestämning av städernas kyrkoorganisation anger alltså hur stadsbegreppet var specificerat när städerna etablerades. Denna bestämning av kyrkostrukturen och stadsbegreppet går att formalisera i olika stadstyper, som sedan kan bilda underlag för en periodindelning av urbaniseringen. Stadstyperna kommer här först att presenteras och utnyttjas för periodindelningen, medan deras innebörd berörs i senare avsnitt.

Med utgångspunkt från stadskyrkorna kan städerna typbestämmas både till inre struktur och i relation till omgivande landsbebyggelse. Den inre strukturen kan delas i tre kvalitativt olika grupper,⁷⁰ karakteriserade av enhet (en kyrka), dualitet (två kyrkor) och pluralitet (tre eller fler kyrkor). De yttre relationerna kan beskrivas antingen som öppna (med landsbebyggelse knuten till en eller flera stadssocknar) eller slutna (en eller flera stadssocknar utan tillhörande landsbebyggelse).⁷¹ De två grupperna av bestämningar kan kombineras till sex olika stadstyper: Öppen pluralitet, slutna pluralitet, öppen dualitet, slutna dualitet, öppen enhet och slutna enhet. Ett sjunde särfall är öppen enhet bestående av en eller flera öar.

Jag vill här betona att varken typbestämningen eller dess ideologiska anknytning får uppfattas som några historiskt oföränderliga utgångspunkter och instanser, utan att de ska ses som hjälpmedel i ett försök att strukturera den medeltida urbaniseringen. Metodens relativa karaktär framgår redan av att den är oanvändbar för de förkristna vikingatida tätorterna. Och samma stadstyp kan karakterisera såväl senmedeltidens städer som 1800-talets industristäder. Typologin har alltså främst ett operativt värde⁷² i förhållande till de medeltida städerna, vilket beror på att det sannolikt var just under medeltiden som stadskyrkorna intog en särskilt central samhällelig ställning.

Stadstypernas kronologi kan närmare bestämmas genom att man daterar städerna, dvs genom att man försöker avgränsa själva urbaniseringsskedet

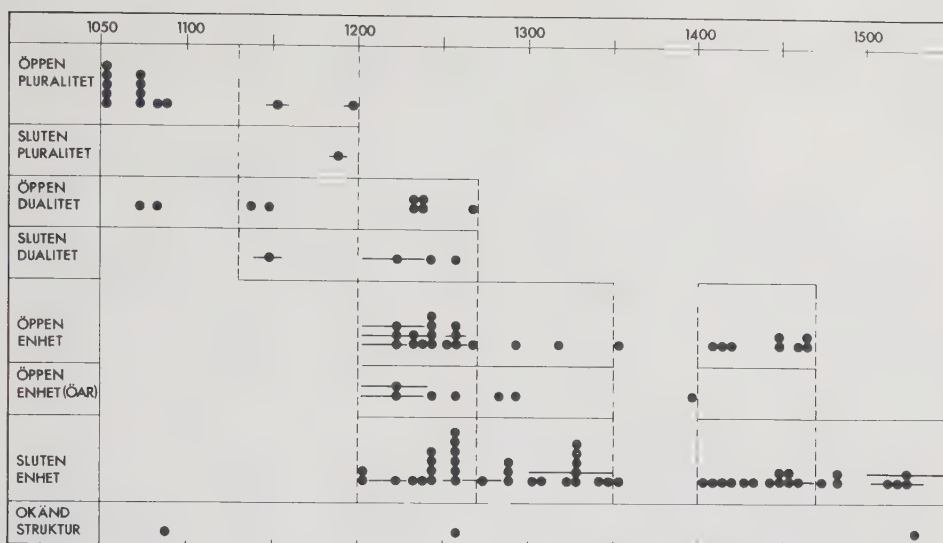
för respektive stad. På så sätt kan belägg för ett antal olika städer kronologiskt avgränsa de olika stadstyperna. Typologins ideologiska anknytning innebär som sagt att kronologin är metodiskt begränsad till kristen tid (perioden efter omkr 1000). Och i första hand omfattar tiden efter omkr 1050, då ett kristet samhälle på allvar började organiseras. Denna gräns tycks inte bara vara metodiskt motiverad, utan verkar också spegla en faktisk skiljelinje, där den medeltida urbaniseringen tar sin början.⁷³

Underlaget för stadstyperna och deras kronologi är presenterat sad för stad i appendix I och II samt sammanfattat i appendix III. I de två första bilagornas inledning redogörs mer i detalj för olika problem och möjligheter, varför jag här blott vill nämna vissa principiell förutsättningar och källkritiska problem kring uppgifterna.

Dateringen av städerna måste i första hand vila på skriftliga uppgifter, eftersom det arkeologiska underlaget är mycket ojämnt. Dessutom finns det principiella problem kring de normalt vaga arkeologiska dateringarna och kring arkeologiskt grundade urbaniseringskriterier. En metodisk ram för de skriftliga uppgifterna om städerna bildar de sk "urbaniseringskriterierna", som utarbetats av Hans Andersson och som använts inom projektet "Medeltidsstaden". Metoden innebär i korthet att man tar fasta på uppgifter som anger att en ort i funktionellt, topografiskt eller rättsligt-administrativt hänseende kan särskiljas från landsbebyggelse.⁷⁴ Men då det generella medeltida stadsbegreppet knappast kan innefatta det rättsliga kriteriet (jfr kap Definitionsproblem) har jag till skillnad från projektet "Medeltidsstaden" inte så kraftigt betonat det formella rättsliga definitionskravet.

Det grundläggande källproblemet kring urbaniseringskriterierna gäller vilka skriftliga källor som bevarats. Kriterierna anger överlag ante quem-dateringar och frågan är hur mycket äldre städerna kan vara. I några fall tycks uppgifterna mer eller mindre direkt ange själva urbaniseringsperioden. I andra fall anger kriterierna förmodligen en för sen datering; det gäller fr a de små städerna, som låg perifert i förhållande till de stora arkiven. För att i någon mån kompensera dessa problem har jag i högre grad än "Medeltidsstaden" också tagit hänsyn till indicier på tätorts- och centralortskaraktär. Ytterligare korrektiv till de skriftliga urbaniseringskriterierna kan också finnas i stilistiska dateringar av stadssigill och stadskyrkor samt i arkeologiska dateringar av stadsbebyggelse. Den slutliga sammanställningen av städernas dateringar är alltså en sammanvägning av olika källtyper (jfr appendix III), där det arkeologiska materialet (fr a stadskyrkorna) bildar en viktig bakgrund, för bedömningen av de skriftliga källornas utsago. Även om dateringsförslagets bärkraft kan skifta mellan de enskilda städerna, bör de likväl ange giltiga tendenser för de olika stadstypernas kronologi.

Bestämningen av stadstyper vilar på en kombination av skriftliga och arkeologiska källor. Antalet kyrkor kan beräknas genom en sammanvägning av de olika källmaterialen. Däremot kan det kyrkoorganisatoriska förhållandet mellan stad och land enbart beläggas med skriftliga uppgifter, även om olika kyrkors läge ibland kan antyda de skriftliga notisernas bärkraft. Även

1 Stadstypernas kronologi med periodindelningens principer. Kronologin är uppbyggd efter äldsta urbaniseringskriterium för respektive stad.

The chronology of the town types, along with the principles employed in the period divisions. The chronology is built up according to the oldest urbanisation criterion for each town.

Öppen pluralitet – open plurality, sluten pluralitet – closed plurality, sluten dualitet – closed duality, öppen enhet – open unity, öppen enhet (öar) – open unity consisting of islands, sluten enhet – closed unity, okänd struktur – unknown structure

bestämningen av stadstyper rymmer källkritiska problem och dessa är närmare granskade i inledningen till appendix II. Svårigheterna rör stadskyrkobegreppet, antalet kyrkor, kyrkornas dateringar och förhållandet stad-land. Som jag betonar i denna granskning får sammanställningen i appendix II ses som ett första försök att definiera medeltida stadstyper utifrån stadskyrkorna.

Ser vi slutligen på hur de olika stadstyperna fördelar sig kronologiskt framträder en mycket klar bild, såväl i appendix III som i den sammanfattande figuren (fig 1). Den generella tendensen är en övergång från öppen pluralitet till sluten enhet under medeltiden:

öppen pluralitet	1050 – 1192/1201	
öppen dualitet	o 1070 – 1268	
sluten dualitet	1138/54 – 1258	
öppen enhet	1202/41 – 1350	1406–1462
öppen enhet (bestående av öar)	1202/41 – 1292	1398
sluten enhet	o 1200 – 1350	1403–1499/1555

Den öppna pluraliteten omfattar endast städer som är belagda före omkr 1200. I första hand är stadstypen utmärkande för 1000-talets städer, som är kända som myntorter eller biskopssäten. Utöver dessa orter ingår endast två

städer, som är belagda med urbaniseringskriterier under 1100-talets senare del. Anmärkningsvärt är att i stort sett alla städer i stadstypen omtalas som konunglev 1231, dvs hörde till krongodset.

Dualiteten förekommer både som öppen och sluten. Den öppna dualiteten kan genom två myntorter beläggas från 1000-talet, men för övrigt är urbaniseringskriterierna för både den öppna och den slutna dualiteten belagda från kort före 1100-talets mitt till mitten av 1200-talet. Påfallande är att de flesta orterna omtalas under 1100-talet, men att urbaniseringskriterierna kan spåras först från 1200-talet. Några av dessa städer tycks ha vuxit fram i anslutning till de riksborgar som anlades under 1100-talets senare del. Flertalet städer i stadstypen öppen dualitet omtalas som konunglev (krongods) 1231, medan tre av de fyra beläggen på slutna dualitet tycks ha varit patrimonium (kungligt släktgods).

Slutligen kan såväl den öppna som den slutna enheten beläggas för perioden efter omkr 1200. Och ett tydligt kronologiskt brott omkr 1350 – omkr 1400 kan iakttagas i beläggen för båda stadstyperna. Även om detta brott inte markerar någon strukturell förändring av stadstyperna kan det finnas skäl att upprätthålla cesuren.

Öppen enhet karakteriserar en rad städer, som är belagda med urbaniseringskriterier omkr 1200 – omkr 1350. Dessa städer har legat både i inlandet och vid kusten. Flertalet av dem är kända som konunglev (krongods) 1231 och bör ha vuxit fram i anslutning till kronans kungsgårdar. Relativt få av orterna är dock omtalade före omkr 1200. En särskild grupp inom stadstypen öppen enhet omfattar fem städer, vars öppenhet består av en landssocken omfattande en eller flera öar. Från fastlandet betraktat är dessa städer att uppfatta mer som en slutna enhet och såväl i lokalisering som ägotillhörighet passar de bättre in på följande stadstyp. Orterna var utpräglade kuststäder och de flesta tycks ha tillhört patrimoniumgodset (kungliga släktgodset).

Den slutna enheten är utmärkande för många av de kuststäder som kan beläggas under tiden omkr 1200 – omkr 1350. Ytterst få av orterna är omtalade före det äldsta urbaniseringskriteriet och förutom ett undantag kan ingen av städerna knytas till konunglevet (krongodset). De få specificeringarna antyder i stället att dessa städer tillhörde patrimoniumgodset (det kungliga släktgodset).

Efter omkring 1400 kan en liten särpräglad grupp städer karakteriseras som öppen enhet. Det tycks i samtliga fall röra sig om äldre byar, som genom privilegier av olika omfattning tilldelats en mer eller mindre klar stadsstatus. Anmärkningsvärt är att stadsherren i de flesta fall inte var kronan, utan olika kyrkliga institutioner (Slesvigbiskopen, Børglumbiskopen, de två birgittinerklostren och Ømkloster). Städerna låg både i inlandet och vid kusten. För övrigt var stadstypen slutna enhet utmärkande för de kuststäder som kan beläggas efter omkr 1400. Med få undantag tycks de ha tillhört kronan.

Denna korta översikt illustrerar på ett mer formellt sätt de allmänna iakttagelser som tidigare gjorts, att äldre städer ofta har fler kyrkor än yngre städer.⁷⁵ Men den mer formaliserade översikten ger likväl en mer nyanserad

	PLURALITET		DUALITET		ENHET			?	Σ
	Ö	S	Ö	S	Ö	Ö(Ö)	S		
1050 – 1130	11		2					1	14
1130 – 1200	2	1	2	1					6
1200 – 1270			5	3	15	4	16	1	44
1270 – 1350					3	2	14		19
1350 – 1400									
1400 – 1470					8	1	12		21
1470 – 1550							7	1	8
Σ	13	1	9	4	26	7	49	3	112

2 Seriation av stadstyper.

Seriation of town types.

bild, som innebär att det finns större möjligheter att avgränsa olika urbaniseringsperioder, kvalitativt åtskilda genom olika stadstyper.

En första periodisering

Som framgår av den korta översikten i föregående avsnitt kan de olika stadstyperna delvis dateras till samma tidsavsnitt, men de förekommer aldrig helt parallellt, utan avlöser varandra successivt. Det innebär att man kan bygga upp en detaljerad periodindelning, där varje period är karakteriserad av en unik kombination av stadstyper, dvs en periodisering i form av en seriation.⁷⁶ Denna periodisering, som redovisas i fig 1 och 2 har konstruerats utifrån följande ställningstaganden.

Den medeltida urbaniseringen kan utifrån de tydligast strukturella och kronologiska brotten uppfattas i tre huvudperioder (före 1200, 1200-1350 och 1350-1550), men var och en av dessa kan ytterligare indelas i perioder. Samtliga periodgränser är att betrakta som ungefärliga riktmärken.

Perioden omkr 1000 – omkr 1200 omfattar i huvudsak stadstyperna öppen pluralitet och öppen dualitet, men en inre uppdelning är möjlig utifrån både strukturella och kronologiska grunder. Tiden omkr 1000 – omkr 1050 markerar ett avsnitt som faller något utanför stadstypologins uppbyggnad. Flera städer kan beläggas med urbaniseringskriterier, men samtidigt saknas den egentliga grunden för typbestämningar, eftersom en egentlig kyrkoorganisation tycks ha etablerats först vid mitten av århundradet. Perioden är alltså typmässigt svårdefinierad, men såväl numismatiska som arkeologiska uppgifter antyder en begynnande tätortsbildning i flera städer.

Perioden omkr 1050 – omkr 1130 uppvisar de första skriftliga urbaniseringskriterierna och markerar etableringen av den uttalade pluraliteten, vilket är särskilt tydligt i Lund och Roskilde. I båda dessa städer kan de äldsta

sockenkyrkorna dateras till 1040-50-talet, medan de yngsta tycks ha uppförts senast kring mitten av 1100-talet.⁷⁷

Perioden omkr 1130 - omkr 1200 motsvarar en mindre uttalad urbanisering. Tiden innefattar några städer karakteriserade av öppen pluralitet och öppen dualitet. Det strukturella underlaget för periodgränsen omkr 1130 är relativt svagt - ett belägg för en ny stadstyp (Horsens, sluten dualitet). Men utanför den formella stadstypologin antyder inre förändringar i de existerande städerna att tiden strax före mitten av 1100-talet markerar en urban gräns. Den uttalade pluraliteten tycks som sagt ha varit mer eller mindre färdigetableerad vid 1100-talets mitt. Och berättande källor anger att stadsbefästningar anlades runt Lund, Roskilde och Viborg under perioden 1138-1151.⁷⁸

Perioden omkr 1200 - omkr 1350 omfattar den största gruppen av nya städer under medeltiden. Liksom i det föregående fallet kan denna huvudperiod delas i undergrupper utifrån både strukturella och kronologiska grunder. Perioden omkr 1200 - omkr 1270 omfattar städer som karakteriseras av öppen och sluten enhet, men också öppen och sluten dualitet. Under den följande perioden omkr 1270 - omkr 1350 kan däremot enbart öppen och sluten enhet beläggas. Periodgränsen omkr 1270 är både strukturell (de sista beläggen för två stadstyper) och kronologisk (inga nya urbaniseringskriterier omkr 1270 - omkr 1280). Gränsen antyds dessutom av den kronologiska grupperingen av de äldsta omtalade och bevarade privilegierna. Å ena sidan hänvisas till flera privilegier från perioden 1202-41 och 1254-57 och å andra sidan finns grundläggningsprivilegier bevarade från 1288, 1301 och 1322. Periodgränsen omkr 1350 är till skillnad från den första gränsen endast kronologisk (inga nya urbaniseringskriterier under perioden omkr 1350 - omkr 1400).

Perioden omkr 1350 - omkr 1400 motsvarar alltså en urbaniseringslakun och ett brott mellan två urbaniseringsperioder. Men denna urbaniseringslakun räknas här likväl till den senmedeltida huvudperioden, på grund av mer allmänhistoriska sammanhang (jfr tolkningen i del 2). Huvudavsnittet omkr 1350 - omkr 1550 omfattar med andra ord dels en urbaniseringslakun omkr 1350 - omkr 1400, dels två urbaniseringsperioder, som är både strukturellt och kronologiskt avgränsade. Av de två urbaniseringsperioderna omfattade det äldre avsnittet omkr 1400 - omkr 1470 städer karakteriserade av såväl öppen som sluten enhet, medan det yngre avsnittet omkr 1470 - omkr 1550 omfattade ett fåtal ny städer, alla bestämda som sluten enhet. Den avslutande gränsen omkr 1550 markerar en ungefärlig skiljelinje, varefter den här presenterade stadstypologin inte längre är användbar. Genom de grundläggande kyrkoorganisatoriska förändringarna efter reformationen 1536 försvann många av de kännetecken som är grunden för den stadstypologi som jag arbetat med här: Så tycks pluraliteten i stort sett ha försvunnit under 1540-talet. Dessutom blev det efterreformatoriska samhället på ett helt annat sätt än det medeltida samhället ett profant samhälle, vilket innebär att stadskyrkorna inte längre hade samma centrala betydelse för städerna och

därför inte rymmer samma samlade information om städerna och deras förändringar.

Den nedre gränsen

Den föregående översikten är ett försök att mer generellt upprätta urbaniseringsperioder utifrån stadstyper och urbaniseringskriterier för nya städer. Men i denna översikt finns det avvägningsproblem kring städerna vid den nedre urbana gränsen i övergången mellan stad och land. Som framgår av fig 1-2 är kyrkostrukturen okänd i tre orter och dessa platser är endast omtalade med urbaniseringskriterier i enstaka källor (Lomma 1085, Aranäs 1257 och Hovsør 1532). Ytterligare några orter är på liknande sätt bara kända genom enstaka urbaniseringskriterier, nämligen Varnæs 1231, Skibby omkr 1240, Stigs Bjærgby omkr 1240, Herrested 1258-1353, Rye 1445-1536, Borre 1460-1513, Gåsekil 1481-1539 och Nibe 1484-1536.

De enstaka uppgifterna visar att alla dessa orter endast under kortare perioder hade någon form av stadskaraktär. Platserna representerar det urbana landskapets botten, där bortfallet av städer markerar förändrade urbana sammanhang, precis som tillkomsten av nya städer.⁷⁹ Lomma har troligen lämnat städernas krets före 1185⁸⁰, medan de fem orter som omtalas med urbaniseringskriterier under 1200-talet förmodligen förlorat sin urbana prägel under urbaniseringslakunen omkr 1350 – omkr 1400. Åtminstone Herrested har med säkerhet försvunnit mellan 1353 och 1415.

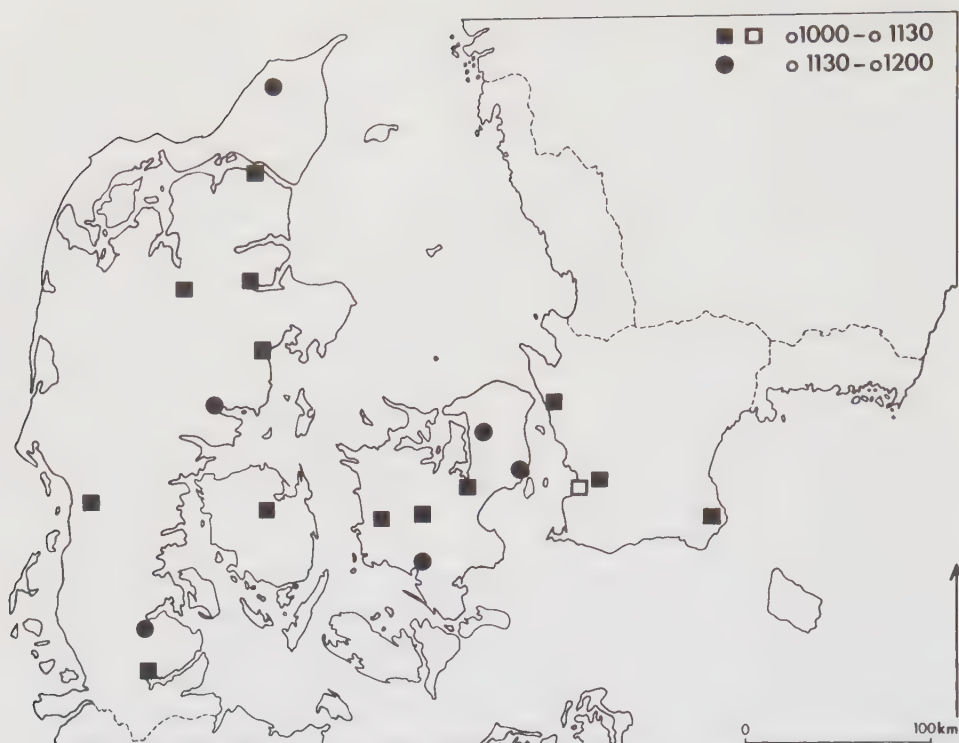
Eftersom de skriftliga källorna är ojämnt bevarade kan man anta att det funnits fler orter med liknande svag stadskaraktär, fast säkra urbaniseringskriterier inte kan beläggas. Antydningar om stadssamhällen finns i Vestervig under tidig medeltid⁸¹ och i Torekov under högmedeltid,⁸² men fler orter är möjliga. Detta avgränsningsproblem är särskilt uttalat under tidig- och högmedeltid. Från 1470-talet finns däremot stadsöversikter i det kungliga kansliet och dessutom kan en formalisering av orterna i gränsområdet mellan stad och land spåras under 1400-talet.⁸³

En geografisk översikt

Den medeltida urbaniseringen i Danmark kan mer översiktligt presenteras som i fig 3-5. På dessa kartor redovisas för varje huvudperiod de nya städerna, markerade efter periodens inre uppdelningar.

Som framgår av fig 3 kan urbaniseringen omkr 1000 – omkr 1200 knytas till de stora landen (Jylland, Fyn, Sjælland och Skåne), men däremot inte till de mindre enheterna som Halland, Blekinge, Bornholm och de syddanska öarna. De flesta städerna från perioden var belägna i inlandet, även om några låg vid kusten i de innersta delarna i vikar och fjärdar. Ett kustläge direkt vid öppna havet hade endast Århus, Helsingborg och Lomma.

Jag har avstått från att hänföra städer till före eller efter mitten av 1000-talet, eftersom en uppdelning är svår att göra. Det är istället en framtida uppgift att

3 Urbaniseringen 1000 – 1200. Ofylld markering motsvarar ort vars stadsfunktion försvann före medeltidens slut.

Urbanisation from 1000 to 1200. Blank mark refers to place whose urban function vanished before the end of the Middle Ages.

arkeologiskt närmare undersöka urbaniseringen under 1000-talet. Däremot kan det vara mer befogat att gruppera städerna efter gränsen omkr 1130, även om det också där kan ske framtida justeringar. Ett allmänt problem rörande perioden omkr 1000 – omkr 1200 gäller frågan om översikten ska betraktas som fullständig eller ej, särskilt med tanke på de få skriftliga källorna för omkr 1200. Den enda uppgiften om Lomma 1085 antyder att det fanns en grupp städer eller stadsliknande orter som sällan eller aldrig omtalades. Det kan ha gällt senare kända städer som Varde⁸⁴, eller orter med enstaka indicier som Vestervig, eller tidigare centralorter, som låg i närheten av de yngre städerna, t ex Stora Köpinge.⁸⁵ Förmodligen kan framtida arkeologiska undersökningar ge belägg för fler städer och tätorter under perioden. Intressanta undersökningsobjekt bör i första hand sökas bland de orter som karakteriserades av öppen dualitet och öppen enhet, t ex städer som växte fram i anslutning till 1100-talets riksborgar.

Urbaniseringen under perioden omkr 1200 – omkr 1350 berörde alla delar av landet, utom vissa områden med äldre städer (norra och mellersta Jylland, det inre av Sjælland och västra Skåne) (jfr fig 4). De nya städerna lades i första hand vid kusterna, ofta direkt ut mot öppna havet som

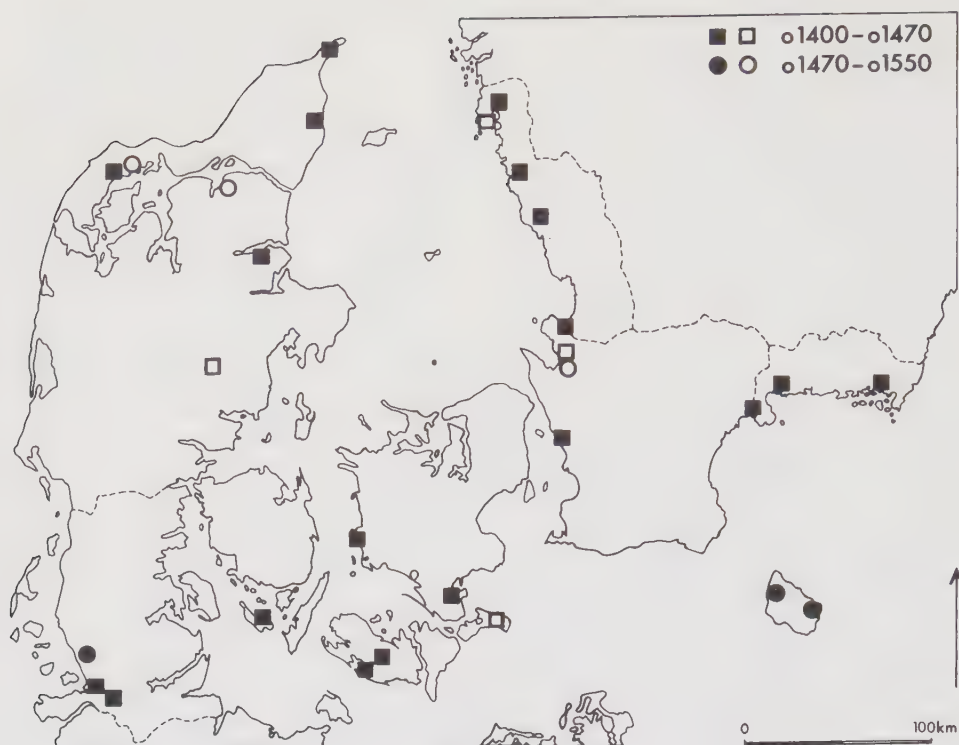
4 Urbaniseringen 1200 – 1350. Ofylld markering motsvarar ort vars stadsfunktion försvann eller flyttades före medeltidens slut.

Urbanisation from 1200 to 1350. Blank marks refer to places whose urban function vanished, or was removed, before the end of the Middle Ages.

Bogense, Assens, Køge, Helsingør, Malmö, Trelleborg och Ystad.

Som jag påtalat kan en del av städerna ha anor från 1100-talet, men flertalet bör likväl vara korrekt placerade inom perioden omkr 1200 – omkr 1350. Detta antyds av både skriftliga och arkeologiska uppgifter. Notiser om Helsingør och Saksøbing visar att dessa städer bildades omkr 1200 – omkr 1240 respektive omkr 1230 – omkr 1240 och omfattande arkeologiska undersökningar i Kolding, Malmö, Ystad och Åhus visar att den äldsta bebyggelsen är från omkr 1200 eller 1200-talets första hälft.⁸⁶ Ett större problem är snarare att korrekt ange de enskilda städerna i de båda undergrupperna. Uppdelningen är tydligast i det själländska rättsområdet, där 13 nya städer kan beläggas i en översikt från omkr 1240, medan 4 städer har tillkommit senare; de är alla belagda från 1280-talet. Fördelningen mellan de båda grupperna kan ha varit likartad på Fyn, varför sannolikt fler städer ska föras till den äldre perioden, än vad urbaniseringskriterierna anger. I första hand bör detta gälla Middelfart och Assens, vilka båda är omtalade redan 1231. Detsamma kan gälla en del av städerna i landets mer marginella delar, t ex Ronneby som också omtalas 1231.

Den sista huvudperioden omkr 1350 – omkr 1550 motsvarar dels en

5 Urbaniseringen 1400 – 1550. Ofylld markering motsvarar ort vars stadsfunktion försvann eller flyttades före medeltidens slut.

Urbanisation from 1400 to 1550. Blank marks refer to places whose urban function vanished, or was removed, before the end of the Middle Ages.

urbaniseringslakun, dels två urbaniseringsperioder. Under lakunen försvann troligen några av 1200-talets nya städer (Varnæs, Herrested, Skibby, Stigs Bjærgby och Aranäs). De nya städerna under de två följande urbaniseringsperioderna (omkr 1400 – omkr 1550) var mycket ojämnt spridda över landet, vilket framgår av fig 5. Fyn och mellersta Jylland saknade helt nya städer, liksom största delen av Sjælland samt södra Skåne. De nya städerna etablerades i stället i landets mer perifera delar, i norra Jylland, i sydvästra Jylland, på Lolland, Møn och Bornholm, i Blekinge, nordvästra Skåne och Halland. Endast en stad (Landskrona) kan sägas ha etablerats i en äldre central stadsregion. Landskrona är också tillsammans med Husum den enda riktigt stora nya staden under 1400-talet.

Källproblemen kring periodens städer är mindre, då flera städer är mer exakt daterade genom skriftliga källor. Frågetecken finns dock kring några av periodens tidigare städer, där en urbanisering är möjlig redan före omkr 1350. Det gäller fr a Skagen, Kungsbacka och Sølvesborg.

Några utblickar

I det föregående har uppmärksamheten varit riktad mot ett avgränsat danskt område. Men urbaniseringen i denna region har ju inte försiggått isolerad och därför kan det vara intressant att vidga horisonten något, framför allt för att pröva den föregående översiktens allmängiltighet, både vad gäller metoder och resultat.

Det gäller för det första stadstypologins tillämplighet utanför Danmark. De enklaste jämförelserna kan göras med det medeltida Sverige, eftersom det finns ett direkt jämförbart underlagsmaterial i projektet "Medeltidsstadens" rapporter och i Hans Anderssons sammanfattande översikt.⁸⁷ I Sverige finns precis som i Danmark en allmän tendens från öppen pluralitet till sluten enhet, men inte alla stadstyperna kan beläggas och kronologin är dessutom förskjuten:

öppen pluralitet	o 1070 – 1285
öppen dualitet	1229/34 – 1350
öppen enhet	1268 – 1414
sluten enhet	o 1200 – 1491

Öppen pluralitet utmärker de tydliga 1000-talsstäderna Visby, Skara och Sigtuna, men kan med urbaniseringskriterier för nya städer beläggas ända fram till Arboga 1285. Dualiteten finns endast belagd som öppen i tre fall, nämligen Nyköping (1229/34), Linköping (1300) och Norrköping (1350). Såväl öppen som sluten enhet kan spåras, men till skillnad från Danmark dominerar den öppna enheten. Denna kan beläggas från 1268 (Strängnäs) till 1414 (Hedemora), utan någon tydlig cesur 1350-1400. Den slutna enheten omfattar alltså färre städer, men flera av dessa var bland landets viktigaste orter (Kalmar, Stockholm, Jönköping och Örebro). Stadstypen kan med undantag av Kalmar (omkr 1200) beläggas från 1270 (Stockholm) till 1491 (Öregrund).

Sammanfattningsvis innebär denna korta översikt att samma strukturella förändringar kan spåras i såväl de danska som de svenska städerna, men att brotten är mindre uttalade och tidsmässigt förskjutna i Sverige. Dominansen för en "öppen" kyrkoorganisation antyder att urbaniseringen i Sverige hade ett mer kontinuerligt drag med äldre byar som blev städer. Tidsförskjutningen kan i någon mån bero på att man i projektet "Medeltidsstaden" tagit mindre hänsyn till äldre indicier än jag gjort i föreliggande arbete. Men de yngre dateringarna får i huvudsak anses som rimliga, mot bakgrund av allmänhistoriska förhållande. Många grundläggande samhällsförändringar inträffade senare i Sverige än i Danmark under medeltiden, t ex kristnandet och tråldomens upphörande.

Situationen i Norge är inte lika lätt gripbar, då det saknas översikter med upplysningar om det kyrkoorganisatoriska förhållandet mellan stad och land. Men ser vi enbart till antalet kyrkor är bilden densamma. Pluraliteten är mest uttalad bland de tidiga städerna (Trondheim, Bergen och Oslo⁸⁸),

men kan beläggas fram till 1100-talets senare del (Borgund). Dualiteten kan spåras bland 1100-talsstäder (Stavanger, Skien och Veøy), medan stadstypen enhet kan knytas till enstaka städer från 1100-talets senare hälft och 1200-talets första del (Hamar, Kaupanger i Sogn och Marstrand) samt till Norges enda senmedeltida stad (Uddevalla).⁸⁹

Som synes är övergången från pluralitet till enhet i Norge densamma som i Danmark och Sverige. Förändringarna är dessutom tidsmässigt parallella mellan Norge och Danmark, vilket stämmer väl med den allmänhistoriska bilden av Norge. Däremot är det anmärkningsvärt att den urbana expansionen under 1200-talet totalt saknas i Norge, medan de flesta danska och svenska städer har tillkommit efter omkr 1200!

En undersökning av stadstypologins giltighet utanför Skandinavien skulle fordra detaljerade genomgångar, som inte har kunnat utföras inom ramen för detta arbete. Men mycket översiktligt betraktat kan den ena sidan av stadstypologin (antalet kyrkor) ges en generell giltighet för hela Nordeuropa. Städerna präglades under 1000- och 1100-talet av en uttalad mångkyrklighet, särskilt i England, med städer som London (110 kyrkor), York (omkr 40 kyrkor) och Lincoln (omkr 30 kyrkor). De nya städerna under 1200-talet utrustades däremot med betydligt färre kyrkor och den vanligaste lösningen blev en stadskyrka. Enheten är särskilt uttalad i de många tyska "grundläggningsstäder" i Östeuropa.⁹⁰

En andra utblick utanför Danmark gäller periodindelningens giltighet, i första hand huvudavsnitten 1000-1200, 1200-1350 och 1350-1550. En exakt jämförelse är svår att göra eftersom periodiseringsunderlaget inte i något fall grundar sig på en formalisering av en liknande stadstypologi. Men intressanta antydningar bör likväl kunna spåras i de periodiseringar, som utgår från försök att avgränsa kvalitativt olika tidsavsnitt, och som inte bara är schablonmässiga indelningar i århundraden. Av särskilt intresse är Carl Haases periodindelning av Westfalen,⁹¹ vilken bygger på Heinz Stoobs gruppering av Mellaneuropas städer, samt indelningen av franska medeltidsstäder i översikten "Histoire de la France urbaine", som är redigerad och delvis skriven av Jacques Le Goff.⁹²

Som framgår av fig 6 finns den bästa överensstämmelsen mellan Frankrike, Westfalen och Danmark. Däremot avviker Heinz Stoobs indelning av "Mellaneuropas" städer något, troligen därför att han har tagit mer hänsyn till östeuropeiska förhållanden. Redan en begränsad jämförelse Frankrike-Westfalen-Danmark visar en intressant fasförskjutning av den medeltida urbaniseringen. Början till den högmedeltida stadsexpansionen är satt till omkr 1150 i Frankrike, omkr 1180 i Westfalen och omkr 1200 i Danmark. På samma sätt kan en underordnad gräns sättas till omkr 1240 i Westfalen och omkr 1270 i Danmark. Denna tidsmässiga förskjutning kan ses som en motsvarighet till stadstypernas skiftande kronologi i Danmark och Sverige. Men i detta fall är det Danmark som ligger efter den kontinentala utvecklingen. Och det är en position som stämmer väl med de allmänhistoriska förhållandena.

	1000	1100	1200	1300	1400	1500
FRANKRIKE						
WESTFALEN						
DANMARK						
"MELLANEUROPA"						

6 Periodindelningen av urbaniseringen i Frankrike, Westfalen, Danmark och "Mellaneuropa". Heldragen linje avser huvudgräns, medan streckad linje motsvarar underordnad gräns.

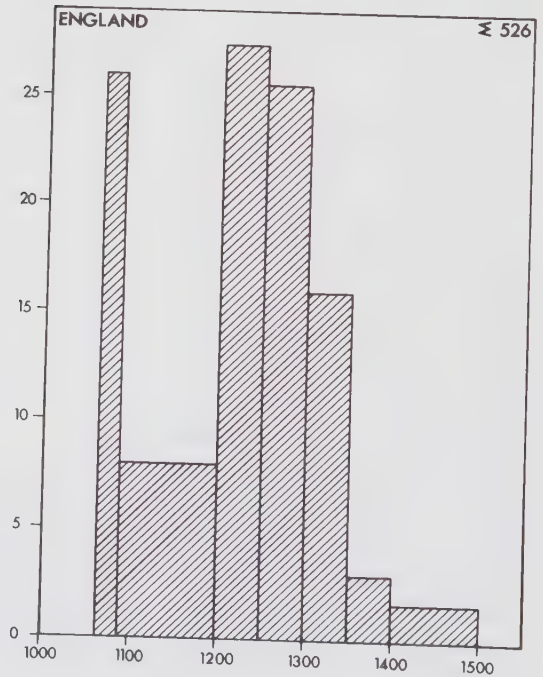
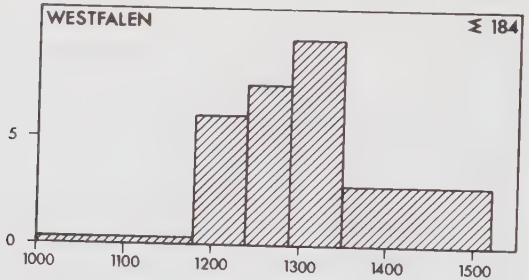
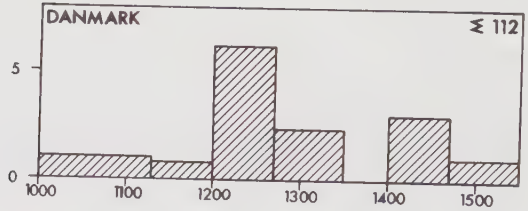
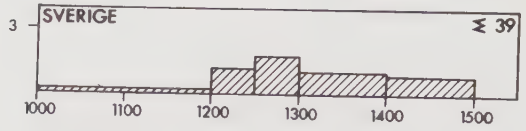
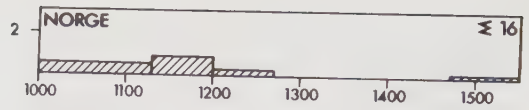
The period divisions with regard to urbanisation in France, Westphalia, Denmark, and "Central Europe". Unbroken lines refer to main boundaries whereas broken ones stand for subordinated boundaries.

Däremot tycks den högmedeltida stadsexpansionen ha avslutats mer eller mindre samtidigt. I både Danmark och Westfalen är gränsen satt till omkr 1350 och samma vändpunkt har också påtalats i Flandern och England.⁹³ Denna samtidighet ska sannolikt ses i förhållande till både det europeiska samhällets kris (den sk "agrarkrisen") och den kraftiga befolkningsminskning, som drabbade Europa i samband med digerdöden 1348-51.

En sista utblick utanför Danmark gäller själva antalet nya städer och deras relativa fördelning över tid. När tillkom de flesta städerna och var ligger den medeltida urbaniseringens kronologiska tyngdpunkt? Jämförelser får i första hand begränsas till några områden, där det finns fullständiga sammanställningar av de medeltida städerna; förutom Skandinavien också England och Westfalen samt i någon mån "Mellaneuropa".

Som framgår av fig 7⁹⁴ är den generella bilden mycket likartad, med undantag för Norge och i någon mån England: Under 1000- och 1100-talet tillkom ett mindre antal städer, medan 1200-talet och första hälften av 1300-talet innebar en formlig våg av nya städer, till skillnad från senare hälften av 1300-talet och 1400-talet, då de nya städernas antal åter var mycket mindre. Samma tendenser framträder i Stoobs översikt över "Mellaneuropa" (jfr fig 8),⁹⁵ även om den stora stadsexpansionen kan spåras ända fram till mitten av 1400-talet. Detta beror på att Stoobs översikt innefattar stora delar av Östeuropa, där tyngdpunkten i urbaniseringen ligger senare än i övriga Europa.⁹⁶

Men även om den generella bilden är likartad finns det vissa skillnader mellan regionerna i fig 7. Den högmedeltida stadsexpansionen kan fr a i Danmark, men i viss mån också i England, knytas till 1200-talets första hälft. Däremot ligger tyngdpunkten kring 1300 i Sverige och Westfalen, liksom i Stoobs översikt. Exakt hur dessa kronologiska skillnader ska förklaras går inte att kort avgöra här, men de bör bero på dels regionernas läge, dels på expansionsmöjligheterna inom respektive område. Så kan en klar urbanise-

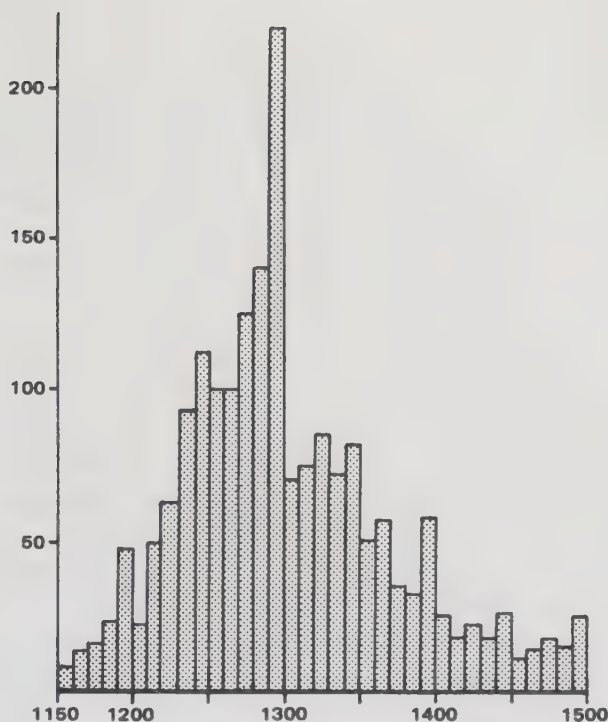

7 Den medeltida urbaniseringens omfattning i Norge, Sverige, Danmark, Westfalen och England. Staplarna avser ett genomsnittligt indexvärde av antalet nya städer per decennium.⁹⁴

The extent of mediaeval urbanisation in Norway, Sweden, Denmark, Westphalia, and England. The columns represent an average index value for the number of new towns per decade.

8 Urbaniseringens omfattning i "Mellaneuropa". Staplarna anger antalet städer per decennium (Efter Stooß).⁹⁵

The extent of urbanisation in "Central Europe". The columns represent the number of new towns per decade (After Stooß).

ring tidigt beläggas i Norge, men likväl saknas den högmedeltida stadsexpansionen fullständigt i landet; något som troligen hänger samman med bristande expansionsmöjligheter i såväl natur som samhälle.

Med dessa korta utblickar har jag här försökt antyda det danska undersökningsområdets europeiska "placering". Den utnyttjade stadstypologin har visat sig äga en bred nordeuropeisk giltighet, även om den måste tidsmässigt korrigeras för andra regioner. På samma sätt har periodiseringen och den kvantitativa fördelningen av nya städer sina europeiska motsvarigheter, men även här finns det kronologiska förskjutningar. Denna europeiska strukturlikhet visar att urbaniseringen i Danmark ska knytas till allmänna drag i det europeiska samhället, men de kronologiska skillnaderna visar samtidigt de lokala sammanhangens avgörande betydelse.

Stadskyrkor och urban struktur

De olika stadstyperna har i det föregående avsnitten utnyttjats för att strukturera den medeltida urbaniseringen både tidsmässigt och rumsligt. Men vad innebär de olika stadstyperna? Hur ska de tolkas? Eftersom stadstyperna har definierats på ett ideologiskt plan kan de i första hand knytas till det religiösa livet i städerna, men man bör likväl utifrån detta plan kunna dra några mer allmänna slutsatser om stadstypernas karaktär.

Pluralitet

Utmärkande för städerna som etablerades före omkr 1200 är, som tidigare framhållits, de många kyrkorna; ofta tre eller fyra kyrkor, i vissa fall fler och som allra mest 22 stycken (i Lund). Denna mer eller mindre uttalade pluralitet är ett utmärkande drag för alla nordeuropeiska städer från tidig medeltid. Städerna var, som Addleshaw kallar det, "over-churched".⁹⁷

Christopher N L Brooke har visat att man genom de tidigmedeltida städernas kyrkotopografi kan dela Europa i olika regioner.⁹⁸ Å ena sidan medelhavsområdet, med städer uppbyggda kring en enda katedral med tillhörande dopkapell (baptisterier) och å andra sidan övriga Europa, med städer fyllda av mindre kyrkor av skiftande rang (sockenkyrkor, privatkapell och oratorier). Men även norr om Alpena var de regionala skillnaderna stora. Kyrktätheten var mest uttalad i engelska städer, som t ex London med 112 sockenkyrkor och York med 40 sockenkyrkor.⁹⁹ Även i vissa östeuropeiska städer var antalet kyrkor stort, t ex Novgorod med 35 kyrkor.¹⁰⁰ Däremot var kyrkoantalet i de polska, tyska och franska städerna generellt sett mindre, särskilt med tanke på städernas storlek. Så hade de största städerna Köln och Paris endast 13 respektive 32 sockenkyrkor.¹⁰¹

De skandinaviska städerna kan alltså bäst jämföras med engelska städer och kan tillsammans med dem placeras in i ett yttersta europeiskt bälte av mycket kyrktäta tidigmedeltida städer. Trots de likartade förhållandena över stora områden har likväl de många kyrkorna i de skandinaviska städerna uppfattats som ett eget avgränsat problem – kanske delvis beroende på att samtida skriftliga källor är nära nog obefintliga.

Den gemensamma utgångspunkten för tolkningarna av de många kyrkorna är de återkommande skyddshelgonen. Som framgår av översikten över skyddshelgonen i de danska städerna var kyrkorna invigda till en liten uppsättning ständigt representerade helgon (fig 9).¹⁰²

Den under lång tid dominerande tanken har varit att de många stadskyrkorna ska tolkas som köpmanskyrkor, alltså som olika köpmannagillens fasta hållpunkter och gudstjänstlokaler för handelsresor i Östersjöområdet. Denna tolkning finns mer eller mindre tydligt formulerad hos många författare under 1900-talet, t ex hos Alexander Bugge,¹⁰³ som 1906 rekonstruerade nordiska handelsförbindelser utifrån S:t Clemenskyrkor, och hos Adolf Schück¹⁰⁴ som 1926 uppfattade de många Sigtunakyrkorna som uttryck för stadens vidsträckta handel. I sin mest konsekventa form har idén om köpmanskyrkor framlagts på 1950-60-talet av Paul Johansen,¹⁰⁵ som knyter olika nationellt avgränsade köpmansgillen till skilda patrociner, varigenom han kan skissera ett helt system av handelsvägar mellan de tidigmedeltida städerna.

Denna "merkantila" tolkning av stadskyrkorna ligger väl i linje med den dominerande ahistoriska handelsinriktade synen på de medeltida städerna. Mönstret med de många kyrkorna uppfattas på sitt sätt som främmande, men det ges ändå en förklaring som anknyter till det enhetliga merkantila rum, i vilket städerna betraktas.

FESTDAGAR I LUND	BORNHOLM		LUND	ROSKILDE	VIBORG	SLESVIG	RIBE	KØBENHAVN	SLAGELSE	HELSINGBORG	RANDERS	ÅRHUS	FLENSBORG	ÅLBORG	ODENSE	HJØRRING
●	●	S:TA MARIA	●	●	○	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●
●	●	S:T PETER	●	●	●	●	●	●	●	●	●			●		
	●	S:T CLEMENS	●	●		●	●	●	●	●	●	●				
	●	S:T NIKOLAUS	●	●	●	●	●	●				○	●			
●	●	S:T MIKAEL	●	●	●	●			●						●	
	●	S:T OLOF	●	●		●				●		●				●
●	●	S:T HANS	●	●	●		●						●			●
●		S:T DROTEN (TREFALDIGHETEN)	●	○	●	●										
	●	S:T JAKOB	●	●	●	●										
	●	S:T BOTULF	●	●	●									●		
●		S:T MÅRTEN	●	●	●						●					
●	●	S:T LAURENTIUS	○	●							●					
●	●	ALLHELGONA	○	●												
●	●	S:T PAUL	●	●												
		S:T MÅNS	●		●											
		S:T STEFAN	●		●											
●	●●	ÖVRIGA	●●●	●	●●		●								○●	●

9 Kyrkornas skyddshelgon i städer karakteriserade av "pluralitet". Som jämförelse är angivet kyrkornas skyddshelgon på Bornholm samt de helgon som firades med särskilda festdagar vid domkapitlet i Lund. Ofylld markering motsvarar domkyrka eller klosterkyrka utan sockenkyrkofunktion.¹⁰²

The patron saints of churches in towns characterised by "plurality". As comparative material, the patron saints of churches of the Isle of Bornholm are included as well as those saints who were celebrated on special festival days in the Lund Chapter. Blank marks stand for cathedrals or monastery/convent churches which did not function as parish churches.

Kritiken mot idén om köpmanskyrkor har kommit från två håll, dels som en traditionell källkritik där bristen på faktiska belägg påtalas, även om de implicita antagandena inte kommenteras,¹⁰⁶ dels som nya tolkningar grundade på andra antaganden.

De alternativa synsätten, i första hand presenterade av Erik Cinthio och Tore Nyberg, kan sammanfattas som en symbolisk-kultisk tolkning, inspirerad av fr a tysk patrociniestudier. Tore Nyberg betonar framför allt kyrkornas kultiska funktioner och menar att många av kyrkorna kan ha

tjänat som etappmål i stora religiösa ceremonier, iscensatta i ett symboliskt och betydelsebärande rum omkring domkyrkorna (kyrkotätheten är också mest uttalad i stiftsstäderna).¹⁰⁷ Erik Cinthio uppfattar snarare vissa bestämda kyrkonamn (trefaldigheten och S:t Clemens) som religiösa och symboliska maktmanifestationer, för den tidiga danska kungamakten. Denna symboliska roll menar han kan ha varit så stor att kyrkorna i ett begynnelseskede kanske inte ens tjänade någon "praktisk" nytta.¹⁰⁸ Cinthios tolkning är mycket nära knuten till hans allmänna tanke om en diskontinuerlig medeltida urbanisering, då de många kyrkorna främst är företrädare i de städer som han beskriver som administrativa centralorter, behärskade av kungamakten.

Cinthios och Nybergs tolkningar är viktiga alternativ till den merkantila förklaringen, men hos båda finns drag av en viss idealism. Det är intentionerna och symboliken som får styra kyrkobyggandet och ingen av författarna diskuterar hur det över huvud taget var möjligt att uppföra och underhålla de många kyrkorna i de tidigmedeltida städerna. De begränsar dessutom sina undersökningar till städerna, vari ligger ett implicit antagande om att de många kyrkorna och deras återkommande skyddshelgon är ett avgränsat urbant problem.

Gemensamt för de hittillsvarande tolkningarna är alltså att man utgått från översiktliga jämförelser städerna emellan, från utifrån skyddshelgonen. Däremot saknas det mer djupgående analyser av kyrkotopografi och sockenbildning i de enskilda städerna. Och för att söka nya öppningar i diskussionen har jag i en förstudie till avhandlingen just inriktat mig på de lokala kyrkliga förhållandena i en enskild stad, nämligen Lund, som var Danmarks och Nordens kyrktätaste stad.

Pluraliteten i Lund

Undersökningen av Lund är publicerad som en av projektet "Medeltidsstadens" rapporter, varför jag här bara kort kommer att sammanfatta resultaten och idéerna.¹⁰⁹

Lund var under medeltiden uppdelad i 22 socknar. Av dessa var 19 knutna till särskilda sockenkyrkor, medan 3 hade förbindelse med jordägande kyrkliga institutioner (domkyrkans krypta, S:t Peters nunnekloster och helgeandshuset). Genom den långa arkeologiska traditionen i Lund och tack vare ett rikhaltigt skriftligt källmaterial kan såväl kyrkornas kronologi och utformning som sockenbildningens struktur närmare belysas.

Under perioden 990-1050 har det bara existerat en, eller möjligen två, kyrkor i Lund och först från och med 1050 har de många lundakyrkorna börjat etableras. Troligen är fem kyrkor uppförda året 1050¹¹⁰ och ytterligare fem kan sannolikt föras till 1000-talets andra hälft, medan de ytterst belägna, troligen yngsta, kyrkorna har daterats till strax före mitten av 1100-talet. Den mycket markerade pluraliteten i Lund har alltså etablerats under perioden

10 Sockenbildningen i Lund omkr 1500. *The formation of parishes in Lund around the year 1500.* Sockenkyrka - parish church, sockengräns - parish boundary, sannolik sockengräns - probable parish boundary. 1 - Heligkors (Holy Rood), 2 - S:t Andreas, 3 - S:t Botulf, 4 - S:t Clemens, 5 - S:t Drotten (Holy Trinity), 6 - S:t Hans (St John), 7 - S:t Jakob, 8 - S:ta Maria magle, 9 - S:ta Maria minor, 10 - S:t Mikael, 11 - S:t Måns (St Magnus), 12 - S:t Mårten (St Martin), 13 - S:t Nikolaus, 14 - S:t Olof, 15 - S:t Paul, 16 - S:t Peter vid Bredgatan, 17 - S:t Peter vid Grönegatan, 18 - S:t Stefan, 19 - S:t Thomas, 20 - "Kraft" (the crypt of the cathedral), 21 - S:t Peters nunnekloster (the nunnery of St Peter) 22 - helgeandshuset (S:t Godehard?) (hospital of the Holy Spirit).

11 Sockentillhörighet i Lund omkr 1500. *The parish affiliation in Lund around 1500.*
 Sockenkyrka – parish church, sockentillhörighet – parish affiliation.

omkr 1050 – omkr 1150 och det är en tidsram som tycks gälla många kyrkor i de andra samtida städerna (jfr appendix II). Även på landsbygden kan vi räkna med att de flesta kyrkorna etablerades under perioden omkr 1050 – omkr 1150,¹¹ varför pluraliteten i städerna kan ses som en del i en allmän uppbyggnad av den lokala kyrkliga strukturen, såväl i städerna som på landsbygden.

Flera lundakyrkor var från början träkyrkor, av varierande form och storlek, men de blev ombyggda i sten under perioden efter omkr 1100. Dessa stenbyggnader anknyter till normala romanska drag, liksom de flesta stenkyrkorna i de samtida städerna (jfr appendix II). Arkitektoniskt går det alltså inte att skilja städernas och landsbygdens kyrkor under 1100-talet. Hur förhållandet var mellan urbana och icke urbana träkyrkor är svårare att klarlägga, eftersom så få träkyrkor ännu är undersökta.

Sockenbildningen i Lund kan med skriftliga belägg klarläggas för senmedeltiden (se fig 10), men indicier tyder på att någon form av kyrkoorganisation var jämgammal med kyrkobyggnaderna. Till grund för

12 Rekonstruktion av sockentillhörigheten i Lund under första hälften av 1100-talet.

A reconstruction of the parish affiliation in Lund during the first half of the 12th century.

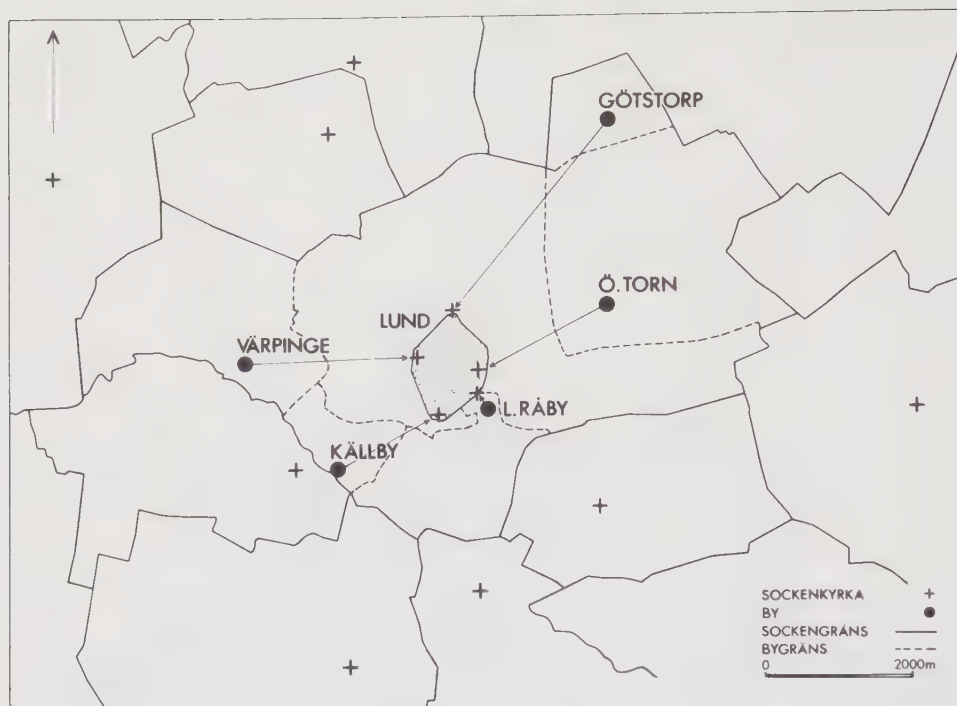
Sockenkyrka – parish church, sockentillhörighet – parish affiliation.

sockenbildningen låg en rumslig princip, byggd på "tillhörighet" (fig 11 och 12) i stället för "avgränsning". Det fanns med andra ord inte fasta sockengränser, utan snarare socknar uppbyggda kring gatuavsnitt med tillhörande bebyggelse. Samma princip kan spåras i flera samtida danska och engelska städer; särskilt i London är denna rumsprincip mycket tydlig.¹¹²

Som framgått av stadstypernas bestämning förekom pluralitet genomgående med öppenhet och också i Lund var omgivande landsbebyggelse knuten till socknar i staden (jfr fig 13). Fem angränsande byar hörde till fem av de ytterst belägna sockenkyrkorna i staden. Denna öppenhet innebär att stadsbegreppet nästan upplöses om man betraktar det från en kyrkoorganisatorisk synpunkt. Det fanns rena landsbygdssocknar och rena stadssocknar, men där emellan socknar med både stads- och landsbebyggelse.

De rättsliga förhållandena kring sockenkyrkorna är mycket svåråtkomliga, men olika indicier tyder på att det i Lund ursprungligen kan ha funnits samma former av enskild rätt och besittning som Ebbe Nyborg spårat kring

13 Sockenbildningen runt Lund i början av 1500-talet.

The formation of parishes around Lund in the early 16th century.

landsbygdens kyrkor.¹¹³ Det vill säga att många av stadens sockenkyrkor ursprungligen kan ha varit någon form av privatkyrkor.

Så tolkas också de många sockenkyrkorna i de engelska städerna av Addleshaw.¹¹⁴ Och Colin Platt konstaterar slående att "the town with many lords has many churches".¹¹⁵ Liknande tankegångar har också framförts i franska och tyska sammanhang.¹¹⁶ Sockenbegreppet kan alltså från början ha varit knutet mer till personliga tillhörighetsförhållanden än till rumsliga avgränsningar, vilket kan förklara själva sockenbildningens rumsprincip (jfr fig 12).

Som tidigare påtalats går många av stadskyrkornas skyddshelgon igen i andra städer, men lundakyrkornas helgonnamn finns också representerade bland lantkyrkorna på Bornholm (se fig 9). För övrigt är landsbygdskyrkornas skyddshelgon i Danmark inte särskilt väl kända, men de få belegg som är sammanställda av Ellen Jørgensen ger en likartad bild.¹¹⁷ Samma skyddshelgon förekommer såväl i städerna som på landsbygden, varför ingen rent urban idétradition kan urskiljas.¹¹⁸ I stället bör uppsättningen av helgonnamn sättas in i ett större allmäneuropeiskt kyrkligt sammanhang; tex är många av lundakyrkornas skyddshelgon uppmärksammade med särskilda festdagar i domkapitlets statuter (*Consuetudines Lundensis*), vilka är tillkomna efter förlaga från det tyska klostret Marbach (se fig 9).¹¹⁹

Denna kort sammanfattade undersökning av Lund antyder att de lokala

förhållandena har liknande motsvarigheter över mycket stora områden av norra Europa och visar att själva gränsen mellan stad och land är diffus. Själva stadstypen, som karakteriseras av pluralitet, har paradoxalt oklara urbana drag. Kyrkorna har uppförts samtidigt och utformats likartat både i städerna och på landsbygden. Sockenbildningen har ingen klar urban gräns och idétraditionen kan inte begränsas till enbart tätorter. Det enda som gör att man kan urskilja orterna som städer är faktiskt själva pluraliteten, alltså de många kyrkorna. Jag har därför karakteriserat städer som Lund som "förtätad landsbygd".

En första tolkning

Som synes är det mycket lite i de ovan skisserade sammanhangen, som talar för att de tidigmedeltida städernas många kyrkor var köpmanskyrkor. I Lund finns dessutom historiska och arkeologiska uppgifter, som går direkt mot Johansens teori. När tyska gäster för första gången omtalas 1310, nämns att de sedan gammalt använder domkyrkans krypta, som sin sockenkyrka,¹²⁰ de hade alltså inga förbindelser med stadens många sockenkyrkor. Dessutom har osteologiska undersökningar av två kyrkogårdar från omkr 1050 – omkr 1100/1110 givit en mycket jämn könsfördelning av de gravlagda,¹²¹ en bild som knappast stämmer med Johansens uppfattning av kyrkorna, som byggda och utnyttjade av tillfälligt besökande köpmansgillen. Jag menar alltså att Johansens idé om Östersjöområdets många köpmanskyrkor kan betraktas som en anakronistisk tolkning¹²² av ett fenomen, som måste ses i helt andra perspektiv.

Går vi över till Nybergs och Cinthios mer idealistiska tolkningar har dessa sitt intresse på ett sekundärt plan. Deras idéer kan förklara varför en viss kyrka fick ett visst skyddshelgon. Vid valet av helgonnam är det möjligt att man uppfattade städerna på ett symboliskt sätt och genom helgonnamnens placering skapade ett "sakralt landskap",¹²³ efter olika mönster och förbilder. Ett sådant symboltänkande skulle tex kunna förklara varför Lunds sydligaste sockenkyrka troligen var helgad åt S:t Godehard, ett sällan utnyttjat helgon.¹²⁴ S:t Godehard var före sin död biskop i Hildesheim och efter helgonförklaringen byggdes en S:t Godehardskyrka, såsom den sydligaste kyrkliga institutionen i Hildesheim. När S:t Godehardsrelikerna knöts till den sydligaste sockenkyrkan i Lund kan det alltså ha varit ett försök att symboliskt återskapa kyrkotopografin i Hildesheim, där S:t Godehardskulten hade sitt centrum.¹²⁵

Men Nybergs och Cinthios tolkningar kan knappast förklara existensen av de många kyrkorna i de tidigmedeltida städerna. Det stora kyrkoantalet måste i stället förklaras utifrån städernas ekonomi och organisation. Och det är frågor som berör allmän europeiska problem kring hur städerna ska karakteriseras före den sk kommunala frigörelsen. Ser man till engelska, tyska och franska förhållanden i de "prekommunala" städerna framträder vissa generella drag i den konkreta mångfalden av organisatoriska lös-

ningar.¹²⁶ Utmärkande är de få organisatoriska skillnaderna mellan stad och landsbygd, samt bristen på rättslig och organisatorisk enhet i städerna. De var ofta uppdelade i olika administrativa enheter, tillhörde olika socknar och var knutna till skilda rättskretsar och immuniteter. Rumsligt sett uttrycktes denna mångfald i en karakteristisk "flerkärnighet".¹²⁷

Principiellt sett bör de många kyrkorna i de tidigmedeltida städerna i Skandinavien ses mot samma bakgrund. Jag har på ett abstrakt sätt försökt fånga denna bakgrund i begreppet "förtätad landsbygd",¹²⁸ vilket innebär att stadsbegreppet i första hand kan ses som en kvantitativ avgränsning. Men problemet återstår att från denna abstraktion kunna konkretisera de prekommunala sammanhangen i Skandinavien. En möjlighet kan vara att söka efter enstaka begrepp och regler, som kan knytas till en generell bild av de tidigmedeltida städerna som en "förtätad landsbygd".

Omedelbart slående är att det inte tycks ha funnits någon avgränsad och gemensam beteckning för stadsbor.¹²⁹ Dessa har karakteriserats efter sin sociala position och inte efter anknytning till någon särskilt definierad ort. Endast bakom allmänna latinska adjektivformer (t ex *sleswicenses*) förekommer stadsborna samlade i ett begrepp, men detta anger knappast någon form av urban avgränsning. Samma odifferentierade beteckningar finns ännu i den skånska birkerätten från omkring 1200. I denna rättssamling omtalas rättssubjektet som "bonde" dvs med samma begrepp som användes i de sk landskapslagarna.¹³⁰ "Bonde" har här inget med lantbruksnäringar att göra, utan betyder "man med full rättskapacitet".¹³¹ Dess urbana motsvarighet var begreppet "borgare" som är känt i Danmark först från 1200-talet; de äldsta beläggen är från Lund (1207) och Ribe (1202-14).¹³² Begreppsmässigt är alltså de tidigmedeltida stadsinvånarna lika svåra att urskilja som t ex en urban kyrkoarkitektur och en avgränsad urban sockenbildning.

Utmärkande för de tidigmedeltida städerna är som sagt de många kyrkorna, med socknar grundade på en tillhörighet, förmodligen i förhållande till en eller flera stormän. En uppgift i Roskilde stadsrätt antyder att dessa stormän kan ha varit "thegner". I en paragraf talas nämligen om "thegnäld" som ett särskilt bötesbelopp, som betalades till kungen för dråp på borgare.¹³³ Begreppet "thegn" pekar från 1200-talets Roskildeborgare mot helt andra sammanhang; det är känt från vikingatida danska runstenar¹³⁴ och användes som en egentlig titel i det anglosaxiska England ("the king's thegn").¹³⁵ Kanske var "thegn" beteckningen för de lokala stormän i kungens tjänst, vilka lät bygga och innehade rätten till de många sockenkyrkorna i de tidigmedeltida städerna.¹³⁶ Och kanske ska dessa "thegner" ses som motsvarigheter till de "ministerialer" ("tjänstemän") som fanns i många av de kontinentala städerna.¹³⁷

En annan uppgift i Roskilde stadsrätt antyder dessutom att socknarna kan ha haft en viss rättslig status. Enligt en paragraf hade sockenborna rätt att uppträda som vittnen, på samma sätt som släktingar, gillesmedlemmar och grannar.¹³⁸ Det är alltså möjligt att viss rättsskipning utövades av "thegnerna" inom de olika socknarna, innan städerna kom att bilda egna

rättskretsar. De många sockenkyrkorna skulle på så sätt kunna ses som uttryck för samma "flerkärnighet" och rättsliga mångfald, som karakteriserade de kontinentala städerna före den kommunala frigörelsen.

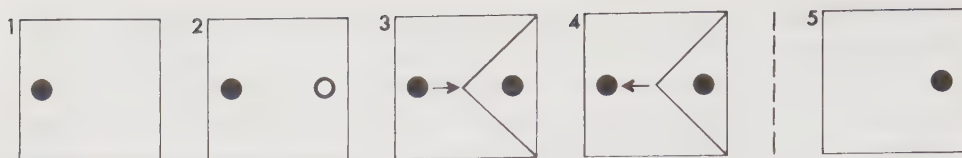
Med dessa få och spridda exempel vill jag här bara antyda några möjligheter att konkretisera det tidigmedeltida stadsbegreppet, utifrån abstraktionen "förtätad landsbygd". Stadsbegreppet är som synes mycket vagt, även på ett konkret plan. Som en strukturell förklaring av de många sockenkyrkorna menar jag att pluraliteten beror på det landsbygdsmässiga sätt, varpå städerna var organiserade, även om själva förtätningen innebar att städerna var något annat än landsbygd.

Enhet

Städer med en kyrka (stadstypen enhet) har inte tilldragit sig samma intresse som de egendomligt kyrktäta tidigmedeltida städerna, förmodligen därför att den ensamma stadskyrkan uppfattats som ett "normalt" urbant drag. I Danmark kan städer med endast en kyrka beläggas från och med omkring 1200. Samma förhållande kom att gälla även i övriga norra Europa från 1100- och från 1200-talet,¹³⁹ varigenom städerna fick en mer "medelhavsmässig" kyrkostruktur.

I Danmark omfattade stadstypen enhet dels öppna städer med tillhörande landssocknar, dels slutna städer utan landsförsamlingar. Skillnaden mellan öppna och slutna städer motsvarar Maurice Beresfords distinktion mellan "organiska" och "planlagda" städer.¹⁴⁰ De "organiska städerna" utgick från äldre byar, vilket innebar att äldre landsbygdskyrkor med tillhörande socknar kom att fungera som stadskyrkor. De planlagda städerna var däremot nya element i ett redan organiserat landskap och därför fordrades särskilda kyrkor för dessa orter. I Danmark liksom i England och Tyskland¹⁴¹ var dessa kyrkor från början ofta bara kapell underlagda närmaste landssocken och först efter hand konstituerades staden som en egen socken.¹⁴² Denna kyrkoorganisatoriska frigörelse kan illustreras schematiskt som i fig 14. Först etablerades ett kapell i en äldre socken, därefter knöts en socken till kapellet som dock låg kvar som annex till den äldre socknen. Sedan ändrades annexförhållandena, så att stadssocknen blev huvudförsamling och i vissa fall inkorporerades hela landsförsamlingen till staden. Dessa förändringar pågick under hela medeltiden och vissa små städer (t ex Elleholm) kom aldrig att omfatta en egen socken. Däremot tycks alla städer ha haft ett eget "stadskapell".¹⁴³

Även i valet av skyddshelgon märks en skillnad mellan de öppna och de slutna städerna (se fig 15). De öppna eller "organiska" städernas kyrkor var beskyddade av samma helgon som kyrkorna i de tidigmedeltida städerna. Och detta bör hänga samman med att de öppna städernas kyrkor från början var landsbygdskyrkor och därför var knutna till en äldre ideologisk tradition än själva stadsbildningen. De slutna eller "planlagda" städernas kyrkor var däremot med några undantag invigda till S:ta Gertrud, S:ta Maria och S:t

14 Schematisk kronologisk framställning av sockenbildningen i städer karakteriserade av "enhet". 1 - lantkyrka, 2 - lantkyrka med tillhörande kapell i staden, 3 - lantkyrka med stadskyrka som annex, 4 - stadskyrka med lantkyrka som annex, 5 - stadskyrka med inkorporerad landsförsamling. Skede 5 kan endast beläggas vid några få städer efter reformationen.

A schematic chronological representation of the parish formation in towns characterised by "unity". 1 - country church, 2 - country church with a town chapel attached to it, 3 - country church with a town church as an annex, 4 - town church with a country church as an annex, 5 - town church with an incorporated rural congregation. Only in a few towns can examples of Stage 5 be shown to have existed after the Reformation.

Nikolaus. Även om de två senare helgonen förekommer i den äldre traditionen visar den starka begränsningen i valet av skyddshelgon (fr a S:t Nikolaus) att det rör sig om en yngre mer urbant avgränsad ideologi. De färre helgonnamnen anger alltså liksom slutenheten att gränsen mellan stad och land blev allt tydligare efter omkring 1200.

Bakgrunden till denna urbana avgränsning och slutenhet ska sökas både i ändrade kyrkoorganisatoriska sammanhang och i mer allmänna förändringar i städernas organisation. Först och främst tillkom 1200-talets städer i ett samhälle och i ett landskap, som redan var kyrkoorganisatoriskt etablerat. Antingen knöts städerna till äldre byar med existerande sockenkyrkor eller upprättades ett nytt stadskapell i en äldre socken. Men varje ny sockenbildning krävde någon form av reglering, vilket bör ha motverkat en alltför kraftig ny uppsplittring i stadssocknar. Dessutom tycks själva sockenbegreppet ha ändrat karaktär under 1200-talet, vilket Ebbe Nyborg närmare behandlat.¹⁴⁴ Socken blev alltmer definierad utifrån en sockenmenighet, mot att tidigare troligen ha grundats på tillhörighetsförhållanden till enskilda stormän.¹⁴⁵ Även om inte alla nya städer omedelbart omfattade en egen socken bör sockenmenighetens växande betydelse ha verkat för en sammanhållen sockenbildning i de nya städerna. Intressant i detta sammanhang är att så många av skyddshelgonen är okända i städer med en enda stadskyrka (jfr fig 15). Detta kan delvis bero på ett dåligt källäge för några mindre städer, men det kan också hänga samman med att kyrkorna identifierades mer med städerna än med sitt skyddshelgon. Redan 1357 omtalas t ex stadskyrkan i Åhus som "bukerken", istället för S:t Nikolaus.¹⁴⁶

Men bortom de omedelbara kyrkliga sammanhangen ska den urbana enheten och avgränsningen också ses i förhållande till den kommunala frigörelsen. Det var under 1200-talet som städerna etablerades som egna rättskretsar, med särskilda stadsrätter, egen stadsstyrelse och egen förvaltning. I de skriftliga källorna är denna kommunala frigörelse tydligast i de

15 Kyrkornas skyddshelgon i städer karakteriserade av "enhet".
Patron saints of churches in towns characterised by "unity".

	1200 - 1350			1400 - 1550	
	ÖPPEN ENHET	ÖPPEN ENHET(Ö)	SLUTEN ENHET	SLUTEN ENHET	ÖPPEN ENHET
S:T GREGORIUS	?				
S:T CLEMENS	2				
S:T HANS	2			1	
S:T OLOF	1		1		
S:T LAURENTIUS	1		2		
S:T PETER	2		1		1
S:TA MARIA	1	1	3	5	2
S:T NIKOLAUS	3	3	13	2	
ALLHELGONA		1			
S:TA GERTRUD			2	3	
S:T JÖRGEN			?		
S:T BOTULF				2	
S:T JOST				1	
S:T JAKOB					1
S:T SÖREN					1
OKÄND	4	1	7	4	6

äldre städerna, men det var i de nya 1200-talsstäderna som frigörelsen kunde komma till ett rent fysiskt uttryck genom en enda stadskyrka. Detta nära samband mellan stad och kyrka framgår även av en del stadssigill, där kyrkornas skyddshelgon användes som symbol för staden.¹⁴⁷ Det märks också tydligt när en urban expansion inte uttrycktes genom fler kyrkor utan genom en större kyrka, t ex S:t Petri i Malmö i början av 1300-talet.

En särskild företeelse i den nya urbana enheten under 1200-talet är som sagt S:t Nikolauskulten. Det urbana intresset för just S:t Nikolaus bör hänga samman med att helgonen i allmänhet började förknippas med personliga och specialiserade egenskaper.¹⁴⁸ Karl Meissen¹⁴⁹ har beskrivit hur S:t Nikolaus från och med translationen av relikerna till Bari 1087 kom att stå som beskyddare för pilgrimer och korstågsfarare till Jerusalem. Och hur detta skydd efter hand överfördes till sjöfart och handel mer i allmänhet. Helgonkulten spreds därefter av korstågsfararna runt Europas kuster och knöts alltså även till många stadskyrkor i Danmark. Belysande för kulten är att alla dessa stadskyrkor låg i kuststäder.

I de nordtyska städerna är S:t Nikolaikyrkor också mycket vanliga och Karlheinz Blaschke menar med utgångspunkt från deras ålder och placering

att de representerar särskilda köpmanskyrkor, uppförda av tyska köpmansgillen.¹⁵⁰ Utifrån denna tankegång har Erich Hoffman tolkat även de många danska S:t Nikolaikyrkorna såsom uttryck för tyska köpmansgillen och för de tyska köpmännens betydelse för 1200-talets danska urbanisering.¹⁵¹ Men trots att S:t Nikolauskulten vid denna tid var knuten till handel och sjöfart är det tveksamt om Blaschkes och Hoffmanns tolkningar är riktiga. Dels saknas det direkta upplysningar som kan stödja deras idéer,¹⁵² dels är det tveksamt om ett så allmän europeiskt fenomen som S:t Nikolauskulten kan ges en så specificerad tolkning, särskilt då vissa grundläggande förutsättningar i Blaschkes tolkning kan ifrågasättas.¹⁵³ Snarare bör S:t Nikolauskulten ses mer generellt som ett ideologiskt uttryck för de alltmer avgränsade städerna och de verksamheter som var knutna till dem.

Det är svårt att säga hur den kommunala frigörelsen rent konkret gestaltade sig i Danmark. Men troligen har den liksom i franska och tyska städer¹⁵⁴ varit en lång process präglad av mer eller mindre uttalade konflikter mellan stadsbefolkning och stadsherre.¹⁵⁵ Enstaka skriftliga nerslag antyder att det först var frågan om en rättslig avgränsning och sedan gällde stadsstyrelsen. Redan 1146-57 fick invånarna i Slesvig rätt att endast stämmas inför stadens ting.¹⁵⁶ Men annars markerade fr a kodifieringen av stadsätterna under första hälften av 1200-talet städernas rättliga avgränsning,¹⁵⁷ liksom borgarebegreppet, som är belagt i början av 1200-talet.¹⁵⁸ Stadsstyrelsens karaktär och ursprung är mycket omdiskuterad; det gäller tex gillesorganisationens roll och åldermännens funktion.¹⁵⁹ Men med rådmännen (första gången omtalade i Ribe 1252) och med borgmästarna (första gången omtalade i Slesvig och Ålborg 1342) kom den borgerliga överklassen att dela stadsstyrelsen med stadsherrens representant (byfogden). Och i vissa fall blev det kommunala självstyret ännu mer uttalat, då staden fick rätt att utse byfogde (Flensborg 1413)¹⁶⁰ eller fick tillsätta borgmästare (København och Malmö 1526).¹⁶¹ Men det bör betonas att de danska städernas frigörelse aldrig blev så fullständig som för vissa kontinentala städer. Alla de danska städerna förblev under någon stadsherre och ingen av orterna spelade någon självständig politisk roll, med undantag för Malmö och København på 1520-30-talet.

Ett annat mindre direkt sätt att studera den kommunala frigörelsen kan vara att som Nikolaus Zaske se kyrkoarkitekturen som en "politisk-historisk ikonografi",¹⁶² det vill säga att bortom de omedelbara liturgiska kraven på arkitekturen försöka se varför en viss rumslösning används under en viss bestämd tid och på vissa bestämda platser. I ett sådant sammanhang blir kyrkoarkitekturen intressant i det ögonblick, som man kan se skillnader mellan stad och landsbygd.

Ett första tecken på en urban avvikelse är att många av de romanska tegelkyrkorna i 1200-talets städer saknade torn. Eftersom romanska torn kan ses som uttryck för det enskilda kyrkoinnehavet¹⁶³ antyder de tornlösa stadskyrkorna att en sockenmenighet tidigt etablerades i städerna; något som förmodligen hänger samman med den kommunala frigörelsen.

Men först med gotiken uppträder en urbant präglad arkitektur.¹⁶⁴ Gotiken var som Mackeprang konstaterade redan år 1900 "borgeråndens stil par excellence".¹⁶⁵ De första gotiska kyrkorna uppfördes under 1200-talets slut och 1300-talets början, men det var först under 1400-talet som de typiska gotiska stadskyrkorna byggdes i Danmark. Hallkyrkan blev den typiska gotiska stadskyrkan i tyska och många franska städer, men i Danmark var det snarare ett mellanting mellan hallkyrka och basilika ("pseudobasilika") som kom att dominera. Hallkyrkan har uppfattats som ett "demokratiskt rum" och som ett uttryck för den kommunala frigörelsen¹⁶⁶ och även om denna tolkning bygger på en anakronistisk uppfattning av den urbana frigörelsen kan det vara värt att påpeka det gotiska kyrkorummets enhet. Till skillnad från de romanska kyrkornas markerade rumsbildningar saknar många gotiska kyrkor särskilda markeringar för olika delar som kor och långhus. På ett mycket allmänt plan kan alltså de danska pseudobasilikorna genom arkitekturen spegla den kyrkliga och rättsliga enhet som utmärkte städerna.¹⁶⁷

Strävan mot enhet

Betoningen av den urbana enheten, som de ensamma stadskyrkorna uttrycker, kan även spåras i en del städer med flera kyrkor. I dessa städer nertonades den äldre pluraliteten genom att en av de många sockenkyrkorna byggdes om till en stor treskeppig gotisk kyrka, mer eller mindre med rang som stadskyrka; i t ex Helsingborg kallades S:t Maria för "bykirken" 1474¹⁶⁸ trots att det fanns ytterligare tre sockenkyrkor på platsen. Denna strukturförändring kan förutom i Helsingborg också iakttagas i Slagelse (Skt Mikkel) och Ålborg (Skt Budolfi). Samtliga dessa städer hade en svag pluralitet (3-4 kyrkor), vilket bör ha underlättat möjligheterna att satsa på ett byggnadsföretag.

Men strävan mot enhet kan också spåras i de stiftsstäder, där domkyrkorna fungerade som sockenkyrkor, nämligen i Århus och Ribe. I båda dessa städer framstår domkyrkorna som både stiftens och städernas kyrkor och liksom vid vissa kontinentala domkyrkobyggen (t ex Strasbourg)¹⁶⁹ bör borgarna ha varit delaktiga i byggenskapen. Särskilt tydligt är detta i Ribe, där det omkring 1333 uppförda "Byens tårn" blev en direkt symbol för staden. Kanske ska också den gotiska förhöjningen av långhuset i Århus domkyrka ses mot en liknande bakgrund.

Situationen var mer komplicerad i Slesvig och København där domkyrkan resp kollegiatskyrkan var sockenkyrkor, men där det dessutom uppfördes stora stadskyrkor (Trinitatis i Slesvig och Skt Nikolai i København). Tydligast är förhållandena i Slesvig där Trinitatiskyrkan, som kallades för "stadens kyrka" 1498,¹⁷⁰ dominerade stadsbilden med sin dubbeltornfasad, gentemot den efter 1275 tornlösa domkyrkan. Sannolikt ska Trinitatiskyrkan ses som en särskild markering av den kommunala frigörelsen, vid sidan om domkyrkan. Detta förhållande i Slesvig är enastående bland de danska

	ÖPPEN DUALITET								SLUTEN DUALITET				
	TOMMARP	RINGSTED	NÆSTVED	SLANGERUP	VORDINGBORG	VARDE	TØNDER	KALUNDBORG	SKIVE	HORSENS	SVENDBORG	HOLBÆK	YSTAD
S:TA MARIA	●	●			●			●	●	●	●	●	●
S:T NIKOLAUS				●		●	●				●	●	●
S:T PETER	●		●						●				
S:T HANS		●											
S:T MÅRTEN			●										
S:T MIKAEL				●									
S:T ANDREAS					●								
S:T JAKOB						●				●			
S:T LAURENTIUS							●						
S:T OLOF								●					

16 Kyrkornas skyddshelgon i städer karakteriserade av "dualitet".

Patron saints of churches in towns characterised by "duality".

stiftsstäderna, men har många tyska paralleller. I städer som Goslar, Hildesheim, Münster och Trier står den gotiska "Marktkirche", som en tydlig borgerlig manifestation gentemot romanska katedraler och klosterkyrkor. Det är också i Slesvig och senare i Köbenhavn, som de tydligaste tecknen på en kommunal frigörelse kan spåras.

Denna strävan mot enhet, som går att skönja i sju danska städer visar alltså att den grundläggande kyrkoorganisationen var mycket stabil och endast delvis kunde anpassas efter nya förhållanden. Själva byggnadsverken har i sig konserverat äldre stadsstrukturer, även om städerna senare omorganiserades. Och endast i vissa fall har de nya strukturerna kunnat uttryckas genom nya byggnadsverk.

Dualitet

Som redan framgått är stadstypen "dualitet" inte särskilt väl kronologiskt avgränsad i förhållande till de andra två stadstyperna "pluralitet" och "enhet". Förklaringen ligger sannolikt i att dualiteten inte ska uppfattas som en enhetlig och klart definierad stadstyp.¹⁷¹

Eftersom stadsbegreppet för pluraliteten närmast kan betraktas som kvantitativt ("förtätad landsbygd") är det rimligt att de tidiga beläggen för dualitet (och öppenhet) endast speglar en svagare framtoning av detta

kvantitativa stadsbegrepp. Städer som Tommarp och Ringsted har helt enkelt varit mindre än de stora stiftsstäderna. Vi kanske till och med kan räkna med ännu svagare spår av det kvantitativa stadsbegreppet, dvs tätorter med en kyrka.

Däremot är det möjligt att en yngre grupp av städer, definierade genom dualitet, faktiskt kan betecknas som en egen stadstyp. Utmärkande för dessa städer är deras slutenhet och/eller de sena beläggen för urbanisering (efter omkr 1200); det gäller städerna Horsens, Varde, Tønder, Svendborg, Holbaek, Kalundborg, Vordingborg och Ystad. Själva kronologin för dessa städer är något obestämd. Förutom för Horsens finns inga urbaniseringskriterier före omkr 1230, men likväl är fem av orterna omtalade under 1100-talet, till skillnad från de flesta av 1200-talets städer. Finns det ett urbant 1100-talsursprung för några 1200-talsstäder bör det sökas bland just dessa städer.

Även urvalet av kyrkornas skyddshelgon antyder en svårdefinierad mellanställning (se fig 16). Jämvikten mellan helgonen S:ta Maria och S:t Nikolaus pekar såväl bakåt (S:ta Maria) som framåt (S:t Nikolaus) (jfr fig 14 och 15). Ser man slutligen till kyrkornas rang finns det även där en obestämbarhet över begreppet "dualitet". Detta begrepp har endast varit möjligt att använda genom en bred definition av kyrka. I minst två av städerna (Horsens och Kalundborg) fanns det egentligen endast en sockenkyrka, medan den andra kyrkan var stadsherrens kapell. Båda dessa kapell är mycket stora och speciella romanska tegelkyrkor, dels den treskeppiga Skt Ib i Horsens, dels den unika korsformiga Vorfrue i Kalundborg. Ett likartat förhållande mellan kapell och sockenkyrka kan ha funnits i Ystad och Svendborg, båda städer med stora treskeppiga romanska tegelkyrkor. De arkitektoniska motsättningarna är mindre uttalade i Varde, medan förhållandena är okända i Vordingborg, Tønder och Holbæk. Men de mycket klara arkitektoniska skillnaderna i Horsens, Svendborg och Kalundborg kan tolkas som uttryck för en egentlig stadstyp, karakteriserad av "dualitet".

Denna stadstyp kan med sina två olika kyrkor ha fångat ett skede då stadsherren stod i motsatsförhållande till en stadsbefolkning, som började formera sig som ett egentligt borgerskap. De stora romanska kyrkorna i dessa städer kan alltså ha varit manifestationer i en konflikt mellan stadsherre och stadsbefolkning; en konflikt som slutade med en första kompromiss och partiell frigörelse för städerna, i och med rådens införande under 1200-talets senare del. Att en sådan möjlig konflikt kan ha uttryckts så påtagligt i dessa städer kan ha berott på att de var något äldre eller något större än de många andra städerna från urbaniseringsperioden omkr 1200 – omkr 1270. Men det kan också ha orsakats av att kungamakten, som stadsherre, var mer omedelbart närvarande i dessa städer, genom de direkt anslutande riksborgarna (i Svendborg, Kalundborg, Vordingborg och kanske också i Ystad).

Stadskyrkor och urban ekonomi

De medeltida städerna hade inte bara olika inre uppbyggnad utan de ingick också i andra större strukturer, dvs i stadslandskap med olika hierarkier av städer.¹⁷² Liksom den inre uppbyggnaden ändrades har också denna rangordning mellan städerna förändrats. Ett sätt att spåra de skiftande hierarkierna är att söka något allmänt mått på städernas ekonomi och storlek utifrån kyrkorna – utan att i detta sammanhang gå närmare in på de samhälleliga orsakerna till städernas skiftande storlek.

Kyrkornas uppförande, underhåll och om- och tillbyggnader har alla fordrat någon form av ekonomi. I ett begränsat ekonomiskt synsätt kan kyrkorna betraktas som en del av den urbana produktionen,¹⁷³ frågan är bara vilket förhållande som fanns mellan denna "kyrkoproduktion" och den övriga urbana produktionen. Redan 1927 såg M Mackeprang långhusens storlek, som ett mått på befolkningsmängd.¹⁷⁴ Själv har jag uppfattat antalet kyrkor som ett mått på det "socialt möjliga överskottet",¹⁷⁵ medan Richard Morris utnyttjat bygnadsverksamheten på engelska katedraler, för att spåra ekonomiska konjunkturer under medeltiden.¹⁷⁶ För närvarande är alltså ett "ekonomiskt" synsätt på kyrkorna aktuellt i flera forskningsmiljöer¹⁷⁷ och därför kan det finnas skäl att mer principiellt undersöka relationen kyrka-stad. Det gäller dels att försöka beskriva de möjliga ekonomiska underlagen för olika kyrkobyggen, dels att jämföra stadskyrkorna med tillgängliga uppgifter om städernas befolkning, bebyggelse och skattekraft.

I dessa beskrivningar och jämförelser måste stadstyperna "pluralitet" och "enhet" skiljas åt, eftersom en uppskattning av pluraliteten vilar på *antalet* kyrkor medan en kvantifiering av enheten med nödvändighet måste grunda sig på *storleken*. De kronologiska skillnaderna mellan dessa stadstyper har också sin motsvarighet i olika perioder med skilda bygnadsorganisationer. Byggnadstiondet infördes troligen i början av 1100-talet, men först under 1200-talet organiserades en "offentligt" förvaltd bygnadssfond (fabrica). Tidigare har fabricationdet och bygnadsorganisationen varit mer direkt knutna till den eller de personer som innehade respektive kyrka.¹⁷⁸ Byggnadsfondens etablering bör hänga samman med förändringar av själva sockenbegreppet, som ju kan ses som en av bakgrunderna till stadstypen "enhet".

Stadstypen "dualitet" är svår att uppskatta kvantitativt, men liksom i relation till den urbana strukturen bör dualiteten kunna ses som särfall av antingen pluralitet eller enhet, och därför kunna räknas antingen efter antal eller sammanlagd storlek.

Antal

Att försöka rangordna städerna efter antalet kyrkor kan ses som en nödvändig kompromiss. Ett mer nyanserat underlag vore summan av de

olika kyrkornas storlek, men då nästan alla kyrkorna är försvunna och ännu långt ifrån alla undersökta måste beräkningarna utgå från detta grövre mått. En grundläggande förutsättning för den följande rangordningen är att sockenbildningen har varit så enhetlig att jämförelser mellan antalet kyrkor är meningsfull. Så är det t ex meningslöst att jämföra de 112 kyrkorna i London med de 13 kyrkorna i Köln. Men så vitt man kan se av de hittills undersökta sockenkyrkornas storlek och ålder samt av uppgifter rörande sockenbildningen bör en jämförelse mellan de danska städerna var möjlig.¹⁷⁹ Kanske med vissa undantag för Ribe och Slesvig, där domkyrko-byggena redan från mitten av 1100-talet kan ha fångat delar av den urbana ekonomin.

Ser vi till den rättsliga bakgrunden och det ekonomiska underlaget för de många kyrkorna i städerna från 1000- och 1100-talet är detta delvis svårgripbart.¹⁸⁰ Byggnadstiondet, som troligen infördes i början av 1100-talet, har från början varit knutet till byggherren. Detta måste ha varit avgörande för hur kyrkobyggandet organiserades och sannolikt har arbetet varit mer eller mindre direkt knutet till byggherren.

Denna anknytning till kyrkoinnehavaren har troligen varit ännu mer uttalad innan byggnadstiondet infördes och byggnadsarbetet kan då ha haft mer av ett omedelbart tvång över sig. Det ekonomiska underlaget för kyrkobyggandet före fabricationdets tillkomst härrörde troligen från två källor, dels byggherrens egna resurser, dels den befolkning som konstituerade "socknen". Ett tidigt exempel på att egendomar var knutna till en kyrka är de 13 bol som hörde till S:ta Maria minor i Lund,¹⁸¹ när denna kyrka 1095-1103 skänktes till Lunds domkapitel av kung Erik Ejegod. Den befolkning som utnyttjade kyrkan kan ha bidragit både direkt och indirekt till kyrkobyggandet. Antingen genom deltagande arbete (under tvång eller ej) eller genom de avgifter, som de var tvingade att erlägga för olika tjänster, som dop och begravning. Sådana avgifter omtalas av Adam av Bremen på 1070-talet¹⁸² och ersattes senare delvis av tiondet.

Förutom dessa olika ekonomiska underlag har flera kyrkor också varit knutna till större eller mindre landsförsamlingar. Det ekonomiska underlaget inom "socknen" för dessa kyrkor på gränsen mellan stad och land har alltså inte enbart varit knutet till staden, snarare tvärtom. Detsamma gäller de sockenkyrkor som samtidigt hade andra funktioner, som klosterkyrka eller domkyrka. Dessa kyrkor bör till stor del ha varit grundade på den ickeurbana jordränta, som var underlaget för respektive kyrklig institution. Allt detta innebär att kyrkornas ekonomiska underlag inte hade ett rent urbant ursprung, utan delvis vilade på resurser direkt från landsbygden. Kyrkoantalet kan i ett sådant sammanhang uppfattas som en maktkoncentration, där kyrkobyggandet snarare kan ha bidragit till den urbana ekonomin än varit en mekanisk avspeglning av densamma.

Det bör vara möjligt att på vissa punkter kunna närmare studera vad de olika kyrkorna representerade. När "Middelalderbyens" översikter inom kort publiceras kan man t ex jämföra förhållandet mellan bebyggelsens omfatt-

17 Stadslandskapet 1000-1200. Hierarkin bygger på antalet kyrkor i respektive stad.

The urban profile from 1000 to 1200. The hierarchy is based on the number of churches in the respective town.

ning och kyrkornas antal i flera av de viktigaste tidigmedeltida städerna. I Lund finns det dessutom möjligheter att undersöka relationen mellan bebyggelse, befolkning och kyrkor på ett par punkter.¹⁸³ Men i väntan på sådana undersökningar utnyttjar jag här det totala antalet kyrkor för att rangordna städerna. Trots att måttet är grovt antyder det likväl hur stort överskott, som var socialt möjligt att koncentrera i städerna. Kyrkoantalet anger alltså något både om de tidigmedeltida städernas "tärande" karaktär och hur stora dessa "tärande tätorter" kan ha varit.

Ser vi slutligen på denna grova rangordning utifrån det totala antalet kyrkor kan städerna före omkr 1200 placeras i fyra olika storleksklasser (fig 17). Enastående var Lund med 22 kyrkor, följd av Viborg och Roskilde med 12-14 kyrkor samt av Slesvig och Ribe med 7-8 kyrkor; med tanke på domkyrkorna kan de båda sistnämnda städerna vara lite för lågt rangordnade. Kyrkoantalet för alla dessa fem städer anger tydligt att det var frågan om omfattande tätorter, där de flesta kyrkorna, trots anslutande landsbebyggelse och enstaka kyrkliga institutioner, måste ha tjänat en rent "urban" befolkning. För de många städerna med 2-4 kyrkor är tätortskaraktären mindre markerad. Vanligen var två kyrkor knutna till landsbebyggelse, varför högst två och ibland bara en kyrka var avsedd för en avgränsad stadsbefolkning. I vissa fall tycks en egentlig stadskyrka faktiskt ha saknats (Hjørring och Odense).

Rangordningen kan uppfattas på olika sätt, allt efter de skilda geografiska sammanhangen. I ett riksperspektiv framstår Lund som den ovedersägliga huvudorten, rikets största myntort, säte för landets ärkebiskop och av samtiden karakteriserad som "metropolis Daniæ".¹⁸⁴ På en landsdelsnivå har däremot alla de större biskopssätena och myntorterna varit centrala punkter i den urbana väven, medan det från regional synpunkt har funnits flera mindre städer, som fungerade som centra inom mer avgränsade

områden. Det gäller dels mindre biskopssäten och myntorter (t ex Århus, Odense och Slagelse), dels städer med vissa troliga förvaltningsfunktioner (t ex Helsingborg).

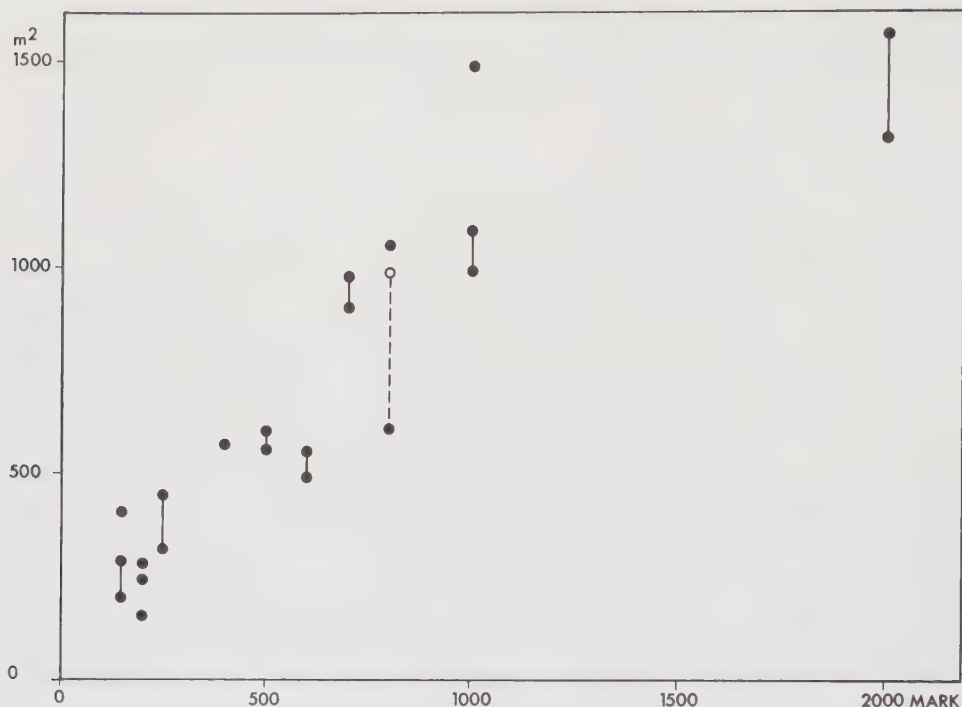
Storlek

Medan städerna före omkr 1200 i grova drag kan rangordnas efter antalet kyrkor är det efter omkr 1200 nödvändigt att se till storleken på kyrkorna, eftersom den enhetliga kyrkstrukturen innebar att en eventuell urban expansion inte uttrycktes i nya kyrkor utan i större kyrkor. Dessutom bör storleken på kyrkorna rent generellt vara ett bättre mått än antalet kyrkor, vilket jag påpekat tidigare. Och för städer karakteriserade av enhet är detta mått i de flesta fall åtkomligt för någon del av medeltiden, då stadskyrkorna ofta ännu är bevarade. Det bästa måttet på kyrkornas storlek bör vara den samlade byggnadsmassan eller den samlade inre volymen, eftersom städernas totala byggnadskapacitet framgår först i tre dimensioner. Men då detta mått kräver tid att beräkna och är svårt att uppskatta för enbart arkeologiskt kända kyrkor, kommer jag här att använda mig av ett enklare mått nämligen den inre bruttoytan av kyrkorummet. Denna yta är för respektive kyrka angiven i appendix II, där också uppgifter om beräkningen och dess principer är presenterade.

Ser vi till den ekonomiska bakgrunden för kyrkobygget efter omkr 1200 blir förhållandena efter hand klarare. Byggnadsverksamheten har finansierats genom en fabrica (byggnadsfond) och troligen främst utförts som ett lönearbete.¹⁸⁵ En viktig aspekt av byggnadsverksamheten är den alltmer personligt förankrade religiositeten, uttryckt bl a genom bestämmelserna om enskild bikt, vilka utfärdades vid Laterankonciliet 1215.¹⁸⁶ Till det personliga religiösa ansvaret knöts bekännelsen, med efterföljande offergärningar och botgöringar, vilka kunde kanaliseras till olika kyrkobyggen.

Fabricans grundval har varit byggnadstiondet (1/3 av tiondet)¹⁸⁷ och eventuella ursprungliga jordegendomar, men viktiga kontinuerliga tillskott har alltså varit mer eller mindre klart riktade offerhandlingar. Det gäller donationer av jord, ofta i förbindelse med instiftelser av själamässor över givaren eller i samband med att donatorn valde gravplats i kyrkan. Det gäller också mer allmänna offer och penninggåvor, givna vid vanliga gudstjänster eller vid kyrkans särskilda festdagar (invigningsdagen och skyddshelgonets festdag). Ett viktigt instrument för att kanalisera botgöringarna till pågående byggnadsverksamhet var avlatsbrevet.¹⁸⁸ Såväl påvar som biskopar utfärdade avlatsbrev till förmån för specificerade kyrkobyggen, där människor kunde få syndaförlåtelse mot att bidra med pengar eller själva delta i byggnadsarbetet. Det äldsta kända danska exemplet i förbindelse med en ren stadskyrka är från 1284,¹⁸⁹ då avlatsbrev utfärdades till förmån för nybyggnaden av Mariakyrkan i Flensborg (det äldsta belägget över huvudtaget i Danmark gäller Århus domkyrka 1197¹⁹⁰).

Fabrican fick alltså tillskott från en rad olika källor, med mer eller mindre

18 Korrelationsdiagram över stadskyrkornas inre bruttoyta under sengotisk tid och städernas skattekraft 1530.¹⁹⁷ Det lägre värdet anger bruttoytan utan kapell och korsarmar, medan det högre värdet avser den totala bruttoytan, inklusive kapell och korsarmar. Den streckade markeringen avser den först efter medeltiden realiserade gotiska planen för S:t Nikolai i Nakskov.

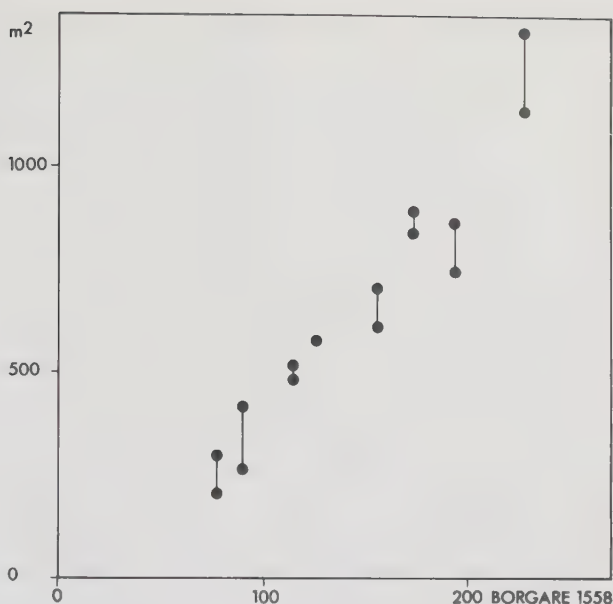
A correlation diagram of the gross inner surface of town churches during the late Gothic period and the tax potential of the towns in 1530. The lower value refers to the gross surface without chapels and transepts, whereas the higher value stands for the entire gross surface, including chapels and transepts. The broken line refers to the Gothic plan for the Church of St. Nicholas in Nakskov, which was not realised until after the Middle Ages.

anknytning till staden. I och med att den "öppna" kyrkoorganisationen (med tillhörande landsbebyggelse) försvann kom tiondet att vara direkt knutet till själva staden och dess socken. Offerhandlingarna hängde däremot snarare samman med stadens roll som ekonomiskt och kulturellt centrum. Belysande är att kyrkans festdagar ofta valdes som tidpunkt för de stora årsmarknader-
na under senmedeltiden, varigenom handel och kult (med bl a offer) kunde kombineras.¹⁹¹ Kyrkobyggandet har med andra ord grundats ekonomiskt dels på städernas egna resurser (av människor och kapital), dels på den "omsättning" (av människor och kapital), som förekom i städerna. Kyrkornas storlek bör därför ge en god bild av städernas storlek och betydelse mer i allmänhet. Liksom stadsbegreppet "enhet" är klarare urbant definierad än "pluralitet" så tycks alltså storleken av stadskyrkorna vara ett tydligare urbant mått än antalet kyrkor.

Det finns några möjligheter att jämföra stadskyrkornas storlek med andra

19 Korrelationsdiagram
 över stadskyrkornas inre
 bruttoyta under sengotisk
 tid och antalet borgare 1558
 i städerna på Fyn och
 Langeland.¹⁹⁸

*A correlation diagram of the
 gross inner surface of the town
 churches during the late
 Gothic era and the number of
 burgesses in 1558 in the towns
 on the islands of Fyn and
 Langeland.*

uppgifter om städernas skattekraft och befolkning. De äldsta upplysningarna finns i en översikt från omkr 1240 över skatten i städerna på Sjælland, Lolland och Falster¹⁹² och dessa uppgifter kan i några fall jämföras med storleken på bevarade eller rekonstruerade romanska tegelkyrkor. Ett visst samband mellan storlek och skattekraft kan man spåra i de två städer, som i sig själva konstituerade socknen. Det gäller Skælskør (13 mark i skatt – 395 m² i inre kyrkoyta) och Helsingør (8 mark i skatt – 225 m² i inre rekonstruerad kyrkoyta). För andra städer med en stadskyrka och tillhörande landsbebyggelse ("öppen enhet") finns det i detta skede inget klart samband mellan skattekraft och kyrkostorlek; förmodligen därför att urbaniteten har varit så liten i dessa små städer att den rurala delen av tiondet och kanske kyrkoegendomar har spelat en mer avgörande roll (i t ex Søborg, St Heddinge, Stigs Bjærgby och Skibby).

För övrigt finns det först från slutskedet av medeltiden samlade översikter över städernas skatter, tjänsteplikt och befolkning. Från kungariket Danmark är uppgifter om utskrivningar av krigsfolk bevarade från 1471,¹⁹³ medan uppgifter om extraskatter ("landhjälp") finns från 1524-6¹⁹⁴ och upplysningar om antalet borgare finns bevarat i mönstringsrullor från 1550-talet.¹⁹⁵ Ifrån hertigdömet Slesvig finns enstaka motsvarande översikter från samma tid.¹⁹⁶ Alla dessa uppgifter brukar användas i stadsmonografierna för att ange respektive stads storlek i förhållande till grannstäderna. Och i detta fall kan upplysningarna utnyttjas för att jämföra kyrkornas storlek med samtida uppskattningar av städernas befolkning och ekonomiska bärkraft.

Den kanske bästa översikten i detta sammanhang ger utskrivningen av landhjälp 1530, vilken förmodligen på ett mer omedelbart sätt än krigsfolks-

utskrivningarna speglar den senmedeltida urbana ekonomin. Dessutom speglar upplysningarna om landhjälp den urbana ekonomi före Grevefejdens förödelser och före de strukturella förändringarna i samband med reformationen. Förhållandet mellan extraskatten 1530 och kyrkornas storlek kan framför allt jämföras i städer karakteriserade av sluten enhet, eftersom kyrkobyggandet i dessa städer var koncentrerat till en byggnad samtidigt som tiondeunderlaget var begränsat till staden. I 15 fall är det möjligt att jämföra landhjälp 1530 med stadskyrkornas storlek under sengotisk tid och som framgår av fig 18¹⁹⁷ finns det ett samband mellan skattekraft och kyrkostorlek. Ju större skattebelopp desto större kyrka, oberoende av om de tillbyggda kapellen räknas eller ej. Men som synes är också korrelationen relativt bred, vilket bör bero på att skattdrägningen är grundad på uppskattningar av städernas bärkraft och på att kyrkornas storlek inte exakt och mekaniskt behöver avspegla den samtida ekonomin. Så kan ju en äldre stor kyrka spegla en tidigare mer omfattande urban ekonomi.

En annan möjlighet till jämförelser bjuder uppgifterna om mönstring av borgerskapet från mitten av 1550-talet. Dessa mönstringslängder är de första samlade översikterna som kan antyda stadsbefolkningens storlek och i viss mån också de borgerliga näringarnas betydelse, främst handel och hantverk. Mönstringslängderna är ojämnt bevarade, men från 1558 finns en samlad översikt över städerna på Fyn och Langeland. I dessa städer kan antalet borgare 1558 ställas mot stadskyrkornas samlade storlek under sengotisk tid. Det finns vissa avvägningsproblem i uppskattningen av stadskyrkornas storlek, men som framgår av fig 19¹⁹⁸ finns det en korrelation även mellan befolkning och kyrkostorlek. Ju fler borgare och ju större borgerlig näring, desto större stadskyrka. Men också här är trenden relativt bred, vilket visar att storleken inte omedelbart och mekaniskt avspeglar ekonomin under en viss bestämd period.

Förutom dessa mycket sena uppgifter finns det en översikt över den ordinarie stadsskatten i Danmark på "kung Hans tid" (1481-1513).¹⁹⁹ Men som Mackeprang påpekat är denna "byskatt" troligen tillkommen redan omkr 1400, varefter skattesatserna inte tycks ha förändrats.²⁰⁰ "Byskatten" speglar alltså mer situationen vid 1300-talets slut eller omkr 1400, vilket också framgår av att skattesatserna inte är proportionella mot de extraordinarie skatterna från 1500-talets första hälft. Den ordinarie stadsskatten skulle alltså kunna jämföras med stadskyrkornas storlek omkr 1400, men för närvarande är detta svårt, då det finns problem med att stilmässigt avgränsa tiden omkr 1400 i stadskyrkornas byggnadsetapper. Men att det även vid denna tid bör ha funnits en korrelation mellan urban ekonomi och kyrkostorlek antyds av att två av de få exemplen på höggotiska stadskyrkor från 1300-talet finns i de två högst taxerade städerna (S:t Petri i Malmö och Skt Peder i Næstved).

Dessa spridda jämförelsepunkter pekar mot att kyrkornas storlek under hög- och senmedeltiden alltmer kom att direkt spegla det ekonomiska livet i städerna, samtidigt som dessa orter blev allt tydligare ekonomiskt, socialt och rättsligt definierade. Med mer noggranna dateringar av stadskyrkornas

byggnadsetapper borde det därför vara möjligt att i detalj kunna följa förändringar i stadslandskapets struktur (städernas rangordning). Men en sådan studie är för närvarande ogenomförbar, eftersom den absoluta kronologin är mycket vag. De gängse dateringarna bygger nästan uteslutande på vad jag skulle vilja kalla "positionsdateringar", dvs på tidsfästningar där olika stildrag på en kyrka (eller ett byggnadsavsnitt) sätts i relation till andra paralleller på "bättre" daterade byggnadsverk. Metoden rymmer flera mer eller mindre outtalade förutsättningar, som kan ifrågasättas, bl a idéer kring de olika stildragens spridningssätt och spridningsvägar. Från en medeltidsarkeologisk synpunkt borde man i nya systematiska dateringsförsök snarare ta fasta på punkter ovanför och under de stående kyrkomurarna, dvs på dendrokronologiska datering av eventuella takstolar och på myntdateringar av byggnadslager och golv.

I väntan på dylika undersökningar kan jag här inte mer än antyda förändringar i det urbana landskapet, utifrån de gängse kyrkodateringarna. Till skillnad från översikten i föregående kapitel kan det inte bli frågan om en fullständig rangordning av samtida städer, eftersom de två kvantifieringsprinciperna (kyrkoantal och kyrkostorlek) är ojämförbara. Men med hjälp av stadskyrkornas storlek kan likväl förändringar i städernas rangordning spåras.

Utmärkande för de många nya kuststäderna från perioden 1200-1350 är att stadskyrkorna är förhållandevis små, vilket visar att dessa nya orter inte kunde mäta sig i storlek och betydelse med de äldre centralorterna i inlandet. Så även om kuststäderna har etablerats i en tid med nya urbana sammanhang (ändrade stadstyper) har strukturen i stadslandskapet knappast förändrats, snarare förstärkts och kompletterats.

Först med några stora treskeppiga gotiska kyrkor från 1200-talets slut och 1300-talets början kan man se konturerna till en helt ny stadshierarki, som senare fick sitt egentliga genombrott med de många nybyggda stora stadskyrkorna under 1400-talet. Denna stadshierarki var inte längre uppbyggd kring de äldre stora inlandsstäderna, som Lund och Viborg, utan var knuten till kuststäderna, fr a i Öresundsområdet men också runt Smålandsfarvandet och i Sønderjylland. Rikets nya ekomiska och politiska centrum markerades av ett pärlband med mycket stora stadskyrkor,²⁰¹ som uppfördes i huvudsak under 1400-talet (Halmstad, Helsingør, Landskrona, København, Køge, Stege och Nakskov). De första tecknen på denna nya stadsregion är uppförandet av S:t Petri i Malmö, S:t Peder i Næstved och möjligen S:ta Maria i Helsingborg under 1300-talet. S:t Petri, byggd i en tyskinspirerad fransk katedralstil, var och förblev Danmarks största stadskyrka, som med de sengotiska kapellen omfattade en inre bruttoyta av 1560 m².

Förändringar av stadslandskapets struktur är också märkbara i hertigdömet Slesvig, med uppförandet av Skt Marie (1200-talets slut) och senare Skt Nikolai (1400-talet) i Flensborg. Dessa nya stora kyrkor markerar stadens allt viktigare ekonomiska och politiska position i förhållande till hertigdömet gamla centrum i Slesvig. Ytterligare förändringar avspeglas i grundlägg-

ningen av Husum och uppförandet av dess mycket stora stadskyrka Skt Marie; Danmarks tredje största stadskyrka omfattande 1275 m².

Men, som sagt, bilden av stadslandskapets struktur blir inte fullständig med enbart en rangordning av stadskyrkornas storlek, eftersom detta mått inte kan jämföras med kyrkornas antal i de äldre städerna. För en mer fullständig översikt fordras därför ett annat manifest spår än kyrkor.

Städer och tiggarmunkskonvent

I likhet med städernas kyrkor kan tiggarmunkskonventen betraktas som mycket manifesta spår av de medeltida städerna. Men till skillnad från kyrkorna förekommer klostren inte i alla de medeltida städerna, utan endast i omkr 40 av de ca 110 orterna. Likväl kan dessa manifesta spår säga något om alla tätorterna, även dem som inte kom att hysa något konvent. Men först några inledande rader om institutionerna som sådana.

Enligt Christian II:s landslag 1521 utgjordes tiggarordnarna i Danmark av franciskanerna, klarissorna, dominikanerna, karmeliterna och hospitalspräster (vid helgeandshusen, helgeandsklostren och antoniterklostren).²⁰² Av dessa var franciskanerna, klarissorna och dominikanerna (både manliga och kvinnliga) representerade i Danmark sedan 1200-talet, medan antoniter- karmeliter- och helgeandsklostren tillkom under 1400-talet. Helgeandshusen faller något utanför de egentliga konventen och behandlas inte närmare här, delvis på grund av det bristfälliga källäget.²⁰³

Tiggarordnarna var uttryck för nya religiösa ideal, nämligen för den apostoliska fattigdomen förbunden med praktisk verksamhet; ett liv i egendomslöshet kombinerat med sjukvård, fattigvård och predikningar på folkspråken. Tiggarordnarna var direkt underställda påven och blev under hela medeltiden en ideologisk stötta för den europeiska enhetskyrkan.²⁰⁴ Orderna spreds mycket snabbt över Europa, vilket också kan ge en fingervisning om hur ekonomiskt, socialt och religiöst enhetligt Europa var på 1200-talet.

Dominikanerorden konstituerades 1216 i södra Frankrike och redan 1222 upprättades det första danska konventet i Lund.²⁰⁵ Franciskanerna fick sina ordensregler 1223 och nio år senare grundades det första danska konventet i Ribe (1232).²⁰⁶ Som Lorenzen påpekat spreds dessa båda ordnar på olika sätt i Danmark.²⁰⁷ Franciskankonventen upprättades successivt österut, räknat från Ribe; 1232-36 i Jylland och 1236-40 på öarna och i Skåne. Dominikanerna fick däremot sina första konvent i de olika stiftsstäderna med början i Lund, sannolikt därför att biskoparna stöttade deras lärdomsideal.

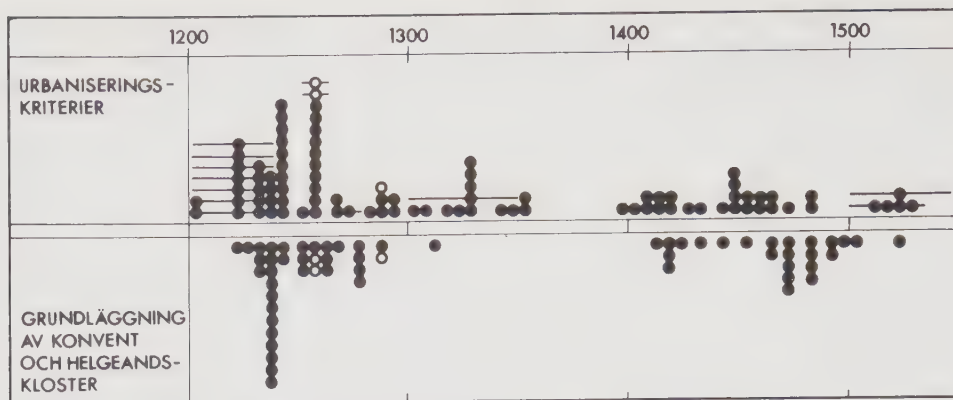
Även karmeliterna och antoniterna konstituerades som tiggarordnar vid samma tid (1226 resp 1218), men konvent upprättades först kring 1400 i Danmark.²⁰⁸ Det första karmeliterklostret etablerades 1410 i Landskrona, medan det första av de båda antoniterklostren grundades i Mårkær 1391.

Helgeandsorden grundades redan omkr 1195, men först med reformer 1431-47, då augustinregeln blev gällande kom rörelsen att bli en klerikal tiggardorden. Det första helgeandsklostret upprättades få år senare i Ålborg (1451), genom en omdaning av ett äldre helgeandshus.²⁰⁹

Sedan länge har sambandet mellan tiggarmunkarna och de medeltida städerna uppmärksamrats, ja, sambandet anses så klart att uppgifter om konvent används som urbaniseringskriterium.²¹⁰ Förhållandena i Danmark är också otvetydiga, då endast tre av landets cirka 60 konvent låg på landsbygden (Torkö, Gavnø och Mårkær). Sambandet mellan stad och konvent var av både ekonomisk och religiös art. Det apostoliska fattigdomsidealet förutsatte att munkarna kunde leva på allmosor, vilket var möjligt endast i en mer omfattande urban penningekonomi. En ideologisk förutsättning för allmosegivandet var också den mer personligt anknutna religiositeten, vilken sannolikt var mest utbredd i städerna.²¹¹ Belysande för det dubbla sambandet mellan stad och konvent är att dominikanerna i Halmstad tvingades flytta, när staden på 1320-talet anlades på en ny plats. Flyttningen var, som munkarna själva säger, nödvändig eftersom de inte kunde bli kvar på den gamla stadens plats "utan stöd av de troende".²¹² Tiggarmunkarna kom också att på många sätt identifieras med staden och dess intresse. Ett tidigt exempel är broder Reinard i gråbrödersklostret i Tønder. Denne man utverkade att staden fick lybsk stadsrätt 1243.²¹³

Men sambandet mellan stad och konvent har sina paradoxala drag. Konventens stiftare och stora gynnare står inte att finna bland dem som traditionellt uppfattas som medeltida stadsinvånare. I stället har dessa tillhört den absoluta överklassen i det medeltida samhället, inte bara i Danmark utan även i England och på kontinenten.²¹⁴ Genom fr a den flitige Peder Olsens historiska notiser om franciskanerna kan vi få en blyxtbelysning av denna danska överklass under 1200-talet. Grundare och gynnare av tiggarmunkskonventen var medlemmar av kungasläkten, innehavare av de främsta kungliga ämbetena (marsk, drots och riddare), ärkebiskopar, biskopar och medlemmar av domkapitlet. Anmärkningsvärt är också kvinnornas aktiva roll i klostergrundandet. Det främsta exemplet är grevinnan Ingerd av Regensteen (dotter till Jakob Sunesen av Hvideätten) som grundade inte mindre än fyra konvent (Næstved, Kalundborg, Roskilde och København). Under 1400-talet var kretsen av grundare snävare, fr a inskränkt till de regerande kungarna och deras gemåler, även om enstaka biskopar och herremän grundade konvent.

Detta till synes icke-urbana samband mellan konventen och deras grundare säger troligen mest om de medeltida städernas karaktär. Dessa orter har genom hela perioden behållit en sammansatt struktur, som inte var renodlat inriktad på borgerliga näringar (handel och hantverk), vilket traditionella översikter ofta ger sken av. De stadsegendomar som grundarna avsatte till konventen antyder att samhällets överklass var närvarande i städerna på ett sätt som man vanligen inte har föreställt sig. Denna aristokratiska närvaro i de danska medeltidsstäderna har sin direkta

20 Det kronologiska förhållandet mellan äldsta urbaniseringskriterium för städer tillkomna efter 1200 och grundläggningsår för tiggarmunkskonvent och helgeandskloster.²¹⁶

The chronological relationship between the oldest urbanisation criterion of post-1200 towns on the one hand and the respective years when mendicant friaries and hospitals of the Holy Spirit were founded on the other.

motsvarighet i ministerialernas (tjänstadelns) dominerande ställning vid sidan av det högsta borgerskapet i de tyska städerna.²¹⁵ För Danmarks del ska ursprunget kanske sökas bland de stormän, som förmodligen innehade många av sockenkyrkorna i de tidigmedeltida städerna.

De klara, men till synes motsättningsfyllda, sambanden mellan städer och konvent innebär att det här finns möjligheter att belysa urbaniseringen från 1220-talet och framåt med ett annat manifest spår än stadskyrkorna. Särskilt viktigt är att detta manifesta spår uppträder i alla de olika stadstyperna, varigenom man kan göra jämförelser "på tvärs".

Ser vi först till frågan när konventen grundades framträder ett mycket nära samband mellan konventen och städerna tillkomna efter omkr 1200. Städerna och konventen etablerades samtidigt och med ungefär samma intensitet (jfr fig 20).²¹⁶ Den stora vågen av konventsgrundande infaller under perioderna 1222 – omkr 1310 samt 1410 – 1521, dvs direkt motsvarande urbaniseringsperioderna 1200-1270, 1270-1350 och 1400-1550. Tidsavsnittet 1350-1400, som utan nya urbaniseringskriterier framstår som en urbaniseringslakun har sin motsvarighet i perioden omkr 1310-1410, då inga nya konvent upprättades. Urbaniseringsperioderna efter omkr 1200 kommer alltså till uttryck antingen genom nya städer eller genom grundläggning av tiggarmunkskonvent i både nya och gamla städer. På sitt sätt kan den kronologiska spridningen av konventen också bekräfta urbaniseringskriteriernas metodiska giltighet.

Konventen kan liksom stadskyrkorna i viss mån spegla den samlade urbana ekonomin. Halmstadexemplet visar tydligt hur beroende munkarna var av stadsbefolkningens allmosor. Så även om munkarna kom att "terminera" på landsbygden bör den urbana ekonomin ha varit utslagsgivande.

21 Stadslandskapet 1200-1350. A- stad med två konvent, B- stad med ett konvent, C - konvent för kvinnor, D - kapell för tiggarmunkar, E - stad utan konvent.

The urban profile, 1200-1350. A - town with two friaries, B - town with one friary, C - convent (women), D - chapel for mendicant friars, E - town without friaries.

de för klostrens placering. Jacques Le Goff har också visat att man i en påvebulla 1404 använde direkt rationella grunder för att bestämma ett konvents placering (minsta avstånd till närmaste konvent, befolkningsmängd i staden och allmänt ekonomiskt underlag i regionen).²¹⁷ Antalet konvent i de olika städerna kan alltså vara ett mått på den urbana rangordningen. Och på detta sätt har också Le Goff utnyttjat konventen i Frankrike och efter honom Fügedi i Ungern och Reynolds i England.²¹⁸

Ser vi till de danska förhållandena finns det förutom denna internationella bakgrund också vissa möjligheter att jämföra antalet konvent med städernas skattekraft. Som framgår av den sk köpstadslistan från omkr 1240 finns det en god överensstämmelse mellan plogskatten och de då existerande konventen i de själländska städerna.²¹⁹ Roskilde med störst skattekraft (80 mark) hade två konvent, följd av Næstved, Kalundborg och København med ett konvent vardera och en skattekraft på 28-40 mark. Övriga städer, som taxerades till 18 mark eller mindre, saknade vid denna tid konvent.

Detta samband kan användas för att generellt visa det urbana landskapets struktur, utifrån antalet konvent i städerna 1222 – omkr 1310. Av fig 21 framgår klart att den grundläggande strukturen i stadslandskapet från 1000-

och 1100-talet bevarades under perioden 1200-1350. Överst i den urbana hierarkin (städer med två konvent) var de största städerna från perioden före 1200 (Lund, Roskilde, Viborg, Ribe och Slesvig). Men skillnaderna mellan dessa centrala städer var nertonade och Lund framstår inte längre som en speciellt central punkt i riket; snarare är det Roskilde som övertagit denna roll. Dessutom fogades ytterligare två städer till den översta gruppen, då ett andra konvent grundades i både Næstved (senast 1277) och Odense (1279). Någon form av mellanställning har också Helsingborg haft, genom det extra franciskankapell, som troligen grundades 1309.

I stadshierarkins mellanskikt återfinns nästan alla de övriga tidiga tätorter som karakteriserades av svag pluralitet (København, Ålborg, Århus, Flensborg) samt de flesta beläggen för den "egentliga" stadstypen "dualitet" (Horsens, Tønder, Svendborg, Kalundborg, Holbæk och Ystad). Däremot är det ytterst få av de yngre städerna (stadstypen "enhet") som erhöll konvent före 1350 (Vejle, Kolding, Haderslev, Nysted, Halmstad, Trelleborg och Åhus).²²⁰

Någon motsvarande och helt rättvisande bild av det senmedeltida stadslandskapet är svår att presentera av flera skäl. Dels bevarades den äldre stadshierarkin rent fysiskt i de konvent och många kyrkor som fanns i de äldre stora städerna; och det är inte givet att dessa institutioner längre speglade städernas faktiska position under senmedeltiden. Dels blev de expansiva uttryckssätten mer varierade och svåra att jämföra under senmedeltiden. Det kunde gälla ett nytt kloster, men också ett större kloster, eller en nybyggd stadskyrka eller mindre tillbyggnader vid äldre kyrkor. För att på något sätt försöka visa de grundläggande förändringarna i det senmedeltida stadslandskapet har jag i fig 22 angivit *var* en större urban expansion kan spåras. Det gäller å ena sidan under gotisk tid nybyggda eller delvis ombyggda stadskyrkor ordnade i tre storleksklasser och å andra sidan samtliga konvent och helgeandskloster tillkomna efter 1400.

Som framgår av fig 22 förändrades stadslandskapet i grunden under senmedeltiden. Av de tidigaste centralorterna var det endast Ribe och Slesvig som i viss mån behöll sina positioner, medan expansionstendenser helt saknades i Lund, Roskilde och Viborg. De under slutet av 1200-talet tillkomna större centralorterna (Odense och Næstved) befäste sin ställning, men för övrigt kan den senmedeltida expansionen spåras i andra städer, som uteslutande låg vid kusten. Det gäller städer i hertigdömet Slesvig, i området runt Smålandsfarvandet, men framför allt i Öresundsregionen. Där var den urbana tillväxten särskilt tydlig, då den yttrade sig både i nya konvent och i nya stora stadskyrkor. Som jag tidigare nämnt framstår Öresundsområdet som rikets ekonomiska och politiska centrum under senmedeltiden och särskilt gäller detta København, Helsingør och Malmö. København lades först 1417 formellt under kronan, men uppfattades som landets "huvudstad" redan omkr 1440 och blev säte för Danmarks enda medeltida universitet 1479.²²¹ Från Helsingør uppbars den betydelsefulla Öresundstullen, medan Malmö fungerade som rikets enda myntort under senare delen av 1400-talet.

22 Expansion i stadslandskapet 1350-1550. Grundläggning av konvent och helgeandshospital efter 1400: A - tre konvent, B - två konvent, C - ett konvent. D - konvent för kvinnor. Gotisk eller i gotisk tid ombyggd stadskyrka med total inre bruttoyta, E - över 1100 m², F - 800-1100 m², G - 500-800 m².

Expansion in the urban profile, 1350-1550. The founding of friaries and hospitals of the Holy Spirit after 1400: A - three friaries, B - two friaries, C - one friary, D - one convent (women). Gothic town church, or town church re-designed in Gothic times, with a total gross inner surface of E - more than 1100 square metres, F - 800-1100 sq. metres, G - 500-800 sq. metres.

Myntningen under andra delar av senmedeltiden kan beläggas även i andra städer med expansiva tecken, nämligen i Flensborg, Næstved, Helsingør (egentligen Gurre 7 km V om Helsingør) København och Husum.²²²

Sammanfattningsvis innebar den senmedeltida urbana expansionen att rangordningen i stadslandskapet efter hand förändrades från den hierarki som dominerade fram till och med 1200-talet till den hierarki som dominerade efter reformationen och som Peter Hoxcer Jensen närmare studerat.²²³ De första tecknen på en förändring kan spåras under urbaniseringsperioden 1270-1350, men det var som sagt först under 1400-talet och början av 1500-talet som den urbana väven i grunden förändrades.

Sammanfattning av del 1

I de föregående avsnitten har jag med två manifesta spår (stadskyrkor och konvent) försökt belysa den medeltida danska urbaniseringen från olika håll. Det gäller kronologin och städernas inre struktur, men också det övergripande stadslandskapet i området. Alla avsnitten cirklar egentligen kring problemet med att uppfatta städerna mellan tid och rum, dvs att försöka beskriva urbaniseringen både kvantitativt och kvalitativt, både kontinuerligt och diskontinuerligt.

Framväxten av städer i det medeltida Danmark kan ses som ett kontinuum, där den ena staden läggs till den andra. Men ser man till stadslandskapets struktur finns det två diskontinuiteter, dels själva begynnelseskedet under 1000-talets första hälft, då de medeltida städerna började etableras i ett annat mönster än de vikingatida tätorterna, dels den senmedeltida strukturförändringen, som började under 1300-talet och som innebar att den urbana hierarkin omdefinierades. På samma sätt finns det till stadstyperna knutet såväl kontinuiteter som diskontinuiteter. Det ideologiska plan som studerats här var på sitt sätt sammanhållande för hela perioden, men samtidigt kan en viktig kyrkoorganisatorisk förändring spåras omkr 1200, i samband med det kvalitativa brottet mellan "öppen pluralitet" och "sluten enhet". Reformationen innebar också ett grundläggande ideologiskt brott gentemot medeltida förhållanden, eftersom många kyrkor revs på 1540-talet.

Som synes kan den medeltida urbaniseringen betraktas både kontinuerligt och diskontinuerligt. Med skilda utgångspunkter kan viktiga kvalitativa brott spåras under 1000-talets första hälft, 1200-talets början, 1300-talets mitt och 1500-talets mitt. Men där emellan kan man skönja mindre omdefinieringar, eller mindre diskontinuiteter, vid 1100-talets mitt, 1200-talets senare del och under 1400-talet (jfr periodindelningen). Med de olika avsnitten i del 1 har jag alltså försökt fånga detta på många sätt svårgripbara och undflyende skeende. Och det är samma skeende, som jag i del 2 ska försöka ge en mer allmän samhällelig tolkning.

DEL 2

ETT TOLKNINGSFÖRSÖK

Inledning

Urbaniseringsperioderna och de olika stadshierarkierna som presenterats i del 1 är en första bearbetning av den medeltida urbaniseringen i Danmark. Men för att denna strukturering ska bli mer än ett formellt skal fordras konkreta tolkningar av urbaniseringen, vilka kan ge skalet ett innehåll. I de följande avsnitten, som kan ses som en essä över den medeltida urbaniseringen, kommer också vissa tolkningar att presenteras. Men endast några huvudlinjer berörs och därför kommer många frågor att förbigås i tystnad, förbli olösta eller bara antydass. Några problem måste likväl inledningsvis beröras. Det gäller allmänna frågor kring uppfattningen av de medeltida städerna och det medeltida samhället och konkreta frågor rörande det källmässiga underlag, som kan utnyttjas för följande essä.

Principiella utgångspunkter

I traditionella tolkningar av de medeltida städerna är urbaniseringen inget större problem. Städerna har sitt ursprung i handel och hantverk oberoende av om det gäller städer från början eller slutet av medeltiden. Det merkantila sambandet betraktas som så självklart, att det sällan förekommer någon diskussion kring eventuella tolkningssvårigheter. Men med de principiella ståndpunkter som jag presenterat i avhandlingens inledning följer helt andra problem.

Kompromissen mellan tid och rum innebär att de olika perioderna motsvarar skiftande, eller gradvis ändrade, förhållanden till vilka städerna ska relateras. Och i dessa förhållanden gäller det att se städerna som en del av det medeltida samhället; eller med John Merringtons ord, att försöka fånga "den inneboende utvändigheten" i den medeltida urbaniseringen. Men för ett sådant försök är det avgörande hur det medeltida samhället som helhet ska uppfattas, särskilt i Skandinavien.

Min plan var från början att behandla det medeltida danska samhället i tematiska översikter över olika urbana ämnesområden. Men denna plan visade sig vara omöjlig att realisera inom ramen för detta arbete och kvar finns endast tidiga utkast till dessa avsnitt. Det saknas därför en mer principiell diskussion kring en rad viktiga frågor, som handel och hantverk, och endast indirekt kommer olika ställningstaganden att framgå i den följande översikten. Men rent allmänt menar jag att det i begrepp som handel och hantverk finns en spänning mellan det allmänna och det specifika, på samma sätt som i stadsbegreppet. Transporttekniker kan vara oförändrade under långa tider, medan själva varubytet skiftar ekonomisk och social karaktär, liksom tillverkningsprocesser kan vara 1000-åriga samtidigt som hantverkarens sociala roll förändras. Ofta är det just denna motsättning som förbises i traditionella arkeologiska och historiska översikter. Så kan ett allmänt belägg för distribution eller hantverksproduktion ofta omedelbart tolkas i specifika marknadsekonomiska termer.

Men en principiell fråga måste jag likväl närmare beröra här, nämligen synen på det medeltida samhället i allmänhet. Som framgått av jämförelsen mellan Danmark och några andra angränsande områden (fig 7) kan den medeltida urbaniseringen ses i förhållande till både allmänna drag i det europeiska samhället och mer lokala sammanhang. En möjlighet att även här ställa det allmänna mot det specifika är att uppfatta det medeltida skandinaviska samhället som feodalt i bred mening. På så sätt kan ett allmänt konfliktperspektiv kombineras med specifika bestämmningar av dessa inre motsättningar i det medeltida samhället. Och på så sätt kan det specifika danska samhället ses i ett "europeiserande" perspektiv, även om de konkreta jämförelserna med övriga Europa inte blir så omfattande.

Även om det medeltida Danmark i några fall har uppfattats som feodalt²²⁴ kan det finnas skäl att dröja något vid det omdebatterad feodalismbegreppet.²²⁵ Utifrån ett allmänt historiematerialistiskt perspektiv uppfattar jag det feodala samhället som ett klassamhälle där herremännen genom sitt herravälde ("dominium") har tillägnat sig en stor del av böndernas produktion. Den avgörande motsättningen i samhället har rört de motstridiga "nödvändiga behov" ("necessitas"),²²⁶ som herremännen och bönderna haft. För bönderna har det gällt att säkra underhållet för sig och sin familj, medan det för herremännen har gällt att bevara sin ställning och sin rang; något som har krävt en "nödtvungen frikostighet".²²⁷

Men detta mycket allmänna perspektiv kräver konkretiseringar, som kan göra feodalismbegreppet mer operativt. Det feodala herraväldet förekom i flera olika former och liksom Thomas Lindkvist menar jag att Annaleshistorikern Georges Duby har presenterat en fruktbar beskrivning av dessa olika herravälden.²²⁸

Enligt Duby förekom herraväldet eller makten över människor i tre olika sammanhang, nämligen inom hushållet ("seigneurie domestique"), i förhållande till jordinnehavet och dess avkastning ("seigneurie foncière") och i samband med överhögheten ("seigneurie banale"). Inom hushållet omfatta-

de herraväldet den makt husbonden hade över sin "familia" (hushållet i bred mening). Det innefattade de sista resterna av träldomen men fr a livegenskapen, vars omfattning skiftade i olika delar av Europa under skilda delar av medeltiden. Herraväldet över jordens avkastning motsvarade jordägarens makt över sina "arrendebönder" (landbor). Denna relation uttrycktes i landgillet eller avraden. Slutligen markerade överhögheten suveränens herravälde över sina undersåtar. I denna roll uppträdde kungen som den inre och yttre fredens bevarare i ett land. Som en allmän makt över människor tog sig överhögheten uttryck i t ex skatter, böter, tullar och kvarnmonopol. En parallell till den kungliga överhögheten var kyrkans herravälde eller dominium över de troende, vilket tog sig uttryck i tiondet.

Överhöghetsrätten var formellt sett knuten till kungen, men utmärkande för det feodala samhället var att denna form av herravälde i mycket hög grad förlänades till enskilda eller till institutioner.²²⁹ I vissa fall blev dessa förläningar ärftliga, så att den politiska makten splittrades permanent. Det är just detta system som definieras som feodalism i en smal tolkning av begreppet och som är ett återkommande argument för att feodalismen inte existerade i Skandinavien under medeltiden.²³⁰ Något formellt länsväsen upprättades knappast i Skandinavien,²³¹ men stora delar av överhöghetsrätten förlänades likväl till kyrkliga institutioner och enskilda stormän. Så fick Lunds domkapitel del av de kungliga rättigheterna redan 1085²³² medan stormän har fått förläningar med bruksrätt redan på 1130-40-talet²³¹ i Danmark.

Men det bör betonas att de danska förläningarna ibland är svåra att uppfatta, eftersom de delvis bestod i att kungamakten uppgav sina krav på överhögheten över t ex landbor tillhörande en kyrklig institution. Uppgivan- det innebar i praxis att institutionerna inträdde i kungamaktens ställe som utövare av det regala herraväldet. På så sätt förlänades stora delar av överhöghetsrätten, särskilt då kungamakten gav generell immunitet till kyrkliga institutioner eller generell skattefrihet till herremännen. Dessa förläningar uppmärksammades inte till fullo i en äldre forskningstradition och därför har Kristian Erslev och flera efter honom kunnat hävda att det "lönade sig" för skattebönderna att bli landbor, då man antog att de slapp de regala kraven. Men som Erik Ulsig påpekat är detta en anakronistisk tankegång, som inte stämmer med den feodala uppfattningen av hur ett herravälde disponerades.²³⁴

Utmärkande för det feodala samhället var att de olika formerna av herravälde inte uteslöt varandra, utan i stället knöts samman i komplicerade ekonomiska och sociala mönster, som inte alltid motsvarade en enkel och rak hierarki. Så var de sk "brytarna" i det tidigmedeltida Danmark knutna till jordägarnas herravälde inom hushållet och omtalas därför under halvfria former i landskapslagarna.²³⁵ Men samtidigt hade brytarna, som jordägar- nas förvaltare, del i herraväldet över de juridiskt sett fria landborna och över jordens avkastning, varför de reellt sett hade en mycket mer framträdande ekonomisk och social roll än landborna.²³⁶

Fördelen med Dubys konkretisering av feodalismen är alltså att man kan tränga in i komplicerade ekonomiska och sociala sammanhang under medeltiden. Hans definition av det feodala herraväldet framstår inte heller som absolut eller given, då man genom förskjutningar mellan de olika formerna av herravälde kan spåra viktiga förändringar i samhället.

Som exploateringsform kom överhögheten eller det regala herraväldet efter hand att bli totalt dominerande i det medeltida samhället. Stora delar av herraväldet inom hushållet försvann och herraväldet över den brukade jorden fick inte samma betydelse som det regala herraväldet. Sture Bolin har beräknat att i det tidiga 1200-talets Danmark var böndernas plikter (skatter) till överhögheten dubbelt så stor som plikterna (landgillet) till jordägarna.²³⁷ Därtill kom alla de extra fiskala avgifterna (t ex böter, myntväxlingsavgifter, handelsavgifter och tullar), vilka också var knutna till det regala herraväldet. Överhöghetens totala dominans innebar att mycket av det ekonomiska och politiska intresset knöts till denna form av herravälde. Många av de öppna striderna i det medeltida samhället rörde just överhögheten, dess omfattning och disposition. Det gäller de medeltida bondeupproren, liksom kampen mellan kungamakten och kyrkan och de politiska motsättningarna mellan kungamakten och herremännen.

Utifrån detta breda feodalismsperspektiv kan slutligen städernas ställning i det medeltida Danmark närmare granskas.²³⁸ Relationerna mellan städernas invånare och stadsherren (i de flesta fall kungen) har varit mycket komplicerade, då alla tre formerna av herravälde har existerat i städerna. Genom herraväldet över hushållet har kungen fått särskilda avgifter i samband med bröllop.²³⁹ Han har dessutom haft en allmän arvsrätt efter stadsinvånarna, som tvingades att friköpa sig från stadsherrens rätt genom sk "arvsköp".²⁴⁰ Via herraväldet över jordens avkastning hade kungen rätt till jordskyld²⁴¹ och dagsverken;²⁴² möjligen ska en produktränta från hantverkare också ses i detta sammanhang.²⁴³ Med överhöghetsrätten följde slutligen allmänna regala krav som ledung, gästning och böter samt för städerna specifika krav som midsommargäld eller arnagäld.²⁴⁴ Utöver dessa former av herravälde fanns det andra mer svårdefinierade relationer. Kungen kunde vara medlem och beskyddare av Knutsgillet, som fanns i de flesta danska städer och som fram till mitten av 1300-talet tycks ha varit nära förbundet med själva stadens styrelse.²⁴⁵ Andra typer av herravälde uttrycktes genom gåvor från stadsinvånarna till stadsherren, t ex de 1000 mårdsinn som invånarna i Slesvig före mitten av 1100-talet var förpliktigade att årligen överlämna till stadsherren.²⁴⁶

Som synes fanns det mycket komplicerade feodala band mellan städernas invånare och stadsherren. Men det är viktigt att understryka att dessa band inte var statiska utan förändrades över tid. Framför allt expanderade överhögheten på bekostnad av de andra formerna för herravälde, vilket innebar att förhållandet stadsinvånare-stadsherre blev alltmer formellt, utan personliga bindningar. Under 1300-talet försvann makten över hushållet medan överhöghetsrätten markerades tydligare, inte minst genom den

enhetliga stadsskatten ("pactus") som från omkr 1400 tycks ha ersatt flera olika äldre avgifter. Stadsherrens herravälde försköts med andra ord från de enskilda stadsinvånarna till staden som en enhet.²⁴⁷

Dessutom kom städerna och deras stadsstyrelse efter hand att utöva olika herravälden. Redan i de första stadsrätterna från 1200-talets första hälft hade städerna rätt till delar av bötesintäkterna.²⁴⁸ Och under 1300-talet överfördes herraväldet över hantverkarna från stadsherrens representant (byfogden) till rådet.²⁴⁹ Städernas styrelse blev alltså delaktiga i stadsherrens herravälde över städerna och på så sätt grundade den urbana överklassen, stadspatriciatet, sin maktställning. Under senmedeltiden kom dessutom kronan att genom städerna utöva ett särskilt "merkantilt" herravälde, som riktades mot olika grupper utanför städerna, fr a bönderna och de utländska köpmännen.

De medeltida städerna i Danmark var alltså med all tydlighet en del av det feodala samhället. Men liksom i andra delar av detta samhälle var formerna för herravälde invävda i varandra i komplicerade mönster. Principiellt sett var innehavet av städer och städernas funktion en del av överhögheten. Detta regala herravälde var i det medeltida Danmark i ovanligt hög grad formellt knutet till kungen, även om förläningar förekom till biskopar, kloster och innehavare av furstelän. I praktiken kom dock herraväldet över städerna att utövas av många enskilda herremän genom förpantningar och genom att vissa städer lades under de senmedeltida borglänen. Men trots detta låg huvudparten av det senmedeltida Danmarks städer under "kungens fatabur"²⁵⁰ dvs var även reellt sett knutna till kungen.

Men förutom det regala herraväldet var stadsinvånarna under långa perioder bundna av andra typer av herravälde, kanske fr a makten över hushållet. Och efter hand kom också städerna och deras stadsstyrelse att utöva olika herravälden, såväl inom som utom städerna. Det bör vara just i förhållande till dessa skiftande former av herravälde, som man kan söka bakgrunden till de medeltida städernas särställning.

Konkreta tolkningsunderlag

De följande tolkningarna är ett försök att visa hur de medeltida städerna i Danmark kan ses som en del av det feodala samhället. Men dessa tolkningar kan inte bli annat än antydningar av huvudlinjer och generella tendenser. Det finns knappast utrymme för längre principiella eller källkritiska diskussioner, utan dessa frågor kommer snarare fram genom det sätt på vilket jag presenterar uppgifterna i följande essä. Det är många ämnesområden, som skulle fordra nya grundläggande undersökningar, men dessa har som sagt varit omöjliga att genomföra inom ramen för detta arbete. I stället måste jag förlita mig på redan publicerade arbeten, fastän dessa skrifter både i kvalitet och principiell inriktning.

Till övervägande del är andra urbana ämnesområden behandlade av historiker och rättshistoriker i tematiska översikter eller specialundersökningar och dessa studier bildar en allmän bakgrund till den följande

framställningen. Ett problem är att författarna i flera av översikterna inte tar fasta på de diskontinuerliga dragen i de ämnesområden som behandlas, trots att t ex nya begrepp eller företeelser noteras. Flera framställningar är alltså paradoxalt ahistoriska, när det gäller frågor kring t ex städernas ekonomi. Ett belysande exempel är den nyligen publicerade "Håndverkets kulturhistorie" (1982), där Grethe Jacobsen uppfattar hantverket som en i stort sett oföränderlig marknadsproduktion under hela perioden 800-1550. Detta innebär att jag i den följande framställningen många gånger använder välkända uppgifter, men samtidigt försöker sätta in dem i andra diskontinuerliga sammanhang.

Det saknas ännu i hög grad motsvarande arkeologiska översikter och sammanfattningar av ämnesområden med mer eller mindre urban anknytning. Visserligen förekommer diskussioner om t ex handel och hantverk i grävningsredogörelser och föremålsanalyser, men företeelserna uppfattas ofta på ett schablonmässigt och enhetligt sätt. Ett undantag är dock Axel Christophersen, som i samband med allmänna urbaniseringsfrågor mer principiellt diskuterat det medeltida hantverkets karaktär.²⁵¹ Han understryker mycket kraftigt diskontinuiteten i hantverkets historia och vill dessutom tona ner själva hantverkets betydelse för de tidigmedeltida städerna. Ett annat undantag är Richard Hodges,²⁵² som i sin studie över Nordvästeuropas handel och städer under perioden 600-1000 applicerar delar av teoribildningen inom "New Archaeology" på konkreta historiska förhållanden. Trots att hans systemteoretiska grundinställning är principiellt ahistorisk och funktionalistisk finns det i vissa av Hodges utgångspunkter, t ex i Karl Polanyis "integrationsformer", fruktbara alternativ, som kan användas i försök att bryta upp den enhetliga synen på medeltiden. Viktigt är främst Polanyis beskrivning av handelns "inbäddade" karaktär i vissa samhällen och hans betoning av gåvoekonomins betydelse.²⁵³

Underlaget för följande skissartade tolkningar är alltså mycket blandat. Det bygger på historiska, rättshistoriska och arkeologiska undersökningar av skiftande omfattning, inriktning och kvalitet. Vissa områden är bättre belysta, andra sämre. Och för att inte enbart bygga på denna blandade sekundärlitteratur har jag för perioden fram till mitten av 1300-talet även gått direkt till de skriftliga källorna och genomfört egna preliminära analyser av diverse problem. Analyser som endast kommer att presenteras kortfattat i de översiktliga tolkningarna. För senmedeltiden, med ett mycket större och inte så fullständigt utgivet källmaterial, kommer jag till stora delar att vila på sekundärlitteratur.

I några enstaka fall kommer jag att hänvisa till arkeologiska uppgifter och liksom i samband med urbaniseringsperioderna har jag tagit fasta på de manifesta spåren av t ex handel och hantverk (som verkstäder, kajanläggningar, bodbebyggelse och torgbildning). För övrigt kommer inte något ytterligare arkeologiskt källmaterial att bearbetas närmare. Dels därför att dylika undersökningar inte har kunnat rymmas inom ramen för detta arbete, dels därför att många av de kunskapsteoretiska problemen kring den

arkeologiska empirins karaktär ännu återstår att lösa. Men förhoppningsvis kan de följande tolkningarna vara en bakgrund till vidare diskussioner och undersökningar av just arkeologiskt källmaterial.

De följande tolkningarna kommer att presenteras efter de urbaniseringsperioder som uppställdes i del 1. Och som jag tidigare nämnt är brotten mellan dessa urbaniseringsperioder olika skarpa, vilket innebär att man kan skönja såväl överordnade som underordnade periodgränser. Till de överordnade periodgränserna kan knytas de tre olika presenterade stadshierarkierna, medan de underordnade gränserna mer markerar de successiva förändringarna. Både den över- och underordnade periodindelningen kan uppfattas som analytiska rum, inom vilka urbaniseringen kan tolkas i "samtidiga" sammanhang. Denna "samtidighet" ska inte uppfattas i alldeles strikta termer, utan snarare som försök att sammanfatta de karakteristiska dragen för en speciell period. I flera fall kan relevanta sammanhang för en period spåras såväl före som efter de uppsatta periodgränserna.

Den följande översikten bygger alltså delvis på överensstämmelse i tid mellan vissa samhällsförhållanden och olika urbaniseringsperioder.²⁵⁴ Därför kommer här till slut den källkritiska frågan om skriftliga uppgifter alltid ger en kronologiskt riktig bild av de företeelser som omnämns. Hur mycket äldre än det första omnämnandet kan ett visst sammanhang vara? Under tidig medeltid finns det klara problem att nå en hållbar kronologi, men från och med 1200-talet finns det större möjligheter att genom jämförelser mellan olika skriftliga källor fånga det principiellt nya. Dessutom kan ibland tystnaden vara talande. Det gäller t ex hantverkarna, som i stort sett är obefintliga i skriftliga källor före 1300-talets början, trots att det finns källor där de principiellt borde ha kunnat förekomma.²⁵⁵ Här antyder alltså själva tystnaden något kring hantverkarnas underordnade ställning i det medeltida samhället.

Perioden 1000-1200

Tiden mellan omkr 1000 och omkr 1200 kan betraktas som en överordnad period. Det var under denna tidsrymd som städer karakteriserade av "pluralitet" etablerades; de allra flesta i inlandet eller i inre fjordarmar långt från det öppna havet. Många av orterna bör ha haft ett agrart ursprung, vilket avslöjas redan av att flera namnändelser är indentiska med vanliga bynamn, t ex Hjörning (-inge), Slagelse (-lösa), Ringsted (-stad), Næstved (-tved) och Tommarp (-torp).²⁵⁶ Dessutom har dessa tidiga städer tillkommit under själva uppbyggnadsskedet av den medeltida landsbygden, varför vi kan räkna med att vissa grundläggande markbehov för boskapsskötsel och åkerbruk tidigt blev tillgodosedda. Av yngre privilegier att döma har inte heller stadsjordarna varit något problem för dessa tidiga städer.²⁵⁷

Den samtida organiseringen av landsbygden innebar att byarnas läge reglerades²⁵⁸ och att detta nya bebyggelseläge slutgiltigt markerades med

	<i>Lantkyrkor</i>		<i>Stadskyrkor</i>	
	<i>Antal</i>	<i>Procent</i>	<i>Antal</i>	<i>Procent</i>
Jylland	1299	52	44	43
Fyn + öar S om Fyn	195	8	3	3
Lolland-Falster	92	4	–	–
Sjælland-Møn	371	15	28	27
Skåne	395	16	28	27
Halland	86	3	–	–
Blekinge	24	1	–	–
Bornholm	15	0,5	–	–
<i>Summa</i>	2477	99,5	103	100

23 Förhållandet mellan antalet sockenkyrkor i stad och på landsbygd omkr 1200 i de danska landskapen.²⁶⁰

The relationship between the number of parish churches, in towns and in the country, around 1200 in Danish provinces.

cirka 2500 sockenkyrkor i Danmark. "Romanska" sockenkyrkor tycks visserligen ha uppförts ända fram till omkr 1300,²⁵⁹ men deras antal på landsbygden bör i första hand spegla tiden omkr 1100, då tiondet tycks ha införts.²⁶⁰ Som jag framhållit i annat sammanhang kan kyrkoantalet, såväl i städerna som på landsbygden, betraktas som ett grovt mått på "det socialt möjliga överskottet".²⁶¹ Utifrån detta antagande är det möjligt att få en första översiktlig bild av urbaniseringen omkr 1000 – omkr 1200, genom att jämföra andelen kyrkor i städer och på landsbygden. Ser vi först till det totala antalet kyrkor framgår det av fig 23²⁶² att av totalt 2580 kyrkor låg 103 kyrkor (ca 4%) i städerna. Denna siffra kan alltså betraktas som ett mått på samhällets "urbaniseringsgrad" under perioden.

Om man sedan jämför andelen stadskyrkor med andelen lantkyrkor i de olika delarna av Danmark framgår det av fig 23 att det finns en viss urban övervikt i de östra delarna av landet. I Skåne och på Sjælland var andelen stadskyrkor större än andelen lantkyrkor, medan förhållandena var de motsatta i Jylland och på Fyn.²⁶³ Och dessa regionala skillnader blir dessutom större om man ser på perioden omkr 1000 – omkr 1200 mer i detalj.

Den feodala övergången (o 1000 – o 1050)

Den feodala övergången motsvarar den svårdefinierade period då de flesta tidigmedeltida städer för första gången framträder historiskt och arkeologiskt, utan att dessa orter ännu kan typbestämmas. Pluraliteten etablerades först vid mitten och senare delen av 1000-talet, varför orternas karaktär är svår fångad, särskilt som de i samtida källor i första hand framträder som centralorter (biskopssäten och myntorter).

Men trots denna undanglidande urbana bild finns det viktiga geografiska skillnader i stadslandskapet redan under denna tidiga period. Urbaniseringstendenserna är tydligast i de östra landen, i städer som Roskilde och Lund, vilka framträder som betydande myntorter med omfattande myntning (räknat i antalet mynttyper).²⁶⁴ Dessutom kan en vidsträckt tidig bebyggelse spåras arkeologiskt i båda orterna. I Roskilde var hela det medeltida stadsområdet bebyggt före omkr 1075²⁶⁵ och i Lund var stora delar av det medeltida stadsområdet taget i anspråk före omkr 1050.²⁶⁶ I Jylland var situationen annorlunda, där städer som Ribe och Slesvig inte avtecknar sig lika tydligt under samma period. Som myntorter var de inte lika betydande och bebyggelsemässigt är de ännu knappast skönjbara i det arkeologiska källmaterialet.²⁶⁷ I stället tycks här ha skett en successiv övergång från de vikingatida tätorterna till de medeltida städerna, åtminstone mellan Hedeby och Slesvig²⁶⁸ och kanske också i Ribe.²⁶⁹ Endast i Århus har det funnits en direkt platskontinuitet från vikingatiden, men som myntort och arkeologiskt spårad tätort är platsen relativt liten under perioden.²⁷⁰ Kort sagt kan urbaniseringstendenserna karakteriseras å ena sidan som ett systemskifte i södra och mellersta Jylland och å andra sidan som en kraftig expansion, fr a i landen öster om stora Bält.

*

Bakgrunden till denna dubbla och komplicerade övergång menar jag ska sökas i framväxten av ett nytt exploateringsmönster, som vilade på överhöghetsrätten eller regalrätten. Utifrån bl a min studie av kung Valdemars jordebok²⁷¹ kan följande "politiska scenario" skisseras kring uppkomsten av detta nya exploateringsmönster:

Vikingatidens danska kungamakt vet vi inte mycket om; ofta inte mer än enstaka kunganamn. Som bl a Aksel E Christensen hävdar ska denna politiska institution förmodligen främst ses i ett sakralt och militärt sammanhang, med kungen som den tillfällige religiöse och militäre ledaren.²⁷² Som en ekonomisk institution bör denna kungamakt fr a ha vilat på någon form av herravälde över stora jordegendomar tillhörande en eller flera kungasläkter. Enligt kung Valdemars jordebok omkr 1230 fanns den dåvarande kungasläktens fäderneärvda gods (patrimonium) i huvudsak i Jylland, på Fyn, Lolland och de sydfynska öarna och det bör ha varit i detta område som den vikingatida kungamakten hade sin ekonomiska bas. Det är också inom denna region med patrimoniumgods, som de vikingatida tätorterna Hedeby, Ribe och Århus uppträder. Och förmodligen är det just mot bakgrunden av det kungliga släktgodset som dessa kungligt beskyddade emporia och borgar ska ses.²⁷³

Slutet av 900-talet innebar på något sätt en "sprängning" av den äldre vikingatida kungamakten, vilket märks inte minst med de sk trelleborgarna och runstenarna.²⁷⁴ Denna politiska expansion kan tolkas antingen som att en av flera kungasläkter etablerade sig som ensam statsbärande familj inom

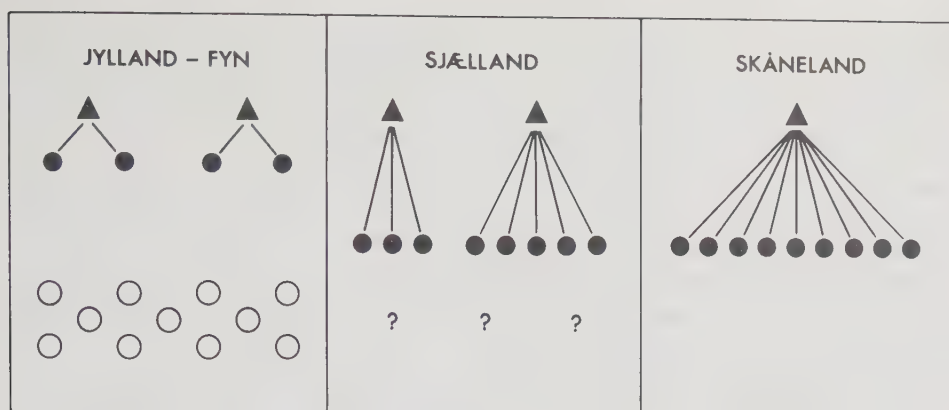
24 Den kungliga maktstrukturen i det tidigmedeltida Danmark, efter kung Valdemars jordebok från omkr 1230.²⁷⁹ A - Patrimoniumgods, B - sannolikt patrimoniumgods, C - område med generellt sett ett krongods ("konunglev") per härad.

The Royal power structure in early-mediaeval Denmark, according to the Cadastre of King Valdemar from approx. 1230. A - Patrimony estate, B - Probable patrimony estate, C - Area with, by and large, one Crown demesne per hundred ("härad").

det strukturellt sett likartade västra Danmark eller som att en redan tidigare enad kungamakt började expandera på en "regal nivå". De komplicerade politiska förändringarna kan också ha innefattat båda dessa aspekter.

Det sena 900-talets politiska expansion slutade omkr år 1000, då Danmark framstod som en politisk enhet, innefattande även de skånska landskapen (eller åtminstone Skåne och Halland). Med enheten framträder också för första gången en tydlig regal nivå, med de första mynten som hade inskrifter. Mynt har troligen präglats från 800-talet i Danmark, men den kungliga överhögheten anges först på mynt från omkr 997 ("REX AD DENER") och omkr 1020 ("REX DENORVM").

På de senare mynten anges dessutom myntorter i rikets alla huvuddelar.²⁷⁵ Den politiska enheten tycks alltså ha grundats på ett nytt exploateringsmönster, som utgick från överhöghetsrätten.²⁷⁶ Troligen kan den samtidigt införda kristendomen delvis ses som ett ideologiskt försvar och stöd för denna nya kungliga rättighet, som inte vilade på något direkt förfoganderätt

▲ Myntort ● Kungalev ○ Patrimonium

25 Schematisk framställning av den kungliga maktstrukturen i de tre danska huvudlandskapen under 1000-talet.

An outline of the Royal power structure in the three main provinces of Denmark during the 11th century.

Myntort – mint, kungalev – Crown demesne, patrimonium – Royal patrimony

över jorden, utan i stället grundades på ett förhållande mellan "suverän" och "undersåte", på sitt sätt motsvarande förhållandet mellan Gud och människorna.²⁷⁷

Är min tolkning av kung Valdemars jordebok riktig²⁷⁸ fick den nya "regala" nivån omkr 1000 olika genomslagskraft i olika delar av riket. I de västra delarna (Jylland och Fyn) blev överhögheten endast en mindre påbyggnad på det äldre, sannolikt mycket omfattande, herraväldet över det kungliga släktgodset, medan överhögheten i öster (Sjælland, Skåneland) blev den enda kungliga maktstrukturen. Denna regala anpassning till äldre maktsystem innebar att den tidigmedeltida danska kungamakten var uppbyggd i två geografiskt åtskilda strukturer, vilket tydligt framträder i kung Valdemars jordebok omkr 1230. I västra Danmark (Jylland, Fyn, Lolland) var patrimoniumgodset dominerande, medan det i princip endast fanns ett krongods (kungalev) per land och syssel. Men i östra Danmark (Sjælland, Falster, Skåne, Halland, Blekinge) var patrimoniumgodset ringa eller saknades helt, medan det generellt sett fanns ett kungalev per härad. Ett tredje system kan dessutom ha funnits på Bornholm, där kronan tycks ha haft en mer omfattande direkt förfoganderätt (jfr fig 24)²⁷⁹

Men inte bara förhållandet mellan patrimonium och kungalev har varit olika utan också själva den hierarkiska organisationen av kungaleven från och med ca 1020. Utifrån en tolkning av de tidiga mynten som ett begränsat bytesmedel knutet till överhöghetsrätten kan maktstrukturen schematiskt beskrivas som i fig 25. I västra Danmark har den samlade kungamakten sannolikt varit starkast, genom det omfattande patrimoniumgodset. Behovet av en kompletterande politisk och ekonomisk kontroll utifrån krongods har

varit mindre, varför kungaleven var få och organiserade i små hierarkier, runt flera mindre myntorter. I öster har patrimoniumgodset varit litet eller saknats helt och därför fått ersättas av talrika krongods. Överhögghetsrätten har endast kunnat hävdas genom ett tätare nät av kungalev och en mycket mer centraliserad maktapparat, uppbyggd kring få men stora myntorter. Den kungliga maktstrukturen har alltså byggts upp i ett växelspel mellan släktgods och krongods och det är i detta motsatsförhållande, som de olika urbaniseringstendenserna måste ses. Den mindre centraliserade maktstrukturen i väster har lett till flera men mindre tätorter, medan behovet av en centraliserad politiskt kontroll i öster har lett till få, men större tätorter, som Lund och Roskilde.²⁸⁰

Denna tolkning innebär att de första urbaniseringstendenserna knyts mycket nära till det nya exploateringsmönster, som grundades på överhögghetsrätten. Det är till och med möjligt att dessa tidiga administrativa tätorter var en förutsättning för att denna rätt överhuvudtaget skulle kunna upprätthållas. Platserna har som myntorter fungerat som administrativa och fiskala centra för den "regala ekonomin" och har som missionscentra och biskopssäten utgjort basen för kyrkan, som var ett ideologiskt stöd för just den nya överhögghetsrätten.

*

Handelns och hantverkets roll i dessa tidiga tätorter är svårfångad, men i likhet med Axel Christophersen²⁸¹ menar jag att den bör ha varit sekundär i förhållande till det agrara överskott som samlades i städerna. Det vill säga att det varubyte och den produktion som förekommit har varit beroende av överhögghetsrättens omfattning.

Allmänt sett är handeln svår att belägga arkeologiskt, men det finns i en stad som Lund inga tecken i bebyggelsestrukturen på ett mer omfattande varubyte. Bebyggelsen i det äldsta Lund tycks ha varit uppbyggd kring stormansgårdar²⁸² och dessa bör snarast sättas i samband med dem som hade del i överhögghetsrätten. Det varubyte som har förekommit kan ha varit knutet direkt till dessa stormän eller till köpmän, som hade samma tjänande ställning som köpmännen i de samtida engelska, tyska och franska städerna.²⁸³

Hantverket är arkeologiskt sett betydligt mer närvarande än handeln. Men det finns uppenbara tolkningsproblem kring de stora avfallsmaterialen, både vad gäller hantverkets omfattning och organisation.²⁸⁴ I de senare årens undersökningar har fr a det specialiserade och stationära hantverkets betydelse under vikingatid och tidig medeltid tonats ner. I stället har det säsongsmässiga och ambulerande hantverket framhävts.²⁸⁵ Jag menar att detta är viktiga nyanseringar, men anser samtidigt att hantverket fortfarande uppfattas i alltför obundna social och ekonomiska termer. Snarare har hantverket utövats under ofria eller halvfria termer, där t ex ett herravälde över hantverkaren kunnat innebära leveranstvång av hantverksprodukter.²⁸⁶

I likhet med de tidigare undersökningarna menar jag att hantverkets ringa specialisering ska betonas; det gäller både hantverkets yttre gränser och inre uppdelningar. Redan begreppet "smed" antyder hantverkets diffusa karaktär, eftersom ordet från början bara var en allmän beteckning för hantverkare.²⁸⁷ Men en viss form av specialiserat hantverk kan likväl spåras i städerna under denna första period. De många myntpräglarnamnen som förekommer på mynten under 1000-talet bör representera "guldsmider",²⁸⁸ vilkas verksamhet omfattade myntprägling och arbeten i ädelmetaller, koppar, tenn, brons och bly.²⁸⁹ Många av de "metallverkstäder" som påträffats i en stad som Lund kan alltså vara rester av detta guldsmide/myntning och något centralt "myntverk" behöver inte ha existerat under denna period. Namnen på mynten avslöjar att vissa av dessa guldsmider/myntpräglare vistats 10-tals år i en och samma stad.²⁹⁰ Även hantverket i övrigt kan liksom den tidiga myntningen uppfattas som en socialt riktad produktion; en produktion av "nödvändiga behov", avsedd för dem som utövade överhöghetens herravälde. Det gäller t ex tillverkning av symboler (som smycken) och av vapen och ridutrustning (som sporrar och stigbyglar). I en stad som Lund har också uppseendeväckande mycket vapendetaljer påträffats i verkstads-sammanhang i de äldsta kulturlagren (o 1000 – o 1200).²⁹¹

Med denna korta skiss över perioden vill jag här framhålla att den "feodala övergången" innebar att en rad nya tätorter började växa fram och att dessa tätorter utgjorde en del av den nya överhögheten, inte bara ekonomiskt utan också politiskt och ideologiskt.

Den förtätade landsbygden (o 1050 – o 1130)

Som "förtätad landsbygd" har jag karakteriserat de tidigmedeltida städer, som utmärktes av pluralitet och öppenhet. Denna stadstyp etablerades i huvudsak under 1000-talets senare del och 1100-talets första hälft. Kyrkodate-ringarna är klarast i Lund, där en rad kyrkor i stadens centrala delar uppfördes år 1050, medan två av de ytterst belägna kyrkorna stilistiskt kan hänföras till mitten av 1100-talet. Tidsfästningen av kyrkobyggandet är mindre klar i de andra städerna, men tidsavsnittet omkr 1050 – omkr 1150 tycks i stort sett täcka den aktuella byggnadsperioden.²⁹²

Förutom de många kyrkorna kan en urban expansion också spåras på andra sätt. Flera städer framträder för första gången under 1000-talets senare del (t ex Helsingborg, Tommarp och Randers). Och i en äldre tätort som Lund blev det medeltida stadsområdet fullt utbyggt omkr 1100.²⁹³ Även vissa inre förändringar i städerna är tydliga. I Slesvig kan den första reglerade stadsbebyggelsen spåras från 1070-talet och kort därefter konstruerades de första kajanläggningarna i stadens hamn (1080-90-talet).²⁹⁴ I det centrala Lund kan under 1000-talets senare del konturerna till en ny bebyggelsestruktur skönjas, då hus började uppföras längs torgets sidor på 1050-60-talet.²⁹⁵ Fullt utbyggd, med sammanhängande gatufasader, blev denna bebyggelsestruktur först vid övergången till nästa urbaniseringsperiod.

Med andra ord började de tidiga centralorterna under 1000-talets senare del att bebyggelsemässigt anta en karaktär, som skilde dem från landsbygden. Och som jag tidigare framhållit hade denna begynnande urbana avgränsning sina paradoxala drag, som bäst kan sammanfattas i begreppet "förtätad landsbygd". Samtidigt med denna bebyggelsemässiga förändring framträder också dessa tätorter för första gången med tydliga urbaniseringskriterier i de skriftliga källorna. Adam av Bremen skriver omkr 1070 om de många "civitates" som fanns i Danmark och med "civitas" avser han inte bara biskopssäten, utan även en stad som Ålborg. Kort därpå kan en kunglig tomtskatt beläggas i Lund, Helsingborg och Lomma år 1085.²⁹⁷ Troligen var denna skatt då relativt ny, eftersom den ännu inte omtalas under sitt senare vedertagna namn, "midsommargäld". Tomtskatten visar tydligt att de "civitates" som Adam av Bremen beskriver var fiskalt avgränsade från landsbygden, och alltså även inom landet kunde uppfattas som "städer".

*

Denna urbana expansion och första motsägelsefyllda avgränsning från landsbygden under 1000-talets senare del är intressant nog samtida med den första tydliga utvidgningen av överhöghetsrätten. Från 1070-80-talet började kungarna att göra anspråk på mer allmänna regala rättigheter²⁹⁸ än det specifika krongodset (kungalevet). De kom att uppträda som den inre "fredens" bevarare, vilket bl a betydde stora bötesintäkter för brott mot freden. Bötesbeloppet "fredsköp" är med en omskrivande formulering omtalat första gången 1085 och har troligen tillkommit kort dessförinnan.²⁹⁹ Får vi tro Roskildekrånikan och Knytlingasagan började kungarna parallellt med den inre freden även hävda ett allmänt regale över skogar och vatten.³⁰⁰ Dessutom innebar den sk "feodala penningen" från omkr 1070 att en myntväxlingsavgift infördes, som efter hand fick stor fiskal betydelse.³⁰¹ Andra nya regala krav tycks ha varit "skyddshästar" för kungens gästningsresor³⁰² samt den personskatt ("nefgiald" = "näsgäld"), som var en av orsakerna till det jylländska upproret mot Knut den helige 1086.³⁰³ Under perioden kan även de första tecknen på kyrkans herravälde över de troende spåras. Knut den helige tycks förgäves ha försökt införa tiondet på 1080-talet men sannolikt etablerades det några decennier senare, eftersom det är skriftligt belagt 1135.³⁰⁴

Indirekt kan denna expansion av överhögheten också iakttas i den typiska dubbelheten som var utmärkande för en feodal kungamakt. Samtidigt som de kungliga rättigheterna utvidgades har delar av dessa rättigheter förlänats till enskilda och institutioner, för att herraväldet skulle kunna upprätthållas och legitimeras. Man kan alltså i överhöghetens framväxt samtidigt se både centraliserande och decentraliserande tendenser. Och en decentralisering kan spåras genom donationer av kungliga egendomar från och med 1070-talet och genom förläningar av kungliga rättigheter från 1085.³⁰⁵ Privilegierna är endast delvis bevarade men donationerna kan rent fysiskt

spåras i de stora stenkyrkor som började byggas i Danmark under 1000-talets senare del.³⁰⁶ Eftersom det krävdes nya och stora resurser för dessa byggnadsverk måste en grundläggande förutsättning för stenkyrkorna ha varit just förläningar av det kungliga herraväldet i dess olika former.

Det bör vara i förhållande till dessa motsatta tendenser i överhögheten som den urbana expansionen ska ses. Liksom under den föregående perioden måste städernas ekonomi ha varit mycket nära knuten till kungamakten, men genom de begynnande förläningarna har överhöghetsrätten även börjat hävdas av enskilda och av kyrkliga institutioner. I stort sett alla de jordägande kyrkliga institutionerna från den aktuella perioden var också lokaliserade i städerna³⁰⁷ och dessa kloster, domkapitel och biskopar kan genom sin institutionella konsumtion (kyrkobyggnader, personunderhåll och religiösa fester) ha bidragit till den urbana ekonomin. Denna institutionella konsumtion har dels vilat på förlänade rättigheter dels på det egna herraväldet över jorden och dess avkastning.

Genom de skriftliga källorna är endast förläningar till kyrkan kända, men även enskilda personer bör ha blivit delaktiga i överhögheten, kanske i första hand kungens hird samt kungens brytar och "thegner". Troligen kan denna enskilda delaktighet i överhöghetsrätten ses som en förutsättning för alla de sockenkyrkor, som uppfördes i städerna under denna period. De personer som har låtit uppföra kyrkorna bör alltså ha varit mycket nära knutna till kungen och dennes "familia", men har samtidigt som en del av överhögheten kunnat utöva ett herravälde över andra människor. Troligen ska tillhörighetsprincipen i den äldsta sockenbildningen ses i detta sammanhang.

Genom att ett mer omfattande regale började hävdas i hela riket kom också överhögheten att få en mer regionalt likartad omfattning, även om den grundläggande krongodsorganisationen fortfarande bör ha inneburit en viss regal betoning av östra Danmark. Denna delvisa "utjämning" märks också i själva urbaniseringen, genom att skillnaderna tycks ha blivit mindre mellan de västra och östra landskapen. Ännu var andelen stadskyrkor större i Skåne och på Sjælland, men skillnaderna tycks ha blivit mindre, än vad de var under den föregående perioden.

*

Under 1000-talets senare del och 1100-talets början har alltså ett allt större överskott, via fr a överhöghetsrätten, varit möjligt att samla i städerna. Och samtidigt med detta överskott kan de första konturerna av ett varubyte börja skönjas, både direkt och indirekt. Midsommargälden, som var en särskild stadsskatt, antyder att skatteunderlaget var något annorlunda i städerna än på landsbygden. Sannolikt har skatten grundats på en omsättning och en produktion, som delvis måste ha skilt ut städerna från landsbygden. Den feodala penningen från omkr 1070 har också fordrat någon form av penningekonomi, om än i mycket liten skala, eftersom de lösfunna mynten från perioden är försvinnande få. Markeringen av "pax portu" ("hamnfred")

på mynt från 1103-34 visar dessutom kungamaktens stöd och skyddsfunktion för ett mer omfattande varubyte.³⁰⁸ Arkeologiska indicier för ett urbant varubyte är dels kajanläggningarna i Slesvig från 1080-talet, dels den första spridda torgbebyggelsen i Lund från 1050-60-talet.

Men periodens handel får inte uppfattas som alltför självständig. Det var snarast genom den stora urbana koncentrationen av överskott, som varubytet var möjligt. Och liksom i stora delar av det samtida Europa bör köpmännen ha haft en klart tjänande ställning, beroende av den fred och det beskydd som kungar och stormän gav.³⁰⁹ Själva varubytet får inte heller uppfattas för merkantilt. Får vi tro Knytlingasagens uppgifter om den samländske köpmannen Vidgaut var varubytet på 1120-talet ännu i hög grad en "gåvohandel", där köpmännen även uppträdde som förhandlare och sändebud för kungar och stormän.³¹⁰ Det kan även ha gällt de danska köpmän som indirekt omtalas i Utrecht 1122.³¹¹

Inom hantverket är det svårare att generellt sett iakttä några förändringar, men vissa nya sammanhang kan spåras lokalt i Lund. Den tidigare utspridda bebyggelsen började från mitten av 1000-talet att koncentreras längs torget, så att sammanhängande gatufasader bildades under första hälften av 1100-talet.³¹² Ytterst mot torget låg flera verkstäder, vilket antyder att hantverket blev allt mer knutet till torgverksamheten.

Liksom tidigare framträder "guldsmidet" genom myntpräglarnamn. I Lund kan bara för perioden 1070-1103 beläggas 72 olika namn, vart och ett motsvarande *minst* en person.³¹³ Detta hantverk tycks i Lund ha varit uppbyggt kring en kärna av mycket stationära guldsmeder, vilkas namn återkommer på mynttyp efter mynttyp, ibland upp till 15-20 år. Bakom några av de återkommande namnen (t ex vanliga namn på "Tor-") kan dölja sig flera olika personer, men enstaka ovanliga namn antyder likväl en bofast och stabil kärna, t ex namnet "Sumarlethi", belagt 1035-1072 och namnet "Lefsi" belagt ca 1060-1080. Runt denna ganska lilla grupp av stationära guldsmeder uppträder en stor mängd namn under kortare perioder, t ex för en regentperiod eller en mynttyp. Under t ex perioden 1072-74 finns belägg för 15 namn, som endast förekommer på mynt av en enda mynttyp. Liksom under den föregående perioden är hantverkarnas ställning dåligt känd. Många kan ha varit bundna i ofria förhållanden, men den allt mer torginriktade produktionen i Lund antyder att "halvfria" feodala relationer efter hand etablerades.³¹⁴

*

Sammanfattningsvis vill jag här kort framhålla att den "förtätade landsbygden" innebar en omfattande urbanisering i hela riket, samtidigt som städerna begreppsligt och fiskalt började urskiljas från landsbygden. Liksom under den föregående perioden kan städerna ses som nödvändiga "stödjepunkter" och förutstättningar för den allt mer omfattande överhögheten. Den urbana utvecklingen måste ses i nära sammanhang med den feodala kungamaktens

samtida expansion och begynnande decentralisering. För att herraväldet skulle kunna upprätthållas och legitimeras måste enskilda personer och kyrkliga institutioner få del i samma herravälde. Denna nödvändiga decentralisering av överhöghetsrätten tycks i första hand riktats mot städerna, vilket innebar att ett allt större överskott kunde samlas i dessa orter. Och detta har gjort att ett varubyte började knytas till städerna och att de blev fiskalt intressanta.

Nya ansatser (o 1130 – o 1200)

Den senare delen av 1100-talet är vad gäller stadstyper och nya städer en diffus period. Få nya tätorter framträder med urbaniseringskriterier, fast aktiviteter kan beläggas på flera platser, som under 1200-talet framstår som städer. Det gäller fr a städer som utmärktes av "dualitet", där borgar eller bebyggelse kan spåras från 1100-talets senare del, t ex Svendborg, Kalundborg och Vordingborg. Men det gäller också kuststäder, där kapell och rester av fiske (sk "lerbottnar") kan spåras, t ex Simrishamn.

Periodgränsen omkr 1130 är relativt svagt underbyggd, utifrån den första tätorten karakteriserad av slutenhet (Horsens) samt av de inre förändringar som samtidigt inträffade i de redan existerande städerna. Den nya slutenheten mot landsbygden markerades av de stadsbefästningar som uppfördes runt Lund, Roskilde och Viborg under perioden 1138-o1150.³¹⁵ Samma urbana avgränsning märks också i det första kända privilegiet, som utfärdades för Slesvig 1146-57.³¹⁶ Och i Lund framträder under första hälften av 1100-talet en ny bebyggelsestruktur i sin slutgiltiga form, genom den täta bodbebyggelse som kan spåras längs torgets sidor.³¹⁷ Senast i detta skede har torget fått klara merkantila funktioner och det är också på 1120-talet som vi för första gången hör talas om ett "forum" i Lund,³¹⁸ medan torg och torgrättigheter omtalas 1140 i Næstved.³¹⁹

Urbaniseringsperioden omkr 1130 – omkr 1200 utmärktes alltså i första hand av viktiga inre förändringar i de existerande städerna, framför allt i början av perioden. Först i andra hand innebar perioden nya städer och svårdefinierade utgångspunkter för den senare urbaniseringen (borgar, fiskelägen och hamnar).

*

Politiskt sett karakteriserades perioden först av mer eller mindre kontinuerliga inbördesstrider mellan olika tronpretendenter (1131-1157)³²⁰ och präglades sedan av de sk "vendertågen", det vill säga erövringar och korståg i södra Östersjöområdet. Fehmarn, Rügen, Mecklenburg och Vorpommern lades under dansk överhöghet under 1100-talets senare del.³²¹ Och i samband med de inre striderna och den aggressiva utrikespolitiken kan också förändringar i det feodala herraväldet iakttas på flera olika plan.

Den grundläggande förändringen var en begynnande övergång från

krigsledning till skatteledning, vilket är väl skildrat av Sture Bolin.³²² Förändringen innebar att den personliga ledningsplikten efterhand omformades till en skatt och att det "folkliga" uppbådet ersattes av en professionell krigsmakt, bestående av skattefria herremän och skattefinansierade legotrupper. De första tendenserna till skatteledning kan spåras 1140, då ledningsavlösning omtalas för första gången,³²³ men tyska legotrupper tycks ha använts redan i slaget vid Foteviken 1134.³²⁴ Därefter skedde en gradvis övergång till skatteledning, men först i början av 1200-talet var den slutgiltigt genomförd.

I samband med den efter hand ändrade militära organisationen kan också de första tecknen på en ny förvaltningsstruktur iakttas. Enligt Saxo lät Sven Grathe på 1140-talet uppföra borgar på ömse sidor av Stora Bält³²⁵ och under 1160-talet blev Själlands kuster befästa med borgar i Havn, Vordingborg, Tårnburg, Kalundborg och Søborg.³²⁶ Vanligtvis tolkas dessa fästen som ett "nationellt" försvar mot vänderna,³²⁷ men snarare ska de tolkas som delar i en mer allmän "pacifiering" av kustena och havet, riktad mot politiska grupperingar som hade havet som bas. Vi vet mycket lite om dessa grupper, men det finns enstaka hänvisningar till "sjökonungar", "vikingar" och "pirater", som opererade längs de danska kusterna.³²⁸ Så talar tex Adam av Bremen om "pirater", som höll till på Sprogø och längs de själländska kusterna och som betalade skatt till den danske kungen.³²⁹ Troligen var det i detta havsbaserade politiska rum, som överhögheten expanderade vid mitten av 1100-talet och som bl a symboliserades av det tegeltorn som Valdemar I lät uppföra på Sprogø.³³⁰ Tillfälliga plundringar och överfall av sjökonungar och pirater kom alltså att ersättas av en mer systematisk regal exploatering, uttryckt genom tex tullar, färjeavgifter och fiskeavgifter.³³¹

På liknande sätt ändrades också kyrkans herravälde i vissa delar av riket. På Sjælland och i Skåne förändrades biskopstiondet 1171³³² från ett fast krav ("biskopsgåvor") till ett "korntionde", som var knutet till skördeutfallet och därför blev en mer systematisk exploatering. Det skånska upproret 1181-82 mot det nya biskopstiondet³³³ visar tydligt att bördorna blev större med denna form av herravälde.

Liksom tidigare karakteriserades överhöghetens expansion av en feodal dubbelhet. Samtidigt med att de kungliga rättigheterna utvidgades över kusterna, havet och de erövrade provinserna förlänades vissa rättigheter till institutioner och enskilda. Decentraliseringen märks tydligast i samband med de många kloster, som grundades under perioden 1130-1200.³³⁴ Kungliga egendomar donerades och kungliga rättigheter förlänades till många kloster och i några fall stod kungen eller kungafamiljen som klostergrundare. Även bakom stormännens många donationer bör vi se överhöghetsrätten. Genom att stormännen fick del av de kungliga rättigheterna kunde de av sitt eget godsinnhav grunda eller stödja nya kloster. Tydligast är detta i samband med Sorø kloster, där bröderna Esbern Snare och Absalon uppträder som klostrets stora gynnare, samtidigt som de var

förlänade med de kungliga borgarna Kalundborg och Havn.³³⁵ Kungliga förläningar till enskilda är kända från inbördesstriderna på 1130-40³³⁶ och själva förläningsrätten tycks ha varit en stridsfråga mellan de olika stridande parterna. Som Niels Skyum-Nielsen påpekat finns det i dessa förläningar feodallrättsliga drag, då "precarium" (förläning med bruksrätt) är belagt första gången 1146.³³⁷

Ungefär en tredjedel av de många kloster som grundades vid mitten och senare delen av 1100-talet lokaliserades till existerande städer. De övriga två tredjedelarna av klostren, i första hand cistercienserklostren, förlades däremot till landsbygden. Det innebar att på samma sätt som överhögghetsrätten utvidgades över nya områden kom decentraliseringen av de regala rättigheterna att riktas till nya delar av riket; inte bara till städerna, som i den föregående perioden, utan också till landsbygden.

*

Denna i dubbel mening geografiska expansion av de kungliga rättigheterna menar jag ska ses som grunden för de samtida inre förändringarna i städerna. Medan de tidigare tätorternas ekonomi tycks ha varit mycket nära knuten till den omedelbara koncentrationen av överskott och till den lokalt förankrade konsumtionen kan även en viss förmedlande funktion spåras i städerna från mitten av 1100-talet. Det vill säga att ett större varubyte och en mer "marknadsinriktad" hantverksproduktion kan skönjas i städerna. Och detta bör hänga samman med att enskilda och institutioner på landsbygden började avsätta sitt överskott i städerna; ett överskott som var direkt eller indirekt beroende av de regala förläningarna.

Den ökade varuomsättningen märks tydligast i myntcirkulationen och den urbana bebyggelsestrukturen. Förekomsten av lösfunna mynt visar att egentlig penningekonomi slog igenom i städerna under 1100-talets senare hälft.³³⁸ Och i en stad som Lund innebar den nya täta bodbebyggelsen att torget och torggatan blev merkantilt intressant under första hälften av 1100-talet. Ett mer omfattande varubyte kan också förutsättas med de kungliga torgrättigheterna, som omtalas första gången 1140 i Næstved.³³⁹ Och för Lejrekrönikans författare var handeln i Roskilde omkr 1170 så omfattande att han såg köpmännen och skeppen i Isefjorden som orsak till att det mytiska "Høgekøbing" "flyttades" till Roskilde.³⁴⁰

Samtidigt med de tydligare tecknen på ett urbant varubyte träder köpmännen för första gången fram i de skriftliga källorna. Så fick invånarna i Slesvig genom ett kungligt privilegium 1146-57 rätt att utan föregående kungligt tillstånd ta med eller inbjuda en "utländsk" köpman till staden under kunglig handelsfred. Sedan hade kungen rätt att acceptera eller avvisa köpmannen, som oberoende av beslutet även fick avresa från staden under kunglig lejd.³⁴¹ Privilegiet antyder att handeln vid mitten av 1100-talet börjat övergå till stadsinvånarnas initiativ, men tidigare varit direkt knuten till stadsherren och dirigerats av denne. Privilegiet ger oss en blyxtbelysning av

ett på många sätt främmande och outvecklat handelsliv, där framför allt skyddsbehovet och handelsfreden har varit avgörande för köpmännen, när de reste utanför sitt eget rättsområde.

Får vi tro Saxo fanns det redan 1157 ett gille för "utländska" gäster i Roskilde, parallellt med de bofasta invånarnas svurna broderskap.³⁴² Vilka dessa "utländska" gäster var är osäkert, liksom vilka de "utländska" köpmännen var i Slesvig. Det kan ha varit köpmän från andra delar av riket eller från de andra nordiska länderna, men det kan också ha varit ryssar eller tyskar. I den tyska hansaforskningen har tyska köpmän tillmätts en mycket tidig och betydelsefull roll i Östersjön,³⁴³ men som Aksel E Christensen påpekat är de första direkta uppgifterna om tyska köpmän på handelsfärder i Danmark från 1165.³⁴⁴

Ungefär samtidigt finns det också tecken på en mer omfattande samlad dansk merkantil versamhet utanför riket. Omkr 1170 bildades Knutsgillet som var avsett för danskar "som befar världen för vinnings skull" och enligt privilegiebrevet 1177 fanns gillet redan i flera av rikets städer.³⁴⁵ Som Torbern Gilkaer påpekat har Lauritz Weibull troligen överbetonat gillet handelspolitiska roll,³⁴⁶ men det citerade stycket visar att det fanns vissa merkantila drag i gillet redan från början.³⁴⁷

Från mitten av 1100-talet kan alltså både en lokal torghandel och ett ökat varubyte över landets gränser påvisas. Freds- och skyddsbehovet för köpmännen har fortfarande varit överhängande, men Slesvigprivilegiet antyder likväl att handelsinitiativet började övergå till köpmännen själva. Trots detta var köpmännen ännu en suspekt marginalgrupp i samtidens ideologi. Belysande är att köpmännen 1161 fick tillåtelse att donera gods till Tommarps kloster "för att lätta sina förseelser".³⁴⁸

*

Även inom hantverket kan tydliga förändringar påvisas under första hälften av 1100-talet. Den nya bebyggelsestrukturen i Lund, med bodar längs torgets sidor, innebar att verkstäderna fick ett mer framskjutet gatunära läge i staden. Som Axel Christophersen betonat³⁴⁹ måste det tydligare kommersiella läget för hantverket från och med första hälften av 1100-talet ha inneburit att produktionen, åtminstone delvis, blev mer "marknadsinriktad". Däremot har hantverkarnas sociala ställning knappast varit så fri som Christophersen förutsätter. I stället finns det i skriftliga källor från och med 1140 indicier på ett "feodalt hantverk", av en typ som Rodney Hilton skisserat.³⁵⁰ Med detta begrepp avser han ett herravälde, där hantverkarna hade samma sociala position som landborna (arrendebönderna). De var mer eller mindre juridiskt fria, men samtidigt bundna av utomekonomiska tvång till någon herre, till vilken de var tvingade att leverera en del av sin produktion. Denna "produktränta" har för bönderna varit jordbruksprodukter och för hantverkarna olika hantverksprodukter som skor eller yxor. Hilton utgår från engelska förhållanden i sin korta beskrivning av det feodala hantverket, men

även i det medeltida Danmark kan ett sådant hantverk spåras, trots att de direkta beläggen är få.

Det som framför allt tilldrar sig intresse i detta sammanhang är de "urbana" landborna och brytarna, en ofta förbisedd befolkningsgrupp,³⁵¹ som omtalas i en rad kungliga privilegier till kloster och domkapitel. Genom breven befriades olika kyrkliga institutioner från kungliga avgifter för sina landbor och brytar, såväl i som utanför städerna ("in ciuitatibus quam extra ciuitates"). Första gången vi hör talas om urbana landbor är i Næstved 1140³⁵² och därefter följer privilegier till Ribe domkapitel 1146-57.³⁵³ Under 1200-talet förekommer urbana landbor i en rad brev, för att sedan uppträda en sista gång i ett privilegium till Viborgs domkapitel 1327.³⁵⁴ En del av dessa urbana landbor och brytar har förmodligen varit knutna till jordbruk, men andra ska säkert ses som mer eller mindre säsongmässigt utövande hantverkare, boende på institutionernas stadsegendomar. Att en del landbor verkligen arbetade som hantverkare framgår av enstaka samtida och yngre uppgifter.³⁵⁵ Genom de skriftliga källorna har vi endast kännedom om de kyrkliga institutionernas urbana landbor, men förmodligen har även enskilda stormän haft motsvarande personer i städerna. Och för övrigt bör en stor grupp hantverkare ha lytt direkt under stadsherrens herravälde.

Den täta bodbebyggelsen i Lund från första hälften av 1100-talet kan troligen knytas till denna form av feodalt hantverk. Verkstädernas läge speglar som sagt en mer torginriktad produktion, men samtidigt har bodinvånarna varit bundna i feodala relationer, troligen både till gårdsägaren³⁵⁶ och till stadsherren.

Är min tolkning av bodbebyggelsen i Lund och av hantverket riktig, kan hantverkarnas landboförhållande ha inneburit en social frigörelse, från tidigare mer bundna och ofria relationer. Det kan med andra ord ha varit en parallell till köpmännens begynnande handelsinitiativ, fast på ett annat socialt plan. Likväl förblir hantverkarna i stort sett anonyma och endast inom byggnadsverksamheten skymtar enskilda personer, i en del stenmästares egenhändiga inskriptioner i kyrkor och på dopfuntar.³⁵⁷

*

För att kort sammanfatta perioden "Nya ansatser" vill jag främst påpeka de inre förändringarna i de existerande städerna. Förändringar som berörde alla sidor av det urbana livet, som organisation, förhållande till landsbygden, varubyte och produktion. Jag menar att alla dessa ändrade förhållanden kan sättas i samband med överhöghetsrättens fortsatta expansion och decentralisering. Regalet utvidgades ut över kusterna och havet till nyerövrade provinser. Och däri fanns möjligheter till ett mer vidsträckt varubyte och till ett större havsfiske. Med de "fredsbevarande" kustfästena och med de första fiskelägena lades grunden för den senare urbaniseringen. Samtidigt kom allt fler enskilda och institutioner att förlänas med de allt större regala rättigheterna. Och då dessa förläningar även riktades till landsbygden kom

städerna att få en alltmer förmedlande och produktiv roll för förläningarnas innehavare. Så har förmodligen flera landsbygdskloster haft hantverkare, som urbana landbor, boende i städerna. De allt större och alltmer förlänade kungliga rättigheterna har inneburit att överhöghetsrätten generellt kom att spela en allt viktigare social och ekonomisk roll. Äldre mera direkta former av herravälde bör ha minskat i betydelse och därför kan vi för både hantverkarna och köpmännen spåra en begynnande social frigörelse.

Den sociala frigörelsen omfattade även städerna som en kollektiv enhet. I de kungliga förläningarna uppträdde städerna inte bara som förläningsobjekt (som Næstved och Ringsted) utan också som mottagare av kungliga privilegier. Förutom Slesvigprivilegiet 1146-57 antyder Saxos berättelser om befästningarna av Roskilde och Viborg o1150 att städerna och dess invånare uppfattades som en enhet. Och även i Saxos redogörelse av tronstriderna 1138 uppträder Lunds invånare som en beslutande enhet.³⁵⁸ Vi vet mycket lite om vad som konstituerade denna städernas första enhet och begynnande avgränsning, men förmodligen har det rört sig om "stadsgillen", motsvarande det "edslag" som fanns i Slesvig omkr 1130 och det "svurna gille" som fanns i Roskilde 1157 enligt Saxo.³⁵⁹

Perioden 1200 – 1350

Tiden från omkr 1200 till mitten av 1300-talet motsvarar en andra överordnad period. Under denna tidsrymd etablerades flera städer karakteriserade av enhet och slutenhet. Och de skilde sig inte bara typmässigt från de tidigare tätorterna utan även rumsligt, då de allra flesta kom att ligga vid den öppna kusten. Till skillnad från de tidigare tätorternas agrara ursprung har också urbaniseringen efter omkr 1200 haft mer maritima utgångspunkter. En del städer uppstod vid de borgar och fästen som under 1100-talets andra hälft anlades för att pacificera havet och kusterna (t ex Svendborg, Kalundborg och Vordingborg). Andra städer etablerades vid säsongsfiskelägen, vilket framgår av preurbana sk "lerbottnar", som påträffats i flera skånska städer. Anknytningen till kusterna och havet framgår också av en rad stadsnamn, som t ex Lemvig ("viken vid Lem"), Middelfart ("den mellersta överfartsplatsen"), Bogense ("boknäset"), Kerteminde ("Kertefjordens mynning"), Skælskør ("den grusiga musselstranden")³⁶⁰ och Ystad (troligen "Öjas landningsplats").³⁶¹ I andra fall har städerna tagit namn efter den närmaste byn, sannolikt därför att stadsjordarna styckats av från grannbyn. Det gäller städer som Grenå, Åbenrå, Haderslev, Køge och Malmö. Men trots de olika preurbana antnytningarna har rätten till stadsjordar varit ett överhängande problem för många av de nya kuststäderna under 1200- och 1300-talet. Dessa städer etablerades i marginalen av ett redan fastlagt agrart landskap, vilket tvingade fram direkta exproprieringar. I Åbenrås stadsrätt 1335 talas uttryckligen om det "konungsköp" som kung Valdemar (II?) genomförde, för att tillförsäkra staden en del jordar.³⁶² Men likväl har de nya

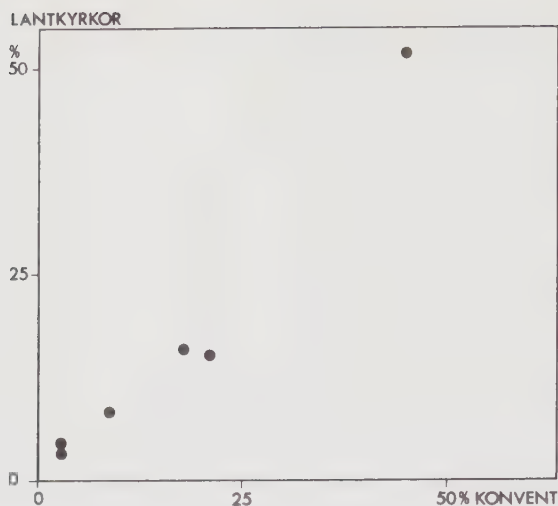
	<i>Lantkyrkor</i>		<i>Konvent</i>	
	<i>Antal</i>	<i>Procent</i>	<i>Antal</i>	<i>Procent</i>
Jylland	1299	52	15	45
Fyn + öar S om Fyn	195	8	3	9
Lolland-Falster	92	4	1	3
Sjælland-Møn	371	15	7	21
Skåne	395	16	6	18
Halland	86	3	1	3
Blekinge	24	1	–	–
Bornholm	15	0,5	–	–
<i>Summa</i>	2477	99,5	33	99

26 Förhållandet mellan andelen sockenkyrkor på landsbygden och andelen tiggarmunkskonvent i städerna under perioden 1200-1350 i de danska landskapen.³⁶⁶

The relationship between the number of parish churches in the countryside and the number of mendicant friaries in the towns during the period from 1200 to 1350 in the Danish provinces.

kuststädernas markrättigheter ofta inskränkt sig till mycket små jordar precis runt stadsbebyggelsen, så som det t ex framträder i Haderslevs stadsrätt 1292.³⁶³ Däremot har städerna haft mer omfattande betesrättigheter på grannbyarnas jordar, i närbelägna skogar, på kronans förstränder och i andra allmänningar. Främst betesrättigheterna tycks ha varit avgörande för de små kuststäderna under 1200- och 1300-talet (t ex Nakskov, Fåborg och Køge).³⁶⁴ Men rättigheterna har inte uppfattats som självklara, eftersom de gång på gång har krävt kungligt beskydd i privilegierna.³⁶⁵

Som jag tidigare visat kan det urbana landskapet och dess hierarki under 1200- och början av 1300-talet bäst beskrivas utifrån tiggarmunkskonventen. Och som framgår av fig 26³⁶⁶ och 27 finns det en mycket god proportionalitet mellan antalet konvent och antalet landsbygdskyrkor per land. Det innebär att de tidigare regionala skillnaderna utjämnats och att urbaniseringen under perioden mer eller mindre direkt avspeglade den agrara produktionens omfattning. Det relativa förhållandet mellan stad och land är däremot svårare att bestämma, eftersom det saknas direkt jämförbara måttenheter. Men urbaniseringen under perioden innebar att det medeltida stadslandskapet blev fullt utbyggt i de centrala delarna av landet. I mellersta Jylland och på Fyn tillkom inga ytterligare städer under senmedeltiden och på Sjælland förekom endast senmedeltida förflyttningar av stadsfunktioner. Dessutom försvann troligen de minsta 1200-talsstäderna på Sjælland och Fyn under den följande krisen. Samhällets "urbana bärkraft" nådde med andra ord sitt maximum under perioden 1200-1350 i rikets centrala delar, medan det fortfarande fanns expansionsmöjligheter under senmedeltiden i andra delar av riket.

27 Korrelationsdiagram över förhållandet mellan andelen sockenkyrkor på landsbygden och andelen tiggarmunkskonvent i städerna under perioden 1200-1350 i de danska landskapen.

A correlation diagram of the relationship between the number of parish churches in the countryside and the number of mendicant friaries in the towns during the period from 1200 to 1350 in the Danish provinces.

Sett utifrån stadslandskapets tillväxt och oförändrade hierarki kan hela den överordnade perioden betraktas som en enhet. Men skärskådar man de två underordnade perioderna kan viktiga strukturella skillnader och inre förändringar spåras i städerna.

Den kommunala övergången (o 1200 – o 1270)

Första hälften av 1200-talet är den mest markanta medeltida urbaniseringsperioden i Danmark, om man räknar efter antalet nya städer. Då etablerades i inlandet men framför allt vid kusterna en rad nya städer. De flesta karakteriserades av enhet och slutenhet gentemot landsbygden, även om dualitet förekom. Denna tydliga danska urbanisering är parallell med en omfattande stadsetablering i hela norra och mellersta Europa (jfr fig 7 och 8).

Samtidigt genomgick de existerande städerna viktiga förändringar. I Ribe lades "Horsetorv" ut under de första decennierna av 1200-talet,³⁶⁷ samtidigt som man i Slesvig rev en äldre centralt belägen kyrka, för att ge plats åt stadens torg.³⁶⁸ Och i Lund kan den äldsta bodbebyggelsen på själva torget troligen hänföras till samma period.³⁶⁹

Den i föregående period begynnande urbana avgränsningen markerades nu tydligare genom de första kodifierade stadsrätterna för Lund, Slesvig, Tønder och København³⁷⁰ och genom särskilda beteckningar för stadsinvånarna. Borgarbegreppet ("civis") är belagt första gången i början av 1200-talet³⁷¹ och samtidigt har stadsbegreppet blivit mycket klart definierat,

vilket framgår av Andreas Sunessons parafras på Skånelagen (o1210-20). För honom var begreppet "civitas" synonymt med det inhemska ordet "köping" = handelsplats.³⁷²

I flera yngre privilegier utpekas Valdemar II (1202-41) som den förste privilegiegivaren³⁷³ och med tanke på dels det samtida stadsbegreppet, dels hans privilegier till staden Lübeck³⁷⁴ är dessa yngre okontrollerbara uppgifter faktiskt sannolika.³⁷⁵ Under första hälften av 1200-talet kan alltså de första egentliga stadsprivilegierna ha börjat utfärdas och i urbaniserings-sammanhang kan man för första gången tala om regelrätta stadsgrundläggningar.

*

Denna mycket tydliga urbaniseringsperiod inföll delvis samtidigt med en sista omfattande dansk expansion i Östersjön.³⁷⁶ Från omkr 1190 genomfördes en rad danska korståg mot områdena runt Finska viken och dessa avslutades med erövringen av Estland 1219. Söder om Danmark kom Nordalbingen (Holstein) att ligga under dansk överhöghet 1203-27, men efter nederlaget vid Bornhöved förlorade den danska kronan alla de nordtyska besittningarna utom Fehmarn. Estland förblev däremot under dansk överhöghet till 1345.

Samtidigt med och som en förutsättning för erövringspolitiken genomgick den regala ekonomin en grundläggande förändring. Enligt Sture Bolins tolkning³⁷⁷ blev skatteledungen slutgiltigt införd 1213, varefter krigsledungen inte längre utbjöds. I stället omformades de äldre ledungsplikterna till stående skatter, vilka finansierade en professionell krigsmakt med tungt beväpnade "herremän". Förutom skatteledungen tillkom en ny regal avgift, den sk "stuten" ("stöttan") som omtalas första gången 1204.³⁷⁸

Även efter nederlaget vid Bornhöved fortsatte den regala expansionen via omformning av äldre plikter. Genom den sk "plogpenningen" skapades en "evig penning" och i gengäld infördes en ny skatt i form av en myntindragningsavlösning ("monetagium"). Plogskatten infördes omkr 1230 i Jylland och på Fyn, under 1230-talet på Sjælland och i Skåne, efter ett nerslaget uppror 1249.³⁷⁹ Ett uttryck för den eviga penningen var anno domini-myntet från Ribe 1234.³⁸⁰

Överhögheten fick med andra ord sitt slutgiltiga genombrott under perioden och för att upprätthålla denna överhöghet fordrades, som tidigare nämnts, en omfattande decentralisering av de kungliga rättigheterna. Men till skillnad från föregående perioder har förläningarna inte i första hand riktats till kyrkliga institutioner utan till enskilda. Tydligast är de omfattande förläningarna inom själva kungafamiljen, där alla kungasönerna fick rikets gränslandskap som ärftliga förläningar (Halland, Blekinge, Lolland, Als, Sønderjylland och Estland).³⁸¹ Men indirekt kan omfattande förläningar till herremän och stormän också spåras. Med skatteledungens slutgiltiga genombrott fick herremännen skattefrihet för de egendomar, som de själva

brukade (enligt Jyske Lov).³⁸² Sannolikt är det denna första allmänna spridning av överhögheten som är bakgrunden till de många romanska västtorn, som fogades till lantkyrkorna under slutet av 1100-talet och början av 1200-talet. Den enskilde stormannen har manifesterat sin delaktighet i överhögheten genom att låta uppföra torn, som i sin utformning hade ett kungligt och ytterst kejserligt ursprung.³⁸³

*

Liksom under den föregående perioden bör urbaniseringen ses i ljuset av denna i dubbel mening expanderande feodala kungamakt.³⁸⁴ Det vill säga att ett allt mer omfattande herravälde fördelades på allt fler händer. Men det principiellt nya under perioden var som sagt att de tidigare specifika förläningarna av överhögheten kompletterades med generella förläningar till herremännen. Därigenom kom dispositionen av överhöghetsrätten att spridas till alla delar av riket på ett helt annat sätt än tidigare.

Städerna blev på så sätt viktiga knutpunkter, där herremännen kunde avsätta delar av sitt överskott³⁸⁵ mot "nödvändiga varor" (vapen, kläder, smycken osv), med vilka de kunde upprätthålla och legitimera sitt herravälde. Som jag tidigare framhållit kan herremännens urbana intresse spåras i grundandet av tiggarmunkskonvent från och med 1220-30-talet. Och belysande för detta urbana intresse är att herremännen uppträdde som konventsgrundare i kraft av just sitt herravälde, knutet till överhögheten.³⁸⁶

Den ökande urbana handeln ledde till omfattande fiskala intäkter för stadsherren, genom det herravälde denne utövade över städerna. Det framgår indirekt av den stora ärkebiskopsstriden på 1250-talet att grundandet av städer var "lönande".³⁸⁷ Det direkta stadsgrundandet från och med början av 1200-talet har med andra ord inneburit början till ett nytt "merkantilt" herravälde. Från kungamaktens synpunkt kan detta herravälde delvis ses som en kompensation för de allt mer långtgående generella förläningarna. Inkomsterna från städerna kom ju att vila på ett varubyte som utgick från den allt mer uppsplittrade överhögheten.

Men liksom i det feodala samhället i övrigt kunde detta begynnande "merkantila" herravälde endast upprätthållas genom förläningar. Och i detta fall var det städerna som fick del i överhögheten, varigenom stadsinvånarna både blev underställda och själva utövade ett herravälde. Förläningarna bestod i första hand av delar av bötesintäkterna,³⁸⁸ men uttrycktes också indirekt genom befrielser från kungliga avgifter, som tullar.³⁸⁹

Med det ökade varubytet förändrades också själva torgbegreppet och bestämmelser kring torghandeln. Begreppet "torg" tycks från början mer ha stått för en Orts handelsfunktion och först senare blivit synonymt med en avgränsad platsbildning.³⁹⁰ Belysande är att Næstved saknade en markerad torgplats, trots att torg och torgrättigheter omtalades 1140. I Lund har torgbegreppet varit mer avgränsat, men först med de särskilt anlagda torgen i Ribe och Slesvig är det nya platsbegreppet tydligt; liksom i de nya

1200-talsstäder, där torget ingick som ett viktigt element i stadsbilden (t ex Lemvig, Skælskør, Sakskøbing och Åhus).

Det avgränsade torget ska ses som en fiskal kontroll av handeln, men också som en kontroll dikterad av rättsliga, sociala och ideologiska krav. "Rätt torgköp" skulle genomföras under dagens ljusa timmar på torgområdet och med vittnen ("köpvänner"), för att undvika tjuvgods, felaktig prissättning och falska mått eller vikter.³⁹¹ Särskilt viktigt var kontrollen av vissa varor som hästar, vapen, skuret kläde och guldsmide.³⁹² Det vill säga varor som var särskilt viktiga för att herremännen militärt och socialt skulle kunna bevara sin social ställning och sitt herravälde.³⁹³ Torgkontrollen har också dikterats av idén om det "rätta priset" ("justum pretium") i kanoniskt rätt.³⁹⁴ Vi anar alltså i detta ökande varubyte olika handelssituationer som ännu var komplicerade religiösa och sociala handlingar, där köpet inte var reducerat till ett rent ekonomiskt agerande. Belysande är även att stora transaktioner skulle firas med att man drack "lidköp".³⁹⁵

*

Även på ett internationellt plan markerar perioden ett genombrott för handeln. Av avgörande betydelse för Danmark blev de tyska städernas framväxt och konsolidering, fr a de närmaste "vendiska" städerna Lübeck, Wismar, Rostock, Stralsund och Greifswald (jfr plansch i slutet av boken). Liksom städerna i Danmark bör de tyska städerna ses mot en feodal bakgrund, fast förutsättningarna i Tyskland var gynnsammare för städernas tillväxt och självständighet. Så utgjorde de vendiska städerna endast det översta skiktet av ett mycket omfattande stadslandskap i Holstein, Mecklenburg och Pommern. Dessutom hade dessa kuststäder en nyckelroll i förhållande till den tyska expansionen österut, fr a korstågen mot Preussen och Baltikum.³⁹⁶ De tyska städerna tycks alltså inte primärt ha grundat sin ställning på en dominans av den skandinaviska handeln, utan förvärvat snarare ett handelspolitiskt inflytande i Norden genom en särskild "feodal position" i det tyskromerska riket.³⁹⁷

Perioden 1200-1270 omfattar den tid då de tyska städernas köpmän på allvar började uppträda i Danmark.³⁹⁸ Belysande för deras verksamhet var att handelsfreden fortfarande var ett överhängande behov, som fordrade återkommande försäkringar om kunglig lejd. Och från den danska kungamaktens sida har det funnits fr a två skäl till att utfärda dessa lejdbrev och privilegier.³⁹⁹ Dels bör många av de tyska köpmännens varor ha varit viktiga för själva maktapparatusens försörjning och reproduktion. Genom sk "konungsköp"⁴⁰⁰ har dessutom kungamaktens representanter haft rätt till de första inköpen av dessa "nödvändiga" varor. Dels har de tyska köpmännens handel rent generellt inneburit stora fiskala inkomster. De danska kungarnas privilegier till de tyska städerna kan alltså ses som indirekta stöd för överhöghetens herravälde. Och som motprestation för detta stöd har de tyska städerna fått befrielse från olika kungliga rättigheter, i början fr a från vrakrätten och vissa tullar.

De tyska köpmännens verksamhet kom i första hand att knytas till Skånemarknaderna, som hölls på Skåneöret (Falsterbohalvön) från den 15 augusti till den 9 oktober varje år.⁴⁰¹ Marknadernas betydelse även för de danska städerna framgår av att Knutsgillet flyttade sin årliga generalsynod från Ringsted och Knut Lavards grav till Skanör 1256.⁴⁰² Skånemarknaderna och sillfångsten vid Skåne omtalas i flera skriftliga källor från tiden omkr 1200,⁴⁰³ vilket stämmer väl med de fysiska lämningarnas utsago. I det centrala Skanör, runt den nv stadskyrkan, kan bebyggelse spåras från tidig medeltid (förmodligen 1100-talet), men den vidsträckt marknadsbebyggelsen mellan Skanör och Falsterbo kan först beläggas från 1200-talet.⁴⁰⁴ Som flera påpekat finns det i Skånemarknaderna flera funktionella och organisatoriska likheter med de samtida Champagnemässorna i östra Frankrike; Aksel E Christensen menar till och med att kungamakten lät organisera Skånemarknaderna efter dessa franska förebilder.⁴⁰⁵

Förutom till Skånemarknaderna kan en internationell varuhandel under perioden framför allt knytas till två danska städer, nämligen Ribe och Slesvig. Från omkr 1200 framträder Ribe med sin hästhandel, som en viktig exporthamn mot väster.⁴⁰⁶ Slesvigs betydelse framgår av det Slesvigfarargille, som i slutet av 1100-talet lät uppföra ett kapell i den westfaliska staden Soest.⁴⁰⁷ Genom engelska och flandriskä källor kan vi också få en första skymt av enskilda danska köpmän, som kom ifrån just Ribe och Slesvig. Köpmännen har själva färdats med sina skepp som "mercatores frequentantes" och i flera fall kan man se att de handlade på uppdrag åt kungen eller någon storman.⁴⁰⁸

I de övriga danska städerna är det däremot svårare att direkt belägga en internationell handel, men det finns indirekta indicier på en sådan handel. Som jag tidigare framhållit antyder S:t Nikolauskyrkorna i de nya kuststäderna att handel och sjöfart förekom. Dessutom har Hansjörg Süberkrüb visat hur man genom de tyska köpmännens tillnamn (tex "Stubbekoping") kan spåra handelsförbindelser mellan många danska och tyska städer redan från mitten av 1200-talet.⁴⁰⁹

*

Konkreta uppgifter om hantverket i städerna är få, liksom under de tidigare perioderna. De återkommande upplysningarna om urbana landbor⁴¹⁰ antyder dock att hantverket ännu i hög grad var bundet i ett feodalt "landboförhållande", där specialiseringsgraden inte behöver ha varit särskilt markerad. Men i förhållande till denna bundna produktion kan en specialisering och troligen också en frigörelse spåras inom de hantverk, som var knutna till städernas omedelbara försörjning. I Slesvigs stadsrätt (o 1200 – o 1250) omtalas slaktare, skinnare, skomakare, bagare och fiskare.⁴¹¹ Medan skinnarna fortfarande var förpliktigade att lämna 1000 skinn om året till stadsherren fick slaktarna sin produktränta (ett lamm varje påsk) avlöst av hantverksavgifter och torghandelsavgifter. På samma sätt erlade skomakarna penningavgifter när de påbörjade ett hantverk. Bagarna lämnade både

28 Spridningen av rökelsekar, tillverkade omkr 1200 – omkr 1250 av guldsmiden Jakob Rød i Svendborg.⁴¹⁵

The distribution of censers manufactured approx. 1200-1250 by the goldsmith Jakob Rød of Svendborg.

produkter (mjöl) och en penningränta, medan fiskarna tillerkändes fritt fiske i Slien. Uppgifterna tyder på att ett tidigare mer personligt herravälde över hantverkarna började ersättas av en allmän överhöghet. Stadsrätten i Slesvig är också den första danska källan, som innehåller uppgifter om någon form av hantverksorganisation, då bagarnas åldermän omtalas.⁴¹² Intressant nog är det just hantverk med en nyckelposition för städernas försörjning (bagare och slaktare) som är bland de först omtalade och troligen också först organiserade hantverken i de kontinentala städerna.⁴¹³ Under perioden kan endast bagarnas organisering i Slesvig beläggas, men sannolikt har den förekommit i andra danska städer och inneburit att bagarna fått borgararättigheter. En sådan frigörelse skulle kunna sättas i samband med att bagarna 1256 blev generellt förbjudna att inträda i Knutsgillet.⁴¹⁴

Utöver dessa hantverk kan vi få en viss uppfattning av den urbana produktionens räckvidd under perioden genom (guld)smiden mästare Jakob Rød i Svendborg. Denne man har signerat 12 rökelsekar, som tillverkades någon gång mellan 1200 och 1250. Förutom ett exemplar i Norge är rökelsekaren lokaliserade till kyrkor inom 30 kilometers avstånd från Svendborg (se fig 28).⁴¹⁵ Intressant är att denna produktion även riktades till omlandet för tre mindre grannstäder, vilket antyder en funktionsuppdelning mellan större och mindre städer. Endast i större städer som Svendborg (med minst ett konvent)⁴¹⁶ tycks dessa för kyrkans liturgi "nödvändiga" varor ha producerats.

Som en kort sammanfattning av denna mycket markanta urbaniseringsperiod vill jag främst peka på de samtida grundläggande förändringarna i det danska samhället. Perioden innefattade det regala och det kyrkliga herreväldets slutliga genombrott och totala dominans, vilket betydde att förläningar och innehav av överhöghetsrätten fick avgörande ekonomisk och social betydelse i samhället. Äldre mer direkta former av herravälde, som träldomen, försvann och ersattes av andra "halvfria" feodala relationer (landbor och brytar).⁴¹⁷ Men samtidigt blev innehavet av förläningar viktigare än herraväldet över jorden och dess avkastning, vilket bl a märks i de förändrade arvsprinciperna inom kungafamiljen (från arvsrätt i patrimoniumgodset till ärftliga län och hertigdömen).⁴¹⁸ Sannolikt kan dessa förändrade principer förklara varför många av 1200-talets städer räknades som kungligt patrimonium, medan städerna före omkr 1200 nästan uteslutande räknades som kronans (konunglev).⁴¹⁹

Men den omfattande överhögheten har endast kunnat upprätthållas genom förläningar, som riktats till herremännen, de tyska städerna och i viss mån de danska städerna. Genom fr a de första generella förläningarna till herremännen (skattefriheten) har nya stora resurser samlats på många olika händer, vilket givit underlag till ökad produktion och varubyte, kanske i första hand av feodalt "nödvändiga behov". Handeln har åtminstone på det lokala planet varit lokaliserad till städerna, där den ännu nödvändiga handelsfreden har kunnat upprätthållas. Med denna ökade handel har städerna blivit utgångspunkt för ett begynnande merkantilt herravälde, som kunde utövas genom förläningar och privilegier till städerna och deras invånare. Dessa förläningar har inneburit en begynnande frigörelse för såväl städerna som enhet som för de olika grupperna av stadsinvånare. Den "kommunala övergången", som den kommer till uttryck i tex de första stadsrätterna, i borgarebegreppet och de första hantverksorganisationerna kan alltså ses som en del av den feodala kungamaktens "decentralisering". Men som framgår av att stadstypen "dualitet" fortfarande etablerades har stadsherren trots dessa förläningar ännu utövat ett betydande herravälde i städerna.

Städer och torgbyar (o 1270 – o 1350)

Under 1200-talets senare del och 1300-talets första hälft inföll en ny urbaniseringsperiod, då ytterligare en rad kuststäder etablerades. Till skillnad från tidigare perioder var dessa tätorter uteslutande karakteriserade av "enhet", i form av en stadskyrka eller ett stadskapell, knutet som annex till en grannsocken.

Samtidigt med denna urbana enhet kan en mer avgränsad urban kyrkoarkitektur iaktas i de tidiga gotiska kyrkor som uppfördes i några städer. Mariakyrkan i Flensborg byggdes om till en gotisk hallkyrka från och med 1280-talet och under 1300-talets första decennier uppfördes efter franska katedralplaner Vorfrue i København och S:t Petri i Malmö. Dessa första

gotiska stadskyrkor markerar konturerna till ett nytt stadslandskap, som etablerades först senare, under senmedeltiden. Även de under perioden grundlagda konventen i Odense och Næstved markerar början till en ny rangordning av städerna.

Den kyrkoorganisatoriska enhet som präglade de nya städerna under perioden kom också till uttryck i en rad stadsrätter från perioden 1268-1335 samt av rådmansämbetets introduktion.⁴²⁰ Från perioden finns även de äldsta bevarade grundläggningsprivilegierna, utfärdade för Køge (1288), Æbeltoft (1301) och Halmstad/Broktorp (1322). Men samtidigt som städerna blev en allt bättre definierad urban enhet kom de att begreppsmässigt uppfattas i två olika termer. Som Hans Andersson visat gjorde man inom det kungliga kansliet från och med 1260-talet en klar åtskillnad mellan "civitas" (stad) och "villa forensis" (torgby).⁴²¹

*

Urbaniseringsperioden infaller under stora delar av den sk "borgarkrigstiden", som var en period präglad av maktkamp mellan kungamakten och den allt starkare aristokratin.⁴²² Även den sk kyrkokampen mellan kung och ärkebiskop, vilken delvis tilldrog sig under den föregående perioden, kan ses som en del av dessa inre stridigheter. Ett tydligt tecken på stormännens ökade politiska inflytande är det aristokratiska riksmötet ("Danehoffet"), som omtalas första gången på 1250-talet och som konstituerades till en årlig institution 1282.⁴²³ Och kungamaktens allt svagare ställning framgår av de finansiella svårigheter, som ledde till rikets totala upplösning 1319, då landet till slut låg under olika inhemska och utländska panthavare.⁴²⁴

Som Aksel E Christensen visat⁴²⁵ kan dessa inre strider och denna politiska upplösning sökas i själva den feodala kungamaktens struktur. Förläningarna av kungliga rättigheter var en nödvändig del av dess uppbyggnad, men i det ögonblick som den regala ekonomin inte kunde expandera i samma takt som de decentraliserande tendenserna blev förläningarna ett hot mot den politiska enheten. Det gäller förläningarna inom kungafamiljen (grevskapen) och till de enskilda stormännen, men också till de tyska städerna. Och så vitt man kan se har inte överhöghetsrätten kunnat expandera som tidigare. Christensen kan visa hur kungamakten med alla medel försökte öka de regala intäkterna genom olika nya krav, men också hur dessa krav mötte ett allt större motstånd, inte bara från bönderna utan också från herremännen. Det "feodala" myntsystemet med växlings-tvång återinfördes under senare delen av 1200-talet, trots att den tidigare införda plogskatten var en avlösning för myntväxlingsavgifter. Och samtidigt minskades silverhalten successivt i mynten.⁴²⁶ Direkt nya avgifter var tex skatten "guldkorn" mot vilket ett jylländskt bondeuppror riktades 1313. Bakom de nya regala kraven kan man även se tydligare våldsinslag än tidigare, då den kungliga förvaltningen mer än tidigare baserades på riksborgar och borglän (tex Riberhus, Koldinghus, Bygholm, Kalø, Hinds-gavl, Ålholm, Skanör, Falkenberg och Varberg).⁴²⁷

Men då de regala intäkterna, trots nya avgifter, inte kunde kompensera de politiskt och militärt nödvändiga förläningarna kom kungamaktens ekonomiska bas att minska. Särskilt som herraväldet över de "självägande" bönderna i många fall tycks ha övergått från kungamakten till enskilda herremän, varigenom kronans skatteunderlag ytterligare minskat.⁴²⁸ Med vikande intäkter har kungarna tvingats att realisera kronans innehav, det vill säga att pantsätta de kungliga egendomarna samt delar av de kungliga rättigheterna. Slutresultatet blev att hela riket var pantsatt från 1319 och under perioden 1332-40 saknade statsöverhuvud.⁴²⁹ Ett mått på den kungliga ekonomins sammanbrott är att den inhemska myntningen upphörde omkr 1330 väster om Öresund. I de skånska landskapen, som från 1332 låg under svensk överhöghet, fortsatte myntningen.⁴³⁰

I samma takt som kungamakten försvagades blev herremännen förlånade med allt mer av de kungliga rättigheterna. Skattefriheten utsträcktes till att gälla allt frälsegods: 1284 fick herremännen rätt att uppbära 3-marksböterna av sina landbor, något som 1320 utvidgades till att gälla även 9-marksböterna och slutligen 1326 omfattade alla böter inklusive fredsköpet.⁴³¹ Dessa omfattande förläningar bör ses som den omedelbara ekonomiska och sociala bakgrunden till de många privata borgar, som uppfördes under samma tid. Långt innan de många danska "voldstederne" blivit omdaterade till just perioden 1250-1350⁴³² skrev Aksel E Christensen 1945 om borgkullarna att "dessværre er næsten ingen udgravede eller arkæologisk daterede, men det skal nok vise sig, at en forbavsende mængde af dem stammer netop fra denne periode".⁴³³

*

Urbaniseringsperioden präglades med andra ord av en samtida viss regal expansion och en kraftig decentralisering av de kungliga rättigheterna. Och liksom under tidigare perioder kan den fortsatta urbaniseringen ses som en del i denna motsättningsfyllda regala utveckling. Med de fortsatta förläningarna har allt större resurser spritts till allt fler personer, vilket givit ett ännu bredare handelsunderlag. Samtidigt har städerna blivit en viktigare fiskal intäktskälla för den hårt trängda kungamakten och för innehavarna av kungliga län eller grevskap, men efter hand också för de olika pantinnehavarna.

Det allt bredare handelsunderlaget har inneburit att varubytet började förändras både kvantitativt och kvalitativt. Själva handelsvolymen ökade kraftigt, vilket märks inte minst i övergången från persontull till varutull. Det fiskala intresset försköts alltså från köpmannen till varan, som fick en mer renodlad ekonomisk innebörd. Denna förändring, som kan beläggas i slutet av 1200-talet,⁴³⁴ hänger förmodligen också samman med att handeln allt mer baserades på konsumtionsvaror i stället för på lyxartiklar.

Från omkr 1300 finns även de första tecknen på en mer omfattande borgerlig kapitalbildning, vilket indirekt visar att köpmännen intog en allt

	PÅ LANDSBYGDEN		I STÄDER	
	<i>Pengar</i> <i>Ädelmetall</i>	<i>gård</i>	<i>gård</i>	<i>bod</i>
o 1200 – o 1235	1			
o 1235 – o 1265	2	1		
o 1265 – o 1300				
o 1300 – o 1335		5	1	1
o 1335 – o 1365		2	2	7
o 1365 – o 1400		2	2	11
o 1400 – o 1435			1	3

29 Lundaborgares donationer till Lunds domkyrka och domkapitel, enligt domkyrkans gåvoböcker, förda från 1085 till början av 1400-talet.

Donations made by Lund burgesses to the Cathedral and Chapter of Lund, according to the donations ledgers of the Cathedral, kept from 1085 to the early 15th century.

mer självständig ställning i förhållande till stadsherren. År 1308 stod Åhusborgarna som lånegivare till kungen⁴³⁵ och från och med omkr 1300 förekommer lundaborgarna allt oftare som donatorer till Lunds domkyrka (se fig 29)⁴³⁶ Gåvorna omfattade gårdar i städerna och på landsbygden men framför allt köpmansbodar vid torget i Lund och på marknaderna i Skanör.

Den urbana kapitalbildningen har alltså haft en klar merkantil förankring, men dessutom har aristokratins intressen och förbindelser med städerna varit av betydelse. På grund av familjeband och godsintehav är det ibland svårt att dra en klar gräns mellan den urbana överklassen och herremännen.⁴³⁷ Och som framgår av "dominus"-titeln har också en del borgare stått i samma feodala position som herremännen.⁴³⁸ Tillsammans har köpmännen och den urbant förankrade aristokratin kommit att bilda ett stadspatriciat av kontinentalt snitt⁴³⁹ och utifrån den urbana kapitalbildningen har denna lilla urbana överklass kunnat manifesteras sig med stenhus på sina egna stadsgårdar⁴⁴⁰ och genom de första stora gotiska stadskyrkorna.

Enligt min mening ska alltså en av förutsättningarna till den urbana kapitalbildningen sökas i att de omfattande förläningarna ökade och breddade handeln. Men kapitalbildningen bör också ses i samband med begynnande förändringar i fr a den internationella handelns organisation. De tidigare kringresande köpmännen blev allt mer stationära och skötte sin handel med kommissionärer och därigenom kunde en allt större varuomsättning samlas till enskilda köpmän.⁴⁴¹ I Danmark kan denna förändring spåras från omkr 1300 främst genom notiser om tyska "vinterliggare" och tyskar med egendomar i de danska städerna.⁴⁴² Men det är troligt att även de danska köpmännens handel förändrades, eftersom en urban kapitalbildning kan spåras i Danmark.

Perioden markerar också allmänt ett ändrat handelspolitiskt läge. De tyska städerna, och fr a de vendiska städerna med Lübeck i spetsen, fick en allt mer dominerande roll i den danska handeln.⁴⁴³ Städernas starka handelspolitiska position bör liksom aristokratins maktanspråk spegla den feodala kungamaktens inre motsättningar. De tyska städernas varor och handel i allmänhet var ett stöd för överhögheten, men detta stöd fordrade motprestationer i form av privilegier, vilka i längden blev ett hot mot den politiska enheten och det framväxande merkantila herraväldet. Liksom herremännen tillerkändes de tyska städerna efter hand mycket långtgående friheter på Skånemarknaderna. Den allt mer omfattande egna jurisdiktionsrätten yttrade sig i särskilda "fit"-områden, som omtalas för första gången i slutet av 1200-talet.⁴⁴⁴

Belysande för de tyska städernas position och för varubytets ändrade karaktär är att städerna i en konflikt med Norge 1283-85 använde ett helt nytt vapen: handelsblockaden.⁴⁴⁵ Samma åtgärd användes senare mot Danmark och visar liksom övergången från persontull till varutull hur handelsvolymen ökat och hur den internationella handeln samtidigt blivit allt mer nödvändig, för att överhögheten skulle kunna upprätthållas.

*

Liksom handelns började ändra karaktär under perioden tycks också hantverket successivt ha förändrats. Urbana landbor kan troligen spåras ännu 1311 och 1327,⁴⁴⁶ men samtidigt börjar personer med hantverkstillnamn uppträda i de skriftliga källorna. En borgare med hantverkstillnamn omtalas första gången 1291⁴⁴⁷ och därefter följer liknande fall under 1300-talets första hälft, fr a efter omkr 1320.⁴⁴⁸ De nya tillnamnen antyder en begynnande specialisering och samtidigt en social frigörelse för hantverkarna, vilket innebar att de efter hand uppnådde borgarerättigheter i städerna. I övergången till följande period kan också den första mer omfattande hantverksorganiseringen påvisas.

Denna begynnande frigörelse för hantverkarna bör ses i samband med dels städernas allt mer produktiva roll för de många innehavarna av överhöghetsrätten, dels de förändrade feodala relationerna mellan stadsherre och stadsbefolkning. Liksom herremännen och de tyska städerna har också de danska städerna fått större friheter och rättigheter från den hårt trängda kungamakten. Så avskaffades herraväldet över hushållet (uttryckt genom arvköpet) i "handfästningen" 1326.⁴⁴⁹

*

I en kort sammanfattning av denna urbaniseringsperiod vill jag understryka periodens heterogena karaktär. Grundläggande förändringar, vilka pekar mot "senmedeltida" förhållanden, ägde rum successivt på flera olika plan. Det gäller städernas rangordning, liksom handelns omfattning och organisering, hantverkarnas ställning och de tyska städernas inflytande. På samma

sätt genomgick också det danska samhället i övrigt grundläggande förändringar. En viss utvidgning av överhögshetsrätten var fortfarande möjlig, men de samtidigt nödvändiga förläningarna var så omfattande att riket blev politiskt totalt upplöst.

Den aktuella urbaniseringsperioden bör ses i samband med just dessa motsatta tendenser i den feodala kungamakten. Med den allt mer spridda överhögshetsrätten har städernas produktiva och merkantila betydelse ökat, vilket gett utrymme för nya städer men också för en kapitalbildning och urban expansion i äldre städer. Städernas ekonomi har därmed blivit en allt viktigare finansiell bas för dem som innehade herraväldet över städerna (kungen, andra länsinnehavare eller panthavare). Men samtidigt har respektive stadsherre fått försäkra sig om ett urbant stöd genom motsättningsfyllda privilegier och förläningar till städerna och deras invånare.

Sannolikt är det i förhållande till denna situation som de båda begreppen "civitas" och "villa forensis" ska ses.⁴⁵⁰ Det verkar som "civitas" står för de städer, där stadsherren (kungen, Roskildebiskopen och Slesvighertigen) krävde ett monopol på sitt herravälde.⁴⁵¹ Belysande är att stadsrätter utarbetats för nästan samtliga "civitas"-orter och att stadsrätterna genomgående skulle gälla samtliga stadens invånare, oberoende av om de var borgare eller ej. Som motprestation för detta monopolkrav har också "civitas"-orterna fått de mest långtgående fri- och rättigheter.⁴⁵² Utifrån denna tolkning kan Ribe betraktas som den viktigaste "civitas"-orten för den danska kungamakten, kanske på grund av läget vid gränsen till hertigdömet Slesvig. Staden fick rådmän 1250-52, stadsrätt 1269 och total tullfrihet 1283.⁴⁵³ Därefter fick flera andra städer liknande fri- och rättigheter, men Ribe behöll sin särställning genom att som ensam dansk stad kontinuerligt inneha total tullfrihet, omfattande även Skånemarknaderna.

I motsats till "civitas"-orterna kan alltså torgbyarna ("villa forensis") ha varit platser där stadsherren var tvingad till kompromisser kring herraväldet. Det tycks ha varit just i torgbyarna som urbana landbor förekom i ett sent skede.⁴⁵⁴ Och existensen av landbor innebär att vissa delar av stadsbefolkningen var knuten till ett annat herravälde än stadsherren. Troligen har stadsherrens överhöghet inskränkt sig till de personer som uttryckligen var borgare i torgbyarna ("villanis"). Och även denna grupp tycks ha varit utsatt för försök att bli underkastad herraväldet från enskilda personer.⁴⁵⁵

Perioden markerade alltså å ena sidan den kyrkoorganisatoriska enheten i de nya städerna men och å andra sidan en feodal gruppering av städerna och deras invånare.⁴⁵⁶ I denna feodala gruppering var det en grupp viktiga städer, som knöts särskilt till stadsherren genom ett monopol på herraväldet. I gengäld fick dessa städer en större inre frihet, vilket innebar att en urban överklass ("stadspatriciatet") allt mer kom att dominera stadsstyrelsen och ekonomin. Redan omkr 1300 har rådet i Flensborg varit "självsupplerande"⁴⁵⁷ och indirekt framgår det av förmanande brev till det "meniga borgerskapet" att det också fanns en opposition mot denna urbana överklass.⁴⁵⁸

Perioden 1350 – 1550

En tredje övergripande period kan avgränsas till tiden mellan mitten av 1300-talet och mitten av 1500-talet. Tidsavsnittet omfattar den på många sätt svårgripbara senmedeltida perioden, då det finns tecken på såväl ekonomisk kris som ekonomisk expansion. Den motsättningsfyllda senmedeltida bilden är ett allmänneuropeiskt fenomen, som också tilldragit sig en omfattande diskussion; i Norden fr a genom Ödegårdsprojektet.⁴⁵⁹

I ett danskt perspektiv kan en senmedeltida expansion fr a knytas till städerna. Förutom urbaniseringslakunen omkr 1350 – omkr 1400 tillkom flera nya mindre städer, samtidigt som flera av de existerande städerna växte kraftigt. Det var under senmedeltiden som ett nytt stadslandskap formades, där rangordningen mellan städerna förändrades. Öresundsområdet och dess kuststäder framträdde som rikets urbana centrum, med stora städer som Helsingør, Helsingborg, Landskrona, Malmö, København och Køge.

Krisfenomenen kan däremot i första hand knytas till landsbygden och det lägre frälset. Ödeläggelsen tycks ha varit mest omfattande under slutet av 1300-talet och början av 1400-talet,⁴⁶⁰ medan krisen för lågfrälset tycks ha omfattat även hela 1400-talet.⁴⁶¹ Även om inte den permanenta ödeläggelsen i Danmark var så omfattande som i tex Norge har dock den totala agrarproduktionen minskat, vilket märks bl a i övergången till mer extensiv boskapsskötsel.

Det är svårt att jämföra den senmedeltida urbaniseringen med den samtida jordbruksproduktionen, men det verkar finnas en regional överensstämmelse mellan de områden där ödeläggelsen var minst och de områden där städerna expanderade. Öresundskusten blev under senmedeltiden en central urban region och i ett angränsande jordbruksområde (Skytts härad i Skåne) har ödeläggelsen visat sig vara mycket ringa.⁴⁶² Däremot tyder nerläggningen av många lantkyrkor i Jylland⁴⁶³ på en omfattande ekonomisk tillbakagång på landsbygden och de jylländska städerna har inte heller expanderat lika kraftigt som städerna i Öresundsregionen. Men samtidigt visar motsättningen mellan den totala jordbruksproduktionens nergång och den fortsatta urbana expansionen att det principiella förhållandet mellan stad och land måste förändrats under senmedeltiden. Delvis kan detta hänga samman med att en större del än tidigare av produktionen blev marknadsinriktad.

Dessutom antyder tillväxten i vissa städer att de har frigjort sig från det omedelbara agrara omlandets produktion. Troligen har det maritima omlandet (med fiske och fiskhandel) kommit att spela en större roll för städerna (fr a i Öresundsregionen), när Skånemarknadernas betydelse minskade. Havets urbana roll är kanske tydligast på Møn där Stege genomgick en kraftig senmedeltida utbyggnad, som knappast kan förklaras utifrån stadens agrara omland (Møn). Och när staden 1582 begärde

nersättning av den ovanligt höga stadsskatten hänvisade rådet uttryckligen till att det inte längre fanns så många borgare i staden, sedan fisket minskat i betydelse.⁴⁶⁴ Även i en stad som Helsingør var de maritima banden framträdande under senmedeltiden. Staden tillväxte mycket kraftigt under 1400-talet, men trots detta saknade staden ett eget torg och hade inget egentligt omland. I stället köpte borgarna sina förnödenheter på torget i Helsingborg.⁴⁶⁵ Helsingørs ekonomi måste alltså i mycket hög grad ha varit knuten till havet, dels till den genomgående handeln via Öresundstullen, dels till fisket i Öresund.

Men trots att förhållandet mellan städerna och det agrara omlandet tycks ha blivit mindre direkt har åkerbruk och boskapsskötsel paradoxalt nog fått större betydelse för städerna. Under senmedeltiden lyckades nämligen många städer att utöka sina stadsjor⁴⁶⁶ Framför allt 1200-talets kuststäder, som tidigare haft problem med sina små markinnehav, inkorporerade nya stadsjor⁴⁶⁷ genom köp, arrenden eller förlänningar. Den första kända inkorporeringen var när staden Svendborg 1337 köpte 3 gårdar av en riddare.⁴⁶⁸ Ett belysande exempel är också f rilleborg, som på ett markant sätt utökat sina stadsjor⁴⁶⁹ genom att på 1390-talet köpa huvudgården Svenstorp och någon gång före 1476 arrendera byn Västra Köpinge av Lunds domkapitel.⁴⁷⁰ Bakgrunden till inkorporeringarna ska säkert ses i de möjligheter som den senmedeltida agrarkrisen gav för städerna. Men det är inte osannolikt att städernas jordförvärv aktivt medverkade till ödeläggelsen. Särskilt tydligt är det i de fall då stadsjor⁴⁷¹ kom att innefatta tidigare kyrkbyar, där kyrkorna bröts ner (vid Hobro och Horsens).⁴⁷²

Sannolikt har de flesta städerna inkorporerat jor⁴⁷³ under 1300- och 1400-talet, varigenom åkerbruket fick större betydelse för den omedelbara urbana försörjningen. Under 1400-talet började också åkrar och vångar få kungligt beskydd i stadsprivilegierna, på samma sätt som betesrättigheterna tidigare skyddats. Men förmodligen ska denna omsorg om åkrarna inte bara ses som ett skydd gentemot grannbyarna, utan också som en inre social markering i städerna. Åkerbruket tycks nämligen i första hand ha varit knutet till stadspatriciatet, eftersom fri åkermark kom att bli en del av rådsmedlemmarnas löneförmåner.⁴⁷⁴ Städernas inkorporeringar kan alltså ses som en socialt avgränsad strävan i den urbana överklassen.

Dessa band mellan städernas råd och åkerbruket, såsom det framträder i de många "rådmansvångarna", är en anmärkningsvärd paradox i de senmedeltida städerna. Genom råd, borgmästare och egen förvaltning kom städerna att alltmer avgränsas i särskilda urbana enheter från mitten av 1300-talet. Men denna urbanitet och självständighet har delvis varit baserad på att själva stadsstyrelsen var ekonomiskt knuten till en agrar ekonomi.

Detta urbana intresse för åkerbruket under 1300- och 1400-talet kan ge en ekonomisk bakgrund⁴⁷⁵ till kulturlagertillväxten i de medeltida städerna. Generellt sett minskade tillväxten av kulturlager under senmedeltiden, eller avstannade helt. Och eftersom "kulturgyttjan" till stor del består av gödsel kan den urbana jordbruksekonomin under senmedeltiden ha påverkat

tillväxten i dubbel mening. Dels genom att färre djur vistades i städerna, dels genom att gödsel mer än tidigare kan ha förts ut från städerna för att förbättra åkrarna. Den ringa kulturlagertillväxten är också intressant från en arkeologisk synpunkt, då den visar vilka metodiska problem som finns i samband med ett latent spår. För trots att de senmedeltida städerna knappast är arkeologiskt skönjbara genom sina tunna eller bristfälliga kulturlager framstår de i skriftliga källor på ett allt tydligare sätt.

Den överordnade senmedeltida perioden kan delas upp i tre olika avsnitt, som markerar successiva viktiga förändringar i städerna och stadslandskapet.

Kris och inre förändring (o 1350 – o 1400)

Tiden från mitten av 1300-talet till omkr 1400 markerar en på många sätt annorlunda urban period. Efter omkr 1350 saknas belägg för nya städer och efter omkr 1360 utfärdades inte mer än i undantagsfall bekräftande stadsprivilegier för äldre städer. Under perioden omkr 1310 – 1410 grundades inga nya konvent i städerna och efter omkr 1350 tycks även bygghusen på stadskyrkorna ha avstannat, om vi får tro de stilistiska dateringarna av kyrkornas byggnadsetapper. Ödeläggelse av stadsbebyggelse antyds av uppgifter från Kerteminde 1413 och några av de minsta städerna tycks dessutom ha försvunnit under perioden. I ett fall (Herrested) kan försvinnandet bestämmas till tiden 1353-1416.⁴⁷²

Perioden framstår med andra ord som en urbaniseringslakun eller som en stagnationsperiod med få expansiva tecken i städerna. Men samtidigt har perioden inneburit att de olika nya ansatser, som kan spåras i slutet av den föregående perioden, på allvar slog igenom i städerna. Det större självstyret markerades av borgmästarämbetet, som omtalas första gången 1342 i Slesvig och Ålborg⁴⁷³ och som tycks ha införts i de flesta städerna under perioden. En samlad borgerlig manifestation framträder också med rådhusen, som nämns första gången på 1350-talet i Ribe, Lund och Malmö⁴⁷⁴ och som verkar ha varit en normal del av stadsbilden i början av 1400-talet. Genom de inre förändringarna framstod alltså städerna på ett mer enhetligt, men också annorlunda sätt, när en ny expansiv period tog sin början omkr 1400. Kort sagt lades grunden för senmedeltidens relativt enhetliga stadsväsen under 1300-talets mitt och senare del.

*

Den urbana stagnationen under 1300-talets senare del markerade samtidigt den period då de tyska hansastäderna utövade sitt största handelspolitiska inflytande i Danmark.⁴⁷⁵ Redan under den föregående perioden fick städerna långtgående fri- och rättigheter, men genom freden i Stralsund 1370 utvidgades privilegierna avsevärt, samtidigt som hansastäderna under 15 år innehade 2/3 av överhöghetsrätten över fyra skånska riksborgar med de

30 Stralsunds handelsområde i Danmark, speglat genom antalet uppgifter om danska orter i "der Stralsunder Liber memorialis" 1320-1471.⁴⁷⁷

Stralsund's trading sphere in Denmark, reflected by the number of references to places in Denmark made in "der Stralsunder Liber memorialis" 1320-1471.

tillhörande Skånemarknaderna. Hansastäderna fick därmed ett avgörande inflytande över handeln i regionen. Man försökte monopolisera det internationella varubytet, genom att utestänga de engelska och holländska köpmännen från Skånemarknaderna. Och samtidigt förbjöds den enda kvarvarande inhemska myntningen (Lund) 1377, medan de tyska mynten allt mer kom att dominera i den danska myntcirkulationen.⁴⁷⁶

Samtidigt kan de tyska köpmännen mer än tidigare spåras i de danska städerna. Belysande är tex uppgifter i den från 1320 kontinuerligt förda "Stralsunder Liber Memorialis", vilka visar Stralsunds danska handelsområde. Från och med 1360-70-talet finns uppgifter om att stadens köpmän uppträdde i alla större städer i östra Danmark (jfr fig 30).⁴⁷⁷ De tyska köpmännens närvaro kan också spåras genom de tyska handelskompanierna i de danska städerna. De äldsta kända kompanierna grundades i Malmö 1329 och troligen i Rønne 1330, medan ett omtalas i Ystad 1376 och ett annat

etablerades i København 1382.⁴⁷⁸ Ytterligare några är kända från 1400-talets första decennier.⁴⁷⁹

*

Denna särpräglade urbana period under mitten och senare delen av 1300-talet innebar samtidigt en avgörande förändring i "statens" historia.⁴⁸⁰ Efter landets slutgiltiga förpantning 1319 upplöstes riket totalt och saknade 1332-1340 ett formellt statsöverhuvud. Men riket väster om Öresund samlades åter på 1340-talet under Valdemar IV ("Atterdag") genom pantinlösningar, erövringar och godsreduktioner till kronan. Först 1360 återerövrades de skånska landskapen och 1361 erövrades även det svenska Gotland. Den politiska expansionen stoppades av de följande hansakrigen och freden i Stralsund 1370, som innebar att Hansan delvis innehade överhöghetsrätten i Skåne 1370-1385.

Men rikssamlingen blev inte bara en rekonstruktion av landet utan lade också grunden till en ny stat, vilket Aksel E Christensen tydligt har påvisat.⁴⁸¹ Det kungliga släktgodset försvann helt som kategori (det omtalas sista gången 1353)⁴⁸² och de kungliga egendomarna var i fortsättningen samlade i ett enhetligt krongodskomplex. Efter de många godsreduktionerna till kronan under 1300-talets senare del förblev kronans godsmassa i stort sett oförändrad fram till reformationen. Förvaltningen av de kungliga länen blev ännu mer än tidigare uppbyggd kring borgar och borgförläningarna blev mer formellt avgränsade genom revisionsplikt. I samband med rikets återsamling fick kungamakten dessutom rätt att utskriva extraskatter, som även gällde det kyrkliga och världsliga frälset. Och därigenom besatt kronan ett instrument, som kringgick den tidigare kraftiga decentraliseringen av kungliga rättigheter.

Vi kan alltså här se konturerna till ett delvis nytt samhälle, som ännu var helt feodalt präglat, men som innebar att kungamakten började fungera som en stat, eller som en offentlig institution. Christensen har visat att dessa nya tendenser även gavs ideologiska uttryck i nya statsrättsliga idéer, influerade av bl a Marsilius av Padua och Willam Occam. Statens enhet betonades och folket ansågs ha delegerat sin makt till härskaren, som framstod som ett omedelbart statsöverhuvud för alla undersåtar, utan några "feodala" mellanled.⁴⁸³

På ett politiskt plan innebar alltså perioden att riket efter hand åter samlades och att "staten" reorganiserades, men däremot har den regala ekonomin knappast expanderat. Belysande är att riket saknade en officiell inhemsk myntning under perioden omkr 1330 – omkr 1400 och att mynt främst präglades i orter som låg utanför den danska kronan (Lund och Flensborg, men en kort period också i Ribe).⁴⁸⁴

*

Den grundläggande orsaken till både den urbana stagnationen och "statens" omorganisering bör ses i samband med den senmedeltida agrarkrisen. Landgillet föll omkr 1320 och jordpriserna omkr 1330, medan direkt ödeläggelse kan beläggas från omkr 1340.⁴⁸⁵ Med den första pestepidemin (digerdöden) 1350 har krisen blivit ytterligare markerad. Det är svårt att avgöra pestens verkningar, men en kraftig temporär befolkningsminskning är inte otrolig; så talas det 1354 om direkt befolkningsbrist i Danmark.⁴⁸⁶ Situationen ändrades efter omkr 1380, då jordpriserna åter steg och därefter förblev stabila under 1400-talet, även om de inte uppnådde samma nivå som tidigare.⁴⁸⁷

Agrarkrisen var fr a en kris för herremännen, som fick se sitt herravälde försvagas och sina inkomster minska. Många av de lågadliga släkterna försvann också under senmedeltiden.⁴⁸⁸ Herremännens finansiella svårigheter bör ha underlättat kronans reduktion av tidigare kungliga gods samtidigt som extraskatterna har inneburit att kronans herravälde har utvidgats på bekostnad av aristokratins överhöghet. Totalt sett verkar dock även kronans finanser ha drabbats av krisen, eftersom myntningen inte återupptogs förrän omkr 1400. Däremot fick bönderna det troligen bättre, eftersom de med lägre landgillen har kunnat behålla mer av sin produktion.⁴⁸⁹ Dessutom tycks det äldre godssystemet ha försvunnit under 1300-talets andra hälft, så att brukningsenheterna blev mer jämnstora och bönderna fick en mer likartad och ofta bättre ekonomisk position.⁴⁹⁰ Även om bönderna efter bl a pestens härjningar var avsevärt färre än tidigare bör deras förbättrade ekonomiska och sociala ställning ha gjort dem mer produktivt och merkantilt intressanta än tidigare, både för de inhemska städerna och för de utländska köpmännen. Och däri bör man säkert söka en av orsakerna till de samtida förändringarna i handeln och hantverket och i de första tendenserna till en protektionistisk stadslagstiftning.

*

Både på ett internationellt och ett lokalt plan kan man iaktta viktiga förändringar i handeln och dess struktur. Tecken på en mer sammanhängande europeisk marknad under 1300-talet kan spåras på flera olika sätt. Guldmynt, avpassade för en gros-handel, började användas i Danmark omkr 1300 och den senmedeltida guldmyntscirkulationen var likartad i Danmark, nordvästra Tyskland, Rhenlandet och Nederländerna.⁴⁹¹ Det tyska massproducerade stengodset började under 1300-talet spridas över stora områden, samtidigt som en del lokala keramikformer försvann eller förändrades. G G Astill menar att dessa senmedeltida förändringar i keramikens sammansättning speglar hur de tidigare åtskilda lokala, regionala och internationella marknaderna integrerades till en gemensam europeisk marknad.⁴⁹² En antydning om denna marknadshandels omfattning ger sillexporten från Skånemarknaderna på 1360-talet. Curt Weibull har uppskattat utförseln av sill till mer än 100 000 tunnor sill årligen.⁴⁹³

I längden kom denna allt mer integrerade europeiska handel också att inverka på Skånemarknadernas uppbyggnad och betydelse. Som Weibull har påvisat⁴⁹⁴ spreds den internationella varu- och fiskhandeln från Skånemarknaderna till de angränsande städerna under 1300-talet. Skånemarknaderna kan påvisas i Malmö på 1320-talet;⁴⁹⁵ i København⁴⁹⁶ och fiskeläget Dragør på 1340-talet;⁴⁹⁷ i Ystad på 1360-talet⁴⁹⁸ och i Trelleborg och Simrishamn något senare.⁴⁹⁹ Denna spridning kan också beskrivas som en urbanisering av mässhandeln, eftersom även Skanör och Falsterbo framträder som städer i formell mening under första hälften av 1300-talet. Urbaniseringen innebar att det ursprungliga mässområdet minskade i betydelse och redan under 1300-talets sista två decennier blev Malmö den ledande orten på Skånemarknaderna.⁵⁰⁰ Samtidigt kan som sagt tyska köpmän påvisas i många danska städer. I en del fall har det inneburit direkt fast tysk bosättning, vilket framgår av släktförbindelser omtalade i tyska borgares testamenten från och med 1320-30-talet.⁵⁰¹

Den internationella handelns urbanisering, som kan ses som ett utslag av den mer sammanhängande europeiska marknaden, har också lett till att själva torghandeln och torgets kontrollfunktioner förändrats.⁵⁰² Sista gången "köpvänner" påbjöds var i Åbenrå stadsrätt 1355 och redan i början av 1350-talet var torgens kontrollfunktion kommersiell (i privilegier till Tønder, Lund och Malmö). De ideologiska och rättsliga kraven kring handeln kom i bakgrunden och i stället blev torgen ett medel för städernas borgare att monopolisera handeln, på bekostnad av de utländska köpmännen och bönderna. Dessa första tecken på en protektionistisk lagstiftning har med andra ord riktats mot nya förhållanden i samtiden och inte mot äldre företeelser som tidigare varit "fria". Intressant är att dessa första nerslag av ett annat mycket mer omfattande merkantilt herravälde först kan spåras i de delar av riket som inte låg under den danska kronan, utan tillhörde Slesvighertigen (Tønder) och Sverige (Lund och Malmö). Om torgkontrollen förändrades i den danska kronans område är svårare att säga, eftersom det i stort sett saknas privilegier från perioden. Först i den följande perioden kan det nya merkantila herraväldet iaktas i alla delar av riket.

Bilden av de inhemska köpmännen är motsägelsefull, för trots den urbana krisen och trots hansans dominans har en kapitalbildning varit möjlig för vissa grupper i städerna. Det framgår av de många borgerliga donationerna till Lunds domkyrka under 1300-talets senare del (se fig 29). Och i Ribe och Roskilde har Ingrid Nielsen sparat ett jordägende stadspatriciat under hela 1300-talet.⁵⁰³ Innehavet av många egendomar på landsbygden kan hänga samman med att borgarna förvärvade gårdar i agrarkrisens spår. Uppgifterna om denna jordägende urbana överklass minskar också vid slutet av 1300-talet, för att helt försvinna omkr 1400.⁵⁰⁴ Som framgår av Nielsens studie var denna kapitalbildning ännu i hög grad "feodalt" präglad, dvs att kapitalbildningen var ett medel för att uppnå "feodala" mål och inte ett mål i sig. Många av borgarsönerna har övergått i kyrkans tjänst och vinsterna har investerats i jordbruksegendomar eller

använts till fromma gåvor för själens frid. Ett av de mest lysande exemplen på denna "feodalt" präglade kapitalbildning är Ribes förste borgmästare Anders Bondessen, som strax före sin död 1363 donerade en stor del av sin förmögenhet till Ribe domkyrka, för upprättandet av ett nytt kapell, där senare han och hans hustru begravdes.⁵⁰⁵

*

Som jag tidigare framhållit började det urbana hantverket förändras på ett grundläggande sätt i slutet av föregående period och i övergången till det aktuella tidsavsnittet. Under 1300-talets mitt och senare del tycks flertalet hantverkare ha blivit borgare i städerna samtidigt, som de har organiserat sig i hantverksgillen.⁵⁰⁶ Belysande är att rådet i Ribe 1349 gav överskärarnas och skraddarnas gille monopol på hantverket, därför att de "som andra borgare" bidrog till stadens tynga.⁵⁰⁷ Andra hantverksgillen förutsattes i privilegierna till Malmö och Lund 1353.⁵⁰⁸ Denna hantverkarnas frigörelse från de mest omedelbara feodala banden har vissa paralleller med böndernas ändrade sociala villkor. Men det var en frigörelse med förhinder, eftersom en del av herraväldet över hantverkarna överfördes från stadsherren till stadsstyrelsen. Hantverksavgifterna skulle betalas till staden i stället för till byfogden⁵⁰⁹ och samtidigt kom hantverken att stå under rådets kontroll och uppsikt.⁵¹⁰

Samtidigt med hantverkets sociala genombrott kan vi också spåra de första tecknen på att begränsa hantverket till städerna. Det första försöket att göra hantverket till en avgränsad borgerlig näring kommer från ett privilegium till Tønder 1354.⁵¹¹ I detta påbjuds alla hantverkare, som smeder, timmermän, skomakare och garvare, vilka bor i de närmast omgivande häraderna, att inom sex veckor flytta till Tønder. Endast en representant för varje hantverksgren fick bli boende i varje socken. Liksom den begynnande protektionistiska handelslagstiftningen bör dessa första tecken på en omsorg om det urbana hantverket spegla samtida förändringar, dels det urbana hantverkets frigörelse, dels böndernas förbättrade ekonomiska och sociala ställning, som kan ha stimulerat hantverket på landsbygden. Detta försök till näringsbegränsning kommer som sagt från hertigdömet Slesvig och det är osäkert om liknande regler tillämpades inom den danska kronans område, eftersom det i stort sett saknas stadsprivilegier från perioden.

*

Sammanfattningsvis vill jag betona att perioden innebar en urban stagnation och tillbakagång, men samtidigt en samhällelig omstrukturering, som på sikt kom att ändra städernas funktion. Genom agrarkrisen fick bönderna troligen en ny ekonomisk och social roll, som gjorde dem mer merkantilt och produktivt intressanta. Samtidigt uppnådde hantverkarna borgar rättigheter och organiserade sig i gillen. Köpmännen befäste sin ställning i städerna genom borgmästareämbetet och genom rådets kontroll över hantverket.

Vissa köpmän tycks också ha kunnat utnyttja herremännens ekonomiska svårigheter och förvärvat egendomar på landsbygden.

Samtidigt har "staten" reorganiserats utifrån dessa förutsättningar. Samhället uppfattades som bestående av olika stånd, vart och ett med sina särskilda uppgifter. Både på ett reellt och på ett ideologiskt plan förändrades själva borgarebegreppet. Från början kan det närmast ses som ett juridiskt begrepp ("man med full rättskapacitet i en stad"), men under 1300-talets mitt och senare del fick det även en näringsmässig betydelse ("person som idkar borgerlig näring, dvs handel eller hantverk"). Det förändrade borgarebegreppet yttrade sig i de första tecknen på en protektionistisk stadslagstiftning, som genom den kommersiella torgkontrollen avsevärt vidgade städernas merkantila herravälde. Ett herravälde, som var nära knutet till den nya "statens" framväxt och som blev allmänt märkbar under den följande urbaniseringsperioden.

Kronans köpstäder (o 1400 – o 1470)

Perioden från omkr 1400 till omkr 1470 omfattade en urbanisering i fr a rikets mer perifera delar. Nya städer etablerades i norra Jylland, Halland, nordvästra ekåne och Blekinge. Däremot var stadslandskapet fullt utbyggt sedan tidigare i landets mer centrala regioner. Inga nya städer tillkom i mellersta Jylland eller på Fyn, och på Sjælland rörde det sig endast om en stadsflyttning (Tårnburg-Korsør) och en stadsgrundläggning i ett troligen äldre marknadsområde (Præstø). Ett anmärkningsvärt undantag är Landskrona, som i stor skala etablerades i en äldre central stadsregion (västra Skåne). Även på Lolland och Møn tillkom några mindre städer. Utanför kungariket Danmark etablerades dessutom två städer i den sydvästligaste delen av hertigdömet Slesvig och en av dessa (Husum) kom att få stor betydelse under senmedeltiden.

De nya städerna var liksom städerna från före den urbana krisen karakteriserade av sluten och öppen enhet. Men distinktionen mellan de slutna och de öppna städerna speglade särskilda förhållanden under 1400-talet. De slutna städerna var med få undantag identiska med kronans stadsgrundläggningar, medan de öppna städerna motsvarade andra stadsherrars (kloster, biskopar) "stadsupphöjningar" av byar till små städer.⁵¹² Den senare kategorien kan närmast jämföras med senmedeltida tyska "Minderstädte", vilka endast innehade partiella stadsprivilegier.⁵¹³ Belysande för de danska förhållandena är att klosterstaden Mariager tycks ha saknat eget råd och leddes av en byfogde troligen utsedd av klostret.⁵¹⁴

Även om urbaniseringsperioden inte uttrycktes genom nya städer i rikets centrala delar märktes expansiva tendenser även där. Nya konvent och helgeandskloster grundades i de redan existerande städerna och många av de små romanska stadskyrkorna byggdes successivt om till gotiska "pseudobasilikor" (t ex Skt Nikolai i Køge). Den urbana expansionen tycks i några fall också ha givit upphov till atypiska nya sockenbildningar i äldre städer (Skt

Gertrud i Flensborg och möjligen Skt Gertrud i Stege). Den samlade urbana tillväxten under perioden innebar att ett nytt stadslandskap växte fram, där rangordningen var annorlunda än tidigare. Kuststäderna i södra delen av riket och fr a i Öresundsområdet framträder som periodens ledande städer. Öresundsregionens ekonomiska och politiska betydelse framgår inte minst av kronans annektering av København 1417.⁵¹⁵

De flesta städerna framstår på ett mer enhetligt sätt under 1400-talet än tidigare. Städerna styrdes av borgmästare och råd, hade väl definierade fiskala och näringsmässiga funktioner och ett likartat förhållande till överhögheten. Den äldre distinktionen mellan "civitas" och "villa forensis", som antyder skillnader i herraväldets omfattning, tycks ha försvunnit. Och i stället för kompromisser kring herraväldet i enskilda städer har kronan tillåtit några små kloster- och biskopsstäder, men för övrigt haft ett likartat formellt herravälde över den stora merparten av städerna. Som Mackeprang påvisat uttrycktes kronans formella överhöghet över städerna genom den enhetliga stadsskatten ("pactus"), som omkr 1400 ersatte äldre skiftande avgifter och plikter. Skatten uppbars av städerna som samlade enheter och råden hade ansvar för indrivningen.⁵¹⁶

I realiteten kom vissa småstäder att vara underställda kungens hövitsman på närmaste riksborg,⁵¹⁷ men även där kan i vissa fall spåras en strävan att knyta städerna till kungen direkt (till "kungens fatabur"). Troligen är de egendomliga dubbelstäderna i Halland (Varberg och Falkenberg) utslag av denna strävan, eftersom "den kungliga fataburens stad" tycks ha upprättats vid sida av "hövitsmannens stad".⁵¹⁸

*

Den aktuella urbaniseringsperioden motsvarade på ett politiskt plan den första delen av unionstiden, präglad av en maktkamp mellan de nya "staterna" (unionen och hertigdömet Slesvig-Holstein), det översta skiktet av aristokratin och hansastäderna.⁵¹⁹ I samband med själva unionsbildningen 1397 framträder den danska kungamakten åter som en expanderande stat, efter 1300-talets rekonstruktion och stagnation. Skåne och därmed de ännu viktiga fiskala inkomsterna från Skånemarknaderna låg åter under den danska kronan 1385. Drottning Margareta utfärdade 1396 allmänna förbud mot "olagliga hamnar" och mot frälsets borgbyggande.⁵²⁰ Och den inhemska myntningen återupptogs omkr 1400, vilket innebar att de danska mynten från och med 1430-talet helt dominerade den inhemska myntcirkulationen.⁵²¹ Kungamaktens inrikes- och utrikespolitiska styrka framgår även av Københavns annektering 1417 och av Öresundstullen, som infördes omkr 1429.⁵²² Indirekt kan den nya expansionen av överhögheten också spåras i en förnyad decentralisering.⁵²³ Så var kungliga donationer grunden för de två birgittinerklostren Mariager och Maribo, vilka även fick rätt att upprätta egna städer.⁵²⁴ Det regala herraväldet utövades liksom tidigare från fr a riksborgarna, men genom 1300-talets omorganisering av staten var

hövitsmännen mer ämbetsmän än tidigare. På sikt kom dock några få familjers borginnehav att få politiska konsekvenser i unionens historia.

En viktig sida av kronans senmedeltida herravälde var extraskatterna, som med få undantag omfattade alla, även kyrkan och frälset. Efterhand blev dessa skatter en fast institution och från åtminstone mitten av 1400-talet utskrevs de ungefär vart annat år.⁵²⁵ Extraskatterna var en avgörande del i den senmedeltida uppbyggnaden av territorialstater i Europa. Skatterna tillkom för särskilda ändamål, som krig, men som Guy Bois hävdar kan de också principiellt uppfattas som försök att kompensera det försvagade herraväldet över bönderna.⁵²⁶ När agrarkrisen drabbade herremännen har endast en mer övergripande organisation förmått att delvis kontrollera de socialt och ekonomiskt bättre ställda bönderna. Den statliga beskattningen har inneburit att stora resurser samlades kring den kungliga förvaltningen och de frälseläkter som innehade kungliga ämbeten. Skillnaderna mellan herremännen blev mycket större än tidigare och vissa frälseläkter försvann helt, medan ett fåtal familjer fick mycket stort politiskt inflytande. Enligt Harry Christensen innehade de fem släkterna Gyldenstjerne, Rosenkranz, Frille, Rønnow och Thott under perioden 1448-66 hälften av de danska huvudlänerna.⁵²⁷

*

Den samtida urbaniseringen menar jag delvis ska ses i förhållande till denna "statliga rekonstruktion" av det regala herraväldet. Nya koncentrerade resurser har åter kunnat samlas i städerna och utgöra underlag för handel och hantverk. Många av hövitsmännen har också själva varit engagerade i utrikeshandeln och i några fall är det känt att de använde de danska städernas köpmän som kommissionärer.⁵²⁸

Men den senmedeltida urbaniseringen ska också knytas till en annan sida av den feodala "staten", nämligen det merkantila herraväldet. Detta herravälde innebar att kronan genom en protektionistisk stadslagstiftning försökte koncentrera handel och hantverk till städerna och deras borgare, så att de fiskala intäkterna blev större och den urbana ekonomin understöddes.⁵²⁹ De borgerliga näringarna sågs alltså som ett stöd för kronan i unionstidens maktkamp och städerna beviljades också nya friheter för detta stöd. Under perioden fick i stort sett alla städer tullfrihet inom riket (med undantag för Skåne marknaderna).⁵³⁰ Och i vissa viktiga städer blev självstyret ytterligare markerat genom att kungens representant (byfogden) fick väljas av rådet. Denna frihet beviljades första gången för Flensborg 1413,⁵³¹ vilket bör ses i samband med Erik av Pommerns försök att lägga hertigdömet Slesvig under den danska kronan.

Det merkantila herraväldet måste principiellt sett förutsätta någon form av marknadsekonomi, där fredsbehovet inte var lika avgörande som på 1200-talet, utan där varubytet kunde äga rum var som helst. Och en ekonomi där produktionen var riktad mot en mer sammanhängande europeisk

marknad. De första spåren av en omfattande marknadsekonomi finns som sagt under 1300-talet och samtidigt kan de första tecknen på en protektionistisk lagstiftning beläggas. Men i Danmark var det först i början av 1400-talet som "staten" var så stark att ett merkantilt herravälde på allvar började hävdas.

Bakgrunden till en mer omfattande marknadsekonomi bör sökas i de grundläggande förändringarna i samband med agrarkrisen. Bönderna har kunnat förfoga över en större del av sin produktion, samtidigt som efterfrågan på livsmedel fortfarande var stor i de stora kontinentala städerna. Dessutom har de senmedeltida "staternas" extraskatter alltid krävts i pengar, vilket mer eller mindre framtvingat en marknadsinriktad produktion; något som påpekats av Guy Bois.⁵³²

Det merkantila herraväldet riktades under första hälften och mitten av 1400-talet mot bönderna och de utländska köpmännen, men däremot inte mot frälsets och kyrkans handel. Herraväldets princip var att alla varor skulle passera via städernas borgare, i stället för handel mellan bönderna inbördes eller handel mellan bönder och utländska köpmän.⁵³³ Genom stadsprivilegier som utfärdades från och med 1413 började kronan hävda förbud mot olagliga hamnar och förbud mot "landköp", dvs handel utanför städerna. Som John Gyllinge visat kom tex hela Fyns östkust att bli förbjudet handelsområde, med undantag för städerna Kerteminde, Nyborg och Svendborg.⁵³⁴ Den protektionistiska stadslagstiftningens principer sammanfattades i Erik av Pommerns allmänna köpstadsförordning 1422. Denna förordning tillkom efter en klagan från städerna över bl a den omfattande bondehandeln i "de nya fiskelägena".⁵³⁵ Sambandet mellan böndernas handel och det merkantila herraväldet är också mycket tydligt i Jylland, där flera förbud mot olagliga hamnar utfärdades direkt efter ett nerslaget bondeuppror 1441.⁵³⁶

Förutom torget var endast marknaderna tillåtna omsättningsplatser för handeln. Årsmarknadernas ålder är mycket oviss, men som Vestergaard påpekat måste de fått större betydelse för städerna efter omkr 1400, eftersom de då börjar nämnas i privilegierna.⁵³⁷ Städernas nya intresse kan sannolikt ses som försök att konkurrera med de fria årsmarknaderna på landsbygden⁵³⁸ och få del i den regionala handeln, trots att marknaderna bröt med det merkantila herraväldets principer. Vid dessa marknader, som varade från några dagar till en vecka, var handeln i princip fri för alla, utan monopolkrav från borgarna. Marknaderna var ofta knutna till de stora religiösa festerna i städerna, så att kult och kommers blandades, och terminerna var placerade så att den regionala handeln liksom successivt flyttades från den ena årsmarknaden till den andra inom ett land. Däremot kunde samma marknadstermin förekomma i olika land, tex de parallella midsommar-marknaderna i Ringsted och Landskrona.⁵³⁹ Med dessa årsmarknader blev alltså även många små städer tillfälligt regionala centra för handeln.

Den protektionistiska stadslagstiftningen riktade sig som sagt också mot de utländska köpmännen, i första hand mot de tyska "gästerna". Hansastä-

derna hade under perioden fortfarande en betydelsefull handelspolitisk roll gentemot Danmark, ofta som en bricka i spelet mellan parterna i unionen. De tyska kompanierna existerade under hela perioden och nya tillkom i början av 1400-talet, t ex i Simrishamn 1408.⁵⁴⁰ Även den tyska bosättningen i de danska städerna fortsatte och i hertigdömet Slesvigs städer blev det tyska inslaget allt mer dominerande.⁵⁴¹ Men hansastäderna återfick aldrig samma dominerande roll som under 1300-talet, vilka märktes bl a vid Öresundstullens införande omkr 1429.⁵⁴² Hansan hade sina mest omfattande friheter på Skånemarknaderna, men dessa minskade i betydelse under 1400-talet och blev mer rena fiskmarknader.⁵⁴³ Tillbakagången märks bl a i Skanör och Falsterbo, där ombyggnader av stadskyrkorna avbröts någon gång under första hälften av 1400-talet.⁵⁴⁴ När de tyska köpmännen uppträdde i städer utanför Skånemarknaderna var de alltså mycket mer begränsade av regler kring "gästhandeln", vilket i princip innebar att de endast fick handla med städernas egna borgare.⁵⁴⁵

*

Förutom handeln omfattade det merkantila herraväldet också hantverket. Principen var att hantverk endast skulle utövas i städerna av hantverkare. I lagstiftningen drogs det dessutom en klar gräns mellan köpmän och hantverkare, eftersom de senare blev förbjudna att driva handel.⁵⁴⁶ Bakom dessa handelsförbud kan vi möjligen spåra en begynnande kapitalbildning inom den enkla varuproduktionen.⁵⁴⁷ Åtminstone kan en social och ekonomisk differentiering mellan mästare och svenner beläggas inom hantverket. Ett särskilt svennegille (för bagarna) omtalas första gången 1403 i København.⁵⁴⁸

Rent allmänt tycks de sociala skillnaderna och motsättningarna ha ökat i städerna under 1400-talet. Hantverkare förbjöds 1422 att bli rådsmedlemmar och i flera stadsprivilegier från 1440-talet manas det "meniga borgerskapet" att inte i hemlighet sammansvärja sig mot stadens styrelse.⁵⁴⁹ Under hela perioden var denna stadsstyrelse, genom rådets "självsupplering", behärskad av stadspatriciatet. Och detta var liksom tidigare sammansatt av såväl borgare som frälse, t ex var en väpnare samtidigt borgmästare i Ystad 1432.⁵⁵⁰ – Ett tecken på rådets finansiella styrka under perioden är de in i modern tid bevarade rådhusen, som uppfördes under 1400-talet. Rådhus omtalades som sagt första gången vid mitten av 1300-talet, men först vid mitten av 1400-talet blev de mer ansenligare byggnadsverk, som t ex rådhusen i Flensburg, Århus och København.⁵⁵¹

*

Sammanfattningsvis vill jag här betona urbaniseringsperiodens samband med "rekonstruktionen" av den feodala "staten", som mer än tidigare präglades av en marknadsekonomi. Liksom i de föregående urbaniserings-

skedena har en förnyad utvidgning av överhöghetsrätten skapat nya underlag och möjligheter för stadsgrundläggningar och för en inre urban expansion. Vissa av de nya småstäderna kan ses som traditionella knutpunkter för innehavarna av feodala rättigheter, t ex klosterstäderna Mariager och Maribo.

Men med den mer omfattande marknadsekonomin har städerna också fått en annan roll än tidigare. Genom ett merkantilt herravälde, utövat av städernas köpmän och hantverkare, har kronan försökt kontrollera böndernas och de utländska köpmännens handel. En del av de små nytillkomna 1400-talsstäderna kan ses som direkta fysiska markeringar av denna kontroll. Herraväldet innebar att städerna på ett mer enhetligt sätt än tidigare konstituerades som "kronans köpstäder", med likartade fri- och rättigheter. På samma sätt uppfattades köpmännen och hantverkarna allt mer som två skilda stånd, med olika funktioner.

Vad det merkantila herraväldet i praktiken innebar för städernas ekonomi är svårt att avgöra, men en urban expansion är otvetydig under perioden. Intressant är att den centrala senmedeltida stadsregionen (Öresundsområdet) mer än något annat område i Danmark kan knytas till den europeiska marknadsekonomin. Det var genom Öresund som varorna mellan Östersjön och Västeuropa allt mer kom att transporteras under senmedeltiden. Ett utslag av det fiskala intresset för denna marknadshandel var Öresundstullen. På samma sätt kan den kraftiga urbana expansionen i Öresundsregionen ses i samband med både den europeiska marknadsekonomin och med den feodala "statens" regleringar av densamma.

Borgerliga ansatser (o 1470 – o 1550)

Perioden från omkr 1470 till mitten av 1500-talet markerar kulmen av den förindustriella urbaniseringen. Några enstaka nya städer, alla karakteriserade av sluten enhet, blev den slutliga kompletteringen av det medeltida stadslandskapet. Det feodala samhällets "urbana bärkraft" var med andra ord fullt utnyttjad även i de mer perifera delarna av riket. De få städer som grundades under 1500- 1600- och 1700-talet fordrade nästan alltid regleringar av det urbana landskapet för att överleva. Redan i början av 1500-talet är detta tydligt, då Luntertun 1516 fick läggas ner till förmån för den nya staden Ängelholm. Samma sak gäller senare stadsgrundläggningar, som t ex etableringen av Kristianstad 1614, då Vä och Åhus förlorade sina stadsrättigheter. En ny urban bärkraft, som innebar en reell utbyggnad av stadslandskapet kan faktiskt inte spåras förrän med det senare 1800-talets industrialisering och med nya städer som Herning, Eslöv och Hässleholm.

Den avslutande medeltida urbaniseringsperioden motsvarar också en kulmen av de inre expansionstendenserna i städerna. Många av de pågående kyrkobygggena avslutades och till de existerande stadskyrkorna fogades torn och många sengotiska kapell. Många av stadskyrkorna har alltså först i detta skede försetts med torn, vilka troligen kan ses som symboler för städerna och

deras styrande borgerskap. Samtidigt har också de sista konventen och helgeandsklostren blivit grundlagda. Och med dessa olika uttryck för den inre expansionen har det senmedeltida stadslandskapet slutgiltigt befästs. I början av 1500-talet framstod København och Malmö som landets ovedersägligt största städer.

*

Urbaniseringsperioden motsvarade politiskt sett den sena unionstiden med unionens upplösning och reformationstidens omvälvningar.⁵⁵² Kronans ställning var försvagad under senare delen av den föregående perioden genom de fem stora frälsesläkternas grepp om huvudlänen. Men efter brottet mellan Christian I och familjen Thott 1467⁵⁵³ stärktes åter kronans kontroll över slottslänen, samtidigt som det borgerligt influerade kungliga kansliet började göra sig gällande vid sidan om riksrådet. Särskilt Christian II:s regentperiod (1513-23) är känd för det tydliga borgerliga inflytandet i den kungliga förvaltningen.⁵⁵⁴ Belysande för borgarnas starka ställning är att landslagen och stadslagen från 1521-22 anses vara utformade av Hans Mikkelsen, borgmästare i Malmö.⁵⁵⁵

Den feodala "staten" utmärktes liksom under den föregående perioden av de generellt gällande extraskatterna och av det merkantila herraväldet. Kronans kontroll över skatterna och handeln stärktes under perioden genom att fler huvudlän och många städer låg direkt under "kungens fatabur". Uppgifter från början av 1500-talet visar att de viktigaste städerna i riket och nästan samtliga städer på Fyn och Sjælland tillhörde kungens fatabur (se fig 31).⁵⁵⁶ Intäkterna från de övriga orterna delades mer eller mindre mellan kronan, hövitsmännen och ev pantinnehavare, förutom för de få städer som hade annan stadsherre.

*

Förhållandet mellan kronan och städerna var ett ömsesidigt beroende, eftersom det merkantila herraväldet ökade kronans fiskala inkomster och understödde den borgerliga kapitalbildningen. Ett starkt borgerskap var samtidigt ett stöd för kronan, på samma sätt som en starkare "stat" var en förutsättning för den protektionistiska stadslagstiftningen. I detta dubbla beroendeförhållande fick städerna ännu mer långtgående friheter än tidigare. Årliga köpstadsmöten fick hållas på Sjælland från 1472 och i Skåne från 1502, varigenom det merkantila herraväldet delvis utformades direkt av städerna.⁵⁵⁷ Utmärkande för perioden är också den allt mer protektionistiska stadslagstiftningen. Försöken att ytterligare koncentrera handeln återfinns på flera olika plan.

Genom det merkantila herraväldet begränsades de tyska köpmännens verksamhet ytterligare. De tyska kompanierna förbjöds 1475,⁵⁵⁸ sannolikt i försök att tvinga de tyska "gästerna" till borgerskap i de danska städerna.

31 Städer som under 1500-talets början kontinuerligt tillhörde "kungens fatabur".⁵⁵⁶
Towns which continuously belonged to the "Royal fisc" during the first part of the 16th century.

Förbuden kan ses som uttryck för Hansans försvagade handelspolitiska ställning under senmedeltiden, då de framväxande territorialstaterna efter hand bröt hansastädernas dominans. Så lät den ryske tsaren stänga hansakontoret i Novgorod 1494.⁵⁵⁹ Den danska kronan försökte dessutom aktivt ersätta de tyska köpmännen, genom att sluta de första formella handelsavtalen med England och Holland 1490.⁵⁶⁰

Det merkantila herraväldet kom från 1475 att riktas även mot frälsets handel. Förutom varubyte för gårdens och "bordets" behov hade frälset inte längre rätt att idka handel.⁵⁶¹ Frälsets och även böndernas möjligheter till fri handel minskade dessutom, när antalet fria årsmarknader började begränsas. Helsingborg fick som första stad kungligt tillstånd 1484 att avskaffa sin årsmarknad, som var borgarna "till skada på många sätt".⁵⁶² Och omkr 1500 försökte både kronan och städerna att kraftigt begränsa antalet fria årsmarknader i Skåne och på Sjælland.⁵⁶³

I Jylland blev däremot det merkantila herraväldet preciserat på ett annat sätt. Där upprättades efter tyskt mönster sk läbälten runt i stort sett varje stad under perioden 1452-1515, fr a mellan 1490 och 1505.⁵⁶⁴ De tidigare allmänna förbuden mot landköp blev därigenom mer bestämda och innebar att städerna krävde fullständigt hantverks- och handelsmonopol i det

närmaste omlandet. Detta kunde vara ett administrativt område, en ö, en halvö eller schematiska "bannmil", omfattande omlandet inom två eller fyra danska mils avstånd (15-30 km). Hela denna protektionistiska näringspolitik fick sin mest samlade och konsekventa utformning i landslagen och stadslagen 1521-22. Men eftersom båda lagsamlingarna upphävdes när Christian II drevs i landsflykt 1523 fick de ingen praktiskt betydelse.⁵⁶⁵

Liksom under den föregående perioden måste det omfattande merkantila herraväldet förutsätta någon form av marknadshandel, mot vilken lagstiftningen riktades. I ett europeiskt perspektiv är en sådan marknadsekonomi kanske tydligast i Antwerpen, som blev Europas kommersiella centrum i slutet av 1400-talet och början av 1500-talet. Till skillnad från de vanliga näringsbegränsningarna rådde här fri konkurrens och den 1485-1531 uppförda börsen stod till förfogande för köpmän "av varje land och språk".⁵⁶⁶ Från dansk synvinkel är en allt mer omfattande marknadshandel fr a märkbar i oxhandeln över den jylländska halvön. Handel med oxar är känd från början av 1400-talet, men en regelrätt oxdrift genom Jylland till de tyska och senare holländska städerna kan spåras först från mitten av 1400-talet. De första bevarade tullräkenskaperna från 1400-talets slut och 1500-talets början visar att oxhandeln då var mycket omfattande. Enligt Poul Enemark motsvarade den samlade oxexporten över Jylland 25000 till 30000 oxar om året, under perioden 1501-20.⁵⁶⁷ Eftersom "läbälten" upprättades nästan uteslutande runt de jylländska städerna bör denna form av protektionism ha riktats just mot marknadsekonomiska förhållanden vid den jylländska oxdriften.⁵⁶⁸

*

De koncentrationstendenser som fanns i periodens protektionistiska stadslagstiftning kom också till uttryck i och mellan de danska städerna. Konkurrensen mellan städerna hårdnade och tvingade i Skåne fram en förlikning 1506 mellan Malmö, Lund, Landskrona, Helsingborg och Vä.⁵⁶⁹ Troligen har liknande motsättningar mellan städer varit orsaken till att kronan samma år hade planer på att lägga ner fyra Hallandsstäder och två Blekingestäder, till förmån för Halmstad resp Ronneby.⁵⁷⁰ Dessa planer är de äldsta beläggen för en regleringspolitik, som sedan blev vanlig under hela 1500-talet. Många av planerna fullföljdes aldrig, men i några fall blev städerna de facto nerlagda; det första exemplet är Gåsekil 1539.⁵⁷¹

Även i städerna var motsättningarna och koncentrationstendenserna märkbara under perioden. Efter omkr 1500 började man inom hantverksgilena att begränsa tillträdet till hantverket, genom att fastställa mästarnas antal för varje gille.⁵⁷² Och i stadslagstiftningen upprätthölls generellt sett gränsen mellan handel och hantverk. Samtidigt har de sociala motsättningarna inom städerna tvingat fram kompromisser kring stadsstyrelsen. Genom de sk 24-mannanämnderna, som började inrättas från 1480-talet, fick det meniga borgerskapet ett visst inflytande över stadens finanser.⁵⁷³

Men den urbana överklassen behöll kontrollen över stadsstyrelsen, genom rådets "självsupplering". Från omkr 1500 blev denna överklass också mer borgerligt präglad än tidigare, då inslaget av frälse försvann, troligen som en följd av "lågadelns kris" under senmedeltiden.⁵⁴⁷ Stadspatriciatet koncentrerades alltå mer än tidigare till köpmännen och bland dessa kan en omfattande kapitalackumulation spåras under perioden. För första gången nämns i de ledande danska städerna storköpmän, med vidsträckta handelsförbindelser.⁵⁷⁵ Det är svårt att säga hur "kapitalistisk" denna ackumulation var, men det finns olika tecken som tyder på att kapitalbildningen allt mer blev ett mål i sig.

Kanske kan uppförandet av bodar ("hyreshus")⁵⁷⁶ i tegel ses som ett tecken på spekulationsbygge. Kända exempel från perioden är Mogens Thuesens bodar i Næstved (1477-84)⁵⁷⁷ och bodlängan vid Jörgen Kocks gård i Malmö (1522-1525).⁵⁷⁸ Ett annat kapitalistiskt tecken är planerna 1520 på ett nordiskt handelssällskap, som skulle sköta handeln mellan Norden och Västeuropa. Handelssällskapet skulle vara organiserat i ett slags bolagsform med gemensamt kapital.⁵⁷⁹

*

Kapitalbildningen och de troliga kapitalistiska tendenserna i de danska städerna kan ses som en bakgrund till den politiskt aktiva och religiöst medvetna borgarklass, som för första gången framträder i samband med reformationstidens inre stridigheter. Särskilt tydligt framträder borgerskapet vid konflikterna med tiggarmunkarna.⁵⁸⁰ Trots ett nära förhållande mellan städer och konvent fanns det motsägelsefulla drag (som frälsets betydelse för konventen) och dessa blev tydligare under reformationsåren. Även om många konvent under 1400-talet anslöt sig till "observansen" (hårdare regler för att upprätthålla fattigdomsidealet) ådrog sig tiggarmunkarna mycket kritik. Kritiken riktade sig mot flera olika företeelser, bl a levnadssätt, tiggeri och dåliga predikningar uppbyggda kring legender ("religiösa fabler"). Oppositionen mot tiggarmunkarna leddes av reformatorerna, som fick sitt främsta stöd bland städernas borgare.

Reformationen genomfördes officiellt 1536 i Danmark, men redan under den föregående nioårsperioden stängdes de allra flesta konventen genom reformatorernas agitering och borgarnas aktioner. Ibland blev munkarna handgripligen bortjagade och ibland tvingades de lämna klostren därför att deras tiggeri blev föbjudet eller därför att befolkningen vägrade ge dem allmosor.⁵⁸¹ Ett mått på stadsbefolkningens reformatoriska medvetenhet i de olika städerna ger uppgifter om när konventen upplöstes. Med hjälp av konventens stängningsår kan den i och för sig välkända reformationshistorien illustreras som i fig 32.⁵⁸² De tidigaste reformatoriska nerslagen är knutna till Husum och Flensborg i hertigdömet Slesvig. I den danska kronans område stängdes de första konventen i Malmö, København och många av de jylländska städerna, medan konventen i de stora stiftsstäderna

32 Reformationen i de danska städerna, speglad genom stängningen av tiggarmunkskonvent och helgeandshospital.⁵⁸²

The Reformation in the Danish towns, reflected by the closing of mendicant friaries and hospitals of the Holy Spirit.

(Lund, Roskilde, Odense och Ribe) förblev orörda fram till reformationen 1536. Som Gösta Johannesson påpekat kan de tidiga reformatoriska aktionerna spåras i de merkantilt mest aktiva städerna.⁵⁸³ Dels de många jylländska städerna, som var knutna till oxdriften, dels de två ledande städerna i Öresundsområdet (Malmö och København). Reformationens spridning över Danmark kan alltså ses som det senmedeltida stadslandskapets ideologiska seger över den äldre stadshierarkin. Som en symbol för denna seger kan man också se rivningarna av de många sockenkyrkorna i de tidigmedeltida städerna. Redan på 1540-talet hade man rent fysiskt förintat stadstypen "pluralitet".

Borgarnas aktioner mot tiggarmunkarna motsvarades delvis av samtida politiska ställningstaganden. København, Malmö och vissa städer i norra Jylland deltog aktivt i den sk Grevefejden.⁵⁸⁴ Men dessa självständiga politiska och religiösa aktioner tog slut med städernas nederlag i Grevefejden och den följande omorganiseringen av landet. Reformationen som till stora delar utgick från städerna kom paradoxalt nog att innebära borgerskapets, och fr a den urbana överklassens, politiska nederlag. I den byråkratiska stat, som efter reformationen organiserades på 1540-talet fanns mycket litet

utrymme för borgarna. De vid reformationen indragna kyrkogodsden kom i stället att bilda den ekonomiska grundvalen för den nya högadelns ekonomiska och politiska makt.⁵⁸⁵ Och en del av städernas självständiga ställning försvann 1547, då de generellt lades under lensmännens "tillsyn" och försvar.⁵⁸⁶

De grundläggande förändringarna vid reformationen betyder att den medeltida urbaniseringen på sitt sätt kan ses som en "avslutad historia". Efter en lång frigörelseprocess led borgerskapet ett avgörande politiskt nederlag och samtidigt förändrades eller utplånades många av de karakteristiska byggnaderna i de medeltida städerna. De flesta kyrkorna i de stora stiftsstäderna revs liksom många av tiggarmunkskonventen. Och även om många städer växte kraftigt under 1500-talet⁵⁸⁷ var uttrycken för de expansiva tendenserna annorlunda än tidigare. Välståndet speglades inte längre i det offentliga (kyrkobyggnader) utan mer i det privata (bostäder och heminredning). Kort sagt, med reformationen försvann eller förändrades förutsättningarna för många av de manifesta spår, som här varit själva basen för en arkeologisk analys av de danska städerna.

*

I en kort sammanfattning av denna sista urbaniseringsperiod vill jag fr a framhäva den som en kulmen och avslutning på den medeltida urbaniseringen. Stadslandskapet blev maximalt utbyggt och sedan följde de första försöken att reducera stadsantalet. Det merkantila herraväldet nådde sin största omfattning med lagsamlingarna 1521-22, för att därefter åter inskränkas till städernas nackdel. Och i det dubbla beroendeförhållandet mellan kungamakten och städerna hade borgarna sitt största politiska inflytande under de första decennierna av 1500-talet. Samtidigt fick också reformationsrörelsen sitt starkaste fäste i städerna. Men reformationen innebar som sagt ett paradoxalt politiskt nederlag för borgerskapet. Den borgerliga frigörelsen och medvetenheten blev alltså inte början till ett nytt borgerligt dominerat samhälle, utan i stället en urban "återvändsgränd", som öppnades först med 1800-talets industrikapitalism.

Sammanfattning

Det urbaniserade samhället

Den föregående tolkningen är ett försök att ta fasta på det urbaniserade samhället, eller på den "inneboende urbaniseringen", i stället för att se de medeltida städerna som isolerade sociala enheter. Detta försök att betrakta städerna som en del av det samtida samhället innefattar såväl ett allmänt som ett specifikt perspektiv.

Från en allmän synpunkt kan städerna ses som en samhällelig specialise-

ring och som en del av "statens" makt- och kontrollsystem. Det gäller det medeltida Danmark precis som Inkariket och det gamla Kina eller Japan.⁵⁸⁸ Så skriver t ex den arabiske historiefilosofen Ibn Khaldun 1377 om sin tids arabiska städer att "royal authority calls for urban settlement and control of the cities" och samtidigt att "towns and cities with their monuments, vast constructions and large buildings ... are not among the things that are necessary matters of general concern to human beings ... as a matter of fact they must be forced and driven to build cities ... Thus dynasties and royal authority are absolutely necessary for the building of cities and planning of towns".⁵⁸⁹

Ur en mer specifik synvinkel kan de medeltida städerna i Danmark ses som en del av det feodala samhället, framför allt i förhållande till överhögheten eller det regala herraväldets omfattning och disposition. Den feodala tolkningen av städerna innebär att jag försökt uppfatta dem i ett "europeiserande" perspektiv, utan att för övrigt göra några större jämförelser över Europa. Dessutom innebär tolkningen att jag försökt framhäva de grundläggande förändringarna i den "inneboende" urbaniseringen.

Grovt sett kan man urskilja tre skeden i det urbaniserade samhällets historia under medeltiden. Det första skedet motsvarar tiden omkr 1000 – omkr 1200, då själva överhögheten etablerades och städerna fungerade som stödjepunkter för detta regala herravälde. Det var i städerna som det nya herraväldet hade sin främsta politiska och religiösa förankring. Och det var till städerna som en stor del av överhöghetens resurser samlades och fördelades till enskilda personer och kyrkliga institutioner. Det andra skedet omfattar tiden omkr 1200 – omkr 1350, då dispositionen över överhöghetsrätten radikalt förändrades, så att städerna blev viktiga knutpunkter för de många innehavarna av det regala herraväldet. Det var genom städerna som herremännen kunde omsätta sitt överskott till "nödvändiga" varor. Och det var genom städerna och den ännu nödvändiga handelsfreden, som stadsherrarna kunde få intäkter av denna omsättning och produktion av "nödvändiga" varor. Det sista skedet motsvarar tiden omkr 1350 – omkr 1550, då de äldre typerna av feodalt herravälde minskade i betydelse och nya former av överhöghet etablerades. I ett dubbelt beroendeförhållande till den framväxande territorialstaten fick städerna en central roll som utgångspunkter för ett särskilt merkantilt herravälde. Sammanfattningsvis innebär detta att den socialt och ekonomiskt avgörande punkten i det feodala samhället från början var att behärska den agrara produktionen. Men att det efter hand också blev avgörande att behärska distributionen, särskilt under senmedeltiden då herraväldet över den agrara produktionen var försvagat.

Detta enkla abstrakta samband mellan städer och samhälle öppnar samtidigt möjligheterna till en urban mångfald på ett konkret plan. Även om premisserna för urbaniseringen successivt förändrades har många äldre strukturer levt kvar parallellt med de nya företeelserna i städerna. Så trots att städerna, genom det merkantila herraväldet, fick en annan roll under senmedeltiden har de likväl bevarat vissa samband med den äldre

överbögheten. Därigenom har städernas mer "unika" drag kunnat utkristalliseras efter hand. Ett gott exempel är Lund.

I denna stad kan många av de olika urbaniseringsperiodernas nya sammanhang tidigt registreras, t ex torgbebyggelse, borgarebegrepp, rådhus, protektionistisk stadslagstiftning och årsmarknader. Men parallellt med dessa nya företeelser kvarlevde äldre mycket dominerande institutioner i staden. Dess ursprungliga mycket nära anknytning till den kungliga förvaltningen försvann först 1440,⁵⁹⁰ då myntningen i Lund upphörde. Och genom ärkebiskopsstolen, domkapitlet och två kloster var staden under hela medeltiden knuten till en omfattande "tärande" ekonomi. Särskilt utpräglat är detta samband med domkapitlet, som vid reformationen innehade 50 residens för sina kaniker och vikarier. Dessa 50 egendomar, som motsvarade 10-12% av stadens tomter, var knutna till domkapitelgods som ibland uttryckligen var avsedda att hålla residensen "vid makt".⁵⁹¹ Vi kan alltså här se att vid sidan av de mer merkantila tendenserna i senmedeltidens Lund var en tiondedel av stadens tomter knutna till direkta tvångsleveranser från landsbygden. Och trots den borgerliga frigörelsen och det urbana självstyret förblev den tidigmedeltida urbana strukturen intakt i staden. De många sockenkyrkorna revs först omkr 1540 och sockenbegreppet var, som en rumslig bestämning, levande ända fram till omkr 1620.⁵⁹²

Med den feodala tolkningen av urbaniseringen kan man alltså få både en allmän och en specifik bakgrund till städerna, men bakgrunden "förklarar" knappast urbaniseringen, eftersom de grundläggande orsakerna berör hela det urbaniserade samhällets framväxt och förändringar. Och det är omfattande och svårlösta frågor som jag inte närmare berört i detta arbete. Det gäller både generella problem kring samhällsförändringar i allmänhet och specifika frågor rörande t ex den agrara bebyggelsen i det medeltida Danmark.

I den centrala motsättningen mellan det feodala samhällets klasser, dvs mellan dem som lydde under och dem som utövade ett herravälde, har jag fr a behandlat den ena sidan, nämligen herraväldets utövare. Det är denna del av samhället som är bäst belyst och som mest omedelbart kan knytas till urbaniseringen. Men även den andra sidans betydelse måste beaktas i en diskussion kring det urbaniserade medeltida samhället i Danmark. Det gäller främst vad ett vardagligt motstånd mot ett herravälde kan ha betytt för framväxten av nya former av "ersättande" herravälden.⁵⁹³ Det är svårt att avgöra det vardagliga motståndets betydelse, eftersom det ligger bortom en empirisk analys. Men tankeväckande indicier på dess existens och betydelse är parallelliteten i de sociala relationernas förändringar.

I Västeuropa etablerades de viktigaste formerna av feodalt herravälde (överbögheten och makten över jorden) samtidigt som ett omfattande slaveri upphörde. Mot personlig frihet, rätt till familjebildning och bruksrätt till jorden har de forna slaverna bundits i nya former av herravälde, dels till "jordägaren" dels till suveränen.⁵⁹⁴ I dessa förändringar bör vi se både en strävan till frigörelse och en strävan efter större "nödvändiga" resurser.

Denna omdefiniering av människors sociala och juridiska status, fr a rätten att bilda familj, ledde på sikt till omfattande befolkningsökning och vidsträckta nyodlingar. Det feodala herraväldet innebar alltså till delar en social frigörelse,⁵⁹⁵ en ökad totalproduktion och en större koncentration av produktionen till dem som innehade herraväldet.

Har det feodala herraväldet tillkommit på samma sätt i Danmark måste det alltså ha funnits en omfattande trälldom under vikingatid och tidig medeltid, åtminstone punktvis på "storgårdarna". Ett sådant antagande är svårt att direkt belägga, men har framkastats tidigare av andra.⁵⁹⁶ Det finns också intressanta paralleller mellan trälldomens historia och det feodala samhällets framväxt. En källa till slaveriet var härtagningen, eller krigsfångenskapen,⁵⁹⁷ som kan ha varit vanlig i samband med vikingatågen. När de stora vikingatågen upphörde i början av 1000-talet, och denna möjliga källa till slaveriet började sina, kan också de första spåren av överhögheten beläggas ("nationella mynt"). Därefter blev överhöghetsrätten betydligt utvidgad i slutet av 1000-talet, samtidigt som trälarnas frigivning underlätades. Enligt yngre uppgifter tillerkände Knut den helige (1080-86) de frigivna trälarna fullvärdiga juridiska rättigheter,⁵⁹⁸ vilket innebar att kungamakten underlättade en "feodalisering" av trälarna, samtidigt som det regala herraväldet expanderade. Dessutom hade kungamakten en särskilt gynnsam position i förhållande till trälarna. Enligt de yngre rättssamlingarna kunde man dömas till trälldom på kungsgårdarna⁵⁹⁹ och på så sätt kunde kungamakten genomföra en fortlöpande "feodalisering" av "straffträlar". Enligt Saxo togs krigsfångar ännu under vendertågen på 1170-talet⁶⁰⁰ och härtagningen kan ha fortsatt även under de följande decenniernas korståg. Men senast i början av 1200-talet, när den danska östersjöexpansionen avstannade, måste denna form av förslavande ha upphört. Och trälldomen upphörde också slutgiltigt under 1200-talets första hälft, samtidigt som överhöghetsrätten fick sitt definitiva genombrott. – En stor del av den samhälleliga expansionen under 1000-, 1100- och början av 1200-talet kan alltså ha grundats på en successiv frigivning av trälar, mot nya feodala herravälden med stora krav på produktionen. Så skulle t ex den tidigmedeltida torpbebyggelsen kunna ses i samband med frigivningen och "feodaliseringen" av trälar.

Så länge det feodala herraväldet delvis har tillkommit mot någon "kompensation", i form av juridisk frihet eller bruksrätt till nya marker, bör det ha funnits vissa "gemensamma" intressen från båda sidor att upprätta ett feodalt herravälde. Men att det också fanns ett klart inslag av tvång i detta herravälde, framgår tydligt av de öppna konflikterna kring överhöghetsrätten, t ex det jylländska upproret 1086 och de skånska upproren 1181-82.⁶⁰¹ Och i det ögonblick som nya feodala krav enbart blev ett ökat avgiftstryck har detta tvång blivit mer märkbart. Detta läge tycks ha inträffat under senare delen av 1200-talet och början av 1300-talet, då trälldomen var försvunnen och då nyodlingarna tycks ha nått sitt maximum. Denna dubbla fysiska och sociala gräns kan uppfattas som en grundläggande orsak till de inre

stridigheterna och upproren och till kronans försämrade finanser under 1200-talets senare del och 1300-talets början.

Exploateringens fysiska och sociala gräns kan också ses som bakgrunden till den följande "agrarkrisen". I längden har det troligen varit omöjligt att upprätthålla de feodala kraven med ett ensidigt tvång och därför har herraväldet försvagats,⁶⁰² särskilt efter den första pestepidemin 1350. Bönderna fick en självständigare ekonomisk och social ställning i förhållande till herremännen, genom att färre personer odlade jorden, mot mindre feodala krav. Men liksom trälarna fick juridisk frihet mot nya krav och prestationer innebar böndernas frigörelse att de hamnade under nya feodala tvång. För det första den framväxande "statens" extraskatter, som utskrevs i pengar och därför tvingade bönderna till en marknadsproduktion. Och för det andra det merkantila herraväldet, som städerna och deras borgare, utövade på marknadshandeln, till vilken bönderna delvis var tvingade. Det senare herraväldet var mindre direkt än de andra feodala relationerna och har knappast kunnat upprätthållas på samma sätt. Men dess vitala betydelse under senmedeltiden framgår av att nästan all rikslagstiftning efter omkr 1400 gällde städerna och deras handel.⁶⁰³

De medeltida städerna bör alltså inte ses i isolerade sammanhang, utan i stället som delar av ett urbaniserat samhälle, präglad av såväl den politiska strukturen som den agrara produktionens sociala betingelser.

De medeltida städerna

Även om städerna kan uppfattas som en del av det medeltida samhället i Danmark har det ändå funnits unika kännetecken, som skiljer de europeiska medeltidsstäderna från städer i andra områden och andra perioder. Som många påpekat var det endast i det medeltida Europa, som städerna kom att bilda egna territorier, med egna lagar, förvaltning och rättskipning, skild från det övriga samhället.⁶⁰⁴ En "utvändighet" som framför allt en urban överklass grundade sin maktställning på. Städernas "oberoende" och politiska styrka skiftade i det medeltida Europa, allt från de norditalienska stadsstaterna, de nederländska kommunerna och de tyska riksstäderna till de engelska och nordiska städerna. Men trots skillnaderna fanns det vissa "utvändiga" särdrag i alla de europeiska medeltidsstäderna. Det kunde t ex gälla en fiskal, en juridisk eller en ekonomisk avgränsning.

Detta utvändiga särdrag bör ses i förhållande till städernas position i det feodala samhället. Städerna var som sagt en del av detta samhälle och dess skiftande former av herravälden. Utmärkande var de komplicerade sammanvävningarna av olika herravälden och skiftande förläningar. Och i denna väv fanns städerna och deras invånare både som lydande under skiftande herravälden och som mottagare av privilegier och friheter. Städernas självstyre kan med andra ord ses som en del av det feodala samhällets struktur, som var uppbyggt på maktutövning genom förläning.⁶⁰⁵

De danska medeltidsstädernas självständighet har alltså förändrats allt

efter de feodala sammanhangen och grovt sett kan vi även här urskilja tre skeden. Det första avsnittet från omkr 1000 till omkr 1200 motsvarar tiden då städerna blev fiskalt avgränsade och då vissa började få en juridisk särställning. Under det andra skedet från omkr 1200 till omkr 1350 blev städernas juridiska avgränsning befast med kodifierande stadsrätter och samtidigt fick stadsinvånarna del i stadsstyrelsen. Det sista avsnittet från omkr 1350 till omkr 1550 omfattar perioden då stadsstyrelsen allt mer kom att ligga i händerna på den urbana överklassen (stadspatriciatet), samtidigt som städernas självständighet började få konsekvenser utanför de egna stadsområdena. Borgarna fick ett allmänt politiskt inflytande i samhället och städerna försökte behärska omlandets varuproduktion och varubyte genom ett merkantilt herravälde. Denna successiva frigörelse, från *avgränsning* över *inre självstyre* till *yttre inflytande*, avstannade med reformationstidens grundläggande maktförskjutningar. Och i Danmark liksom i övriga Europa försvann delar av "utvändigheten" med den byråkratiska statens framväxt.

Men det avgörande i de europeiska medeltidsstädernas "utvändighet" var egentligen vad självständigheten innebar och inte självständigheten i sig, som ju kan ses som en del av samhällets struktur. Avgörande var alltså att det feodalt avgränsade urbana territoriet öppnade möjligheter för nya ekonomiska former, sociala mönster och mentaliteter, som delvis bröt med det feodala samhället i övrigt. Det gällde t ex omfattande lönearbete, en kapitalistisk ackumulation, där kapitalbildningen blev ett mål i sig, och en ny rationalitet som uttrycktes genom en annan tideräkning och ett annat tidsbegrepp.⁶⁰⁶ Jag har inte närmare behandlat dessa nya urbana drag, eftersom det skulle kräva omfattande undersökningar kring ekonomi, social organisation och ideologi i städerna. Men klart är att även i Danmark kan vissa kapitalistiska tecken spåras i den senmedeltida stadsekonomin, samtidigt som nya religiösa strömningar fick fotfäste i städerna.

Vi kan med andra ord iaktta vissa moderna drag i de senmedeltida städerna, men trots detta finns det ingen omedelbar kontinuitet från dem till dagens kapitalistiska samhälle. Snarare kom vissa förhållningssätt, lösningar och erfarenheter, som gjordes i de medeltida städerna, att utnyttjas i andra, senare sammanhang; i industrialiseringen och den samtidigt framväxande världsekonomin under 1700- och 1800-talet.

Den urbana scenen

Kommen till vägs ände kan det nu vara tid att blicka något tillbaka på arbetet och de inledande diskussionerna. Med metaforen "den urbana scenen" har jag försökt fänga de olika teman kring vilka framställningen cirklat. Det gäller den arkeologiska empirins kunskapsteoretiska karaktär, den allmänhistoriska uppfattningen av de medeltida städerna och det svårgripbara förhållandet mellan vår urbana värld och dåtidens.

En urban scen är den stadsarkeologiska forskningsmiljön, som är min egen utgångspunkt och förankring. Problemen här har varit att kunna

förankra de allmänhistoriska frågorna i ett specifikt källmaterial, nämligen de fysiska lämningarna i städerna. Många arkeologer frågar sig säkert också vart arkeologin tog vägen, eftersom hänvisningarna till de fysiska lämningarna blir färre ju längre framställningen avancerar. Detta förhållande speglar ett dilemma, som berördes kort i inledningen. Det bör finnas en stor allmänhistorisk potential i det väldiga arkeologiska "massmaterial", som grävts fram under de senaste 15-20 åren, men ännu saknas i hög grad undersökningar där detta material blivit tillräckligt konkretiserat i tid och rum. Dateringarna är svävande och beskrivningarna av olika verksamheter eller rumsliga förhållanden är sällan specificerade.

Att den föreliggande undersökningen likväl genomförts beror dels på att jag uppfattar problemen och inte källmaterialen som avgränsande, dels på att jag vill vända mig gentemot traditionella stadsarkeologiska framställningar. I längden räcker det inte att vi ytterligare en gång får konstaterat att man idkade handel och hantverk i staden C liksom i städerna A och B. Det fordras i stället bestämningar, som tar hänsyn till spänningen mellan den allmänna formen och det specifika innehållet.⁶⁰⁷ Dessutom behövs det mer medvetna ställningstaganden till den arkeologiska empirins möjligheter och begränsningar. Jag har själv försökt att angripa problemet med begreppsparet manifesta – latent spår och på så sätt lämnat massmaterialen därhän. De nödvändiga lösningarna ligger alltså knappast i detta arbete, men likväl hoppas jag att översikten kan stimulera till fortsatt reflexion och debatt.

En annan urban scen är själva studieobjekten, städerna i det medeltida Danmark. Metaforen står här för försöken att tolka städerna på både ett allmängiltigt och ett specifikt sätt, dvs både som scenen i sig och som det som tilldrar sig på scenen. Eftersom denna huvuddel av arbetet sammanfattats i de två föregående avsnitten vill jag endast göra ett tillägg: Som väl framgår av den tidigare framställningen är tolkningen av städerna främst riktad mot den äldre forskningstraditionen, som framhäver handels och hantverkets avgörande betydelse för urbaniseringen. Jag förnekar inte att produktion och varubyte förekom i städerna, men menar att verksamheterna uppfattats i för generella marknadsekonomiska termer. Dessutom bör orsakerna till den medeltida urbaniseringen sökas utanför städerna och inte i en aspekt av det medeltida stadslivet.

En sista urban scen bildar vår egen urbana värld, med dess kontaktpunkter till det förgångna, de ännu bevarade medeltida städerna. Den inledande frågan gällde vilket förhållande som kan finnas mellan den medeltida urbaniseringen och vår egen tid. Och som väl framgår av själva genomgången av de medeltida städerna är frågan ställd på fel sätt. Det går inte att jämföra nutiden med *ett* medeltida stadsbegrepp, eftersom det urbaniserade samhället förändrades även under medeltiden. Detta förhållande visar att enkla jämförelser mellan nu och då är omöjliga att göra, eftersom det även finns mellanliggande kontinuitetsbrott. De största likheterna och kontaktpunkterna kan alltså spåras i de generella dragen, medan jämförelsemöjligheterna är färre för de specifika förhållandena. Så framträder de flesta

medeltida städer som centralorter och tätorter ännu idag, men deras innehåll och funktion har i grunden förändrats.

NOTER

- 1 för en allmän översikt se Toulmin-Goodfield 1979, fr a s 259 ff
- 2 en allmän översikt i Willey-Sabloff 1974 s 178 ff
- 3 se t ex Aspelin 1972 s 56 ff
- 4 en svensk översikt i Eliäson 1982 s 46 ff
- 5 se t ex Levi-Strauss 1971
- 6 Gerholm 1971
- 7 ett lättsamt men tankeväckande försök att inringa den socialiserade människan är Asplund 1983
- 8 Påpekat av Balibar, som talar om en nödvändig "teoretisk synkroni" (Althusser-Balibar 1970 2 s 221)
- 9 alternativet är förankrat i 1800-talets idétradition, med företrädare som Darwin och Marx. Den senare uppfattade historien som olika stadier (eller rum), var och en med sin specifika lagbundenhet eller teori (slaveri, feodalism, kapitalism)
- 10 Alternativet är fr a knutet till kvantitativa tendenser i 1900-talets vetenskap, t ex i ekonomisk historia. Inom historieämnet har "Annales-historikern" Fernand Braudel formaliserat idén i sitt försök att utveckla en "global" historia. Han gör en generell uppdelning i långa, mellan och korta vågor ("durées"), vilka är knutna till olika nivåer i ett samhälle (idéer, sociala förhållanden och ekonomi). För en allmän översikt över Braudels idéer se Stoianovich 1976, fr a s 102 ff
- 11 i arkeologiska sammanhang uppfattas ofta periodindelningar som ett nödvändigt ont, i brist på en mer exakt kronologi. Mot detta menar jag alltså att periodindelningar är analytiskt nödvändiga; inte bara inom arkeologin utan också inom historieforskningen mer i allmänhet. För en historisk diskussion kring periodiseringar se Langholm-Schiller 1976, särskilt Birgitta Odéns bidrag s 162 ff.
- 12 Sjöberg hävdar programmatiskt i inledningen till sin översikt att "Our principal hypothesis is that in their structure, or form, preindustrial cities - whether in medieval Europe, traditional China, India or elsewhere - resemble one another closely and in turn differ markedly from modern industrial urban centers" (Sjöberg 1960 s 4)
- 13 Haase 1965 s 3 ff
- 14 för andra allmänna översikter över stadsbegreppet se t ex Schledermann 1970 och Wheatley 1972
- 15 kravet på en differentierad befolkning med både män och kvinnor är till för att avgränsa städer från särfall av tätbebyggelse som t ex kloster och militärläger
- 16 Braudel 1982 s 434
- 17 Abrams 1978 s 9 ff
- 18 Abrams 1978 s 24
- 19 Abrams 1978 s 1 f, s 9 ff
- 20 diskussionen samlad i Hilton 1980
- 21 Merrington 1980 s 229
- 22 se t ex Jensen 1973 och Österberg 1978
- 23 Malmer 1963 s 13

- 24 Christophersen 1979 s 6
- 25 Carl-Axel Moberg har korfattat gjort en liknande uppdelning mellan medvetna och omedvetna fynd (Moberg 1981 s 4). En uppdelning mellan manifest och latent gäller även skriftliga källor, även om jag inte berör detta material närmare här.
- 26 Liedman 1977 2 s 178 ff, se även Liedman 1980 s 82 ff
- 27 med "massmaterial" menar jag här de kvantitativt stora fyndmaterialen som tex hantverksavfall, som i enstaka fall kan omfatta 100 000-tals enheter
- 28 denna paradox kan också ge ett perspektiv på det sk "publiceringseländet" med stora stadsarkeologiska undersökningar, som sedan årtal ligger obearbetade och opublicerade. Diskussionerna har oftast cirklat kring resurser och andra praktiska frågor, men egentligen inte berört den grundläggande kunskapsteoretiska frågan: Vad innebär egentligen de sk massmaterialen?
- 29 Schück 1926 s 4, för övrigt se tex Helle 1964 s 163 och Olsen 1975 s 229 ff
- 30 Andersson 1972
- 31 Helle 1980
- 32 Så räknades Rødby till landets köpstäder under hela 1500-talet, men saknade egen stadsstyrelse och låg under häradsstinget ända fram till 1582 (se vidare appendix I)
- 33 DD 1:2 nr 21
- 34 Ju allmännare stadsbegreppet formuleras desto mindre analytisk betydelse har en periodindelning och ju snävare stadsbegreppet uppfattas desto större betydelse har periodiseringen
- 35 Bååth 1925, fr a s 198 ff
- 36 Authén Blom 1977
- 37 Jansen m fl 1977
- 38 Jansen m fl 1977 s 12
- 39 Jansen m fl 1977 s 10, jfr tex Christensen 1919 och Olsen 1943 s 9 ff
- 40 se fr a Matthiessen 1927
- 41 Matthiessen 1927 s 10 ff
- 42 Helle-Nedkvitne 1977
- 43 Helle-Nedkvitne 1977 s 225
- 44 Andersson 1977 s 94
- 45 Andersson 1971
- 46 Cinthio 1972
- 47 Cinthio 1982 s 33
- 48 allmän översikt av Gerholm 1971 s 5 ff
- 49 Lunden 1972 s 85 ff
- 50 Hodges 1982
- 51 även om Polanyis "integrationsformer" är ett försök att bryta ett snävt västeuropeiskt etraktelsesätt av begreppet "ekonomi" är kategorierna i grunden ahistoriska. I Polanyis modell har, som Gerholm påtalat, Sovjetunionen mer gemensamt med redistributiva system i Stilla Havets övärld, än med USA (Gerholm 1971 s 38)
- 52 se fr a Pirenne 1925
- 53 Weber 1921, för en allmän översikt över Webers stadsbegrepp se också Callies 1976
- 54 Grill 1954 s 643
- 55 det gäller även i den utomskandinaviska debatten, tex Merrington 1980 och Le Goff 1980
- 56 för allmänna översikter se Ennen 1979 s 29 ff, Reynolds 1977 s 1 ff
- 57 enligt de senaste analyserna av keramik från Hedeby och Slesvig tycks det ha funnits en parallell bosättning på de båda orterna under större delen av 1000-talet, varför kontinuitetsbrottet där får ses som en successiv övergång (enligt muntliga uppgifter av Hartwig Lüdtke, vars undersökning kommer att publiceras i "Ausgrabungen in Schleswig" – resultatet även kort omtalat i Vogel 1983 s 21)
- 58 omedelbart väster om den vallomgårdade vikingatida bebyggelsen uppfördes en domkyrka i sten under 1000-talet
- 59 Trots att Ribe omtalas i skriftliga källor under 800- och 900-talet har endast bebyggelse från

700-talet påträffats inom det medeltida stadsområdet. En egentlig vikingatida bebyggelse och även bebyggelse från 1000-talet tycks saknas (Jensen m fl 1983). Frågan är alltså om det inte finns samma topografiska brott i Ribe som i Slesvig, vilket betyder att det vikingatida Ribe ska sökas utanför det medeltida stadsområdet (jfr Stummann Hansen 1982)

60 Denna områdeskontinuitet är för varje stad angiven i inledande kommentarer i appendix I

61 Blomkvist 1979 s 190 ff

62 Helle 1980 s 19, se även Hyenstrand 1980

63 se t ex Jansen m fl 1977 s 22 ff

64 se t ex Cinthio 1972

65 ett sådant brott har kanske också funnits mellan det vikingatida och medeltida Ribe

66 förändringar kan också spåras genom motsatsen till uppkomsten av nya städer, nämligen äldre städers försvinnande

67 kyrkornas centrala ställning i det medeltida Europa har skildrats av bl a Duby 1981b

68 jämför not 147

69 städer med en eller två kyrkor har oftast dessa byggnader bevarade. Och för det mesta finns det i dessa byggnader rester av kyrkor från städernas äldsta tid. I städer med flera kyrkor är byggnaderna oftast rivna, men arkeologiska undersökningar ger kontinuerligt antydningar om tidiga dateringar av dessa kyrkor, t ex att gravskikt äldre än de första stenkyrkorna påträffats (jfr för övrigt de enskilda uppgifterna i appendix II)

70 de kvalitativa skillnaderna knyter sig till olika relationer mellan element (strukturer). Dessa relationer kan saknas (ett element) vara ömsesidiga (två element) eller vara mångfaldiga (flera element)

71 kyrkoorganisationen betraktas också som "sluten" i de fall då staden endast hade ett "stadskapell", eftersom detta kapell bara var avsett för staden.

72 som framgår av senare avsnitt är typologin inte enbart en kvalitativ tidsmässig uppdelning, utan också en samtida kvantitativ rangordning. Typologin får alltså främst ses som ett hjälpmedel, för att markera de tydligaste skillnaderna mellan olika tidsavsnitt

73 så omtalas Roskilde och Odense första gången 986 respektive 988, medan bebyggelse kan spåras i Lund från omkr 990 och många senare städer är belagda första gången genom myntinskrifter från 1020- och 30-talet (jfr appendix I)

74 här har urbaniseringskriterierna framför allt utnyttjats i förhållande till skriftliga källor, men de är också avsedda för arkeologiskt material (jfr Andersson 1972)

75 se t ex Schück 1926 s 309 f och s 448 och Jansen m fl 1977 s 50

76 i arkeologiska sammanhang är vanligen seriation ett sätt att från olika fyndsammanhang nå till en kronologi. I detta fall är metoden använd på motsatt sätt: Kronologin är känd, medan "fyndsammanhangen" (periodindelningen) kan rekonstrueras utifrån seriationen.

77 se appendix II

78 se appendix I

79 en annan typ av "bortfall" representerar de regelrätta stadsflyttningarna, där äldre städer förlorade sin stadsfunktion till förmån för nyanlagda städer. Det gäller Halmstad Övraby - Halmstad Brokorp 1322, Tårnburg - Korsør 1425 och Lunterun - Ängelholm 1516

80 jfr appendix I

81 Vestervig kan möjligen vara identisk med "civitas Wendila" som nämns omkr 1070 (Adam lib IV cap II schol 102, lib IV cap V).

82 Torekov förekommer som tillnamn ("Torcov") i Rostock 1254-56 (ÄRS s 42). Torekov hade en romansk kyrka och bildade en egene socken tillsammans med Hallands Väderö (jfr Bergström 1959, Widéen 1944 och Wallin 1983)

83 flera små orter med handelsprivilegier från 1400-talet, men utan egentlig stadsstyrelse, räknades som köpstäder vid reformationen 1536. Förhållandet är närmare utrett i Rødby 1557: De som idkade borgerlig näring (handel och hantverk) skulle betala borgerlig skatt och räknas som borgare, medan de som drev jordbruk skulle betala landgille och räknas som bönder. Rødby räknades bland landets köpstäder, men fick egen stadsstyrelse först 1682 (se appendix I)

84 båda kyrkorna i Varde var knutna till landsförsamlingar, vilket tyder på högre ålder för staden än 1200-talet. Liknande förhållande med alla stadskyrkorna knutna till landssocknar fanns i Hjørring och Odense

- 85 sedan länge har kyrkan i Stora Köpinge uppmärksammat som tecken på urbaniseringsansatser. En påbörjad romansk ombyggnad och utvidgning av långhuset har aldrig slutförts och detta avbrott har satts i samband med Ystads etablering (se t ex Lundberg 1940 s 124, Cinthio 1972)
- 86 se appendix I
- 87 Andersson 1984
- 88 med den bredare definitionen av begreppet stadskyrka räknar jag här med minst 11 kyrkor i Bergen (Norges Kirker, Bergen I s 134 ff), ca 13 kyrkor i Trondheim (Lunde 1977 s 208 ff) och 6 kyrkor i Oslo (Fischer 1950)
- 89 uppgifterna hämtade från Helle-Nedkvitne 1977 samt Wienberg 1983 s 72
- 90 som Müller påtalat har kyrkotopografin inte tilldragit sig så stort intresse i tysk stadshistorisk forskning, t ex saknas många kyrkotopografiska upplysningar i Deutsche Städtebücher (Müller 1974 s 86). Men en snabb översikt kan man inhämta genom Dehios konsthistoriska översikter. Enligt dessa etablerades i området mellan Trave och Oder (Mecklenburg och västra Pommern) ca 65 städer under 1200-talet och av dessa hade ca 50 städer endast en kyrka (Dehio 1968, 1971)
- 91 Haase 1965 s 9
- 92 Le Goff 1980
- 93 Sarfatij 1977, Beresford – Finberg 1973
- 94 underlaget till fig 7 är hämtat från Helle Nedkvitne 1977, Andersson 1984, appendix III. Haase 1965 s 219 ff, samt Beresford – Finberg 1973 tab I. Norges städer är uppdelade i samma perioder som Danmarks städer. För övrigt följs periodindelningen i respektive källa, förutom att här har gjorts en uppdelning av 1300-talets städer i England, eftersom Beresford – Finberg särskilt påtalat skillnaderna under detta sekel.
- 95 figuren är hämtad från Pounds 1974 s 100, men återgår på Stoob 1970 fig 2
- 96 Jfr t ex Kuhns översikt över "Kleinpolen", där den senmedeltida urbaniseringen var mycket mer markerad än i övriga Europa (Kuhn 1977)
- 97 Addleshaw 1970 s 11
- 98 Brooke 1977, se även Brooke 1974
- 99 Brooke 1977, se även Brooke 1975 s 122 ff
- 100 Dejevsky 1977
- 101 Wiśniowski 1974, Brooke 1974 s 29, Friedmann 1959 s 345 ff
- 102 figuren bygger på appendix II. En liknande översikt över skyddshelgonen i Lund, Roskilde och Viborg har tidigare presenterats av Tore Nyberg (Jansen m fl 1977 s 46)
- 103 Bugge 1906 s 262 f
- 104 Schück 1926 s 127
- 105 Johansen 1958, 1965, 1966
- 106 Yrwing 1980
- 107 Jansen m fl 1977 s 41 ff
- 108 Cinthio 1968, 1969
- 109 Andréen 1984 s 53 ff
- 110 förutom de fyra kyrkor jag nämnt i rapporten kan tillfogas en femte, tidigare okänd, kyrka, som påträffats i skrivande stund. Enligt preliminära dendrokronologiska dateringar är denna stavkyrka uppförd vid mitten av 1000-talet (muntliga uppgifter av Claes Wahlöö och Thorvald Nilsson)
- 111 jfr Adam av Bremens uppgifter om de många kyrkor som fanns i Danmark på 1070-talet (Adam lib IV cap VII)
- 112 Brooke 1975 s 133 ff
- 113 Nyborg 1979
- 114 Addleshaw 1970 s 13
- 115 Platt 1976 s 179
- 116 Friedmann 1959 s 125 ff, Junghans 1959 s 105
- 117 Jørgensen 1909 s 136 ff
- 118 det gäller även de av Cinthio särskilt undersökta S:t Clemens- och Trinitatispatrocini-

erna. Enligt hittills utgivna delar av Danmarks Kirker kan dessa skyddshelgon knytas till följande lantkyrkor: På Bornholm: Klemensker, på Sjælland: Kastrup (S:t Clemens), Kirke Stillinge (S:t Clemens), Højerup (S:t Clemens), L Lyngby (Trinitatis), Herlev (Trinitatis), på Lolland: Stokkemarke (S:t Clemens), Halsted (S:t Clemens) och Sædinge (Trinitatis), på Als: Asserballe (S:t Clemens), samt på Rømø (S:t Clemens).

119 Consuetudines Lundensis § 112, samma helgonnamn återkommer också som de vanligaste kristna personnamnen under medeltiden (Hald 1974 s 44 f)

120 DD 2:6 nr 309

121 Persson 1976, Persson-Persson 1981

122 anakronistisk i så måtto att Johansen tolkar de många tidigmedeltida kyrkorna utifrån yngre förhållanden på Skånemarknaderna, vilka är helt atypiska för den normala kyrkostrukturen under 1200- och 1300-talet (jfr Holmberg 1977 s 110)

123 Junghans 1959 s 102 ff, Herzog 1964 s 241 ff och allmän översikt i Meckseper 1982 s 54 ff

124 jfr olika diskussioner kring S:t Godehards lokalisering Andrén 1980 s 58 och Andrén 1984 s 56

125 denna tolkning kan få ytterligare stöd av att S:t Godehard i Lund bör ha varit uppförd under ärkebiskop Eskils tid. Och Eskil studerade i sin ungdom just i Hildesheim (Blomqvist 1951 s 220)

126 se t ex Reynolds 1977 s 66 ff, Ennen 1979 s 110 ff och Chédeville 1980 s 59 ff

127 Herzog 1964 s 217 ff, Meckseper 1982 s 57 ff

128 Andrén 1984 s 66

129 ett undantag är beteckningen "urbani" i Ribe 1146-1157 (DD 1:2 nr 98)

130 DGK Lund 1

131 Christensen 1945 s 124

132 Borgarbegreppet är belagt redan i Sven Grathes privilegium till Slesvig 1146-57, men då detta ingår i Slesvigs stadsrätt, som kodifierades omkr 1200-1250 är det tveksamt om begreppet återgår på den ursprungliga texten (DD 1:2 nr 96). Detsamma gäller uppgifter om borgare i Odense 1175, vilka återfinns i en regest av Hamsfort (DD 1:3 nr 49). Även borgaruppgiften 1207 från Lund (DD 1:4 nr 129) är en avskrift (1425), men då samme man vid sin död 1237 omtalas som "civis Lundensis" i Lunds domkyrkas gåvobok (LDG s 83) är uppgiften mer sannolik än de två äldre. Annars är borgarbegreppet belagt i original i Valdemar II:s privilegium till Ribe 1202-1214 (DD 1:4 nr 54)

133 Begreppet "thegnåld" är belagt i Holbæks stadsrätt, som är en bearbetning av Roskilde stadsrätt 1268 (DGK Holbæk 1 § 2) samt i en dansk översättning av Roskilde stadsrätt från 1400-talet (DGK, Roskilde 2 § 5) I ursprungstexten från 1268 står däremot "congiildæ" (DGK Roskilde 1 § 1). "Thegnåld" är även belagd i Jyske lov II § 13 (Jørgensen 1947 s 207)

134 jfr Randsborg 1980 s 25 ff

135 jfr t ex Loyn 1962 s 199 ff

136 enligt kung Edgars lagar från 900-talet tillhörde kyrkorna med gravrätt (sockenkyrkorna) ofta thegnerna (Godfrey 1969 s 45). Ett danskt exempel kan vara S:t Stefan i Lund, vilken troligen ska förbindas med en runsten påträffad i S:t Stefans socken. Den delvis skadade inskriften lyder "Toke lät kyrkan bygga och ..." (Andrén 1980 s 68, Mårtensson 1981 s 45).

137 Maschke – Sydow 1973, se även Hibbert 1953

138 DGK Roskilde 1 § 24

139 korta påpekanden i Reynolds 1977 s 84, Müller 1974 s 72. Bilden är något förvirrande i tyska städer, eftersom flera nya stadsdelar (Neustädte) fick egna kyrkor (Müller 1974 s 81). Men då dessa stadsdelar formellt räknades som egna städer, med egen stadsstyrelse och stadsjurisdiktion markerar de i princip samma enhet som de ensamma stadskyrkorna

140 Beresford 1967

141 Beresford 1967 s 169 ff, Müller 1974 s 81

142 Ett bra exempel är Husum. Orten låg från början i Milsted socken. 1431 byggdes ett kapell i Husum, men orten och kapellet låg kvar i Milsted socken och först 1448 upprättades Husum som självständig socken. (jfr Appendix I)

143 detta till skillnad från vissa engelska och tyska städer, som helt saknade stadskyrkor (Beresford 1967 s 169 ff, Müller s 81). En svensk motsvarighet är Östhammar

- 144 Nyborg 1979
- 145 Nyborg 1979, se även en vidare tolkning Andrén 1984 s 59 ff
- 146 DD 3:5 nr 54
- 147 det gäller Hjørring, Næstved, Rønne, Skagen, Slagelse, Sæby, Thisted, Skanör, Åkirkeby, Århus och troligen Holstebro (Grandjean 1937). Dessutom avbildades kyrkor på ytterligare några sigill, särskilt markant är den femtorniga Vorfrue på Kalundborgs stadssigill (jfr även Jensen 1927)
- 148 Zimmermann 1958-59, jfr även Cinthio 1968, 1969
- 149 Meisen 1931 s 50 ff, jfr även Zimmermann 1958 s 121 ff, 1959 s 61 ff
- 150 Blaschke 1967
- 151 Hoffmann 1980, jfr även Thomas Riis som framfört samma tolkning av Skt Nikolai i Svendborg (Riis 1973)
- 152 eftersom Blaschkes idéer nu tagits upp i skandinaviska sammanhang kan det vara värt att påtala det svaga kallstödet. Blaschke skriver själv att "Wenn unser Material auch weder urkundliche Zeugnisse noch Ausgrabungsergebnisse beibringen kann, mit deren Hilfe die aufgeführten Nikolaikirchen als genossenschaftliche Kaufmannskirchen erwiesen werden können, enthält es doch einige Hinweise, auf deren Deutung es ankommt (Blaschke 1967 s 314)
- 153 så utgår såväl Blaschke som Hoffmann från Paul Johansens idéer om kömanskyrkor. Blaschke använder dessutom i sina topografiska och kronologiska undersökningar av S:t Nikolauskyrkorna traditionella "stadstypologiska" resonemang. Och arkeologiska undersökningar har under de senare åren kunnat visa att dessa plantypologier är felaktiga på vissa avgörande platser som Dorestad och Magdeburg (jfr van Es 1976 och Nickel 1976)
- 154 korta översikter i Ennen 1979 s 110 ff och Chédeville 1980 s 103 ff
- 155 ett känt danskt exempel är striderna på 1290-talet mellan Roskildebiskopen och borgarna i København (Kjersgaard 1980 s 81)
- 156 DD 1:2 nr 95
- 157 för en allmän översikt se Jørgensen 1947 s 99 ff
- 158 jfr not 132
- 159 för en allmän översikt se Jørgensen 1947 s 418 ff
- 160 DGK I, Flensborg 21, jfr Mackeprang 1900 s 211
- 161 Mackeprang 1900 s 52
- 162 Zaske 1970 s 80
- 163 Nyborg 1979, jfr Stiesdal 1983a
- 164 gotiken var i första hand knuten till städerna, därför att resurserna för stora kyrkobyggen var koncentrerade där under hög- och senmedeltiden. I de fall underlaget fanns på landsbygden kunde större gotiska kyrkor uppföras också där, t ex den treskeppiga vallfartskyrkan Holmstrup på västra Sjælland. Men trots dessa förhållanden är det gotiska formspråket och den gotiska rumsuppfattningen i första hand knutet till urbant präglade idéer (jfr Duby 1981b s 93 ff)
- 165 Mackeprang 1900 s 3
- 166 allmän diskussionsöversikt i Meckseper 1982 s 212 f
- 167 på samma sätt skulle man kunna säga att de romanska kyrkornas klara rumsbildning speglar de tidigmedeltida städernas pluralitet och "flerkärnighet"
- 168 LÄU 4:224
- 169 jfr Meckseper 1982 s 208
- 170 Sach 1875 s 67. Patronatsrätten överlämnades av hertig Adolf 1438 till staden (Sach 1875 s 66)
- 171 detta visar, som jag tidigare påpekat, att stadstypologin i första hand är ett *hjälpmedel* för att kronologiskt strukturera städerna
- 172 den följande diskussionen om rangordning och stadshierarkier ska ses mot bakgrund av diskussionen om centralorter, vilken startade med Walter Christallers undersökning av centralorter i Sydtykland (Christaller 1933, jfr även Denecke 1976)
- 173 för liknande tankegångar i samband med en landsbygdskyrka se Sundén 1982
- 174 Mackeprang 1927, jfr även Bonnier 1982 och Wijkander 1983 s 115 f
- 175 Andrén 1983 s 48, jfr även Lindqvist 1981

- 176 Morris 1979 s 177 ff
- 177 i skrivande stund har ytterligare en undersökning publicerats med ett visst ekonomiskt synsätt på kyrkorna (Liepe 1984)
- 178 Nyborg 1979
- 179 med detta menar jag att de undersökta kyrkorna är så pass lika i storlek att en undersökning blir meningsfull. Detta till skillnad från en jämförelse mellan London och Köln, vilken skulle bli meningslös på grund av de små kyrkorna i London och de stora katedralliknande kyrkorna i Köln
- 180 jfr diskussion i Andrén 1984 s 59 ff
- 181 S:t Maria minor var trots sitt namn en av de större romanska sockenkyrkorna i Lund. Kanske kan de omfattande jordegendomarna förklara kyrkans storlek, vilket skulle innebära att de mindre kyrkorna hade färre egendomar
- 182 Adam lib IV cap 31
- 183 det gäller de nästan totalundersökta kyrkogårdarna runt S:t Stefan och runt "S:t Drotten" (med fyra kyrkor på olika platser)
- 184 DD 1:3 nr 134 (1185)
- 185 Detaljerade uppgifter kring ett kyrkobygge finns i kyrkoräkenskaper för Skt Olai i Helsingør 1557-61 (referat i Danmarks Kirker II:1 s 84)
- 186 Gallén 1957
- 187 för allmänna översikter se t ex Dahlerup 1959 samt Svanberg 1983
- 188 angående avlatsbrevens praktiska funktioner se Andrén 1975
- 189 DD 2:3 nr 122
- 190 DD 1:3 nr 220
- 191 Christensen 1933b s 186, se även Vestergaard 1966b
- 192 KJV s 83
- 193 Danske Magazin IV:2 s 144 ff
- 194 Danske Magazin IV:2 s 34 ff samt IV:4 s 24-25 och senare band av Danske Magazin
- 195 otryckta översikter i Danske Kancelli B43 och B97 (Rigsarkivet, København)
- 196 Sønderjydske Skatte- og Jordebøger fra reformationstiden, Diplomatarium Flensborgens- se nr 286, 416 och 464
- 197 För att uppnå den bästa jämförelsen mellan kyrkistorlek och skattekraft omfattar fig 18 endast städer karakteriserade av "sluten enhet" och med en stadskyrka som uppförts eller kraftigt tillbyggt under 1400- och början av 1500-talet. Underlaget till fig 18 är hämtat dels från måttuppgifter i appendix II, dels från översikt över landhjälp 1530 (Danske Magazin IV:4 s 24-25) Skattebeloppet, i mark, är följande: Holstebro 150, Falsterbo 150, Ringkøbing 200, Grenå 200, Ebeltoft 200, Trelleborg 250, Kerteminde 400, Kolding 500, Vejle 600, Helsingør 700, Nakskov 800, Halmstad 800, Køge 1000, Landskrona 1000 och Malmö 2000.
- 198 Jämförelsepunkterna i fig 19 är mindre enhetliga än i fig 18, eftersom diagrammet omfattar både "öppna" och "slutna" städer. Dessutom jämförs borgareantalet i Odense med den sammanlagda kyrkistorleken före reformationen, medan kyrkistorleken i Nyborg *inte* omfattar den ökända, troligen lilla Alle helgen. Underlaget för fig 19 bygger dels på måttuppgifter i appendix II, dels på mönstringslängder över borgerskapet (Danske Kancelli B 43, Rigsarkivet). Antalet borgare 1558 var i Rudkøbing 77, Bogense 90, Middelfart 115, Kerteminde 126, Nyborg 156, Assens 173, Svendborg 193 och Odense 227.
- 199 Mackeprang 1900-02 s 188-189, även Danske Magazin II:VI 313-319
- 200 Mackeprang 1900-02 s 160
- 201 för en allmän konsthistorisk översikt över dessa kyrkor se De Fine Licht 1976
- 202 Samling af Danmarks gamle love IV s 58
- 203 helgeandshusen och även spetälskehospitalen vore intressanta att studera i samband med tiggarmunkskonventen, t ex för att nyansera städernas rangordning. Men då dessa institutioners ålder oftast är dåligt känd vore det svårt att utan mycket stora förbehåll inkorporera helgeandshusen och spetälskehospitalen i analysen
- 204 översikt av Nybo Rasmussen 1974, en kort europeisk översikt i Southern 1970 s 272 ff
- 205 Gallén 1946, 1958

- 206 Gallén 1959
- 207 Lorenzen 1914 s 4, 1920 s 3 ff
- 208 Gallén 1956, Dahlerup 1963
- 209 Lorenzen 1912 s 3 ff, Gallén 1961
- 210 Stoob 1970 s 15 f, Andersson 1971 s 39
- 211 allmosegivandet tycks inte ha varit lika vanligt på landsbygden, eftersom ärkebiskop Esger Juel 1317 hotade invånarna i nordöstra Skåne och på Lister med böter, om de inte erlade hospitalsallmosa till hospitalsbröderna i Åhus (DD 2:7 nr 454)
- 212 DD 3:2 nr 93
- 213 Mackeprang 1943 s 49
- 214 jfr Meckseper 1982 s 222 ff och uppgifter i appendix IV
- 215 jfr Meckseper 1982 s 222 ff samt sydtyska förhållanden presenterade i Maschke-Sydow 1973
- 216 underlaget för fig 20 är hämtat från appendix III och IV. I åtta fall är konventsgrundläggningarna identiska med de äldsta urbaniseringskriterierna, vilket innebär att det finns ett visst inbördes beroende mellan de redovisade uppgifterna. Men endast i tre fall, där uppgifterna om konventsgrundläggning är avsevärt äldre än följande urbaniseringskriterium anges detta med ofylld markering (Halmstad, Ystad och Nysted). I de övriga fem städerna är det inbördes beroendet mellan uppgifterna inte avgörande för jämförelsen, eftersom det näst äldsta urbaniseringskriteriet ger nästan samma datering som konventsgrundläggningen. Det gäller Tønder 1238/1243, Kalundborg 1239/1240, Åhus 1243/1252, Landskrona 1410/1412 och Sæby 1462/1466.
- 217 Le Goff 1970 s 930
- 218 Le Goff 1970, Fügedi 1970, Reynolds 1977 s 65
- 219 KVJ s 83
- 220 möjligen kan Malmö med sina två kapell räknas till denna grupp
- 221 Kjersgaard 1980 s 131 och 170 f
- 222 Galster 1972
- 223 Hoxcer Jensen 1984
- 224 Christensen 1945 uppfattar fr a den sk "borgarkrigstiden" (1241-1340 som feodalt präglad. Marxistiska feodalismanalyser har gjorts av Benito Scocozza (1976) och Ole Bernild – Henrik Jensen (1978). Men medan Bernild-Jensens översikt är programmatiskt icke-kronologisk, och därför inte är fruktbar i detta sammanhang, börjar Scocozzas framställning först omkr 1500; dessutom är hans syn på städerna den traditionella (Scocozza 1978 s 70 f)
- 225 grovt sett kan man räkna med tre olika feodalmegrepp. 1) En specifik och "smal" definition, där feodalismen ses som ett specifikt politiskt system i vissa delar av Västeuropa omkr 900 – omkr 1200. 2) En principiell och "bred" icke-marxistisk definition (fr a knuten till Annalesskolan), där feodalismen avser de personliga makt- och beroendeförhållanden, som genomsyrade det medeltida samhället i hela Europa. 3) En abstrakt och "bred" marxistisk definition, där feodalismen ses som ett förkapitalistiskt ekonomiskt system, karakteriserat av klasskillnader och en exploatering grundad på ett "utomekonomiskt" tvång. För allmänna översikter och sammanfattningar av begreppet se t ex Christensen 1945 s 143 ff och Lindkvist 1979 s 16 ff
- 226 En god skildring av de motsatta intressena finns i Bois 1984 s 136 ff. Det bör dessutom påpekas att denna strävan efter det nödvändiga behovet inte är detsamma som vinstmaximering, utan en för det feodala samhället specifik bestämning.
- 227 Duby 1981a s 55 ff. Denna "nödtnungna frikostighet", som innebar att herremännen måste visa sin makt och position genom gåvor, betydde att det fanns ett ständigt behov efter nya tillgångar
- 228 Lindkvist 1979 s 29 ff, Duby 1968 s 196 ff, se även Duby 1981 s 180 ff. Jämför även Bernild-Jensen, som använder Otto Brunners konkretisering av herraväldets former i "Grundherrschaft" och "Landesherrschaft" (Bernild-Jensen 1978 s 159)
- 229 det gäller även den kyrkliga överhögheten, eftersom biskopstiondet kunde förlänas, liksom de övriga delarna av tiondet kunde inkorporeras.

- 230 första gången av Erslev 1899-1900. Belysande för det traditionella nordiska avståndstagandet från begreppet feodalism är att det saknas som uppslagsord i Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid!
- 231 ansatser till ett länsväsen fanns i de danska furstelänen (Mackeprang 1895-97)
- 232 DD 1:2 nr 21
- 233 DD 1:2 nr 91, 107, jfr Skyum-Nielsen 1971a s 207
- 234 Ulsig 1981 s 155 ff
- 235 Jørgensen 1947 s 195
- 236 en sådan feodal tolkning av brytebegreppet skulle kunna förklara de motsägelsefulla uppgifterna kring de tidigmedeltida brytarna (jfr Riis 1970 och Ulsig 1981)
- 237 Bolin 1934 s 102 f
- 238 i arbetets slutskede har jag fått tillgång till en alldeles ny undersökning av förhållandet mellan kungamakten och de danska städerna under 1100- och 1200-talet (Hadenfeldt 1985). I denna undersökning gör Tage Hadenfeldt en tolkning av förhållandet, som liknar min uppfattning, men samtidigt är mer nyanserad på vissa punkter. Jag har inte haft möjlighet att direkt inkorporera undersökningen i texten, men anger i vissa noter hänvisningar till Hadenfeldts fylligare genomgångar.
- 239 bröllopsavgifter är kända i Vordingborg 1231 (KVJ s 21) och i Københavns stadsrätt 1294 § 73 (DD 2:4 nr 121)
- 240 "lagköp" omtalas i Slesvigs stadsrätt 1200-50 (DGK 1, Slesvig 1 § 29), men kallas arvköp 1286 (DD 2:3 nr 223). Arvköpet avskaffades generellt 1326 (DD 2:9 nr 273), men fanns senare kvar som avgift för utlänningar (Jørgensen 1947 s 428)
- 241 jordskyldens feodala bakgrund är något oklar, men åtminstone i Københavns stadsrätt 1254 bör den uppfattas som ett landsgille (DD 2:1 nr 138)
- 242 Dagsverken omtalas i Ringsted 1148 (DD 1:2 nr 101) och avskaffades i Københavns stadsrätt 1254 § 17 (DD 2:1 nr 138)
- 243 Olika avgifter i färdiga hantverksprodukter eller som avlösningar av en produktränta är kända från Slangerup 1311 (DD 2:6 nr 377) och København 1370 (RJ s 136 f). Så sent som 1484 försökte Skovkloster återinföra en produktränta i Næstved (Helms 1940 s 414 f)
- 244 Alla dessa avgifter är kända från städer i KVJ 1231 och förekommer såväl tidigare som senare
- 245 Varnild 1954, Hadenfeldt 1985 s 165 ff
- 246 DD 1:2 nr 96
- 247 Jørgensen 1947 s 422, 427 f, jfr Bernild-Jensen 1978 s 203 ff
- 248 Hadenfeldt 1985 s 203 ff
- 249 Mackeprang 1900 s 56
- 250 att städerna låg till "kungens fatatur" innebar att inkomsterna gick direkt till centraladministrationen och inte via hövitsmännen
- 251 Christophersen 1980, 1982, jfr även Bergman-Billberg 1978
- 252 Hodges 1982
- 253 för en översikt över Polanyis idéer se Gerholm 1971
- 254 Den grundläggande utgångspunkten är naturligtvis den breda feodalismtolkningen
- 255 t ex Lunds domkyrkas gåvoböcker
- 256 för en allmän översikt över stadsnamnen se Hald 1965 s 229 ff
- 257 legenden om Helig Anders i Slagelse tyder dock på att Slagelse fått sina stadsjorvar utvidgade (Vitae s 415)
- 258 översikt av Grøngaard Jeppesen 1981
- 259 Brøgger 1982
- 260 Nyborg 1979 s 42
- 261 Andrén 1983 s 48
- 262 underlaget till figuren bygger på uppgifter i Christensen 1938 s 20-21, kompletterade med Jessen m fl 1930-31 s 424, Lunds stifts landebok samt Ingers 1947
- 263 de regionala skillnaderna blir mindre om Varde och Svendborg räknas som städer under perioden, vilket inte är otroligt med tanke på indicier i båda städerna (jfr appendix I)

- 264 Hauberg 1900 s 190 ff
- 265 Nielsen-Schiørring 1979
- 266 Andrén 1980 s 36 ff
- 267 Hauberg 1900 s 198 ff, Jensen m fl 1983, Vogel 1983 s 35 ff
- 268 jfr appendix I
- 269 jfr tidigare diskussion kring kontinuitet-diskontinuitet i Ribe
- 270 Hauberg 1900 s 205 ff, Hellmuth Andersen m fl 1971
- 271 Andrén 1983
- 272 Christensen 1945 s 17 f
- 273 Hedeby brukar allmänt ses som en knutpunkt i handeln mellan Öst- och Västeuropa under vikingatiden, men denna tolkning är tveksam med tanke på ortens relativa litenhet i ett samtida perspektiv. Ytmässigt motsvarar det invallade området i Hedeby endast omkr 1/4 av en samtida "emporium" som Ipswich (Hodges 1982 s 70). Dessutom ligger det i denna tolkning en klar kontinuitetstanke, där Hansan och fr a Lübecks ställning projiceras bakåt i tiden, först mot Slesvig och sedan mot Hedeby. En sådan projektion är ytterst tveksam, med tanke på kontinuitetsbrotten såväl mellan den vikingatida och medeltida urbaniseringen som inom den medeltida urbaniseringen. I stället menar jag att Hedeby ska ses i förhållande till en lokal ekonomi, speglad genom patrimoniumgodsets utbredning
- 274 Randsborg 1980 s 25 ff
- 275 Bendixen 1976 s 18 f
- 276 överhöghetsrätten bör vid denna tidpunkt fr a ha markerats av gästningsrätten. Gästning ("nathold") kan enligt KVJ också främst beläggas i östra Danmark
- 277 en god skildring av beroendeförhållandet mellan kungamakten och kyrkan ger Breengaard 1982
- 278 Andrén 1983
- 279 efter Andrén 1983 fig 5
- 280 Andrén 1983 s 55 ff
- 281 Christophersen 1980 s 216 ff och fr a Christophersen 1982
- 282 Andrén 1976, 1980 s 50
- 283 se t e x Duby 1981a s 109 ff
- 284 Problemet framgår tydligt i Kurt Schietzels översikt över handel och hantverk i Hedeby. Trots stora fyndmaterial och trots grundläggande bearbetningar är kunskapen om hantverket mycket ringa (Schietzel 1979).
- 285 Ulbricht 1978, Christophersen 1980, Ambrosiani 1981, Carlsson 1983
- 286 denna allmänna uppfattning utgår från en retrospektion av det senare antydda "feodala" hantverket, som presenteras under perioden o 1130 - o 1200
- 287 för olika beteckningar av hantverkare se Beck 1983. Ett odifferentierat hantverk speglas också i verktygssammansättningen i det berömda Mästermyrfyndet (Thålin-Bergman 1983)
- 288 Denna tolkning bygger dels på att enstaka guldsmeder senare är kända som myntmästare (Andersson 1960), dels på att föremål knutna till myntningen påträffats i den "vanliga" stadsbebyggelsen i Lund (Steen Jensen 1983)
- 289 guldsmedernas breda verksamhetsområde finns beskrivet av den tyska munken Theophilus omkr 1000 (Oldeberg 1966 s 79 ff)
- 290 Uppgifterna bygger på en översiktlig genomgång av Hauberg 1900 s 93 ff. En mer detaljerad undersökning av namnen tillsammans med en analys av "metallverkstäderna" skulle förmodligen kunna ge en intressant bild av detta hantverk och dess organisation.
- 291 vid undersökning av kv Apotekaren 4 1979-80 påträffades i de äldsta bebyggelselagren (o1000-o1050) ett hopat fynd av många svärdsslidor i läder och ett läderöverdrag till en rund sköld.
- 292 jfr appendix II
- 293 Andrén 1980 s 40 ff
- 294 Vogel 1983 s 35 ff
- 295 Andrén 1980 s 50, Nilsson 1976
- 296 Adam lib IV cap I

- 297 DD 1:2 nr 21
- 298 allmänna översikter Skyum-Nielsen 1971a s 1 ff, Christensen 1977 s 236 ff, Breengaard 1982
- 299 Fenger 1971 s 360 ff
- 300 Roskildekrönikan X (Scriptores Minores I s 23), Knytlingasagan kap 28
- 301 Bolin 1954
- 302 Knytlingasagan kap 28, jfr DD 1:2 nr 21
- 303 Roskildekrönikan X (Scriptores Minores I s 24), Näsgälden är för övrigt endast känd från Bornholm 1345 (DD 3:2 nr 132). Troligen är avgiften identisk med "öskatten" ("de debito ... insule") som är känd från 1123 (DD 1:2 nr 56)
- 304 Ælnoth kap 14 (Vitæ s 65), DD 1:2 nr 64, jfr Dahlerup 1974 och Breengaard 1982 s 147 ff
- 305 DD 1:2 nr 9, 21, jfr även donationer som indirekt kan dateras till 1090-talet (Christensen 1950-52)
- 306 Krins 1968
- 307 översikt över klostren i Hørby 1980b s 149 ff
- 308 Hauberg 1900 Tab XIII:1. Inskriften är endast känd på lundamynt och frågan är om "portus" här står för hamn i bokstavlig mening eller i överförd betydelse (handelsplats). En intressant möjlighet är att inskriften på detta speciella lundamynt syftar på de särskilda köpingeorter, som bör ha existerat i Skåne vid denna tidpunkt. För allmän översikt över de skånska köpingarna se Cinthio 1972
- 309 jfr tex Duby 1981a s 109 ff
- 310 Knytlingasagan kap 87
- 311 DD 1:2 nr 45
- 312 jfr not 295
- 313 en detaljerad översikt över runmynten i Moltke 1950. Se för övrigt Hauberg 1900 s 97 ff
- 314 för en beskrivning av en typ av feodalt hantverk se perioden o 1130 – o 1200
- 315 jfr appendix I
- 316 DD 1:2 nr 95-97. Bl a fick invånarna i Slesvig rätt att endast stämmas inför stadens ting.
- 317 enligt ännu opublicerade dendrokronologiska dateringar från kv Apotekaren 4 (1979-80). En annan del av bodbebyggelsen, på östra sidan av torget, är närmare beskriven av Christophersen 1980 s 59 ff
- 318 Necrologium Lundense s 7
- 319 DD 1:2 nr 78
- 320 Allmänna översikter Skyum-Nielsen 1971a s 71 ff, 136 ff och Christensen 1977 s 287 f
- 321 allmänna översikter Skyum-Nielsen 1971a s 144 ff, 213 ff och Christensen 1977 s 136 ff.
- 322 Bolin 1934
- 323 Bolin 1934 s 66
- 324 Skyum-Nielsen 1971a s 77
- 325 Saxo 383,32
- 326 jfr appendix II
- 327 se tex La Cour 1972
- 328 Olav den heliges saga kap 10, (Snorre), Saxo 383.37-384.1, 460,25-26. Jämför även runstenen i Karlevi (Öland) rest omkr 1000 över den danske sjökonungen Sibbe Foldarsson
- 329 Adam lib IV, scholion 108
- 330 Scriptores Minores II s 83
- 331 Saxo skriver om "vägfogdar" (Saxo 508.39-40) och om färjor över Öresund och Stora Bält (Saxo 529,7 517,7-8)
- 332 Dahlerup 1974
- 333 allmänna översikter Skyum-Nielsen 1971a s 209 ff, Christensen 1977 s 350 ff
- 334 översikt över de danska klostren i Hørby 1980b s 149 ff
- 335 DD 1:3 nr 1-6, 100
- 336 Saxo 374.21, 387,25-26
- 337 DD 1:2 nr 91, 107, Skyum-Nielsen 1971a s 207
- 338 Poulsen 1979

- 339 DD 1:2 nr 78
- 340 Lejrekrönikan kap III (Scriptores Minores I s 46). Tidigare påpekad av Ingrid Nielsen (Nielsen 1980b)
- 341 DD 1:2 nr 96
- 342 Saxo 413, 1-3, jfr Jørgensen 1947 s 444 ff, Hadenfeldt 1985 s 165 ff
- 343 forskningsöversikt och flera artiklar i ämnet i Christensen 1976
- 344 DD 1:2 nr 166, Christensen 1976 s 196
- 345 DD 1:3 nr 63
- 346 Weibull 1946, Gilkær 1980
- 347 Hadenfeldt 1985 s 172 ff
- 348 DD 1:2 nr 143. Privilegiets äkthet dock omdiskuterat, jfr kommentarer i DD
- 349 Christophersen 1980 s 208 ff
- 350 Hilton 1980 s 19 ff
- 351 jfr dock Riis 1970 s 8 och Holmberg 1977 s 156
- 352 DD 1:2 nr 78
- 353 DD 1:2 nr 98
- 354 I privilegier till t ex Ribe 1236 (DD 1:6 nr 227), Esrom kloster 1250 (DD 2:1 nr 15), Odense Skt Knuds kloster 1288 (DD 2:3 nr 324) samt troligen till Tvis kloster 1308 (DD 2:6 nr 131), Slangerup kloster 1311 (DD 2:6 nr 377) och Viborgs domkapitel 1327 (DD 2:9 nr 374). Landbor omtalas för övrigt i Vä 1250 och 1253 (DD 2:1 nr 7, 90), Flensborg 1284 och omkr 1300 (DGK I, Flensborg 2 § 80, 3 § 41-42) samt Varde 1291 (Ribe Oldemoder s 62)
- 355 DD 1:3, abbed Vilhelms breve I 39. I ett odaterat brev från en kung Valdemar (1202-1375) förmanas alla hantverkare, som söker till Næstveds torg att betala torggäld till Skovkloster, oavsett vems *landbor* de är ("omnibus mechanice artis operariis cuiuscumque coloni sint qui ob causam mercandi ad forum Nestuet ueniunt", DD 1:4 nr 74) jfr även produkträntan som är känd i några städer (hänvisningar i not 243)
- 356 översikt över bodbegreppet av Møller Knudsen 1982, jfr även Schück 1926 s 422 och Andréén 1984 s 47 ff
- 357 se t ex Tynell 1913-21
- 358 Saxo 372, 16-18
- 359 jfr Hadenfeldt 1985 s 165 ff
- 360 översikt av Hald 1965 s 229 ff
- 361 Kraft-Bjurling 1956 s 29
- 362 DD 2:11 nr 215 § 4
- 363 DGK I, Haderslev 1§ 2. Försök till rekonstruktion av byfreden av Achelis 1926 s 18
- 364 se t ex DD 2:2 nr 8, 2:3 nr 295 och 2:4 nr 103
- 365 allmänna iakttagelser vid genomläsning av DGK
- 366 underlaget till figuren dels not 262, dels appendix IV
- 367 Horsetorv omtalas första gången 1224 ("iuxta forum equorum", DD 1:6 nr 30) och bör ha tillkommit samtidigt med hästtullen, som infördes i Ribe mellan 1196 (DD 1:3 nr 215, jfr 1:6 nr 118) och 1231 (KVJ s 8). Jfr även Nielsen 1981
- 368 Lüdtke 1984
- 369 Andréén 1980 s 56, se även Christophersen 1980 s 33 ff
- 370 allmän översikt av Jørgensen 1947 s 105 ff
- 371 jfr not 132
- 372 Danmarks Gamle landskabslove jfr I:1 text I kap 69 och I:2 Andreas Sunessons parafras kap 29
- 373 se t ex Svendborg, Fåborg och Stege i appendix I
- 374 DD 1:4 nr 53
- 375 Intressant är också att stadsprivilegier var en realitet för Saxo omkr 1200. Så skriver han att när Schwerin erövrades av tyskarna 1164 gavs orten rätt och rang som stad ("ius et formam civitatis acceperat", Saxo 450, 19)
- 376 allmän översikt Skyum-Nielsen 1971a s 216 ff, 281 ff och Christensen 1977 s 373 ff
- 377 Bolin 1934 s 156 f

- 378 Rasmussen 1972
- 379 Bolin 1954, Ulsig – Kjær Sørensen 1981
- 380 Bendixen 1976 s 35
- 381 allmän översikt Christensen 1977 s 378 ff, 388 ff
- 382 Christensen 1945 s 101
- 383 De romanska västtornen är inte jämnt fördelade över landet (jfr Andersson 1926 och Stiesdal 1983b), troligen därför att de också speglar var de skattebefriade herremännen har haft resurser att uppföra torn. Framför allt bör dessa möjligheter ha funnits i samband med de stora samlade egendomarna, de tidigmedeltida "storgårdarna" (mansiones). Herremän med mindre ekonomiskt underlag har fått nöja sig med markeringar i själva kyrkan (se t ex Als Hansen – Aaman Sørensen 1979)
- 384 för en motsvarande uppfattning av den högmedeltida urbaniseringen på kontinenten se Duby 1981a s 243 f
- 385 liknande tolkning av Cinthio 1982 s 37
- 386 jfr appendix IV
- 387 när kungen anklagade ärkebiskop Jakob Erlandsson för att ha grundat en torgstad på kyrkans område svarade denne med att "prelaterna är förpliktigade till att styra kyrkans egendomar så att de lägger sig vinn om att icke leva på att plundra och tynga, men att skaffa sig rättmätiga intäkter ("justis redditibus") (Valdemar Sejrs sønner og den store ærkebisperid s 143, APL s 381) Jfr även översikt över de engelska städerna som intäktskällor (Beresford 1967 s 55 ff)
- 388 utmärkande för stadsrätterna är att städerna uppbar delar av böterna (Hadenfeldt 1985 s 203 ff)
- 389 Ribe 1202-14 (DD 1:4 nr 54) och Slesvig 1250-52 (DD 2:1 nr 28)
- 390 jfr Schück 1926 s 163 ff, jfr även det tyska begreppet "Markt" med liknande betydelseglidning (Meckseper 1982 s 49-50)
- 391 översikt av Vestergaard 1966b och Hørby 1974
- 392 stadgas i t ex Slesvigs stadsrätt (DGK I, Slesvig 1 § 23) och den skånska birkerätten (DGK IV, Lund 1 § 24)
- 393 jfr Hadenfeldt 1985 s 148
- 394 Linton 1968
- 395 Vestergaard 1965
- 396 översikt av Christiansen 1980
- 397 ett uttryck för denna position är att Lübeck upphöjdes till riksstad 1226 (Schildhauer m fl 1981 s 42)
- 398 översikter av Weibull 1922, Süberkrüb 1973 och Christensen 1976 s 118 ff
- 399 jfr Hadenfeldt 1985 s 130 ff
- 400 omtalad som gammal sedvana 1376 (Hadenfeldt 1985 s 153)
- 401 översikt av Eriksson 1980
- 402 jfr Weibull 1946 s 425, Gilkær 1980 s 140
- 403 jfr Skanör och Falsterbo i appendix I
- 404 Ersgård 1985 s 75 ff, 80 ff
- 405 Christensen 1976 s 141
- 406 jfr not 367
- 407 Meckseper 1982 s 213
- 408 Hørby 1984, Hadenfeldt 1985 s 135
- 409 Süberkrüb 1973
- 410 jfr not 354
- 411 DGK I, Slesvig 1 § 32,34,35,71, jfr Hadenfeldt 1985 s 150 ff
- 412 DGK I Slesvig 1 § 33
- 413 Chédeville 1980 s 114 ff, jfr även Kubinyi 1977 s 143
- 414 Jacobsen 1982 s 121. Förbudet kan alltså uppfattas som köpmännens reaktion på den första frigörelsen för hantverkare.
- 415 Danmarks Runeindskrifter nr 172-183. Karteringen avser endast de direkt signerade rökelsekaren. Möjligen kan fler anonyma rökelsekar attribueras till mästern Jakob

416 ett motsvarande produktionscentrum var Viborg (jfr Christiansen 1970)
 417 översikt över landborna av Lindkvist 1979
 418 Christensen 1945 s 72 ff, jfr dock Hørby 1977 s 141
 419 jfr appendix III
 420 översikt av Jørgensen 1947 s 105 ff, Mackeprang 1900 s 33 ff
 421 Andersson 1971 s 67 ff
 422 översikter av Christensen 1945 s 68 ff och Paludan 1977 s 446 ff
 423 Christensen 1945 s 80 ff
 424 översikt av Paludan 1977 s 508 ff
 425 Christensen 1945 s 101 ff
 426 Christensen 1945 s 105 f
 427 Paludan 1977 s 466 ff
 428 Ulsig 1983
 429 Paludan 1977 s 508 ff
 430 översikt av Steen Jensen 1974
 431 Christensen 1945 s 102
 432 se t ex Stiesdal 1979
 433 Christensen 1945 s 119
 434 Persontull omtalas i Slesvigs stadsrätt 1200-50 (DGK I, Slesvig 1 § 30). Hästtull infördes redan i början av 1200-talet i Ribe (jfr not 367), men den äldsta kända varutullslistan är från 1283 (Ribe, DD 2:3 nr 67). Skillnader i tull märks också i Flensborgs stadsrätter, då varutull omtalas omkr 1300 men inte 1284 (DGK I, Flensborg 3 § 94-101). Liksom Hadenfeldt (Hadenfeldt 1985 s 130) ser jag tullen som en avgift för handelsfreden. Jfr annan tolkning av Enemark 1974
 435 DD 2:6 nr 112
 436 figuren bygger på en sammanställning av uppgifter i Lunds domkyrkas gåvoböcker (LDG)
 437 Nielsen 1973 s 126 ff
 438 Ingrid Nielsen uppfattar den borgerliga "dominus"-titeln som en allmän beteckning för hög världslig rang (Nielsen 1973 s 84 ff). Adolf Schück menar i stället att "dominus"-titeln avsåg ett särskilt ämbete i de högmedeltida städerna (Schück 1926 s 314 ff). I stället för dessa tolkningar, vill jag ge "dominus"-titeln en feodal innebörd, avseende en särskild "herremans"-relation mellan stadsherren och vissa av stadsinvånarna. Så befriades en borgare i Ribe 1346 från alla regala avgifter och krav på de landsbygdsegendomar som han innehade (DD 3:2 nr 237) och uppnådde i praxis herremansstatus
 439 jfr Hibbert 1953
 440 kort genomgång av de högmedeltida tegelhusens sannolika sociala bakgrund i Lund av Andrén 1984 s 44 ff. Intressant är att borgarna fick rätt att bygga stenhusgårdar i städerna enligt handfästningen 1326 (DD 2:9 nr 273)
 441 allmän översikt av Bernard 1972 s 308
 442 Süßerkrüb 1973
 443 översikt av Schildhauer m fl 1981 s 66 ff
 444 påpekats av Christensen 1976 s 141
 445 Schildhauer m fl 1981 s 72
 446 jfr not 354
 447 bymannen Henneke Smith i Kalundborg (DD 2:4 nr 3)
 448 bygger på preliminära sammanställningar av hantverkstillnamn i DD till och med 1375
 449 DD 2:9 nr 273 § 43. Arvköpet förekommer dock i städerna i Sønderjylland även senare, men troligen då inskränkt till en avgift för utlänningar (Jørgensen 1947 s 428)
 450 diskussion kring begreppen sammanfattad av Andersson 1971 s 45 ff
 451 delvis samma tankegångar av Hadenfeldt 1985 s 203 ff
 452 Denna feodala tolkning av begreppet innebär en vidare och mer principiell ram än de tidigare förslagen. Tolkningen innefattar både Steenstrups mening att "civitas"-orterna var städerna med stadsrätter och Anderssons uppfattning att "civitas"-orterna innehade de mest omfattande fri- och rättigheterna (Andersson 1971 s 45 f, 80 ff)

- 453 DD 2:1 nr 1, 2:1 nr 68, 2:2 nr 145, 2:3 nr 66
- 454 landbor förekom troligen i Slanerup 1311 (DD 2:6 nr 377) och omtalas i privilegium 1288 till Odense Skt Knuds kloster gällande brytar och landbor i torgbyar och på landsbygden ("in uillis forensibus quam in rure" DD 2:3 nr 324)
- 455 förmanande brev till Køge 1299, där Erik Menved förbjuder alla utanför staden att ta bymännen i beskydd (DD 2:5 nr 34)
- 456 en liknande feodal gruppering kan även spåras bland herremännen, då man från Erik Klippings tid (1259-82) gjorde en klar skillnad mellan riddare och väpnare (Christensen 1945 s 133)
- 457 Knutsgilletts älderman tillsammans med de äldsta rådmännen tillsatte nya medlemmar i rådet (DGK I, Flensborg 3 § 104) jfr Mackeprang 1900 s 44
- 458 påbud att följa rådets beslut i Flensborg 1321 och 1325 (DD 2:8 nr 330, 2:9 nr 199) Ribe 1326 (DD 2:9 nr 327) och Slesvig 1338 (DD 2:12 nr 119)
- 459 projektet sammanfattat i Gissel m fl 1981. En diskussion om de senmedeltida städernas ställning har bl a förts i England (t ex Pythian-Adams 1978)
- 460 Sandnes 1981 s 112
- 461 Christensen 1976 s 229 ff
- 462 Skansjö 1983 s 189 ff
- 463 Christensen 1938, jfr även Hørby 1980b s 108-109. Utöver direkta kyrkonerläggningar verkar skillnaderna mellan östra och västra Danmark också speglas i lantkyrkornas utvidgningar (Mackeprang 1927, jfr Hørby 1980b s 108-109)
- 464 Mackeprang 1900-02 s 160
- 465 DGK III, Helsingør 3, jfr Bååth 1933 s 457 ff
- 466 uppgifter från preliminär sammanställning av upplysningar i DGK och stadsmonografier
- 467 DD 2:12 nr 23
- 468 Skansjö 1983 s 211 ff, 218 ff, 277 ff
- 469 Zachariassen 1952, Bay 1982 s 14
- 470 Mackeprang 1900 s 89 ff
- 471 orsakerna till att kulturlageravsättningen avstannade bör dock inte vara rent ekonomiska, utan ska förmodligen också ses i samband med "civilisationsprocessen" och föreställningar kring renhetsbegrepp, som inte nödvändigtvis behöver ha varit hygieniska
- 472 jfr appendix I
- 473 Mackeprang 1900 s 48 ff
- 474 DD 3:3 nr 374, 3:4 nr 67 § 5
- 475 Schildhauer m fl 1981 s 113 f. Det vore intressant att här dra en parallell till det handelspolitiska förhållandet mellan Norge och Hansan. I Danmark har hansastädernas inflytande varit störst under en urban stagnationsperiod på 1300-talet. I Norge tillkom inga nya städer efter 1200-talets mitt och där hade Hansan också tidigare och mer permanent en avgörande handelspolitisk roll.
- 476 Steen Jensen 1974
- 477 underlaget till figuren bygger på upplysningar i hittills utgivna delar av der Stralsunder Liber Memorialis 1320-1471 (SLM 1-5)
- 478 Malmö 1329 (DD 2:10 nr 118), troligen Rønne 1330 (HU 2:493), Ystad 1376 (Kraft-Bjurling 1956 s 62) København 1382 (HU 4:740)
- 479 jfr not 540
- 480 översikt av Hørby 1980a s 19
- 481 Christensen 1945 s 179 ff
- 482 DD 3:4 nr 62
- 483 Christensen 1945 s 195 ff
- 484 Steen Jensen 1974
- 485 översikt av Gissel 1981
- 486 även om den långvariga eller permanenta ödeläggelsen inte behöver ha varit omfattande kan befolkningsminskningen ha varit drastisk. En tankeväckande jämförelse är östra

Normandie, där Guy Bois funnit att befolkningen genom pest, krig och hungersnöd minskade ca 65% från omkr 1300 till 1420-30-talet. Trots detta var ödeläggelsen sällsynt och endast temporär (Bois 1984 s 50 ff). Så kan t ex ödeuppgifterna för 4,7% av kyrkorna i Ribe stift (Dahlerup 1976) motsvara en mycket omfattande men temporär befolkningsminskning

487 för att säkra arbetskraften på grund av den stora befolkningsbristen i Danmark ("pro nimio defectu populi regni Dacie") ändrade Valdemar IV döds- och kroppsstraff till bötesstraff (DD 3:4 nr 131)

488 Christensen 1976 s 229

489 jfr Österberg 1981

490 Ulsig 1968 s 135 ff, jfr även Bois, som menar att kontraktionen av den odlade jorden gjorde att endast de bästa jordarna utnyttjades, vilket innebar att produktiviteten ökade (Bois 1984 s 175 ff)

491 kort sammanfattning av Peter Berghaus undersökning av guldmyntsfynd av Steen Jensen 1982 s 212, jfr även Jacobsen-Mørkholm 1967

492 Astill 1983, jfr även Broberg-Hasselmo 1981 s 131 f

493 Weibull 1922 s 20

494 Weibull 1922

495 DD 2:8 nr 454

496 DD 3:1 nr 56, 187, 41

497 DD 3:1 nr 246, 249

498 DD 3:6 nr 306

499 i pundtullsböckerna 1398-1400 (Weibull 1922)

500 Weibull 1922 s 31

501 enligt preliminära sammanställningar av uppgifter i DD

502 Vestergaard 1966a

503 Nielsen 1973

504 I Ribe och Roskilde var alltså borgarnas jordäggande på landsbygden försvunnet innan det förbjöds 1483 (Nielsen 1973 s 91 ff). I en stad som Ålborg fanns däremot jordäggande borgare under hela 1400-talet (muntliga uppgifter Bodil Møller Knudsen)

505 jfr avbildning av gravstenen (Danmarks Kirker XIX:1 s 634 fig 469)

506 gillesstadgar är bevarade först från tiden efter 1400, men Jacobsen har påtalat att det i flera stadgar hänvisas till äldre stadgar (Jacobsen 1982 s 134). Under 1300-talets senare hälft kan en hantverksorganisering också spåras i Sverige (Schück 1926 s 414) och i Ungern (Kubinyi 1977 s 144 f)

507 DD 3:3 nr 193

508 DD 3:4 nr 67

509 Mackeprang 1900 s 56

510 så redan i Lund och Malmö 1353 (DD 3:4 nr 67 § 2)

511 DD 3:4 nr 126

512 jfr appendix I och III

513 Stooß 1959

514 jfr appendix I. Samma förhållande kan periodvis ha gällt Maribo. Där omtalas borgmästare 1449 (Rep I:7921), men enligt stadsrätten 1488 styrdes staden av en byfogde och åtta fjärdingsmän, som utsågs av klostret (DGK III, Maribo 2 § 12)

515 Kjersgaard 1980 s 118 f

516 Mackeprang 1900-02

517 översikt av Christensen 1983 s 62 ff

518 förhållandet är tydligast i Varberg där Ny Varberg omtalas första gången 1434, då hövitsmannen på Varbergs fästning Axel Pedersen Thott lät skövla staden, hugga ner husen och fängsla borgarna (Karlskrönikan 2572 ff). Handlingen beror säkert på att Ny Varberg anlagts som en konkurrerande "fataburens" stad norr om Gamla Varberg, som låg närmast fästningen och bör ha legat under hövitsmannen. (jfr även Birgitta Broberg, som ger en närmast motsatt tolkning, Broberg 1982 s 54 f) Förhållandena i Falkenberg är mindre tydliga, men samma relationer kan ha gällt även där

- 519 översikt av Hørby 1980a s 126 ff
- 520 Christensen 1945 s 237
- 521 Sten Jensen 1982
- 522 översikt av Hørby 1966
- 523 jfr Linton 1971 s 129 ff och Losman 1972
- 524 jfr appendix I
- 525 översikt av Christensen 1903 s 529 ff. Översikt över extraskatterna 1439-81 av Christensen 1983 s 20
- 526 Bois 1984 s 277 ff
- 527 Christensen 1983 s 55
- 528 Ilsoe 1966. Grethe Ilsoes undersökning har tagits som bevis för frälsets omfattande handel under senmedeltiden (se t ex Sprandel-Kraft 1978). Men som Ilsoe själv betonar är samtliga belägg för frälshandeln knutna till hövitsmännen och det är mycket osäkert om uppgifterna avser handel med produkter från länen eller de privata egendomarerna (Ilsoe 1966 s 322). Handeln kan alltså möjligen ses som en del i "statens" organisation och mindre som uttryck för en omfattande "privat" frälshandel.
- 529 översikt av Vestergaard 1966a och Hørby 1980a s 74 ff
- 530 Enemark 1974
- 531 DGK I, Flensborg 21, jfr Mackeprang 1900 s 211
- 532 Bois 1984 s 184
- 533 översikter av Vestergaard 1966a och Gyllinge 1979
- 534 översikt av Gyllinge 1979
- 535 DGK III, København 20, jfr även Pasternak 1960
- 536 Gyllinge 1979 s 33 ff
- 537 Vestergaard 1966b
- 538 Vestergaard vill snarare se marknaderna som försök att få del i den internationella handeln, sedan Skånemarknadernas betydelse minskade (Vestergaard 1966b)
- 539 DGK III, Helsingør 15, DGK IV Landskrona 1
- 540 RAH 1256-1430 V:510. Andra tyska kompanier omtalade i Åhus 1412 (SLM 2:73), Ronneby 1400 (APD 958), Landskrona 1424 (Jacobsson 1983 s 17), Køge 1450 (Hermansen-Engelstoft 1932 s 43)
- 541 jfr t ex Hjelholt m fl 1953 s 68 och Hvidtfeldt-Iversen 1961 s 56
- 542 de fem vendiska städerna blev dock befriade från tullen, men inte de övriga hansastäderna (Hørby 1966)
- 543 Weibull 1922 s 38 ff
- 544 jfr appendix II
- 545 Enemark 1960
- 546 principen fastställd i Erik av Pommerns förordning 1422 (DGK III, København 19) Översikt av Pasternak 1960
- 547 förbudet kan också tolkas på motsatt sätt: Fattiga hantverkare har försökt dryga ut sin ekonomi med kramvaruhandel
- 548 Jacobsen 1982 s 151
- 549 i flera av Christoffer av Bayerns privilegier på 1440-talet (jfr Jansen m fl 1977 s 53 och s 60)
- 550 LÄU 3:380
- 551 Kunstdenkmäler 7 s 300 ff, Schiørring 1983, Ramsing 1949 III s 75
- 552 översikt av Hørby 1980a s 210 ff
- 553 Christensen 1983 s 170
- 554 Arup 1932 s 341 ff
- 555 översikt över lagstiftningen av Hørby 1980a s 240 ff
- 556 underlaget till figuren bygger på uppgifter i Erslev 1879 s 163 ff
- 557 DGK III Sjælland 2, DGK IV Skåneland 8. Köpstadsmötenas befogenheter framgår av DGK V Skåneland 9a
- 558 Arup 1932 s 259
- 559 Schildhauer m fl 1981 s 185 ff

- 560 Arup 1932 s 285
- 561 Arup 1932 s 259, lagstiftningen blev dock modifierad 1513 (Enemark 1960)
- 562 DGK IV Helsingborg 6
- 563 DGK V Skåneland 9a, DGK III Helsingør 15
- 564 den första avgränsningen vid Kolding 1452 (DGK II, Kolding 5). Dateringarna bygger på en preliminär sammanställning av uppgifter i DGK. Allmän översikt över lagstiftningen av Christensen 1933a s 122
- 565 jfr not 555
- 566 Bernard 1972 s 301 ff
- 567 Enemark 1976
- 568 även påpekat av Enemark 1976
- 569 DGK IV Lund 6-7
- 570 DGK IV Halmstad 19, Ronneby 4
- 571 PRF 2,389
- 572 Jacobsen 1982 s 136, 207, 229
- 573 Mackeprang 1900 s 167 ff, 178
- 574 Mackeprang 1900 s 16 ff
- 575 Arup 1932 s 311 ff, se även Ellehøj 1963
- 576 översikt över bodbegreppet av Møller Knudsen. En närmare undersökning av kapitalistiska tendenser vore ytterligare studier av "brukspanten", som var ett sätt att kringgå ränteförbudet i kanonisk rätt (översikt över brukspant i tio danska städer i Fenger m fl 1982 s 134 ff)
- 577 Nystrom 1974
- 578 Bager 1979, Holmberg 1979
- 579 Arup 1932 s 356 ff. Andra möjligheter att undersöka kapitalistiska tendenser vore att studera de kapitalistiska institutionerna, fr a bankväsendet (jfr de Roover 1979). Belysande är att en borgare i Ålborg redan 1483 var medlem av "banken" der Artushof i Danzig (Simson 1900 s 43)
- 580 översikt av Johannesson 1947 s 147 ff och Just Græbe 1970
- 581 översikt av Johannesson 1947 s 147 ff
- 582 figuren bygger på uppgifter sammanställda av Just Græbe 1970 s 66 ff. Översikt över reformationen i Danmark se Andersen-Lindhart 1965 s 297 ff, 318 ff
- 583 Johannesson 1947 s 105 ff
- 584 översikt av Venge 1980 s 306 ff
- 585 översikt av Venge 1980 s 343 ff
- 586 Mackeprang 1900 s 219 ff
- 587 Denna inre urbana expansion bör mer knytas till de grundläggande förändringarna i den europeiska marknadsekonomin (bl a beroende av guldflödet från Amerika) än till strukturella maktförskjutningar i Danmark (jfr Scocozza 1976 s 233)
- 588 så menar Eric Wolf att staten är nödvändig för städerna, men inte omvänt (Wolf 1971 s 22 ff)
- 589 Khaldun 1967 s 263
- 590 Galster 1972 s 22
- 591 Andrén 1984 s 42 ff
- 592 Andrén 1984 s 10
- 593 det vardagliga motståndets betydelse har betonats av t ex Dockès 1982 och Bois 1984 s 391 ff
- 594 översikt av t ex Gurevitj 1979 s 199 ff och Duby 1981a s 192 ff
- 595 däremot kom de "självägande" bönderna mer direkt under nya tvång, då den feodala kungamakten expanderade (jfr Lindkvist 1979 s 139 f)
- 596 Skyum-Nielsen 1971b, Anderson 1974 s 157 ff
- 597 Nevéus 1974 s 29 ff
- 598 Nevéus 1974 s 50
- 599 Nevéus 1974 s 29 ff
- 600 Saxo 484.20-21, 499.11-12

- 601 översikt av Skyum-Nielsen 1971a s 10 ff, 209 ff
- 602 allmänt uppfattas landgillet fall, som ett direkt uttryck för befolkningsminskning. Men som Bois påpekat (Bois 1984 s 391 ff) bygger detta allmänna antagande på moderna ekonomiska förhållanden kring tillgång och efterfrågan och kring arbetskraften som en vara. Förändringarna i landgillet storlek bör alltså inte reduceras till en befolkningsfråga sedd i ett kapitalistiskt perspektiv, utan snarare uppfattas i ett maktperspektiv kring utövandet av och motståndet mot det feodala herraväldet.
- 603 Mackeprang 1900 s 8
- 604 se t ex Weber 1921
- 605 jfr Anderson 1974 s 174, Merrington 1980 s 228
- 606 allmän översikt av Le Goff 1972
- 607 ett försök att ta hänsyn till denna spänning mellan det allmänna och det specifika är Christophersen 1980

APPENDIX I

URBANISERINGSKRITERIER

För att kunna "datera" de olika städerna gäller det att försöka avgränsa urbaniseringsskedet för varje enskild stad. Avgörande för denna bestämning är hur det medeltida stadsbegreppet definieras. Som framgår av kap "Definitionsproblem" uppfattar jag de medeltida danska städerna som fiskalt avgränsade tätorter och centralorter. Och utifrån denna definition avgränsas de olika städerna kronologiskt, med i huvudsak de urbaniseringskriterier, som utarbetats av Hans Andersson (Andersson 1971, 1972) och sedan utnyttjats av projektet "Medeltidsstaden".

Hans Andersson skiljer mellan tre olika kategorier av urbaniseringskriterier, nämligen funktionella, topografiska och inre rättsligt-administrativa kriterier (Andersson 1972). De funktionella kriterierna definierar en plats som centralort i förhållande till ett omland, t ex en myntort eller en handelsplats. De topografiska kriterierna avgränsar tätorter, som bebyggelsemässigt skiljer sig från landsbygden, t ex genom en gatunära bodbebyggelse eller genom särskilda institutioner som tiggarmunkskonvent. Och slutligen definierar de inre rättsligt-administrativa kriterierna de medeltida städerna i formell mening, med t ex egna stadsrätter, egen stadsstyrelse och egen stadsjurisdiktion. – Mer principiellt kan Anderssons uppdelning sägas motsvara dels en allmän stadsdefinition (de funktionella och topografiska kriterierna), dels en specifik stadsdefinition av europeiska medeltidsstäder (de inre rättsligt-administrativa kriterierna). Men som jag framhållit tidigare är det fr a de administrativa kriterierna som kan knytas till ett allmänt medeltida stadsbegrepp, medan de inre rättsliga kriterierna snarare är utmärkande för perioden efter omkr 1200 i Danmark.

Detta arbete är inriktat på att studera de orter som i administrativ (fiskal) mening var städer under medeltiden. En fiskal avgränsning av städer kan spåras redan under slutet av 1000-talet, genom den sk midsommargälden som är indirekt omtalad i Lund, Helsingborg och Lomma 1085. Trots detta tidiga belägg är det omöjligt att utifrån de ofta fåtaliga skriftliga källorna genomgående datera städerna efter de administrativa kriterierna. Därför krävs i viss mån ett återblickande perspektiv på senare i formell mening

kända städer, för att se när dessa orter funktionellt och topografiskt började urskiljas från landsbygden. Underlaget för dessa bedömningar vilar på en sammanvägning av olika arkeologiska och skriftliga källmaterial, som vart och ett är behäftat med källkritiska problem.

Ser vi först till det arkeologiska källmaterialet består detta av lämningar under mark (kulturlager och raserade monument), av ännu bevarade byggnader och av mynt. I en översikt över det stadsarkeologiska läget i nv Danmark 1972 uppskattade Olaf Olsen att ca 20% av städerna blivit mer eller mindre arkeologiskt undersökta. Ser vi till den arkeologiska situationen idag, drygt ett decennium senare, är läget bättre inom hela det område som omfattade det medeltida Danmark. I flera städer har arkeologin fått sitt genombrott, t ex i Kolding, Svendborg, Roskilde, Køge, Næstved, Halmstad, Ystad och Ronneby. Men fortfarande är det endast en mindre del av de medeltida städerna, som är arkeologiskt känd i någon form.

Dessutom finns det två principiella problem som ännu gör det arkeologiska materialet svårutnyttjat. Dels svårigheterna att mer exakt tidsfästa keramik, som ännu är det vanligaste arkeologiska dateringsunderlaget, trots viktiga framsteg med t ex dendrokronologi. Dels problemen att i ett arkeologiskt material avgränsa tydliga urbaniseringskriterier. Så länge det saknas grundläggande arkeologiska jämförelser mellan stad och landsbygd menar jag att det är svårt att uppställa klara urbaniseringskriterier kring verksamheter som handel och hantverk. I et återstår ännu att visa vari skillnaderna består och hur dessa uttrycks i ett arkeologiskt källmaterial. Tills vidare menar jag att endast vissa topografiska kriterier kan användas, nämligen belägg för två eller flera kyrkor samt belägg för en gatunära bebyggelse. Det första kriteriet grundar sig på allmänna iakttagelser av medeltida städer före omkr 1200, medan det andra kriteriet är en arkeologiskt belagd skillnad mellan stad och landsbygd från mitten av 1100-talet (jfr Andrén 1980 s 50, 1984 s 47 f).

De bevarade byggnader, som kan utnyttjas i dateringsdiskussioner, är uteslutande stadskyrkor och dessa är närmare presenterade i appendix II. Som urbaniseringskriterium kan stadskyrkorna fr a användas i samband med städer, som karakteriseras som "slutna" (städer utan landsförsamling). Eftersom städerna i dessa fall konstituerade själva socknen kan stadskyrkorna knytas direkt till urbaniseringsskedet, utan att det behöver finnas något samband med en preurban bebyggelse på platsen. Stadskyrkornas ålder i de "slutna" städerna bör alltså kunna ge en allmän datering av dessa orter. Men som framgår av appendix II är de stilistiska dateringarna av kyrkorna mycket vida, varför detta urbaniseringskriterium saknar en närmare kronologisk precisering.

Slutligen ger myntfynden viktiga upplysningar om myntorter under mycket preciserade perioder. Här är inte problemet kronologin utan när myntningen ska anses vara en urban indikation; särskilt då flera tidiga myntorter inte senare är kända som städer. I likhet med Olaf Olsen (Olsen 1972) menar jag att det fr a är den kontinuerliga myntslagningen, som är

urbant indikerande. Och eftersom jag tidigare (Andrén 1983 s 47 f) velat sätta den tidiga myntningen i förbindelse med främst kungsgårdar menar jag att myntslagningen först från och med den "feodala penningen" (o 1070) kan användas som urbaniseringskriterium även för kortvarigare utmyntningar.

Som synes finns det ett arkeologiskt källmaterial, som kan belysa något kring städernas ålder, men det är mycket ojämnt fördelat och går sällan att tidsmässigt eller definitionsmässigt att specificera. Därför måste städernas ålder ännu idag i första hand bedömas utifrån de skriftliga källorna; och dessa består dels av urkunder, dels av berättande källor. Medan uppgifterna oftast är entydiga finns det ett fundamentalt problem kring de berättande källornas efterhandsperspektiv. Avser uppgifterna de faktiska sammanhangen eller endast senare förhållanden, som gällde i nerteckningsperioden? Det är svårt att vare sig generellt eller specifikt bedöma värdet av de berättande källornas uppgifter. Men jag har utgått från en allmänt positiv inställning till att uppgifterna *kan* vara riktiga, särskilt då avståndet i tid och rum inte är alldeles för stort mellan de relaterade händelserna och nerteckningstillfället. I första hand har jag tagit hänsyn till de berättande källornas uppgifter om det finns andra arkeologiska eller skriftliga indicier, som kan ge stöd åt upplysningarna.

Rent allmänt använder jag i samband med de skriftliga källorna samma typer av urbaniseringskriterier som Hans Andersson (Andersson 171 s 33 ff) och som projektet "Medeltidsstaden". Det gäller t ex uppgifter om stadsp privilegier, stadsrätter, fiskala avgifter och tiggarmunkskonvent. Det gäller också den urbana terminologin, där jag följer Anderssons undersökning av de olika begreppens urbana signifikans (Andersson 1971 s 83 ff). Men jag avviker på ett par punkter från Anderssons och projektet "Medeltidsstadens" sammanställningar av urbaniseringskriterier. Uppgifter om fogdar går inte omedelbart att använda som urbaniseringskriterium, eftersom fogdar var knutna till både borgar och städer (jfr Andersson 1971 s 61 Skælskør). Endast i de fall då det nämns två fogdar (som i Tårnburg) eller då det saknades en borg vid staden kan fogdebegreppet vara urbant indikerande.

Däremot tar jag mer hänsyn till indicier för en tätort, än vad man gjort inom projektet "Medeltidsstaden", dels av principiella skäl, dels av empiriska skäl. Som jag tidigare framhållit var en formell juridisk avgränsning av städerna vanlig, men inte nödvändig (jfr Rødby) och därför måste man ta mer hänsyn till olika indicier. Dessutom innebär de mycket ojämnt bevarade medeltida arkiven att vi inte enbart kan förlita oss på de tydligaste kriterierna; oftast de inre rättsligt-administrativa kriterierna. Medan de stora centralt belägna städerna med många institutioner ofta är väl dokumentariskt belagda är situationen annorlunda för de små städer, som var perifert belägna i förhållande till de större medeltida arkiven. Det finns en risk för att många tidiga omnämnande är helt försvunna. Ofta är det först på 1400-talet, som de små städerna framträder på ett formellt sätt med uppgifter om t ex borgare, rådmän och byting. Men enstaka bevarade privilegier och en översikt över städerna i det själländska rättsområdet omkr 1240 (den sk

köpstadslistan) visar att många av orterna var städer i formell fiskal mening långt före 1400-talet.

Ett belysande exempel är den lilla staden Ebeltoft, som enligt privilegium grundlades 1301. Hade inte detta privilegium och dess yngre bekräftelsebrev blivit bevarade i stadens arkiv hade ortens för övrigt äldsta urbaniseringskriterium varit 1479. I en del olyckliga fall har inte heller privilegierna bevarats och där är det ibland ytterst svårt att avgöra stadens ålder (t ex Hobro). Enda korrektiv för en datering av de små sällan omtalade städerna är arkeologiska uppgifter och olika skriftliga indicier, som kan antyda ortens status. En genomgång av de små, vid enstaka tidiga tillfällen omtalade, städerna visar nämligen att de ofta ger sig till känna med indicier långt före de inre-rättliga urbaniseringskriterierna.

Därför har jag mer än inom projektet "Medeltidsstaden" tagit hänsyn till indicier. Det gäller uppgifter i de tyska stadsböckerna om personer med skandinaviska orter som tillnamn. Rent generellt tolkas de i stadsböckerna förekommande tillnamnen som härkomstnamn, men i förhållande till de skandinaviska orterna uppfattas tillnamnen som bestämningar av handelsinriktningen för resp köpman (Süßerkrüb 1973). I vissa fall kan denna tolkning ifrågasättas då tillnamnen är knutna till skandinaviska personnamn och snarare visar förekomsten av skandinaviska köpmän i de tyska städerna. Men oberoende av tolkningen tycks tillnamnen ange någon form av handelsförbindelser mellan de tyska städerna och de skandinaviska orterna. Och med få undantag är dessa tillnamn bildade på namnen av skandinaviska städer.

Andra indicier gäller uppgifter om härjningar och plundringar som visar att det fanns ett tillräckligt stort samlat överskott på platsen, för att göra orten militärt attraktiv. Och det gäller uppgifter som visar att städer karakteriserades som "slutna", dvs bildade en egen socken. Till indicierna räknar jag också hänvisningar till äldre icke bevarade privilegier. Dessa hänvisningar brukar uppfattas som stereotypa formuleringar, men i flera fall kan uppgifterna bekräftas av andra urbaniseringskriterier. Därför har jag tagit fasta på hänvisningarna även de gånger då det saknas äldre bekräftande upplysningar.

Men dessa olika indicier används inte reservationslöst för att datera de olika städerna utan får betydelse först efter en sammanvägning med andra uppgifter. I första hand tar jag fasta på indicierna om det finns andra arkeologiska och skriftliga belägg för en tätort, t ex en kyrka i en "sluten" stad. I några fall kan stadssigill och vissa gillessigill även användas i diskussioner om städernas ålder. Men tyvärr är de stilistiska dateringarna av sigillen relativt vaga. Säkraste dateringar ger vissa av Knutsgillenas sigill, som är utformade efter samtida kunga- och furstesigill (jfr Lindahl 1969).

Vid sidan om de direkta urbaniseringskriterierna tar jag i appendix I också med uppgifter om äldre centrala orter i städernas närmaste omgivning (inom 10 km från resp stad). Dessa uppgifter är presenterade dels för att belysa olika "centralområden" i historisk tid, dels för att ge en bakgrund till

städerna och de olika urbaniseringskriterierna. Ibland kan dessa uppgifter om äldre centralorter i närheten av städerna e silentio antyda urbaniseringskriteriernas giltighet. När t ex Saxo omkr 1200 kallar Stege Nor för Keldby Nor antyder detta att staden är tillkommen senare och att hänvisningar till privilegier 1202-41 kan avse själva stadens grundläggning.

Den följande översikten omfattar 112 orter, som har kunnat beläggas med ett eller flera urbaniseringskriterier under perioden 1000-1550. Som framgår av sammanställningen är dessa orter av mycket olika karaktär; å ena sidan klara, välkända städer, å andra sidan orter vars stadskaraktär är ytterst vag. Jag har medvetet valt att göra denna översikt så bred som möjligt, för att betona avvägningsproblemen i gränsområdet mellan stad och land. Fem orter är endast belagda med ett urbaniseringskriterium och i tre av dessa fall kommer uppgifterna dessutom från en och samma källa (KVJ). Detta visar hur kunskapen om de minsta städerna delvis beror på tillfälligt bevarade skriftliga källor. Sannolikt har det funnits fler, idag okända, orter med ringa stadskaraktär. Det kan t ex ha gällt Vestervig under senare delen av 1000-talet (troligen identisk med Adam av Bremens "civitas Wendila") och Torekov under 1200-talet ("Torcov" förekommer som tillnamn i Rostock 1254-56, ÅRS s 42).

Med framtida bättre arkeologiskt förankrade urbaniseringskriterier skulle det alltså finnas skäl att mer översiktligt undersöka detta urbana gränsområde arkeologiskt. Det kan gälla kapellplatser längs kusterna (som Torekov), tidigmedeltida borganläggningar (t ex Brovold på Als och Søby på Ærø), stora tidiga kyrkor (som Starup, Tamdrup och Skarp Salling) och profan bebyggelse vid stora kloster (t ex Løgumkloster och Sorø).

I den följande översikten är städerna uppställda i bokstavsordning och stadsnamnen är återgivna i deras skandinaviska form, dvs antingen på danska eller svenska. Direkt efter stadsnamnen följer uppgifter om tillhörighetsförhållanden hämtade från KVJ och enstaka andra notiser. I dessa uppgifter anges om städerna tillhörde kungafamiljen, kronan eller någon kyrklig institution. Om inget annat är angivet tillhörde de senmedeltida städerna formellt sett kronan. I flera fall var de dock reellt sett knutna till enskilda herremän genom förpantningar och förläningar. – Efter dessa uppgifter följer några kortfattade upplysningar om äldre centralorter i resp stads närhet. Avståndet är angivet fågelvägen.

Därefter följer i kronologisk ordning de äldsta omnämmandet, de äldsta skriftliga urbaniseringskriterierna och eventuella uppgifter om myntslagning. I tidsfästningen av vissa odaterade översikter har jag följt Ulsig-Kjær Sørensen 1981 (den sk köpstadslistan o 1240), Christiansen 1977 (sockenlistorna i Roskildebispens jordebog 1321-23) samt Bruus 1969 (sockenlistan i Ribe Oldemoder o 1325).

För att visa skillnaderna mellan indicier och klara belägg är urbaniseringskriterierna markerade på två olika sätt, dels med kursiv stil (indicier), dels med fet stil (belägg). Så långt som möjligt har olika typer av urbaniseringskriterier angivits, för att försöka visa de källkritiska problemen

i förhållandet belägg-arkiv. Likartade urbaniseringskriterier (t ex bekräftelser av privilegier) har endast angivits som kommentarer till det första belägget. Den främre gränsen för urvalet av uppgifter skiftar allt efter stad. Vid större väldokumenterade städer är gränsen satt efter ett par tydliga urbaniseringskriterier, men för de små och dåligt kända städerna är samlingen av belägg betydligt större; detta för att ge en bättre översikt över källäget.

Stadsöversikterna avslutas mestadels med en kommentar, där de skriftliga urbaniseringskriterierna ställs mot arkeologiska upplysningar och indicier som sigilldateringar. I några fall är det möjligt att utifrån dessa uppgifter ge städerna en högre ålder än de äldsta skriftliga urbaniseringskriterierna.

De skriftliga uppgifterna är insamlade i översiktliga genomgångar av de stora urkundssamlingarna och de viktigaste berättande källorna (jfr källförteckningen). Insamlingen har dessutom väglets av källsammanställningar i stadsmonografier, stadsrapporter och andra sammanställningar som Danmarks Stednavne, Sveriges ortnamn, Skånes ortnamn och Andersson 1971. Dessutom har otryckta uppgifter i Dialekt- och ortnamnsarkivet i Lund och Stednavneutvalgets arkiv i København varit viktiga komplement. I dessa översikter återfinns de flesta urbaniseringskriterierna, med undantag för notiserna i de tyska stadsböckerna. Och eftersom detta källmaterial ännu till stora delar är utgivet finns det säkert ytterligare, inte här noterade, urbaniseringskriterier.

Upplysningarna om stadskyrkor är närmare redovisade i appendix II, medan andra arkeologiska uppgifter bygger på projektet "Medeltidsstadens" rapporter och motsvarande arkeologiska översikter. Ytterligare några arkeologiska upplysningar är hämtade från en genomgång av det topografiska registret i den Kongl Mønt- och Medaillesamling (København). Och slutligen är några uppgifter hämtade från svar på ett rundbrev till alla lokalmuseer i nv Danmark och vissa museer i Sydslesvig, angående den arkeologiska situationen i resp stad hösten 1983.

ARANÄS (ÅRNÄS)

Årnäs ligger idag i Åsklosters socken. Åskloster (3 km NO om Årnäs) grundades 1164, möjligen utifrån ett äldre konunglev.

1256 brände en norsk flotta "kaupstadinn" i Aranäs (Håkon Håkonssons saga s 165). Sagan skriven 1264-65 (jfr Helle 1961)

Uppgiften 1256 är enda urbaniseringskriterium för orten, men existensen av en tätort framgår av det nutida marknamnet "Bystaden" på Årnäs ägor (Ortnamnen i Hallands län 3 s 97).

ASSENS

Troligen patrimonium 1231 (KVJ s 12). Grannsocknen Gamtofte (5 km Ö om staden) är troligen den fynska myntorten "Toftum" från omkr 1030 (Becker 1981, Andrén

1983). En kunglig dekan omtalas i Gamtofte 1193 (DD 1:3 nr 189) och Gamtofte var senare säte för Tofte Prosteri (Dahlerup 1968 s 206 f).

- 1231 Assens med tillägor värd 20 mark guld (KVJ s 12)
1292 färjetull mellan Haderslev och Assens (DGK 1, Haderslev 1)
1295 helgeandshus (DD 2:4 nr 163)
1397 borgmästare (Rep I:4104)

Förutom de skriftliga urbaniseringskriterierna finns ett äldsta känt stadssigill, som är stilistiskt daterat till 1300-1350 ("Sigillum de Asnes", Grandjean 1937, Assens I).

Litt: Maaløe

AVASKÄR

Gränsfästet Brömsehus (5 km N om staden) omtalas 1374-76 (DD 3:9 nr 430).

- 1350 rådmän och sigill ("S civitatis Avasker") (DD 3:3 nr 334)
1358 (?) nämns "Alheydem Augherschen" i Stralsund (SLM 1:751). Augherscher är den lågtyska formen av Avaskär
1458 nämns Rostockskepp plundrat på hemresa från Kalmar eller Avaskär (Hv 8 nr 713)
1481 köpstad, liksom 1496 och 1502 (DM IV:2 s 149, 150, 152)
1508 köpstad (Missiver I:273)

Litt: Stenholm 1984

BOGENSE

Patrimonium 1327, troligen avstyckat från patrimoniumgodset Harritslev omtalat 1231 (KVJ s 14), 3 km S om staden.

(senast

- 1259-86) privilegier, enligt stadfästelse 1288 (DD 2:3 nr 310)
1288 stadfästes privilegier (DD 2:3 nr 310) stadfästes åter 1327 (DD 2:9 nr 353)
1327 dömdes som patrimonium till Erik Valdemarsson (DD 2:9 nr 421)
1420 borgmästare och rådmän (Rep I:5859)

Urbaniseringskriterierna från 1200-talets senare del kan tidsmässigt stämma med den romanska stadskyrkan i gråsten.

Litt: Hansen 1982

BORRE (ØSTERBORG)

- 1321-23 egen socken (RJ s 132)
1460 samma privilegier som Nykøbing Falster (DGK III Borre 1) bekräftas 1488 och 1514 (DGK III Borre 2-4)
1471-1508 omtalas *inte* som köpstad i samband med krigsfolksutskrivningar (DM IV:2 s 144 f)

Ortens förhållandevis stora senromanska tegelkyrka har tagits som bevis för att staden tillkom redan på 1200-talet. Men då Borre har en landsförsamling kan kyrkans ålder inte omedelbart knytas till stadens tillkomst. Utan andra daterande hållpunkter får staden snarare dateras utifrån de skriftliga källorna. Att staden saknas i översikterna 1471-1508 kan bero på att kronan inte var stadsherre.

BREDSTED

Troligen patrimonium 1231 (KVJ s 10). Låg från början i Breklum socken, med Sydslesvigs största romanska tegelkyrka på landsbygden.

- 1231 kungligt storgods, troligen patrimonium (KVJ s 10)
- 1462 tillstånd att upprätta kapell i Bredsted (Schmidt-Petersen 1929 s 11)
- 1483 skattelista med många hantverksnamn (SSJ s 231) liknande skattelista från 1499 (SSJ s 245)
- 1484-85 deltog män från Bredsted i oxhandeln (Schwetlik 1961 s 100)
- 1510 bildade en egen socken (Schmidt-Petersen 1929 s 22)
- 1530 privilegium för två årsmarknader i "köpingen" ("Blecke") Bredsted (Schmidt-Petersen 1929 s 22)
- 1538 räknas indirekt till hertigdömet Slesvigs städer (DF nr 407)
- 1545 räknas till hertigdömet Slesvigs städer (DF nr 464)

Avtryck av Bredsteds sigill är känt från 1608 och 1611.

Dateringen av Bredsted är något osäker, men bör i första hand knytas till sockenbildningen 1510.

Litt: Schmidt-Petersen 1929

BÅSTAD

- 1450 skötebrev på jorden som Båstad nu står på (Dipl Christ Primi 26)
- 1455 Båstad kyrka (Rep II:550)
- 1472 borgmästare och råd (Rep II:3084)
- 1477 köpstad (Rep II:4086)
- 1481 köpstad (DM IV:2 s 149)
- 1514 stadfästes privilegierna (DGK IV, Båstad 1)

Litt: Anglert 1982

EBELTOFT

Troligen avstyckat från patrimoniumgodset Dråby, omtalat 1231 (KVJ s 5) 3 km NÖ om staden.

- 1301 grundläggningsprivilegium (DD 2:5 nr 144), formuleringen upprepad i privilegium 1356 (DD 3:4 nr 459)
- 1317 erhöll Slesvig stadsrätt (DD 2:7 nr 503-504)
- 1327 pantsattes av kronan (DD 2:4 nr 364)
- 1471 "non est oppidum" enligt köpstadslista (DM IV:2 s 146). Uppgiften syftar sannolikt på att staden inte längre låg under kronan
- 1479 borgmästare och byting (Rep II:4420, 4435)

Ungefär samtida med grundläggning bör inskriften på stadssigillet vara ("Sigilluo meliorum ce Eveltoft"), fast den endast är bevarad på ett yngre sigill använt 1584 (Grandjean 1937 Æbeltoft I).

Litt: Rasmussen-Albeck 1951

EGERNFØRDE

Troligen avstyckat från Borby socken. En vallanläggning väster om Borby kyrka kan

vara den "Ykærnæburgh" (Egernborg), som omtalas 1231 och troligen var patrimoniumgods (KVJ s 10)

- 1197 omtalas "Godescalcus de ekernvorde" (Lübeckisches Urkundenbuch II, Urkundenbuch des Bisthums Lübeck nr XVIII)
- 1231 gav Egernborg med Freslet 100 mark silver i avkastning (KVJ s 10)
- 1268-70 nämns "Hermanno de Ekerenvorht" (Kieler Stadtbuch nr 140)
- 1288 bymän ("oppidani"), landbor och män i rättsområdet ("iudicio") Egernförde (DD 2:3 nr 314)
- 1302 rådman, borgare och sigill (DD 2:5 nr 202)
- 1325 stad ("de stad to Ekernvorde") (DD 2:9 nr 182, 183, 188)

En enstaka arkeologisk undersökning har givit bebyggelse från omkr 1300, medan den senromanska stadskyrkan är daterad till 1200-talet.

Litt: Jørgensen m fl 1980

ELLEHOLM

Borg, senare stad, tillhörande ärkebiskopen i Lund. Läg i Mörrums socken. Mörrum (4 km N om staden) omtalas som konunglev 1231 (KVJ s 29)

- 1410 pantsattes slottet av ärkebiskopen (Rep I:5129, 5130)
- 1417 dog Stralsundborgare i Elleholm (SLM 2:338)
- 1425 brev till fogden i Elleholm ang Stralsundborgares gods (SLM 3:220)
- 1430 inlöstes slottet av ärkebiskopen (Rep I:5129, 5130)
- 1436 belägrades och intogs slottet av Engelbrekts här (Karlskrönikan 2462 f)
- 1440 sigill, borgmästare och rådman "der bu to Elholme" (HU 7:1 nr 607)
- 1450 erhöll den skånska birkerätten (DGK IV Elleholm 1)
- 1510 borgmästare och råd (ÆDA IV s 348)

Stadens datering och förhållande till borgen är något osäker, särskilt med tanke på de tidiga indicierna. Men så länge arkeologiska hållpunkter saknas räknas uppgiften 1440 som det första urbaniseringskriteriet.

FALKENBERG

Falkenberg bestod av två städer, båda uppkallade efter borgen Falkenberg, som omtalas första gången 1288 (DD 2:3 nr 335) och som förstördes 1434 (Karlskrönikan 1428 f). Borgen låg troligen i Skrea socken, där kungsgården ("mansio") Hjortsberg omtalas o 1230 (KVJ s 36) 5 km Ö om Gamla Falkenberg. De båda städerna Falkenberg är troligen avstyckade från Stafsinge socken. I grannsocknen Vinberg konunglevet Faurås (5 km NÖ om Gamla Falkenberg) omtalat 1231 (KVJ s 29, 35) och i samband med kungamakten 1152-53 (Knytlingasagan kap 110) och 1182 (DD 1:3 nr 103).

GAMLA FALKENBERG (ÄTRABY)

- 1256 brändes en "kaupthorp" vid Ätran (Håkon Håkonssons saga s 164). Sagan skriven 1264-65 (jfr Helle 1961)
- 1313 nämns "Ætraby" (DD 2:7 nr 52)
- 1432 borgmästare i Falkenberg (GD 2:IV nr 47)
- 1444 borgmästare i Falkenberg (von Möller 1874 s 141-142)
- 1467 borgmästare i *Gamla Falkenberg* (von Möller 1874 s 145)

De något osäkra urbaniseringskriterierna från 1200-talets mitt och omkr 1300 stämmer ganska väl överens med den stilistiska dateringen av stadskyrkans äldsta delar till 1200-talets slut eller 1300-talets början.

Litt: Redin 1983

NY FALKENBERG (NYBY)

- 1444 nämns endast Falkenberg (von Möller 1874 s 141-142)
1467 omtalas Gamla Falkenberg, vilket förutsätter existensen av Ny Falkenberg (von Möller 1874 s 329-30)
1474 sockenpräst, borgmästare, byfogde, borgare och byting i Ny Falkenberg (Rep II: 3546)
1481 köpstad (DM IV:2 s 149)

Litt: Redin 1983

FALSTERBO

Troligen en del av konunglevnen Skanör, omtalat 1231 (KVJ s 28). För problemen kring Skanör, Falsterbo och Skånemarknaderna se Skanör.

- 1229-41 kunglig tillåtelse att uppsätta sjömarke i Falsterbo (DD 1:6 nr 102)
1268 nämns marknaderna i Falsterbo för första gången (DD 2:2 nr 113)
1296 fick dominikanerna i Lund rätt att uppbära allmosor i Falsterbo (DD 2:4 nr 219)
1343 helgeandskyrka (DD 3:1 nr 373). Uppgifter från 1532 visar att kyrkan var knuten till staden Falsterbo (Ersgård 1985 s 15)
1352 omtalas en gård i Falsterbo (DD 3:3 nr 610)
1367 nämns 22 bodar "in uilla Falsterbothæ" (DD 3:8 nr 19)
1368 borgmästare (DD 3:8 nr 176, 177)
1401 köpstad (Sv Dipl I:122)

Urbaniseringsskedet i Falsterbo är svårt att avgöra, med tanke på Skånemarknaderna, men ska troligen sättas till 1300-talets första hälft. Detta antyds dels av uppgiften om en helgeandskyrka 1343, dels av Knutsgillet's sigill, som är stilistiskt daterat till omkr 1300 (Grandjean 1948). Närmaste parallell bland de danska furstesigillerna är hertig Valdemars kontrasigill använt 1326-1328 (Petersen 1917 fig 32 a).

Litt: Schäfer 1927, Ersgård 1985

FLENSBURG

Troligen patrimonium, indirekt omtalat 1231 (KVJ s 9). Konunglevet Hanved (KVJ s 26) 8 km SV om staden.

- 1182-93 Knutsgillet under kungligt beskydd (DD 1:3 nr 107)
1231 nämns tull i Vis och Husby herreder, vilket troligen avser Flensburg (KVJ s 9)
1258 nämns 11 män från Rostock i Flensburg (ÄRS s 71)
1263 grundades franciskankonvent (Gallén 1959)
1279-83 hospital (DD 2:2 nr 389)

En datering av staden till 1100-talets senare del kan stämma med två myntfynd med flera mynt, präglade i Bardowik omkr 1150 (Röschmann 1963 s 206).

Litt: Hjelholt m fl 1953, Fuglsang m fl 1966

FÅBORG

Troligen patrimonium 1231 (KVJ s 12) och omgiven av kungligt patrimoniumgods 1231 (KVJ s 12). Den kungliga storgården Horne, med Fyns enda rundkyrka, 5 km V om staden.

- (1202-41) privilegier givna av Valdemar II, enligt yngre privilegier 1288 (DD 2:3 nr 295, 316)
- 1229 borgen Fåborg (DD 1:6 nr 98)
- 1231 nämns Fåborg (KVJ s 12)
- 1251 tullfrihet i hela riket (DD 2:1 nr 41), stadfäst 1269 (DD 2:2 nr 148) och 1288 (DD 2:3 nr 295, 316)
- 1290-talet nämns "Petrus de Voburch" (ZWS urkund XVII)
- 1297 kungligt beskydd gentemot fogdarna (DD 2:4 nr 270), bekräftas 1302 (DD 2:5 nr 210)
- 1396 helgeandshus (Rep I:4085 s)
- 1402 borgmästare och råd (Rep I:4545 s)

Urbaniseringskriterierna från 1200-talets första hälft stämmer väl med resterna av stadens romanska tegelkyrka.

Litt: Fasmer Blomberg 1955

GRENÅ (NY GRENÅ)

Avstyckad från Gammel Grenå, 1 km V om staden. Konunglevet Stensmark (6 km NÖ om staden) omtalas 1231 som en äng, men kan möjligen vara rester av en äldre kungsgård (KVJ s 26).

- 1167(o1200) Efter slaget vid Djurså plundrades den närliggande köpstaden ("kaupstadinn") (enligt Snorre, Magnus Erlingssons saga, från omkr 1200)
- o 1240 gav Grenå 60 mark i avkastning (KVJ s 53)
- o 1270 skepp från Lübeck i hamnen i Grenå (DD 2:2 nr 158)
- 1327 pantsattes Grenå med kungsgården av kronan (DD 2:9 nr 364)
- 1354 4 tofter "in uilla" Grenå (DD 3:4 nr 107-108)
- 1433 rådmän (Rep I:6623)

Snorres uppgift om en köpstad 1167 är svår att värdera då det saknas ett arkeologiskt jämförelsematerial i Grenå. För närvarande kan upplysningen endast anses spegla tiden omkr 1200. En datering av staden till 1200-talets början kan också stödjas av en stor myntskatt från o 1230, påträffad i centrala Grenå (Galster 1931).

Litt: Svenstrup 1939-48

GÅSEKIL (GOTTSKÄR)

Troligen i Onsala socken. Onsala (3 km N om staden) omtalas med landbogårdar under konunglevet Tölö o 1240 (KVJ s 34). I Onsala socken även byn Köpstaden (4 km NV om staden Gåsekil).

- 1481 köpstad (DM IV:2 s 149) nämns även 1496, 1502, 1508 och 1512 (DM IV:2 s 150, 152, 161, 147)
- 1536 omtalas bland landets köpstäder, vid Københavns recess (SGDL 4 s 160)
- 1539 drogs privilegierna in och invånarna beordrades att flytta till Varberg (PRF 2, 389)

Litt: Broberg 1980

HADERSLEV (NY HADERSLEV)

Avstyckad från Gammel Haderslev (1 km V om staden). I Gammel Haderslevs socken och flera grannsocknar kungligt patrimoniumgods (KVJ s 13). I grannsocknen Starup (3 km Ö om staden) en treskeppig romansk "frådstens"-kyrka (omkr 1100), vilken omkr 1150 blev inskränkt till en enskeppig kyrka (Danmarks Kirker XX:1 s 397 f).

- o 1200* kallas för "Hatheri oppidum" av Saxo (Saxo 207.4)
- 1231* omtalas tull i Haderslevs herred, vilket troligen avser Haderslev (KVJ s 13)
- 1249-53** grundades dominikankonvent (Gallén 1946 s 22)
- 1253* plundrades män från Wismar i Haderslevs hamn (ÄWS § 772)
- 1257-8** omtalas handel i Haderslev mellan köpmän från Rostock och mjölnare från Ribe (ÄRS s 65)
- 1292** stadsrätt (DGK I, Haderslev 1)

En datering av staden till omkr 1200 kan stämma med den stilistiska dateringen till 1100-talets slut av inmurade fragment av en äldsta romansk kyrka i den yngre stadskyrkan.

Litt: Achelis 1926, Secher Madsen 1983

HALMSTAD

Konunglev 1231 (KVJ s 29). Staden flyttades 1322, varför man kan räkna med två stadsbildningar.

HALMSTAD (ÖVRABY)

- 1231* nämns kungsgården ("mansio") Halmstad (KVJ s 36)
- 1254-64** grundades dominikankonvent (Gallén 1946 s 20-21, 66)
- 1302-03** nämns att 3 Halmstadborgares skepp kapats, troligen på 1280-talet (DD 2:6 nr 149)
- 1307** privilegium (DD 2:6 nr 71)

Kyrkan har stilistiskt daterats till 1100-talet. Runt kyrkan har en bebyggelse med äldre svartgods (östersjökeramik) påträffats. Denna bebyggelse expanderade under 1200-talet, vilket bör knytas till ortens urbanisering. Augustsson sätter också stadens tillkomst i samband med en borg som byggdes söder om Övraby. Borgen är endast arkeologiskt känd, och har dendrokronologiskt daterats till 1255 (Augustsson 1978)

Litt: Augustsson 1980

HALMSTAD (BROKTORP)

- 1322** grundläggningsprivilegium för den nya staden Broktorp (DD 2:8 nr 453-454). Privilegierna förnyade 1327, då staden kallas Halmstad (DD 2:9 nr 390)
- 1344** nämns att dominikanerna varit tvungna att flytta sitt konvent, när staden flyttade (DD 3:2 nr 93)

Omfattande arkeologiska undersökningar har som äldst givit 1300-talsbebyggelse. Inga bebyggelsepåminnelser kan föras före grundläggningen 1322.

Litt: Nilsson 1968, Augustsson 1980

HASLE

Stad tillhörande ärkebiskopen (?)

- 1424 nämns "Yesse Olevessone de Hezel" i Stralsund (SLM 3:155)
- 1499 nämns *inte* som en av Bornholms köpstäder (LÄU 5:431)
- 1545 nämns skeppare från Hasle i Kolberg (ABH nr 122)
- 1555 bekräftas privilegierna (Kanc Brevb 1555 12/11)
- 1569 nämns kapell (LSL II s 546)

Gränsen mellan fiskeläge och stad är svår att dra, men den negativa uppgiften 1499 tyder på att staden etablerades först under början av 1500-talet.

HELSINGBORG

Konunglev 1231 (KVJ s 28). I grannsocknen Raus byn Köpinge (5 km SÖ om staden).

- o 1070 överfartsställe mellan Skåne och Själland (Adam lib IV cap VII)
- 1085 tomtskatt, det som senare kallas midsommargäld (DD 1:2 nr 21)
- 1180 fiskebodas vid stranden (enligt Saxo 527, 31-32)
- 1231 midsommargäld 30 mark (KVJ s 22) samma uppgift upprepad o 1240, då midsommargälden var 30 mark av staden ("de eadem uilla") (KVJ s 54)
- 1275 grundades dominikankonventet (Gallén 1946 s 66)

Urbaniseringskriterierna från 1000-talets senare del stämmer väl med enstaka påträffad bebyggelse från mitten av 1000-talet och minst två kyrkor från samma århundrade.

Litt: Bååth 1925-34, Wihlborg 1981

HELSINGØR

- 1180
- (o 1200) omtalas som stranden, som har namn efter Helsingborg (Saxo 529 s 7-8)
- o 1240 nämns i den sk köpstadslistan (KVJ s 83)
- 1289 brändes av norrmän (Annales Lundenses, DMA)
- 1295 omtalas kyrkan (DD 2:4 nr 166)
- 1312 brändes av de vendiska städerna (Den yngre Själlandskrönikan, DMA)
- 1324 (?) rådmän och borgare (DD 2:9 nr 140)

En datering av staden till 1200-1240 stämmer väl med resterna av den romanska stadskyrkan, uppförd i tegel. Staden tycks ha grundats "på nytt" 1426, då privilegier utfärdades för den "nya" köpstaden Örekrog (Helsingør) (DGK III, Helsingør 1).

Litt: Pedersen 1926

HERRESTED

Troligen patrimonium 1231 (KVJ s 13)

- (1202-41) privilegier, enligt stadfästelse 1258 (DD 2:1 nr 256)
- 1231 (?) möjligen identiskt med det "Hærnæsth" som omtalas på Fyn (KVJ s 13)
- 1258 privilegier stadfästa (DD 2:1 nr 256), bekräftade 1270, 1288, 1320, 1327, 1353 (DD 2:2 nr 156, 2:3 nr 296, 2:8 nr 222, 2:9 nr 361 och 3:4 nr 47)
- 1415 privilegier som landbirk, vilket visar att orten förlorat sin stadsstatus mellan 1353 och 1415 (DGK III, Herrested 7)

Enstaka provundersökningar har givit ett spår av en senvikingatida – tidigmedeltida bebyggelse av obestämd karaktär (enl brev från Nyborgs museum)

HJØRRING

Konunglev 1231 (KVJ s 26). I Tornby socken byn Købsted, 7 km NV om staden.

1086 nämns sysselmän i "Hjarrandasýsla", enligt Knytlingasagan från omkr 1200 (Knytlingasagan kap 46)

1146-57 myntort (Hauberg 1906 s 350)

1231 omtalas som konunglev (KVJ s 26)

1243 erhöill samma torgrätt ("leges forenses") som Viborg (DGK II, Hjørring 1)

1299 omtalas tillsammans med bl a Skagen och Nykøbing Mors (DD 2:5 nr 50)

1408 borgmästare och borgare (GD 1:IV, 1408 24/4)

Urbaniseringskriterierna kan stämma, med att en av stadens kyrkor (Skt Olai) har daterats till 1100-talets början. Enda urbaniseringskriterium mellan 1243 och 1408 är ett stadssigill, som är stilistiskt daterat till omkr 1300 (Grandjean 1937, Hjørring).

Litt: Klitgaard 1925

HOBRO

Ringborgen Fyrkat från omkr 980 (Olsen-Schmidt 1977, Andersen 1984), 2 km SV om staden. Glenstrup kloster, grundat före 1180 (DD 1:3 nr 17) 7 km SÖ om staden.

1421 byman ("villanus") (Rep I:5896)

1471 räknas bland Jyllands köpstäder, vid krigsfolksutskrivning (DM IV:2 s 146)

1536 räknas bland Jyllands köpstäder vid Københavns recess (SGDL 4 s 160)

1541 borgmästare och byting (DV nr 293)

1554 borgmästare och råd (ÆDA V s 316)

Trots de sena och ytterst få kriterierna är staden sannolikt från före 1400-talet. Knutsgillet sigill har stilistiskt daterats till 1300-talet (Grandjean 1948) och inskriften på ett stadssigill använt 1584 tyder på att den är hämtad från et stadssigill från före omkr 1350 ("Sigillum *Seniorum* Opidi de Obru", Grandjean 1937, Hobro). Den 1850 rivna stadskyrkan tycks delvis ha varit uppförd av granitkvader och har troligen byggts under romansk tid (Olsen-Schmidt 1977 s 40). Stadens datering är alltså mycket oviss, men perioden 1300-1350 kan anses som en rimlig yngsta tillkomstid.

HOLBÆK

Troligen patrimonium 1231 (KVJ s 21). Konunglevet Hagedsted omtalat 1231 (KVJ s 27) 7 km NV om staden. I grannsocknen Tveje Merløse romansk kyrka med dubbeltorn (3 km S om staden), troligen tillhörande Hvidesläkten.

1198 donerades gården ("curiam") Holbæk med tillägor av ärkebiskop Absalon till Sorø kloster (DD 1:3 nr 253)

före 1231 köpte kungen en toft i Holbæk av Ringsted kloster (KVJ s 21)

o 1240 nämns i den sk köpstadslistan (KVJ s 83)

1256 borgare ("civis") och byting (APL s 21)

1275 grundades dominikankonvent (Gallén 1946 s 66)

En datering till 1200-talets första hälft kan stämma med att den ena av stadens kyrkor (Vorfrue) kan ha uppförts omkr 1200.

Litt: Thomsen 1936-37

HOLSTEBRO

I grannsocknen, Tvis kloster (7 km SÖ om staden) grundat 1163 av kungaättlings patrimonium (DD 1:2 nr 152).

- 1234-1252 nämns *inte* bland de "oppida" som betalade plogskatt i Varde- och Harsyssel 1234, 1237 och 1252 (DD 1:6 nr 182, 240, 2:1 nr 60)
- 1274 datering av brev från Ribebiskopen vid ("apud") Holstebro (DD 2:2 nr 223)
- 1287 nämns en gård och fattiga i Holstebro (SRD V s 542)
- o* 1325 egen socken (RO s 113)
- 1329 särskild intäktskälla för kronan (DD 2:10 nr 156)
- 1345 midfastomarknad (DD 3:2 nr 130)
- 1391 borgare ("civis") (Rep I:3789)

Den äldsta stadskyrkan var byggd i granitkvader, troligen under 1200-talet.

Litt: Aldal 1939

HORSENS

Troligen patrimonium 1231 (KVJ s 6). Tamdrup (8 km NV om staden) med treskeppig "frådstens"kyrka, daterad till omkr 1125 (Græbe 1983). Den kungliga storgården Hansted (5 km N om staden) omtalas, troligen som patrimonium 1231 (KVJ s 6).

- 1138-54 nämns som en liten vacker stad av den arabiske geografen Idrisi. (Birkeland 1954 s 73, jfr dock kritiska kommentarer av Blomkvist 1979 s 168 f)
- 1146-57 myntort (Hauberg 1906 s 349)
- 1231 myntort (KVJ s 6)
- 1254-56 nämns "Heinricus de Horsenhusen" (ÄRS s 47)
- 1261 grundades franciskankonvent (Gallén 1959)

Litt: Andreassen m fl 1977, Schiørring 1980, Bay 1982

HOVSØR

- 1374 omtalas (DD 3:9 nr 390)
- 1528 nämns planer på köpstad i Hovsør (Fr I Reg 1528 13/7)
- 1532 tullfrihet och skattefrihet i 5 år för borgarna i Hovsør (Fr I Reg 1532 17/3)
- 1536 tingsvittne av bönder och riddare i Thy, vilka intygar att Thisted är lämpligare som köpstad än Hovsør (Hald 1924 s 20)

HUSUM

Det kungliga godset Hatsted (6 km N om staden) omtalas 1231 (KVJ s 10), troligen patrimonium

- 1252 dog kung Abel vid Husumbro (Annales Lundenses, DMA)
- 1431 byggdes kapell i Husum (Rep I:6487)

- 1438 skattelista med många hantverksnamn (Panten 1981)
1448-81 erhöll privilegier (DGK I, Husum 1-2)
 1448 skiljdes kapellet i Husum från sockenkyrkan Mildsted (Husumer Urkundenbuch nr 9)
 1461 privilegium för borgare från Amsterdam att föra varor genom Husum till Flensburg och Slesvig, samt att mot tull handla i Husum (Husumer Urkundenbuch nr 13)
 1465 kungl privilegium till St Jörgens hospital (Husumer Urkundenbuch nr 18)
 1475 bekräftelse på upprättelse av kapell "in oppido" Husum (APD 2657)
 1494 franciskankonvent (Gallén 1959)
 1496 borgare (Rep II:8067)

KALUNDBORG

Troligen patrimonium 1231 (KVJ s 19)

- o 1167 lät Esbern Snare bygga borgen Kalundborg (enligt Saxo 460.25-6)
 1231 gav Kalundborg 30 mark silver i avkastning (KVJ s 19)
 1239 grundades franciskankonvent (Gallén 1959)
 o 1240 nämns i den sk köpstadslistan (KVJ s 83)
 1291 bymän ("uillanis") (DD 2:4 nr 3)

Litt: Ganshorn 1983

KERTEMINDE

Troligen avstyckat från Drigstrup. I grannsocknen Munkebo en storgård troligen tillhörande det kungliga patrimoniumgodset 1231 (KVJ s 12, 14) 7 km V om staden.

- 1350 testamenterade en Lübeckborgare pengar till kyrkan i Kerteminde (DD 3:3 nr 339)
 1412 pantsattes Næsbyhoved len med Odense och Kerteminde (ÆDA III s 345)
 1413 erhöll samma privilegier som Svendborg och Fåborg. I privilegiet omtalas ödejorden, vilket förutsätter tidigare bebyggelse (DGK III, Kerteminde 1). Ytterligare privilegier 1441, 1447, 1460, 1473, 1484 och 1503 (DGK III, Kerteminde 4-10)
 1440 nämns Lübeckskepp i Kerteminde (HU 7:1 nr 532)
 1471 köpstad (DM IV:2 s 144 f)
 1493 borgmästare och byskatt (Rep II:7422)

En del keramikfynd av 1200-talstyp har gjorts i staden (enl brev från museet), vilket tyder på någon form av bebyggelse runt den 1350 omtalade kyrkan. Möjligen kan staden vara från denna period.

Litt: Kragh 1931

KOLDING

Omfattande kungligt jordinnehav i och runt Kolding 1231 (KVJ s 7). Egendomarna troligen tillhörande det kungliga patrimoniumgodset. Konunglevet Almind (9 km N om staden) omtalas även 1231 (KVJ s 26).

- 1231 gav Kolding 80 mark rent silver i avkastning, medan jorden runt Kolding var värd 13 mark guld (KVJ s 7)
- 1236 testamentsgåva till sjuka i Kolding, vilket indikerar ett hospital (DD 1:6 nr 228)
- 1268 byggdes borgen Koldinghus (Äldre själlandskrönikan, DMA)
- 1274 nämns gods tillhörande personer "de Koldinge" (ZWS 264)
- 1288 grundades franciskankonvent (Gallén 1959)
- slutet av**
1200-talet fogde, rådmän och Knutsgilletts sigill (DD 2:5 nr 85)

Omfattande arkeologiska undersökningar har under de senaste åren givit bebyggelse från tidigast omkr 1200, eller sent 1100-tal, samt mer omfattande bebyggelse från mitten av 1200-talet. Resultaten stämmer alltså väl med de skriftliga urbaniseringskriterierna och visar att staden bör ha tillkommit under 1200-talets första hälft.

Litt: Eliassen 1910, Bruun 1933, Jensen 1978, 1979

KORSØR

Troligen avstyckat från Tårnborg socken. Se Tårnborg.

- (1300) nämns Tårnborg vid Korsør i ett referat av Hvitfeldt (DD 2:5 nr 122)
- 1329 nämns Korsørs slott i originaldokument (DD 2:10 nr 172)
- 1361 ansökan av Valdemar IV att få stifta ett kapell utanför borgen Korsør (DD 3:6 nr 118)
- 1425 grundläggningsprivilegium för staden Korsør enligt vidimering 1441 (se nedan) (DGK III, Korsør 1)
- 1438 borgare (ÆDA IV s 226)
- 1441 intygade borgmästare, byfogde, rådmän och meniga borgerskapet att staden erhöll privilegium 1425, när de bröt ner Tårnborg och började bygga Korsør (Rep I:7184)

Litt: La Cour 1925

KUNGSBACKA

Troligen avstyckat från Tölö (1 km N om staden), som omtalas som konunglev 1231 (KVJ s 29, 34). I grannsocknen Hanhals, riksborgen Hunehals omtalad 1291-1328.

- 1366 nämns Kungsbacka slott (DD 3:7 nr 476)
- 1385 dateringsort för brev från tysk kapare (HU 4:840)
- 1405 landsting i Kungsbacka (Sv Dipl I:666)
- 1406 beslagtog fogden från Kungsbacka ("Gündsbach") och Varberg preussiskt handelsgods vid Marstrand (HU 5:739)
- 1408 bymän (Sv Dipl II:1022)
- 1462 borgmästare och byfogde (LÄU 4:20)

Litt: Broberg 1980

KØBENHAVN (HAVN)

Stad under Roskildebiskopen, från 1416 under kronan. Omfattande kungliga egendomar runt Havn 1186, framför allt storgården Utterslev, 6 km NV om staden (DD 1:3 nr 137). Enligt Saxo förlänade redan Sven Estridsson (1047-74) halva Støvnæs herred till Roskilde biskopsstol (Saxo 314.26).

- 1043
(o 1200) nämns Havn (Knytlingasagan kap 22)
- 1167 lät biskop Absalon bygga en ny borg på Sundholmen i Havn (Saxo 457.23)
- 1186 stadfäster påven att borgen Havn med bl a "uillam ipsam *de Hafn*" (DD 1:3 nr 137) var överlåten av Valdemar I till biskop Absalon och efter dennes död skulle övergå till biskopsstolen i Roskilde (DD 1:3 nr 137)
- 1192-1201 gav sockenborna i Havn 1/3 av tiondet till uppförandet av kyrkan Vorfrue (DD 1:3 nr 180)
- o 1200 kallas orten "mercatorum portus" (köpmanshamn) av Saxo (Saxo 457.26)
- 1210-24 nämns "oppido Kopmanhaven" (Vitæ s 364)
- 1221 kallas orten "Copendehafn" (DD 1:5 nr 196)
- 1238 grundas franciskankonvent (Gallén 1959)
- o 1240 nämns i den sk köpstadslistan (KVJ s 83)

Dateringen av København är svår, men troligen är staden äldre än de första tydliga urbaniseringskriterierna från 1200-talets början. En urbanisering under 1100-talets senare hälft i anslutning till Absalons borg är inte orimlig. Möjligen döljer sig staden bakom uttrycket "Havns by" 1186. Christophersen har efter en genomgång av den arkeologiska situationen i København kunnat avfärda Ramsings rekonstruktion av det äldsta København (den sk Clemensstaden). Troligen ska den äldsta stadsbebyggelsen sökas längs stranden mellan Skt Clemens och Skt Nikolai.

Litt: Ramsing 1940 I-II, Kjersgaard 1980, Christophersen 1985

KØGE (NY KØGE)

Avstyckat från Gammel Køge, som omtalas första gången 1176 och vars sockenkyrka möjligen var en rundkyrka (Fræs Rasmussen 1980)

- 1288 grundläggningsprivilegium (DD 2:3 nr 307). Privilegierna stadfästes och utvidgas 1293, 1299, 1302, 1317 (DD 2:4 nr 103-104, 2:5 nr 34, 196, 2:7 nr 485)
- 1341-42 tvist om en häst mellan invånare i Køge och Stralsund (DD 3:1 nr 183)
- 1343 brändes Køge (Yngre själlandskrönikan, DMA)
- 1344 byting (DD 3:2 nr 37)

De skriftliga urbaniseringskriterierna stämmer väl med den arkeologiska bilden av Køge. Torget har tillkommit i samband med stadsgrundläggningen och bebyggelse kan spåras från senare delen av 1200-talet (Fræ Rasmussen 1982, Koch Dahlerup 1982).

Litt: Hermansen-Engelstoft 1932, Johansen 1980

LAHOLM

Konunglev 1231 (KVJ s 29). I socknen byn Köpinge (1 km NV om staden)

- 1231 nämns kungsgården ("mansio") Laholm med torget (KVJ s 36)
- 1284 ödelades borgen Laholm (Äldre själlandskrönikan, DMA)
- 1318 intogs tornet Laholm (Yngre själlandskrönikan, DMA)
- 1384 erövrades borgen Laholm (Annales Scanici, DMA)
- 1399 borgmästare, bymän, stadssigill och olika fiskala avgifter, bl a valborgs-mässogäld (GD 1:I nr 138)

- 1481** köpstad (DM IV:2 s 149)
1515 stadfästes privilegierna (DGK IV Laholm 1)

Trots de ytterst få urbaniseringskriterierna bör Laholm ha varit en 1200-talsstad, vilket även antyds av resterna av en romansk stadskyrka uppförd i tegel. Utöver de skriftliga uppgifterna finns ett stadssigill stilistiskt daterat till 1300-1350 ("S'Villanorum Lavholm", Grandjean 1937, Laholm I) och Knutsgilletts sigill, stilistiskt daterat till omkr 1425 (Grandjean 1948).

Litt: Redin 1982

LANDSKRONA ("HWALDYNBEC" 1415, ERIKSHAVN 1420-talet)

Anlagd på marker tillhörande Södra Säby. Denna by eller grannbyn Säby (4 km NV om staden) omtalas som konunglev 1231 (KVJ s 28). Platsen för Landskrona är sannolikt identisk med Landöre, där den danska ledungflottan samlades 1159 enligt Saxo (Saxo 416, 12-19) och som omtalas i samband med inbördesstriderna på 1130-talet (Saxo 372, 25-30).

- 1410** skiftade kronan till sig 2 gårdar i Södra Säby (Sv Dipl II: 1272)
1410 grundlades sannolikt karmeliterklostret (Dahlerup 1963)
1412 nämns rådet i Landskrona (Liv- Esth- och Curländisches Urkundenbuch IV:1910)
1413 grundläggningsprivilegium (DGK IV, Landskrona 1)
1414 borgmästare, rådmän och borgare (Sv Dipl II:2023)

Bebyggelse från 1400- och 1500-talet har påträffats inom de centrala delarna av det medeltida stadsområdet.

Litt: Lindholm 1930, Wählin 1937, Jacobsson 1983

LEMVIG

Troligen avstyckad från Nørlem socken. I grannsocknen den kungliga storgården N Nissum (7 km Ö om staden) troligen tillhörande patrimoniumgodset 1231 (KVJ s 2). Kungligt, sannolikt patrimoniumgods 1231, även i Heldum (2 km V om staden).

- 1234** nämns som en av två "opida", vilka betalade plogskatt (DD 1:6 nr 182). Uppgiften bekräftad 1237 och 1252 (DD 1:6 nr 240, 2:1 nr 60). Begreppet "oppidum" tycks i detta sammanhang ange en tätort, som i fiskalt hänseende var skild från landsbygden. Troligen motsvarar begreppet direkt de orter som är uppräknade i den sk köpstadslistan (jfr dock Andersson 1971 s 87 not 288)
o 1325 egen socken (RO s 112)
1412 hade bymän ("opidanis opidi Lemvik") skulder till borgare i Lübeck (Rep I:5201)
1471 köpstad (DM IV:2 s 146)
1479 nämns att rådhuset brunnit (HD nr 65)

Trots de ytterst få urbaniseringskriterierna kan den äldsta uppgiften från 1234 stödjas av rester av en romansk stadskyrka i granitkvader. Dessutom bör inskriften på ett stadssigill använt 1584 vara hämtad från ett sigill från före omkr 1350 ("Sigillum senatorum de Leemvigg" Grandjean 1937, Lemvig).

Litt: Søndergaard Jacobsen 1969

LOMMA

- 1085** donerades 3 mark av tomtskatten (midsommargälden) i "Lumby" till domkyrkan i Lund. Sammanlagt omfattade den donerade tomtskatten från Lund, Helsingborg och Lomma 27 mark (DD 1:2 nr 21)
- 1186** enligt bekräftelsebrev av donation 1085 utgick samtliga 27 mark från tomtskatten i Lund (DD 1:3 nr 134). Under det mellanliggande seklet har alltså donationen av tomtskatten omdisponerats och för Lommas del kan detta innebära att orten redan före 1186 förlorat sin stadsstatus.
- 1231** omtalas *inte* i KJV
- 1257** nämns kungens landbor i Lomma (APL s 14, 30)

Utifrån sentida kartor har ett vallomgärdat område vid Höje ås mynning utpekats som en trolig plats för den tidigmedeltida tätorten Lomma. Uppgiften 1085 är enda urbaniseringskriterium.

Litt: Skansjö 1980, Pauli 1983

LUND

Konunglev 1231 (KJV s 28), sedan 1102-4 var 1/4 förlänad till ärkebiskopen.

- o 1020** myntort (Becker 1981 s 120). Därefter kontinuerlig utmyntning (Haugberg 1900 s 190 f)
- o 1050** biskopssäte (Andrén 1980 s 68, jfr Weibull 1914-17 s 116)
- o 1070** omtalas som "civitas" (Adam lib IV cap V) och nämns i en scholion som Skånes huvudort ("metropolis civitas") vilken Englands besegrare Knut befallde att vara lik det britanniska London (Adam lib IV cap VII schol 111)
- 1085** tomtskatt, senare kallad midsommargäld (DD 1:2 nr 21)
- 1102-04** förlänades 1/4 av staden till ärkebiskopen (Necrologium Lundense s 81)
- o 1134** befastes staden med en vall (Roskildekrönikan XV)
- 1145** midsommargäld (DD 1:2 nr 91)

Urbaniseringskriterierna stämmer väl med resultaten av de mycket omfattande arkeologiska undersökningarna i staden. En äldsta kyrka med mycket omfattande kyrkogård kan dendrokronologiskt dateras till omkr 990 och en mer reglerad omfattande bebyggelse kan spåras från omkr 1020. Det medeltida stadsområdet tycks ha varit fullt utbyggt omkr 1100.

Litt: Blomqvist 1941, 1951, Andrén 1980, 1984

LUNTERTUN (RÖNNESTAD)

Staden låg vid kungsgården Rönneholm (omtalad 1360) och i Barkåkra socken. Barkåkra var ärkebiskopligt län under senmedeltiden (JLÄ s 86)

- 1277** vände en svensk här vid Rönnebro (Erikskrönikan 828-29)
- 1303** nämns en laxgård i Luntertun (DD 2:5 nr 250)
- 1343 (?)** nämns Bjäre och södra Åsbo härader med befästningar i samma härader. Möjligen kan uppgiften avse bl a en kungsgård i Rönneholm (DD 3:1 nr 343)
- 1471** nämns ett nytt kapell i "opido Rynestath" även kallad Luntertun (LÄU 4:153)
- 1481** köpstad (DM IV:2 s 149)
- 1504** S:t Bartolomei marknad i Luntertun (DGK V, Skåneland 9a)

1516 indrogs stadsprivilegierna och invånarna beordrades att flytta till den nya staden Ängelholm (DGK IV, Ängelholm 1)

Stadskapellet var ursprungligen ett gråstenskapell (1200-talet?) och detta utvidgades till en treskeppig kyrka strax före 1471. Troligen anger kyrkoutvidgningen själva stadens tillkomst.

Litt: Andersson 1929, Källström 1929, Anglert 1984

LYCKÅ

Troligen avstyckad från Lösens socken. Lösen (2 km Ö om staden) omtalas som konunglev 1231 (KVJ s 29, 26). I Lösens socken även "Köpingegården".

(1448-74) enligt uppgift från 1474 hade Christian I låtit bygga en stad, en borg och en stenkyrka, på platsen för ett träkapell och några fiskare (LÄU 4:221)

1449 borgmästare, råd och byfogde (Rep I:7852, 7855)

1452 intogs av en svensk här (Karlskrönikan 8792)

1481 köpstad (DM IV:2 s 149)

Kulturlager med senmedeltida keramik (yngre rödgods) har påträffats inom stadsområdet.

Litt: Ödman 1983

MALMÖ (NEDRE MALMÖ)

Patrimonium 1260 och 1327 (DD 2:9 nr 421). Avstyckat från Övre Malmö, omtalat första gången omkr 1170 (Necrologium Lundense s 10), 1 km S om staden.

1256 gillesstadga för Knutsgillet (DGL I s 33 f)

o 1260 nämns som en av de två köpstäder kungadottern Sofia fick i hemgift (Erikskrönikan 453-38). Krönikan möjligen skriven på 1320-talet (Rosén 1959)

1269 nämns kyrkan i Nedre Malmö (DD 2:2 nr 150)

1275 borgare ("cives") och tullavgifter mellan Malmö och København (DD 2:2 nr 252)

o 1284-85 nämns vår stad ("nostre uille") Malmö, tillhörande Valdemar Birgersson av Sverige (DD 2:2 nr 98)

Urbaniseringskriterierna från 1200-talets senare del stämmer väl med resultaten från de senaste årens omfattande arkeologiska undersökningar. Förutom "lerbottnar" längs strandvallen kan en äldsta 1200-talsbebyggelse spåras runt stadskyrkan S:t Petri, och denna bebyggelse expanderade kraftigt under 1300-talets första hälft.

Litt: Salomonsson m fl 1971, Romberg 1982

MARIAGER

Stad tillhörande Mariager kloster.

senast 1410 grundades birgittinerklostret Mariager

1410 nämns gård i Mariager och Mariager birketing (Rep I:5131)

1449 privilegium för Mariager kloster på fri hamn och handel i viken utanför klostret i Hobro fjord (DM I:VI s 73)

1453 privilegium för birkerätt, med rättigheter rörande tull, förstrand och fiske (DM I:VI s 73)

- 1457 omtalas byting (DM I:VI s 80), kallas sedan omväxlande byting och birketing
- 1495 nämns byfogde och byskrivare (Rep II:7905)
- 1499 omtalas "Mariagers by" i Mariager birk (DM I:VI s 118)
- 1536 köpstad vid Københavns recess (SGDL 4 s 160)
- 1540 landköpsförbud, utfärdat av Mariagers birketing (DM I:VI s 143)
- 1569 omtalas "byskatt" (Kanc Brevb 1569 8/10)
- 1592 stadsprivilegier (Kanc Brevb 1592 23/5)

Mariager ska troligen tolkas som en senmedeltida stad utan särskild stadsstyrelse, men ledd av en byfogde utsedd av klostret. Utfärdandet av fulla stadsrättigheter 1592 ska troligen ses i samband med att klostret upplöstes 1588 (Kanc Brevb 1588 4/7) och förvandlades till en ladugård.

Litt: Dahlerup 1882

MARIBO (SKEMMINGE)

Stad tillhörande Maribo kloster. I socknen Revshale borg, omtalad som kungligt gods, troligen patrimonium, omkr 1230 (KVJ s 49)

- o 1230 nämns Skemminge och Refshaleborg som kungligt gods, troligen patrimonium, (KVJ s 49)
- o 1400 grundades birgittinerklostret Maribo (Danmarks Kirker VIII: 1 s 29)
- 1416 gav kungen tillstånd till Maribo kloster att upprätta en köpstad i Skemminge (DGK V, Maribo 1a)
- 1449 borgmästare i Maribo (Rep I:7921)
- 1488 stadsrätt (DGK III, Maribo 2)

Litt: Haugner 1938

MIDDELFART

I Middelfarts socken "Hæghnæthscogh" (troligen området för den senare riksborgen Hindsgavl) och Fæno, båda omtalade som konunglev 1231 (KVJ s 27). 4 km Ö om staden de kungliga storgårdarna Stavrbj og Avlby, troligen tillhörande patrimoniumgodset 1231 (KVJ s 12).

- 1231 omtalas Middelfart (KVJ s 12)
- 1260 dateringsort för kungabrev (DD 2:1 nr 319)
- 1282 nämns "Johanni Middelvare" (ZWS 1634)
- 1293 brändes Middelfart (DD 3:4 nr 36)
- 1362 råd (DD 3:6 nr 222)
- 1425 borgmästare, byfogde, borgare och byting (Rep I:6179)

Trots de ytterst få och osäkra urbaniseringskriterier bör staden ha tillkommit senast i slutet av 1200-talet eller omkr 1300. Detta antyds dels av uppgifterna 1282 och 1293, dels av resterna av en romansk stadskyrka, uppförd i tegel.

NAKSKOV

Troligen avstyckad från Krogsbølle socken. Grannsocknen Halsted (6 km NÖ om staden) omtalad som konunglev 1231 (KVJ s 27) och i samband med kungamakten 1177 (DD 1:3 nr 62). Halsted blev senare kloster.

- o 1240** omtalas i den sk köpstadslistan (KVJ s 83)
- (1252-59)** betesrättigheter givna av Kristoffer I, enligt privilegium 1266 (DD 2:2 nr 8)
- 1266** stadfästes betesrättigheterna för bymännen ("villani") i Nakskov (DD 2:2 nr 8). Privilegierna utvidgades och bekräftades 1274, 1288, 1293 och 1320 (DD 2:2 nr 235, 2:4 nr 108, 2:8 nr 239, 2:3 nr 297)
- 1272** nämns "Bruno de Naxscoywe" (ZWS 36)
- 1351** råd (DD 3:3 nr 425)

Urbaniseringskriterierna från 1200-talets första hälft stämmer väl med resterna av en romansk tegelkyrka.

Litt: Haugner 1934

NEKSØ

Stad tillhörande ärkebiskopen.

- 1346** erhöll den skånska birkerätten av ärkebiskopen (DD 3:2 nr 298)
- 1404** borgare (Sv Dipl I:501)
- 1419** borgmästare (SLM 2:406)
- före 1497** omtalas som köpstad i Jens Brostrups statuter stadfästa 1499 (LÄU 5:431)
- 1516** borgmästare (ABH nr 50)

NIBE

- 1360** nämns person med tillnamnet "Nibe" i Stralsund (SLM 1:266). Namnet förekommer flera gånger senare i Stralsund
- 1360-70-talet** nämns Nibesill ("nyphering") på silltorget i Lübeck (Lübeckisches Urkundenbuch 1:IV nr 136)
- 1376** omtalas Nibe (ÆDA III s 54)
- 1406** nämns kronans rätt i "Nypægods" (Rep I:4766)
- 1452** donerades jord i Nibe till helgeandshospitalet i Ålborg (Rep II:118)
- 1454-59** upptogs herr Lokke, som grundat Skt Jost kapell i Nibe, i Guds Legems lav i Ålborg (DGL s 653)
- 1483-97** påbud att flytta marknaden från Nibe till Ålborg (GDK II, Ålborg 7)
- 1484** nämns Nibe med egen sockenpräst (DV nr 101)
- 1518** bekräftelse på sillhandelsrättigheter (DGK II, Nibe 1)
- 1536** köpstad, vid Københavns recess (SGDL 4 s 160)
- 1545** birkerätt (Klitgaard 1917 s 8)
- 1550** förköpsförbud i Ålborg och Nibe (Dan Kanc Reg 1550 3/3)
- 1587** rättighet till 6 hantverkare i Nibe (Kanc Brevb 1587 22/1)
- 1727** stadsprivilegier (Klitgaard 1917 s 167)

Nibe kan uppfattas som ett urbant gränsfall, med vag stadskaraktär under perioden före och kort efter reformationen.

Litt: Klitgaard 1917, Christensen 1977

NYBORG

Patrimonium 1284 och troligen 1231. Det kungliga godset Hjulby (5 km NV om staden) omtalas som patrimonium 1231 (KVJ s 13). Kungabrev utfärdade från Hjulby 1180 och 1183 (DD 1:3 nr 89, 111).

1193 dateringsort för kungabrev (DD 1:3 nr 189)

senast

(1202-41) privilegier givna av kung Valdemar, enligt privilegium 1292 (DD 2:4 nr 83)

1231 nämns Nyborg med tillägor (KVJ s 14)

1256 nämns kyrka och kyrkogård (APL s 25)

1284 omtalas kungligt patrimonium i "uilla" Nyborg med borgen sammastädes (DD 2:3 nr 95)

1292 bekräftas privilegier (DD 2:4 nr 83). Privilegierna bekräftas och utvidgas 1299, 1313 och 1320 (DD 2:5 nr 29-30, 2:7 nr 7 och 2:8 nr 263)

1296-97 nämns "Alberti Nigenborch" (ÄSS IV:428)

1348 nämns borgen Nyborg med tillhörande stad (DD 3:3 nr 40-41)

Stadsbebyggelsen i Nyborg har troligen flyttats från en plats till en annan under medeltiden. Inom det äldre stadsområdet ("Helletoften") har påträffats mynt från perioden 1202-1332 (Møntsamlingen FP 1919, 3647, 4011), medan enstaka senmedeltida bebyggelserester har påträffats i den yngre stadsdelen (enl brev från Nyborg museum).

Litt: Hahn-Thomsen 1966

NYKØBING FALSTER

Grannsocknen Idestrup (6 km SÖ om staden) med Falsters största landsbygdskyrka, en romansk tegelkyrka med paralleller i Sakskøbings kyrka. Idestrup kan ha varit den tidigare köpingeorten, i förhållande till Nyköping. Konunglevet S Kirkeby (7 km Ö om staden) omtalas 1231 (KVJ s 27).

o 1240 omtalas i den sk köpstadslistan (KVJ s 83)

1254-56 nämns 4 män med tillnamnet "de Nicopinge" i Rostock (ÄRS s 48)

1267 dateringsort för kungabrev (DD 2:2 nr 78, jfr 80)

1289 brändes av norsk flotta (Annales Lundenses, DMA)

1315 (?) nämns borgares ("ciuium") sigill (DD 2:7 nr 305). Osäkert om uppgiften avser Nyköping på Falster

1348 inlöstes halva Nyköping slott, med bl a staden Nyköping (DD 3:3 nr 108)

1361 rådmän och borgare (DD 3:6 nr 6)

Litt: Nørregård 1977

NYKØBING MORS

(1268) testamentsgåva till 14 hospital i Jylland (DD 2:2 nr 122-3). Vid slutet av medeltiden fanns det spetälskehospital i minst 13 av de städer som existerade före 1350 (de Saint-Aubain 1973). Ett av dessa hospital låg i Nyköping och är för övrigt indirekt känt från 1370 (Bugge Vegger 1984 s 51)

1299 omtalas som torgby ("uilla forensis", DD 2:5 nr 50)

1396 kungligt rättarting i Nykøbing (Rep I:4048)

1419 borgmästare (Due Dipl 23)

Några mindre arkeologiska undersökningar har givit sannolik bebyggelse från 1200-talet och säker bebyggelse från 1300-talet.

Litt: Christensen 1902, Bugge Vegger 1984

NYKØBING SJÆLLAND (ODSHERRED)

Äldre köpingeort i förhållande till Nykøbing kan ha varit Rørvig eller Isøre i Rørvig socken (5 resp 8 km NÖ om staden). Enligt Saxo hölls kungaval i Isøre 1074 och 1103. I samband med händelser omkr 1160 och 1170 nämner Saxo också Isøre hamn (Saxo 317.4, 340.27, 427.22, 480.35).

o 1240 nämns *inte* i den sk köpstadslistan (KVS s 83)

1283 kyrkomöte (Annales Nestvedienses minores, DMA)

1321-23 egen socken (RJ s 161)

1349 omtalas en man från Nykøbing i samband med en pantsättning av gods i Odsherred (DD 3:3 nr 122)

efter o 1370 nämns som torgby ("villa forensis") med olika avgifter (RJ s 53)

1413 byman (REp I:5245)

1443 privilegier (DGK III; Nykøbing Sjælland 1)

Trots de få och sena urbaniseringskriterierna är staden sannolikt från mitten av 1200-talet. Staden omtalas inte i köpstadslistan omkr 1240, men sex mynt från perioden 1250-59 och tio mynt från perioden 1259-86, vilka påträffats i stadskyrkan (Møntsamlingen FP 2519), antyder att den senromanska stadskyrkan är uppförd vid mitten av 1200-talet. Och eftersom staden karakteriseras av sluten enhet bör kyrkobygget även ange själva urbaniseringen.

NYSTED

1286 grundades franciskankonvent (Gallén 1959)

1409 infördes den årliga byskatten mot tidigare skatt och arbete vid Ålholms slott (DGK III, Nysted 1)

Uppgiften 1409 brukar anses som grundläggningen av staden, men sannolikt är det endast frågan om en förändring av borgarnas plikter. Stadskyrkan i tegel har stilistiskt daterats till omkr 1300, men fynd av en "romansk" grav tyder på en äldre kyrka.

Litt: Løkkegaard Poulsen 1980

NÆSTVED (STORE NÆSTVED)

Stad tillhörande Næstved Skt Pederskloster (Skovkloster)

1135 grundades Næstved Skt Peders kloster, till vilket skänktes bl a 1 1/4 bol i Store Næstved (DD 1:2 nr 64). Bolbeteckningen tyder på att orten fortfarande var en landsby.

1140 förlänade kungen torget, torgrättigheterna och alla andra kungliga rättigheter med midsommargälden i Næstved till klostret (DD 1:2 nr 78). Förläningen bekräftades 1209 (DD 1:4 nr 160)

o 1240 grundades franciskankonvent (Gallén 1959)

o 1240 omtalas i den sk köpstadslistan (KVJ s 83)

Vid de senaste årens arkeologiska undersökningar har senvikingtida och tidigmedel-

tida bebyggelse påträffats, men det är osäkert hur denna ska tolkas i förhållande till staden. Det kan röra sig om en landsby, som urbaniserades först 1135-40 (utifrån indicier i de skriftliga källorna).

Litt: Nielsen 1925, 1930, Helms 1940, Andersen 1980

ODENSE

Konunglev 1231 (KVJ s 27)

- 988 nämns biskopsstolen i Odense (DD 1:1 nr 343)
- o 1040 myntort (Becker 1981 s 155). Därefter myntning under stor del av 1000-talet (Hauberg s 211 f)
- o 1070 omtalas som "civitas ... magna" på Fyn (Adam Lib IV Cap IV)
- 1137-46 midsommargäld ("æstiulis census") DD 1:2 nr 71). Midsommargälden omtalas även i bekräftande privilegiebrev 1180 (DD 1:3 nr 89)

Uppgifterna om Odense stämmer väl med de arkeologiska källorna. På Nonnebakken har påträffats en senvikingatida borg, möjligen av "trelleborg"-typ och från det centrala stadsområdet har bebyggelse dendrokronologiskt daterats till 1113-1119.

Litt: Christensen 1980, Thrane m fl 1982

PRÆSTØ

Præstø fjord är sannolikt identisk med "Hvidanger", som omtalas 1278 då de vendiska städerna fick privilegium för marknader vid "Hvidanger" på Sjælland (DD 2:2 nr 332, jfr annan tolkning Nielsen 1883-84). Marknadsområdet är troligen halvön Feddet (jfr begreppet "fit") mitt emot Præstø. Feddet omtalas som kungligt, troligen patrimoniumgods 1231 (KVJ s 20) och i området nämns 1345 Fiskerhoved och Fiskerø (DD 3:3 nr 203).

- 1321 dateringsort för kungabrev (DD 2:8 nr 344)
- 1353 skiftades Præstø från Næstved Skovkloster till kronan (DD 3:4 nr 68)
- 1389 dödades Stralsundborgare i Præstø (SLM 1:831)
- 1403 erhöll samma privilegier som Roskilde. Kan vara ett grundläggningsprivilegium (DGK III, Præstø 1)
- 1406 byting (ÆDA III s 370)
- 1435 borgare (Rep II:267)

Eftersom det saknas arkeologiska uppgifter från Præstø är det svårt att avgöra innebörden av uppgiften 1389. Därför räknas privilegiet 1403 som äldsta urbaniseringskriterium.

Litt: Nielsen 1899

RANDERS

Konunglev 1231 (KVJ s 26)

- 1080-1086 myntort (Bendixen 1976 s 27), även myntning 1095-1103 (Hauberg 1900 s 230) och 1146-57 (Hauberg 1906 s 350, 355)
- 1170 nämns "konungs herbergis" i Randers (Snorre, Magnus Erlingssons saga, kap 29)
- 1231 gav Randers 25 mark silver i avkastning och 20 mark silver i ledungsavlösning (KVJ s 4)
- 1236 grundades franciskankonvent (Gallén 1959)

- o 1240 gav Randers 160 mark i avkastning (KVJ s 53)
- 1263 spetälskehus (DD 2:1 nr 381)

De första urbaniseringskriterierna från slutet av 1000-talet stämmer med det äldsta tidigmedeltida lösfyndsmaterialet från Randers.

Litt: von Spreckelsen 1952, Stürup 1977, Vellev 1977, Marstrand 1984

RIBE

Problemen kring förhållandena mellan det vikingatida och medeltida Ribe gör det svårt att avgöra vilka skriftliga uppgifter som avser den medeltida staden. Det äldre skriftliga källmaterialet är samlat och utgivet av Skovgaard-Petersen 1981. Vid Dankirke (5 km SV om staden) omfattande järnåldersbebyggelse, med bl a frisiska mynt (Thorvildsen 1972).

- 854-857 upplät den danske kungen Hårik en plats för en kyrka till Ansgar i handelsplatsen Ribe "In alio quoque vico regni sui Ripa vocato" (Skovgaard-Petersen s 39)
- 948 nämns Ribebiskopen Liopdag (DD 1:1 nr 319)
- 965 nämns biskopsstolen i Ribe (DD 1:1 nr 330)
- 988 nämns biskopsstolen i Ribe (DD 1:1 nr 343)
- o 1020 myntort (Becker 1981 s 120). Myntning belagd under perioderna 1020-42, 1047-74, 1103-34 (Haugberg 1900 s 198 f)
- o 1070 omtalas som en "civitas" med sjöförbindelser till Friesland, England och Sachsen (Adam lib IV cap 1)

tidigast

- 1145 nämns förutom domkyrkan två andra kyrkor i Ribe (Ribe Bispekrønike s 28, jfr DD 1:2 nr 87)
- 1146-57 omtalas kungliga rättigheter ("iuris regii") vilka bland stadsbefolkningen ("urbani") kallas skatt och kvarsäte (DD 1:2 nr 98). Uppgifterna även omtalade 1193 och 1196 (DD 1:3 nr 191, 215)
- 1202-14 tullfrihet för Ribes borgare (DD 1:4 nr 54)

De omfattande arkeologiska provundersökningarna i Ribe har som äldst givit en 1100-talsbebyggelse samt en isolerad 700-talsbebyggelse. Exakt var det vikingatida Ribe ska sökas är osäkert. Antingen är de vikingatida kulturlagren bortschaktade eller också låg det vikingatida Ribe utanför det medeltida stadsområdet (jfr Stummann Hansen 1982)

Litt: Bencard 1972, Nielsen 1980b, Jensen m fl 1983

RINGKØBING

Avstyckat från Rindum, 2 km Ö om staden. Enligt Snorre besegrade Olav den helige sjökonungar i Søndervig 1014 (Snorre, Olav den heliges saga kap 10). Søndervig 9 km NV om staden. Harsyssels prostgård i Holmsland 5 km NV om staden (Dahlerup 1968 s 120 f).

- 1234-1252 nämns *inte* bland de "oppida" som betalade plogskatt i Varde- och Harsyssel 1234, 1237 och 1252 (DD 1:6 nr 182, 240, 2:1 nr 60)
- o 1325 egen socken (RO s 11)
- 1355 omtalas (DD 3:4 nr 403)
- 1368 nämns hamnen vid "uillam" Ringkøbing (DD 3:8 nr 187)
- 1440 borgmästare och bymän (HD 28)

1443 stadfästes privilegier från "kung Valdemar" (DGK II, Ringkøbing 1)

Trots de få och sena urbaniseringskriterierna är det möjligt att staden ska dateras till senast omkr 1300. En granitsockel på den gotiska stadskyrkan tyder på en äldre granitkyrka. En arkeologisk undersökning har givit bebyggelse från omkr 1300.

Litt: Lindberg Nielsen 1943, Andersen 1977

RINGSTED

Konunglev, senare stad under Ringsted kloster.

o 1020 myntort under kort period (Becker 1981 s 120)

1080-86 myntort, liksom under perioden 1086-1103 (Hauberg 1900 s 227, 229, 230)

1135 förlänade kungen 10 mark av midsommargälden till Ringsted kloster (DD 1:2 nr 65), förläningen till klostret bekräftades och utvidgades 1148 och 1164 (DD 1:2 nr 101, 156)

1231 nämns att Søborg upprättats som konunglev istället för Ringsted, vilket bör ha skett senast 1164 (KVJ s 27)

o 1240 omtalas i den sk köpstadslistan (KVJ s 83)

1261 spetälskehospital (DD 2:1 nr 332)

Staden känd som tillfällig myntort redan omkr 1020, men först med myntningen 1080-1103 är myntningen tydligare som urbaniseringskriterium. En stadsetablering vid denna tid kan stämma med uppförandet av stenkyrkan Vor Frue 1074-88.

RONNEBY

Konunglev 1231 (KVJ s 29)

1231 omtalas som konunglev (KVJ s 29)

1292 nämns borgare ("cives in Rottenbu", ÄSS VI:89)

1382 borgare ("civem", SLM 1:690)

1387 förnyas privilegierna, som förstörts i en brand (DGK IV, Ronneby 1)

Urbaniseringskriterierna stämmer med en arkeologiskt påvisad bebyggelse från omkr 1300, men den romanska stadskyrkan med sekundära romanska korsarmar kan stilistiskt dateras till 1100-talets slut – 1200-talet.

Litt: Stenholm 1985

ROSKILDE

Konunglev 1231 (KVJ s 27)

o 986 begravdes Harald Blåtand i Roskilde (Adam lib II cap XXVIII)

o 1020 myntort (Becker 1981 s 120). Därefter kontinuerlig utmyntning (Hauberg 1900 s 193 f)

1022 omtalas en Roskildebiskop för första gången (DD 1:1 nr 411)

o 1070 omtalas som "civitas ... maxima" på Sjælland och som danernas "sedes regia" (Adam lib IV cap V)

1147-49 befästes staden (Saxo 377.30)

1211-14 hospital (DD 1:5 nr 7)

1231 myntort (KVJ s 20)

Urbaniseringskriterierna från 1000-talet stämmer väl med den arkeologiska bilden av staden. Redan omkr 1075 tycks det medeltida stadsområdet ha varit fullt utbyggt.

Litt: Fang 1945, Nielsen-Schiørring 1979, Nielsen 1980a

RUDKØBING

Sannolikt avstyckat från Skrøbelev (3 km SÖ om staden), omtalat som konunglev 1231 (KVJ s 119)

- (1254-57) privilegier, enligt privilegium 1296 (DD 2:4 nr 198)
1287 förbud för främmande köpmän att förorätta Rudkøbings borgare på Langeland (DD 2:3 nr 267). Förbudet och privilegier stadfästa 1296 och 1355 (DD 2:4 nr 198, 3:4 nr 220)
1345 nämns att bymän från Langeland blivit plundrade i Gollwitz hamn (DD 3:2 nr 174)
1460 borgmästare (Rep II:1180)

Urbaniseringskriterierna stämmer väl med den romanska stadskyrkan i tegel.

Litt: Kiilsgaard 1949

RYE

Stad tillhörande Ømkloster. Klostret grundat 1165.

- 1405 nämns som vallfartsort (Marmora Dan II s 120)
1408 omtalas att invånarna betalar jordskyld till Ømkloster (ÆDA I s 257)
1442 kungabrev på att all kunglig rätt i Rye birk tillfaller Ømkloster (ÆDA s 257)
1445 kunglig stadfästelse på Ømklosters tullfrihet och rätt till birketing i Rye (ÆDA I s 257)
1486 nämns Ømklosters marknad i Rye (DGK II Århus 11)
1492 byman i Rye (Rep II:7084)
1527 förbud för utländska köpmän att besöka bl a marknaden i Rye (Fr I Reg 1527 23/8)
1534 deltog Rye i jylländskt köpstadsmöte i Rye (Trap VIII:2 s 605)
1536 köpstad vid Københavns recess (SGDL 4 s 160)
1560 sammanslagen med flera landssocknar till ett större birk (Kanc Brevb 1560 7/10)

Rye får betraktas som ett urbant gränsfall med vag stadskaraktär unde senare delen av 1400-talet och början av 1500-talet.

RØDBY

- o 1230 nämns som kungligt gods, troligen patrimonium (KVJ s 49)
1360 pantsattes bl a Rødby av kronan (DD 3:5 nr 286)
1454 vissa handelsprivilegier som andra köpstäder på Lolland (DGK III, Rødby 1), privilegierna förnyades 1506 (DGK III Rødby 2)
1471 nämns tull i Rødby (DGK III, Slagelse 11)
1488 omtalas en man med tillnamnet "Kremere" i Rødby (Rep II:6233)
1528 stadfästes Rødby borgares handelsprivilegier (Fr I Reg 1528 3/1)
1536 köpstad vid Københavns recess (SGDL 4 s 160)

- 1551** borgare (Kanc Brevb 1551 24/6)
- 1555** fri oxexport för borgarna i Rødby (Kanc Brevb 1555 27/4)
- 1557** definieras ortens status. Bönder i Rødby betalar landgille, köpmän betalar borgerlig skatt (Kanc Brevb 1557 25/8)
- 1582** skildes från häradstinget (Kanc Brevb 1582 19/6)
- 1682** fulla stadsprivilegier (Haugner 1928 s 14)

Rødby bör tolkas som en stad utan egen stadsbebyggelse, ledd av en byfogde eller en tullare.

Litt: Haugner 1928

RØNNE

Stad under kronan, från 1327 under ärkebiskopen.

- 1277** omtalas (DD 2:2 nr 309)
- (1327)** nämns Rønne stad och härad på Bornholm, enligt Hvitfeldt (DD 2:9 nr 448)
- 1330 (?)** stiftades ett S:ta Maria gille av skeppare från Greifswald, uppgiften avser möjligen Rønne (HU 2:493)
- (1345)** nämns att ärkebiskopen uppbar midsommargäld på Bornholm. Uppgiften kan bl a avse Rønne, som 1327 såldes till ärkebiskopen (DD 3:2 nr 132)
- 1371** nämns Stralsundborgare med tillnamnet "de Rønne" (SLM 1:482)
- 1378** privilegier för köpmän från Greifswald i "villa nostra" Rønne (HU 4 nr 648) bekräftade 1380 (HU 4 nr 684) och 1412 (Sv Dipl II:1634)
- senast 1497** omtalas som köpstad, i Jens Brostrups statuter, som stadfästes 1499 (LÄU 5:431)
- 1500** borgmästare och byfogde (Zahrtman 1927 s 24)

De första urbaniseringskriterierna kan stämma med stadskyrkans äldsta delar, som stilistiskt har daterats till senromansk tid.

Litt: Zahrtman 1927

SAKSKØBING

Bildat av det kungliga patrimoniumgodset Saxtorp, omtalat omkr 1230 (KVJ s 49)

SAKSKØBING

Bildat av det kungliga patrimoniumgodset Saxtorp, omtalat omkr 1230 (KVJ s 49)

senast

- (1202-41)** privilegier givna av kung Valdemar, enligt privilegier 1337 (DD 2:12 nr 33), vilka tycks vara formulerade efter privilegier 1320 (DD 2:8 nr 238)
- o 1230** nämns "Saxthorp" i den sk Lollandslistan (KVJ s 49), uppgiften bör motsvara den ännu icke urbaniserade orten
- o 1240** omtalas "Saxakoppingh" i den sk köpstadslistan (KVJ s 83)
- 1263-64** nämns änka efter "domini Thiderici de Sascopia" i Rostock (ÄRS s 117)
- 1306** påbud för kungens män, som driver handel i Sakskøbing att betala kungliga avgifter, vilket gäller även myntmästare (DD 2:6 nr 31)
- 1320** stadfästes äldre privilegier (DD 2:8 nr 238). Privilegierna bekräftas 1337 (DD 2:12 nr 33)

- 1328** fullmakt för myntslagning (DD 2:10 nr 74)
1335 nämns "Paulus de Saskoping" (ZSS nr 1153)
1423 borgmästare, rådmän och årlig skatt (GD 2:II nr 216)

En urbanisering o 1230 - o 1240 stämmer väl med den romanska stadskyrkan i tegel.

SIMRISHAMN

- 1123** höll Sigurd Jorsalafar husting vid "Svimarós" (Snorre, Magnussönernas saga kap 24)
1161 donerade kungen S:t Nikolaus kyrka i Simrishamn till Tommarps kloster (DD 1:2 nr 143) enligt vidimering 1430. Brevets äkthet är omtvistat.
1328-30 nämns gods i Simrishamn, tillhörande borgare i Stralsund (SLM 1:399)
1329 borgare ("civi de Somershavene") (ZSS nr 843)
1361 nämns Simrishamn tillsammans med 3 andra skånestäder som tillägor till Lindholmens slott (DD 3:6 nr 80)
1367 nämns gods från Stralsund i Simrishamn (DD 3:8 nr 5)
1408 bormästare och råd (RAH 1256-1430 V:510)

Inom stadsområdet har påträffats spår av senvikingatida bebyggelse samt ett stort område med sk lerbottnar (knutna till sillfisket) från 1100 - 1200-talet. För övrigt finns det få spår av medeltida stadsbebyggelse. Torgets äldsta stenläggning är myntdaterad till början av 1300-talet, medan stadskyrkan är stilistiskt daterad till 1200-talet. Staden kan möjligen dateras till 1200-talet, trots de yngre skriftliga urbaniseringskriterierna.

Litt: Jacobsson 1982a

SKAGEN (NY SKAGEN)

- 1138-54** skriver den arabiske geografen Idrisi att "Wandilasqada" är en väl bebyggd hamn med förbindelser till Norge (Birkeland 1954 s 73)
1284 ödelades av norsk flotta (Annales Essenbecenses, DMA)
1299 nämns tillsammans med Hjerring och Nykøbing Mors i en uppgörelse mellan kung och ärkebiskop (DD 2:5 nr 50)
1327 nämns hamnen i samband med frakter från Torun till England (DD 2:9 nr 447)
1342 plundrades gods tillhörande en Lübeckborgare i Skagen (DD 3:1 nr 277)
1355 vittnesmål om fiske och bebyggelse på Skagen av män mellan 40 och 100 år gamla. Enligt vittnesmålet bebyggdes kungens förstrand för få år sedan (DD 3:4 nr 230-1)
1408 kvitterar Rostock och Wismar Ålborg stad för vrakgods från Skagen (HU 5:837)
1408 nämns Lübeckgods som bärgats "uppe deme Schagen" (Rep I:4974)
1413 erhöll samma privilegier som andra köpstäder i riket (DGK II, Skagen 1)
1460 borgmästare (Rep II:1183)

Dateringen av staden är svår. Privilegiet 1413 brukar uppfattas som grundläggningsprivilegium, men uppgifterna från och med 1284 tyder på någon form av tätort. Möjligen rör det sig om ett stort fiskeläge, som först 1413 fick stadsstatus, kanske som en något yngre parallell till Skånemarknaderna och städerna Skanör och Falsterbo.

Litt: Klitgaard 1928

SKANÖR

Konuunglev 1231 (KVJ s 28). Begreppet "Skanör" har stått för dels halvön där Skånemarknaderna var lokaliserade, dels själva orten Skanör som med tiden blev en stad. Ibland är det svårt att avgöra om uppgifterna avser marknadsområdet eller orten och därför är det svårt att klart avgränsa urbaniseringskriterierna.

1100-talet

sista 3:del nämns att en man "Vblith" dödades på marknaderna ("in nundinis") (Necrologium Lundense s 94)

1202-23 nämns kyrkor, torg eller marknad samt bodskatt i Skanör (DD 1:4 nr 69). Uppgiften bör avse skånemarknaderna och inte orten Skanör. Därför räknas inte notisen som ett urbaniseringskriterium trots de klara uppgifterna.

1231 nämns som konunglev (KVJ s 28) kan avse både orten och området

1257 nämns kungens landbor i Skanör (APL s 27) uppgiften bör avse orten

1296 tillstånd för dominikanerna i Lund att uppbära allmosor i Malmö, Skanör och Falsterbo (DD 2:4 nr 219). Osäkert vad uppgifterna avser

1317 nämns "Travestræde" för första gången (DD 2:7 nr 429) gatan förekommer flera gånger senare och tycks ha legat utanför marknadsområdet (jfr 1387)

1318 brandskattade en svensk här Helsingborg, Lund, Malmö och Skanör (Erikskrönikan 4350). Uppgiften avser troligen staden Skanör, då härtåget tycks ha ägt rum efter marknadstiden. Slaget vid Mjölkalånga vid Mikaeli (29/9), därefter härjningar i Skåne och tillbaka i Sverige vid Allhelgona (1/11) (Skånemarknaderna 15/8 - 9/10)

1387 byfogde, borgmästare och bymän intygar donation av bod i Travestræde i Skanör (Rep I:3607)

1300-talets

sista 3:del donerade en borgmästare och hans hustru en skomakarebod i norra delen av Skanör till domkapitlet i Lund (LDG 252-53)

1401 köpstad (Sv Dipl I:122)

1410 stadfästes privilegier givna av tidigare kungar (DGK IV, Skanör 1)

Trots de svåravgränsade urbaniseringskriterierna bör staden ha tillkommit senast omkr 1300, vilket antyds av uppgifterna 1317-1318 och av ett stadssigill stilistiskt daterat till omkr 1300 ("Secretum ville Schanør", Grandjean 1937, Skanör 1). De omfattande arkeologiska undersökningarna har visat att orten Skanör kan spåras med bebyggelse från tidigmedeltid (troligen 1100-talet) och att en mer omfattande marknadsbebyggelse tillkom under 1200-talet. Stadskyrkans äldsta delar är romanska, men byggnaden förlängdes åt väster omkr 1300, vilket skulle kunna markera stadstillblivelsen.

Litt: Schäfer 1927, Ersgård 1985

SKIBBY

Konuunglev 1231 (KVJ s 27)

1231 omtalas som konunglev (KVJ s 27)

o 1240 nämns i den sk köpstadslistan (KVJ s 83) och i den sk intäktslistan (KVJ s 53)

Orten saknar för övrigt urbaniseringskriterier. Den stora romanska kyrkan är i gotisk tid välvd i två skepp.

SKIVE

Konunglev 1231 (KVJ s 26), delvis patrimonium 1327. I Skive socken den försvunna byn Købing (Rep II:2614)

- 1231 var Skivegård med tillägor värd 40 mark guld och gav 20 mark silver i avkastning (KVJ s 2)
- (1268) testamentsgåva till 14 hospital i Jylland (DD 2:2 nr 122-3). Vid slutet av medeltiden fanns det hospital i minst 13 av de städer som existerade före 1350 (de Saint-Aubain 1973). Ytterligare ett hospital har legat i Skive. Det omtalas endast 1542, men vid undersökning av det sannolika kapellet påträffades ett mynt från mitten av 1200-talet (Lefèvre 1976 s 19).
- 1304 nämns en Skt Peders kyrka i Skive (DD 2:5 nr 309). Uppgiften avser troligen en andra kyrka i staden förutom den bevarade Vor Frue
- 1326 stadfästes privilegierna (DD 2:9 nr 299)
- 1327 tilldömdes 1/3 av Skive och Skive å som patrimonium till Erik Valdermarsson (DD 2:9 nr 421)
- 1329 nämns "Skiveby", enligt översättning av Hvitfeldt (DD 2:10 nr 166)
- 1468 byting (Rep II:2527)

Enstaka arkeologiska undersökningar utanför det egentliga stadsområdet har givit fynd från högmedeltiden (omkr 1250 – omkr 1400, enligt brev från museet). Stadens ålder är relativt osäker, men en datering till 1200-talets mitt är inte osannolik med tanke på indiciet 1268 och på att den bevarade Vor Frue är en romansk granitkvaderkyrka.

Litt: Thiesen 1926

SKÆLSKØR

Patrimonium 1231 och 1327 (KVJ s 18, DD 2:9 nr 421). Troligen avstyckat från Boeslunde socken, med kungligt troligen patrimoniumgods i flera byar 1231 (KVJ s 18). Enligt Saxo stod 1158 ett slag mellan danskar och vender vid Boeslunde, 5 km N om staden (Saxo 413, 40 f). I Skælskør landssocken Agersø och Omø, vilka omtalas som kungliga 1231 (KVJ s 21).

- 1231 var Skælskør värd 16 mark silver (KVJ s 18)
- o 1240 omtalas i den sk köpstadslistan (KVJ s 83)
- 1276 nämns "Johannis Scelveshoren" (ZWS 453)
- 1289 brändes av en norsk flotta (Annales Lundenses, DMA)
- 1316 nämns "uillam" Skælskør (DD 2:7 nr 308-9, 345)
- 1327 tilldömdes som patrimonium Erik Valdemarsson (DD 2:9 nr 421)
- 1328 borgare (DD 2:10 nr 85)

Urbaniseringskriterierna stämmer väl med den romanska stadskyrkan och med spår av bebyggelse från o 1250 – o 1350, vilken påträffats vid provundersökningar nära kyrkan (Jansen 1976, not 20)

Litt: La Cour 1932-34

SLAGELSE

Konunglev 1231 (KVJ s 28). 6 km V om staden ringborgen Trelleborg, från omkr 980 (Christiansen 1981)

- o 1030** myntort (Becker 1981 s 154). Därefter myntning under hela 1000-talet (Hauberg 1900 s 195 f)
- 1167 omtalas Slagelse (Saxo 459.31)
- före 1205* utvidgades stadens betesmarker (Vitæ s 415)
- 1231 nämns som konunglev (KVJ s 28)
- o 1240** omtalas i den sk köpstadslistan (KVJ s 83)
- 1261** spetälskehospital (DD 2:1 nr 332)

Enstaka arkeologiska undersökningar har givit en tidigmedeltida bebyggelse (muntliga uppgifter av Niels Engberg). Stadens centrala kyrka byggd i sten 1074-88.
Litt: Arnskov 1931

SLANGERUP

Konunglev 1231 (KVJ s 27)

- 1056 Erik Ejegods födelseort (Saxo 339, 17-19)
- 1103 lät Erik Ejegod föra relikier av e:t Nikolaus till kyrkan i Slangerup (Saxo 339, 17-19)
- 1147 (o1200)* stod ett slag vid landsbyn ("ruralem...villam") Slangerup enligt Saxo (Saxo 376.19). Uppgiften avser förmodligen byn Slangerup vid Ringsted, varför särmarkeringen "ruralem...villam" antyder existensen av staden Slangerup
- 1158-60 nämns en bryte i Slangerup (DD 1:2 nr 130)
- 1100-talets
sista 3:del omtalas Slangerups nunnekloster (LDG s 90)
- 1231 nämns som konunglev (KVJ s 27)
- o 1240** omtalas i den sk köpstadslistan (KVJ s 83)
- 1252** borgare ("civium") (DD 2:1 nr 75)
- 1268** rådmän (DD 2:2 nr 112)

Tolkningen av Saxos uppgift 1147 är osäker, men kan stödjas av provundersökningar, som visar en omfattande tidigmedeltida bebyggelse (muntliga uppgifter av Niels Engberg och Bi Skaarup). Sannolikt har staden tillkommit vid mitten eller senare delen av 1100-talet.

Litt: Sundbo 1931

SLESVIG (HEDEBY)

Konunglev 1231 (KVJ s 27). Förhållandet mellan den vikingatida tätorten Hedeby (2 km S om staden) och staden Slesvig är svårt att klarlägga, särskilt som båda orterna gick under dubbelnamnet Hedeby-Slesvig. Följande uppgifter är de urbaniseringskriterier som troligen hör till den yngre medeltida staden.

- o 1030** myntort (Becker 1981 s 154). Därefter myntning till omkr 1075 (Hauberg 1900 s 198 f)
- o 1070** omtalas som "civitas" och som en hamn med sjöförbindelser till "Slaverlandet", Sverige, "Semland" och Grekland (Adam lib IV cap 1)
- (1095-1103)** omtalas en skatt ("petitio") i yngre privilegier (DD 1:2 nr 95)
- 1146-57** privilegier (DD 1:2 nr 95)

Dessa urbaniseringskriterier kan stämma med resultaten från de senaste årens

arkeologiska undersökningar. Reglerad stadsbebyggelse kan dendrokronologiskt dateras till 1070-80-talet, men spår av äldre bebyggelse finns.

Litt: Sach 1875, Vogel 1983

STEGE (STEGEBORG)

Patrimonium 1353 (DD 3:4 nr 62). I grannsocknen Keldbymagle (4 km Ö om staden), förvärvade kungamakten egendomar 1177-78 (DD 1:3 nr 67). Stege Nor kallas av Saxo Keldby Nor i samband med ett planerat vendiskt plundringståg mot Møn på 1170-talet (Saxo 492, 27).

- (1202-41) betesrättigheter givna av Valdemar II, enligt privilegier 1268 (DD 2:2 nr 102)
- 1247 erövrades Stegeborg (Albert av Stades krönika, *Monumenta Germanicae Historica Scriptorum* XVI s 371)
- 1266 omtalas sockenpräst i Garz och Stege (DD 2:2 nr 42)
- 1268 stadfästes betesrättigheter för bymännen ("uillanis nostris") i Stege (DD 2:2 nr 102)
- 1270-77 nämns "Hemse Stekeborch" (ÄSS I:75)
- 1280 nämns "Bo Friso de Stekeburg" (ZWS 863)
- 1303 nämns som "Stikeby" (DD 2:5 nr 269)
- 1326 troskapsed av staden Stege till två tyska furstar (DD 2:9 nr 278)
- 1332-35 nämns bymän ("oppidanis") från Stege på Skånemarknaderna (DD 2:10 nr 413)
- 1353 kungligt patrimonium (DD 3:4 nr 62)

De indirekta urbaniseringskriterierna från 1200-talets första hälft överensstämmer med stadens romanska tegelkyrka. Undersökningar av borgen Stegeborg har givit dendrokronologiska dateringar till 1267 och 1307-12 (Ojelsen 1978, 1980).

Litt: Bojsen 1904

STIGS BJÆRGBY

Konunglev 1231 (KVJ s 27)

- 1231 nämns som konunglev (KVJ s 27)
- o 1240 omtalas i den sk köpstadslistan (KVJ s 83)

Orten saknar för övrigt urbaniseringskriterier.

STORE HEDDINGE

Konunglev 1231 (KVJ s 28)

- 1231 omtalas som konunglev (KVJ s 28)
- o 1240 nämns i den sk köpstadslistan (KVJ s 83)
- 1256 stadga för Knutsgille och Olofsgille (DGL s 44, 54)
- 1357 byman ("uillanus") (DD 3:5 nr 47)
- 1399 präst och bymän ("villani") (Rep I:4282)
- 1415 borgmästare (Rep I:1415)

Stadskyrkan har stilistiskt daterats till omkr 1200, medan en undersökning vid torget har givit tre bebyggelselager med äldre svartgods (östersjökeramik). Det yngsta lagret har myntdaterats till 1200-1260. Staden kan möjligen vara äldre än de äldsta skriftliga urbaniseringskriterierna.

Litt: Hedeager m fl 1982

STUBBEKØBING

- (o 1240) i den sk köpstadslistan omtalas efter Sakskebøing det oidentifierade "Høghakiøping" (KVJ s 83). Detta namn är troligen en äldre beteckning för Stubbekøbing (jfr Ulsig-Kjær Sørensen 1981 s 1)
- 1278-88 nämns "Alberto de Stubbekøpinghe" (ÄSS II:280)
- 1282 omtalas fogde från Stubbekøbing i Wismar (ZWS 1065)
- 1289 brändes av en norsk flotta (Annales Lundenses, DMA)
- 1314 nämns "Ovelino de Stubbekøping" (ZSS 275)
- 1348 inlöstes halva Nykøbing slott med bl a Stubbekøbing (DD 3:3 nr 108)
- 1351 nämns "Johannem Stubbekøpinge" (SLM 1:168)
- 1354 bekräftades privilegier, som staden innehaft i 100 år och mer (DD 3:4 nr 114)
- 1367 omtalas råd (DD 3:8 nr 44)

Trots något oklara och sena urbaniseringskriterier bör stadens tillkomst sättas till 1200-talets första hälft. Förutom den troliga uppgiften från 1240 antyds detta av stadens romanska treskeppiga kyrka, uppförd i kritsten och i två etapper ombyggd i romansk och senromansk tid med tegelkor.

Litt: Liisberg 1912

SVANEKE

Stad tillhörande ärkebiskopen (?)

- 1379 omtalas "Arnoldi Svanekens" gård i Stralsund (SLM 4:196)
- 1410 omtalas i räkenskaper i Königsberg (Sv Dipl II:1370)
- 1491 pantsattes rättigheter i "Swanicke by" vilka gav 2 tunnor smör i landgille (LÄU 5:180)
- före 1497 omtalas *inte* som köpstad i Jens Brostrups statuter som stadfästes 1499 (LÄU 5:431)
- 1543 nämns borgmästare och byfogdar från Bornholms städer, bl a Svaneke (ABH nr 114)
- 1555 bekräftas äldre privilegier (Kanc Brevb 1555 12/11)
- 1569 omtalas som köpstad med kapell (LSL II s 523)

Gränsen mellan fiskeläge och stad är svår att dra, men den negativa uppgiften 1499 tyder på att staden etablerades först i början av 1500-talet.

Litt: Lind 1955

SVAVSTED

Stad tillhörande biskopen i Slesvig.

- 1318 dateringsort för brev från Slesvigbiskopen (DD 2:8 nr 69)
- 1322 nämns huset Svavsted (DD 2:8 nr 457)
- 1358 nämns Slesvigbiskopens invånare och svenner i Svavsted (DD 3:5 nr 106)
- 1387-1412 privilegium givit av drottning Margareta på "köpingen" ("auff das fleck") Svavsted (ÆDA V s 469, saknas i GDK) troligen efter 1406 då borgen pantsattes till drottning Margareta (DF nr 124). Efter olika innehavare inlöstes borgen 1430.
- 1406 stad ("der stad") (DF nr 124)

- 1436** omtalas som "oppidum" och "civitas". Bymännen ("oppidani") erlade bl a "rokpenninghe" för varje hus vid Valborgsmäss (SRD VII s 456-457)
- 1437** omtalas "oppidi" Svavsteds kyrka (Rep I:6861)
- 1443** används stadssigill ("Sigillum civium Swavestath", Grandjean 1953, Svavsted)

SVENDBORG

Troligen patrimonium 1231 (KVJ s 12, 14, jfr DD 1:6 nr 98). Svendborg är troligen identiskt med "Kyalteburg", som omtalats några gånger i början av 1200-talet på Fyn.

- (1202-41)** privilegier, enligt bekräftelsebrev 1253 (DD 2:1 nr 92)
- 1216** "Kyalteburg" dateringsort för kungabrev (DD 1:5 nr 72)
- 1229** nämns borgen Svendborg som morgongåva (DD 1:6 nr 98)
- 1231** nämns "Kyalteburg" med tillägor (KVJ s 12, 14)
- 1236** grundades franciskankonvent (Gallén 1959)
- o 1240 (?)** omtalas "Kalændæburgh" på Fyn som myntort (KVJ s 53)
- 1253** stadfästes privilegier (DD 2:1 nr 92)

En datering av staden till 1200-talets första hälft eller omkr 1200 stämmer väl med resultaten från de omfattande arkeologiska undersökningarna. En del bebyggelse kan dock stamma från 1100-talets mitt eller senare del. Möjligen är Svendborg identisk med den "urbs" som Knud Prizlavsén lät anlägga på södra Fyn ("australia Fioniæ") och som omtalas på 1170-talet, enligt Saxo (Saxo 491.7). Först historiker som Svaning och Hvidtfeldt på 1500-talet identifierade denna "urbs" med Nyborg (jfr Hahn-Thomsen 1966 s 35).

Litt: Bro-Jørgensen 1959, Jansen 1973, Reinholdt 1979, 1980

SÆBY (MARIESTED)

Stad tillhörande biskopen i Børglum.

- 1462** ansökan om att grunda ett karmeliterkloster, som bekräftas av påven 1475 (APD nr 2662)
- 1466** borgmästare (DGL I s 667)
- 1500** borgare (Rep II:9015)
- 1518** borgmästare (DV nr 191)
- 1524** privilegier (ÆDA III s 49)
- 1526** manas borgarna att vara Børglumbiskopen lydiga (ÆDA III s 56)
- 1528** stadfästes Børglumbiskopens privilegier (Frq I Reg 1528 13/7)

Det äldsta urbaniseringskriteriet stämmer väl med stadskyrkans stilistiska datering till 1450-60-talet.

Litt: Ørberg 1970

SØBORG

Konunglev från senast 1164. Möjligen identisk med ärkebiskop Eskils borg i Ledresø, vilken borg kung Valdemar I intog omkr 1160 (Saxo 436.28)

- 1158-60** nämns en "castellano" på Søborg (DD 1:2 nr 129)
- 1231** omtalas Søborg som konunglev, istället för Ringsted (KVJ s 27)
- o 1240** omtalas i den sk köpstadslistan (KVJ s 83)
- 1338** byman (DD 2:12 nr 110)

1341 nämns borgen Søborg med Holbo, Strø, Lyng, Jørlunde och Skippinge herreder samt alla torgbyar ("villis forensibus", DD 3:1 nr 175)

o 1360 omtalas en halv gård och en bod i Søborg (DD 3:5 nr 423)

Trots ytterst få stadsindicer stämmer det äldsta urbaniseringskriteriet väl med stadens romanska tegelkyrka.

SÖLVESBORG

Grannsocknen Mjällby (6 km Ö om staden) med romansk kyrka med stort romanskt västtorn. Mjällby var möjligen centrum för de kungliga egendomar som före 1231 tillhörde konunglevet på Lister (KVJ s 28)

senast

1286-1319 enligt uppgift 1414 lades egendomar tillhörande Mjällby kyrka med orätt till Sølvesborgs slott ("castro Solvisburgensi") på kung Eriks tid ("tempore Erici regis") (Sv Dipl II :1984). I en översättning 1494 av samma uppgift har "castro" missförståtts som "claustrum" (kloster) (LÄU 5:279)

1343 omtalas Sølvesborgs slott med Blekinge och Lister samt Sølvesöra (DD 3:1 nr 394-5)

1375 nämns "Johannes Zulverbuere" i Stralsund (SLM 4:155)

1405 nämns vallfart till S:t Enevald (Marmora Dan II s 119)

1418 omtalas kyrkan (Sv Dipl III:2453)

1419 pilgrimsfärd till S:t Enevalds källa (Sv Dipl III:2664)

1436 borgare ("in Sulverborg...civis ibidem") (SIM 3:640)

1445 bekräftas privilegier utställda av tidigare kungar (DGK IV, Sølvesborg 1)

1452 brändes av en svensk här (Karlskrönikan 8728)

1481-86 grundades Karmeliterkloster (LÄU 5:7)

Stadens datering är svår. De första säkra urbaniseringskriterierna är från 1400-talets början, men det stora gotiska koret (1300-talet) i stadskyrkan kan ha varit ett äldre stadskapell. Och ett sigill till ett Mariagille "de Silvisby" har stilistiskt daterats till omkr 1325 (Grandjean 1948). I brist på närmare uppgifter kring kapellets ålder och funktion blir dock staden mer försiktig daterad till 1400-talets början.

Litt: Weibull 1945, Kindström 1945, 1962, Anglert 1984

SØNDERBORG

Avstyckat från Ulkebøl socken, med Klinting (4 km Ö om staden) omtalat som konunglev 1231 (KVJ s 27)

1256 dateringsort för brev från Slesvighertigen (DD 2:1 nr 190)

1307 hospital (DD 2:3 nr 72)

1348 sockenpräst (DD 3:3 nr 4)

1461 bekräftelse av privilegier (DGK I, Sønderborg 1)

1487 borgmästare (Rep II:6113)

Litt: Hjelholt 1960

THISTED

Stad tillhörande biskopen i Børglum. Thy sysselting hölls i Thisted. Konunglevet

Sjørring (6km V om staden och konunglevet Hillerslev (7 km N om staden) omtalas 1231 (KVJ s 26).

- 1367 omtalas (Rep I:2837)
- 1454 får biskopen i Børglum birkerätt till Thisted (ÆDA III s 57)
- 1459 byman (Due dipl nr 103)
- 1472 sockenpräst och bymän (Rep II:3093)
- 1484-85 förtullade män från Thisted oxar i Gottorp (Schwetlik 1961 s 99)
- 1485 omtalas män från Thisted *inte* som borgare (DV nr 102)
- 1497 byfogde (Rep II:8345)
- 1507 köpstadsmän (Hald 1924 s 13)
- 1528 stadfästes Børglumbiskopens privilegier (Fr I Reg 1528 13/7)

Litt: Hald 1924

TOMMARP

Konunglev 1231 (KVJ s 28)

- o 1070 myntort (Hauberg 1900 s 221), även myntort 1075-86 (Hauberg 1900 s 226-7)
- 1123 plundrades "ett torp, som heter Tumathorp" av Sigurd Jorsalafar (Snorre, Magnussönernas saga kap 24)
- 1155 omtalas två kyrkor i Tommarp (DD 1:2 nr 116). Det är osäkert om premonstratensklostrets kyrka är inbegripen i uppgiften eller ska räknas som en tredje kyrka.
- 1285 spetälskehospital (DD 2:3 nr 50)
- 1344 omtalas "communitas" och sigill (DD 3:2 nr 46)

De skriftliga urbaniseringskriterierna stämmer väl med den omfattande tidigmedeltida bebyggelse, som påträffats. De daterande föremålen kan hänföras till 1000-talet och början av 1100-talet.

Litt: Thun 1967

TRELLEBORG

Patrimonium 1260 och 1327. Grannsocknarna Kyrkoköpinge (3 km NÖ om staden) och Dalköpinge (4 km Ö om staden). Konunglevet Gylle (5km N om staden) omtalas 1231 (KVJ s 28) och är möjligen identisk med den skånska myntorten "Gori" från omkr 1030 (Andrén 1983 s 67 not 75)

- 1257 borgare ("civium") (APL s 42)
- 1258-60 nämns "Hermannus Niger de Threlleburg" i Rostock (ÄRS s 81)
- o 1260 nämns som en av de två köpstäder kungadottern Sofia fick i hemgift (Erikskrönikan 435-38). Krönikan möjligen skriven på 1320-talet (Rosén 1959)
- 1267 grundades franciskankonvent (Gallén 1959)
- 1316 borgare från Trelleborg i Skanör (DD 2:7 nr 390-391)
- 1327 tilldömdes som patrimonium Erik Valdemarsson (DD 2:9 nr 421)
- 1359 fogde och rådman (DD 3:5 nr 255)

De äldsta urbaniseringskriterierna stämmer väl med stadens romanska tegelkyrka och med de äldsta bebyggelselagren, som påträffats vid arkeologiska undersökningar.

Litt: Lindal 1956, Jacobsson 1982b

TÅRNBORG

Konunglev från omkr 1170 (KVJ s 28). I grannsocknen Vemmelev omfattande kungligt gods, troligen tillhörande patrimoniumgodset 1231 (KVJ s 18), bl a Hulby som troligen hänger samman med hamnen "Hyllesminde" som Saxo nämner i samband med händelser 1167 (Saxo 459.31).

- 1231 nämns att Tårnburg blivit konunglev, som ersättning för Antvorskov (KVJ s 28). Antvorskov johanniterkloster grundades omkr 1170 (Danmarks Kirker V:2 s 609)
- o 1240 omtalas *inte* i den sk köpstadslistan (KVJ s 83)
- 1289 brändes Tårnburg med kyrkan av en norsk flotta (Annales Lundenses, DMA)
- 1316 nämns tull i Tårnburg för borgare från Harderwijk och Deventer (DD 2:7 nr 410)
- 1322 nämns två fogdar (DD 2:8 nr 407)
- 1425 enligt ett vittnesmål 1441 av borgmästare och råd i Korsør fick Korsør stadsprivilegium samtidigt som man bröt ner Tårnburg. Eftersom det är borgerskapet som vittnar måste Tårnburg här avse en stad och inte borgen Tårnburg.

Trots något tveksamma urbaniseringskriterier kan man räkna med en stad i Tårnburg från 1200-talets mitt fram till grundandet av Korsør. Nyligen genomförda provundersökningar sydost om Tårnborgs kyrka har visat en omfattande bebyggelse från omk 1250-1350, vilken "må lede tanken mod en bydannelse" (Stiesdal 1984). I området har dessutom 100-tals mynt påträffats, varav huvudmassan kan dateras till perioden 1252-1439 (Møntsamlingen FP 3777, 3831, 3987, 3988, 3989 och 4134 samt enligt muntliga uppgifter av Jørgen Steen Jensen). Staden bör kunna dateras till mitten av 1200-talet.

TØNDER (LILLE TØNDER)

Rimligen avstyckat från Møgeltønder, 4 km V om staden. Konunglevet Højer (7 km V om Møgeltønder) omtalas 1231 (KVJ s 26).

- 1138-54 omtalas Tønder ("Tun dira") som hamn med bebyggelse av den arabiske geografen Idrisi. Uppgiften kan avse Møgeltønder (Birkeland 1954 s 73)
- 1214 nämns kyrkan i Tønder, vilket troligen avser Møgeltønder (DD 1:5 nr 45)
- 1238 grundades franciskankonvent (Gallén 1959)
- 1243 erhöll Tønder som enda danska stad lybsk stadsrätt (DGK I, Tønder 1)
- 1313 rådman (DD 2:7 nr 11)

Litt: Andresen 1939, Mackesprang 1943

VARBERG

Varberg bestod av två olika städer, som båda var uppkallade efter borgen Varberg, som omtalas första gången 1305 (DD 2:5 nr 356). Borgen Varberg och staden Gamla Varberg är troligen avstyckade från Träslövs socken. I denna socken byn Vare (6 km S om staden) som med sina landbor tillhörde konunglevet Grimeton omkr 1240 (KVJ s 35). I samma socken byn Gamla Köpstad, 2 km S om Vare och 8 km S om staden Gamla Varberg. Ny Varberg låg 3 km N om Gamla Varberg.

GAMLA VARBERG (GETAKÄRR)

- 1256 brändes Getakärr (Håkon Håkonssons saga s 163) sagan skriven 1264-65 (jfr Helle 1961)
- 1309 borgare i Varberg (Erikskrönikan 3262-3). Krönikan möjligen skriven på 1320-talet (Rosén 1959)
- 1343 brevdatering "in uilla" Getakärr vid borgen Varberg (DD 3:1 nr 392)
- 1363-4 plundrades skepp tillhörande hansastäderna i hamnen i Getakärr, enligt klagomål 1370 (DD 3:8 nr 464)
- 1409 borgmästare och rådmän i Varberg (Rep I:5039)
- 1423 rådmän (SLM 3:90-91)

Det äldsta relativt osäkra urbaniseringskriteriet kan styrkas av arkeologiska provundersökningar, som har visat en äldsta bebyggelse från 1200-talets andra hälft, samt av stadskyrkan som har myntdaterats till omkr 1300 (Carlsson 1983).

NY VARBERG (NYBY)

- 1429 nämns borgare enbart i Varberg (Rep I:6418)
- 1434 omtalas Ny Varberg (Karlskrönikan 1408 f)
- 1443 borgmästare i Ny Varberg (Rep I:7320)

En urbanisering till perioden 1429-34 stämmer väl med det arkeologiska källmaterialets utsago. Utifrån de arkeologiska undersökningarna har också en uppgift från 1345 om ett Nya Varberg kunnat hänföras till staden Wartberg i Westfalen.

Litt: Sandklef 1963, Broberg 1982, Carlsson 1983

VARDE

Konunglev 1231 (KVJ s 26) patrimonium 1340

- 1103-34 nämns kungligt bryte i Varde (Sven Aggesøn, Vederloven kap XI)
- 1231 nämns Varde med tillägor som konunglev (KVJ s 26)
- 1234 omtalas som en av två "opida" som betalade plogskatt (DD 1:6 nr 182). Uppgiften bekräftad 1237 och 1252 (DD 1:6 nr 240, 2:1 nr 60) jfr Lemvig
- 1291 omtalas en landbogård ("colonia") i Varde tillhörande Ribe domkapitel (RO s 62)
- o 1325 nämns två socknar i Varde (RO s 111)
- 1340 omtalas som patrimonium (DD 3:1 nr 10)
- 1368 nämns hamnen vid "uillam" Varde (DD 3:8 nr 187)
- 1368-70 rådmän och borgare (DD 3:8 nr 265)
- 1409 byman (Rep I:5046)

En av stadens två kyrkor (Skt Nikolai) har uppförts i tuffsten omkr 1200, men föregåtts av en äldre (trä?)kyrka. Den andra kyrkan (Skt Jakob) är en romansk granitkvaderkyrka, som också kan ha föregåtts av en äldre kyrka. Det är alltså inte otroligt att Varde kan dateras till 1100-talet.

Litt: Lindberg Nielsen 1942

VARNÆS

- 1231 nämns arnagäld och färjeavgifter i Varnæs (KVJ s 9)
- Orten saknar för övrigt urbaniseringskriterier.

VEJLE ("HÆMBLÆWÆTHLE")

I grannsocknen Skibet (6 km V om staden), troligen en kungsgård omkr 1135 (Saxo 368.4). Konunglevet Jelling (9 km NV om staden) omtalas 1231 (KVJ s 26) och var danskt kungasäte i mitten av 900-talet.

- 1256 kyrkomöte i Vejle (DD 2:1 nr 176)
- 1279 kyrkomöte i Vejle (DD 2:2 nr 375) även kallad "Hæmblæwæthle" (Annales Nestvediensis minores, DMA)
- 1293 (?) nämns "Andreas de Wedele" (ZWS 2198)
- o1310** grundades dominikankonvent (Kieffer-Olsen 1984 s 47)
- o 1325* Vejle egen socken (RO s 109)
- 1326** stadfästes privilegierna (DD 2:9 nr 339); bekräftas 1327 (DD 2:9 nr 429)

En datering av staden till mitten av 1200-talet är trolig, trots de något osäkra urbaniseringskriterierna. De båda kyrkomötena anger inte i sig att orten är urbaniserad, men då dessa möten bör ha fordrat en kyrka och staden samtidigt kan karakteriseras som "sluten" indikerar kyrkans existens också stadens existens. Dessutom anger myntfynd kyrkans tillkomst till mitten av 1200-talet. Arkeologiska undersökningar av en kvarn och en grävd arm av ån runt Vejle har givit dateringar till 1200-talet.

Litt: Petersen 1927, Kieffer-Olsen 1984

VIBORG

Konunglev 1231 (KVJ s 26)

- o 1020** myntort (Becker 1981 s 120), därefter kontinuerlig utmyntning (Haugberg 1900 s 196 f)
- 1049 omtalas en Viborgbiskop för första gången (DD 1:1 nr 494)
- o 1070** omtalas som "civitas" (Adam lib III cap LXXVII)
- 1150-51** befästes staden samtidigt som kungen befriade staden från kungliga avgifter och skatter (Saxo 381.21 f)
- 1159-69** fattigas hospital (DD 1:2 nr 136)
- 1188** nämns tre av stadens socknar (DD 1:3 nr 152)

Urbaniseringskriterierna från 1000-talet stämmer väl med de arkeologiska undersökningarna i staden. Bebyggelse från sen vikingatid och från tidigt 1000-tal har påträffats.

Litt: Aakjær 1940, Levin Nielsen 1969, Vellev 1980, Krøgaard Kristensen - Vellev 1982

VORDINGBORG

Konunglev 1231 (KVJ s 28)

- 1167 omtalas första gången i Saxo (Saxo 457.13)
- 1231 nämns bl a tull och torgörtug på Södra Sjælland. Avser troligen Vordingborg (KVJ s 21)
- o 1240** omtalas i den sk köpstadslistan (KVJ s 83)
- 1253** grundades dominikankonvent (Gallén 1946 s 22)
- 1292 nämns "Nicolai de Worthingburgh" (ÅSS IV:264)
- 1390** byfogde (Rep I:3738)
- 1415** stadfästes privilegierna (DGK III, Vordingborg 1)

Litt: Klein 1932, Schulz 1940-1

VÄ

Konunglev 1231 (KVJ s 28). Byn Gärds Köpinge, 8 km SÖ om staden.

- 1160-talet grundades ett premonstratens kloster (DD 1:3 nr 12, jfr Anglert-Thun 1984 s 14)
- 1182 nämns 11 bol "in ipsa uilla" tillhörande klostret. Uppgiften tyder på att orten fortfarande var en landsby (DD 1:3 nr 102)
- 1213 brann klostret (Annales Lundenses, DMA), varefter det flyttade till Bäckaskog
- 1231 omtalas som konunglev (KVJ s 28)
- 1232-50 tillstånd för invånarna i Vä att använda handkvarnar (DD 1:6 nr 150)
- 1250 tullfrihet för bymännen (uillanos) i Vä (DD 2:1 nr 7) privilegierna bekräftade och utvidgade 1253, 1268 och 1293 (DD 2:1 nr 90, 2:2 nr 106, 2:4 nr 106)
- 1340 rådmän och bymän (DD 3:1 nr 51)

Bebyggelse kan troligen utan kontinuitetsbrott spåras från romersk järnålder. En kraftig utvidgning av bebyggelsen under 1200-talet (datering efter äldre rödgods) anger sannolikt ortens urbaniseringsskede.

Litt: Anglert-Thun 1984

YSTAD

Grannsocknen Stora Köpinge (9 km NÖ om staden) med påbörjad kyrkoutvidgning, som avbröts i början av 1200-talet. Konunglevet Arvelund (Nedraby) 4 km N om Stora Köpinge (KVJ s 28)

- 1244 nämns Ystad första gången då kung Erik Plogpenning och hans bror Abel avbröt en resa till Estland i Ystad (Annales Lundenses, DMA). Det rörde sig förmodligen om ett planerat korståg (jfr Bullarium Danicum nr 351)
- 1258 (?) grundades franciskankonvent (Gallén 1959)
- 1293-94 rådmän ("Consules de Ystad") (ÄSS VI:108)
- 1303 omtalas som torgby ("uilla forensi") (DD 2:5 nr 248)

De skriftliga urbaniseringskriterierna stämmer väl med den arkeologiska bilden av Ystad. Längs stranden har sk lerbottnar (knutna till sillfisket) påträffats liksom enstaka bebyggelsespår från 1100-talet. Men en fast bebyggelse kan spåras först från mitten av 1200-talet. Den bevarade stadskyrkan har stilistiskt daterats till 1200-talets första hälft.

Litt: Kraft-Bjurling 1956, Tesch 1982

ÅBENRÅ (NY ÅBENRÅ)

Troligen patrimonium 1231 (KVJ s 8), avstyckat från Gammel Opnør. I grannsocknen Hjordjær konunglevet Søderup (9 km SV om staden), som omtalas 1231 (KVJ s 26) och var platsen där Sven Estridsson dog 1074 (VitÆ s 89).

senast

- (1202-41) rättigheter givna av kung Valdemar, enligt privilegium 1335 (DD 2:11 nr 215)
- 1231 nämns tull och uppbörd i Rise herred, vilket troligen avser Åbenrå (KVJ s 8)
- 1257 får Løgumkloster tullfrihet i hamnen i Åbenrå (DD 2:1 nr 224)

- 1259 omtalas som torgby ("uillam forensem") (DD 2:1 nr 303)
 1279-83 hospital (DD 2:2 nr 389)

Den senromanska-tidiggotiska stadskyrkan är något yngre än de äldsta urbaniseringskriterierna, men enligt lokal tradition låg en äldre kyrka på en annan plats.

Litt: Hvidfeldt-Iversen 1961

ÅHUS

Stad tillhörande ärkebiskopen i Lund. Grannsocknen var Elleköpinge, 4 km V om staden.

- 1149
 (o1200) förlänade kunen en "jordbruksby" ("agresti vico") och en stor del av Bornholm till ärkebiskopen, enligt Saxo (Saxo 376,17). Enligt ärkebiskopskrönikan från slutet av 1300-talet har orten varit Åhus ("castum Aoss cum villa Aosiensi" Scriptores minores II s 107-8)
- 1243 grundades dominikankonvent (Gallén 1946 s 22)
 1252 privilegium till spetälskehospital (DD 2:1 nr 86)
 1290-97 borgerskapet ("communitatis hominum") (DD 2:3 nr 401)

De skriftliga urbaniseringskriterierna stämmer väl med den arkeologiska bilden av Åhus. Enstaka sk lerbottnar (troligen knutna till sillfiske) har påträffats utanför det medeltida stadsområdet, medan bebyggelse inom stadsområdet kan spåras från mitten av 1200-talet. Utöver de skriftliga urbaniseringskriterierna finns även ett stadssigill, som är stilistiskt daterat till 1250-75 (Grandjean 1937, Åhus I).

Litt: Andersson 1949, Rosenberg 1984

ÅKIRKEBY

stad tillhörande ärkebiskopen i Lund.

- (1256) anklagas ärkebiskopen för att ha byggt en torgby på kyrkans område ("edificavit villam forensem in territorio ecclesie") (APL s 12). Uppgiften kan avse Åkirkeby, särskilt som spetälskehospitalets kapell har myntdaterats till 1259-86 (Bendixen 1962, jfr även Danmarks Kirker VII s 573 f)
- 1334 nämns spetälskehus på Bornholm (DD 2:11 nr 127), senare uppgifter visar att de låg i Åker socken
- (1345) uppbar ärkebiskopen bl a midsommargäld från Bornholm, uppgiften kan bl a avse Åkirkeby (DD 3:2 nr 132)
- 1346 tillstånd av ärkebiskopen att använda den skånska birkerätten (DD 3:2 nr 298) bekräftat 1413, 1420, 1450, 1480, 1499 (DGK IV, Åkirkeby 2-6)
- före 1497 omtalas som köpstad i Jens Brostrups statuter, som stadfästes 1499 (LÅU 5:431)

Stadens datering osäker, men en datering till 1200-talets mitt är inte osannolik utifrån indiciet 1256 och utifrån Å kyrka som är Bornholms största kyrka. Kyrkans storlek hänger möjligen samman med stadsbildningen.

ÅLBORG

Konunglev 1231 (KVJ s 26)

o 1030 myntort (Becker 1981 s 154) under kort period

- o 1070* omtalas som "civitas" med sjöförbindelser med Sjælland och Norge (Adam lib IV cap V, cap XXXIII)
- 1080-86** myntort (Hauberg 1900 s 228), myntning förekommer därefter under första hälften av 1100-talet
- 1231* gav kvarnen och staden (de uilla) 24 mark silver i avkastning (KVJ s 4)
- o 1250** franciskankonvent (Gallén 1959)

Urbaniseringskriterierna från 1000-talet stämmer väl med samtida bebyggelse i det centrala Ålborg och rester av en stavkyrka under en av stadens kyrkor.

Litt: Knudsen 1931, Kock 1977, Møller Knudsen 1980

ÅRHUS

Konunglev 1231 (KVJ s 26)

- 948 omtalas Århusbiskopen Reginbrand (DD 1:1 nr 319)
- 965 nämns biskopsstolen (kyrkan) i Århus (DD 1:1 nr 330)
- 988 nämns biskopsstolen i Århus (DD 1:1 nr 343)
- o 1030* myntort (Becker 1981 s 154) under kortare period
- o 1070** omtalas som "civitas", varifrån man kan segla till Fyn, Sjælland, Skåne och Norge (Adam lib IV cap 1)
- 1146-57** myntort (Hauberg 1906 s 349)
- 1158* plundrades av en vendisk flotta (Saxo 414.9)
- 1203** nämns 3 kyrkor i Århus (DD 1:4 nr 82)
- 1204-07** omtalas tomter i staden ("ciuitatis") (DD 1:4 nr 98)

De skriftliga beläggen stämmer väl med de arkeologiska källornas utsago. En äldsta vikingatida bebyggelse har påträffats i det centrala Århus. Utanför denna vallomgärdade bebyggelse uppfördes vid mitten av 1000-talet en domkyrka i "frådsten".

Litt: Clausen m fl 1939, Søgaard 1961, Hellmuth Andersen m fl 1971, Lassen 1980, Schiørring 1983

ÄNGELHOLM

Den tidigare staden Luntertun 3 km N om Ängelholm.

- 1516** grundläggningsprivilegium. Invånarna från Luntertun beordrades att flytta till den nya staden Ängelholm (DGK IV Ängelholm 1)
- 1536** köpstad vid Københavns recess (SGDL s 160)
- 1547** upphävdes privilegierna och invånarna beordrades att flytta till Landskrona (Dan Kanc Reg 1547 16/9)

Litt: Enghoff 1929, Anglert 1984

ÆRØSKØBING (VISBY?)

- 1231 var hela ön kunglig, antingen tillhörande kungalevet eller patrimoniumgodset (KVJ s 14, 27)
- 1398 (?)** nämns borgmästare i Visby på Ærø (Kroman 1956-58 s 271). Namnet kan vara en äldre beteckning för Ærøskøbing eller en stad på en annan plats på ön (jfr Skaarup 1981)
- 1442** borgmästare och rådmän "in der koppinghe" på Ærø (Kroman 1956-58 s 270)

1476 borgmästare i "Errekopinghe" (Kroman 1956-58 s 270)

1481-1513 privilegier (DGK I, Ærøskøbing 1)

Dateringen av staden är svår, eftersom det inte utförts några arkeologiska undersökningar och det skriftliga uppgifterna är så fåtaliga. Stadskyrkan revs 1756, men från den har bevarats en klocka från början av 1400-talet och en senromansk dopfunt. Kroman daterar staden till 1200-talet utifrån dopfunten och allmänna paralleller i omgivande områden. Med tanke på att bilden komplicerats av de senaste årens undersökningar vid Vitsø nor (Skaarup 1981) ska man sannolikt göra en försiktigare datering av Ærøskøbing till omkr 1400, så länge inget bättre dateringsunderlag föreligger.

Litt: Kroman 1956-58

APPENDIX II

KYRKOR OCH SOCKENBILDNING

Appendix II är ett första försök att ange antalet medeltida kyrkor i de olika städerna, att beräkna stadskyrkornas storlek vid reformationen och att för varje stad bestämma det kyrkoorganisatoriska förhållandet till landsbygden under medeltiden. Översikten omfattar med andra ord dels generella upplysningar om medeltiden (kyrkoantal, sockenbildning), dels specifika uppgifter om en viss period (kyrkornas storlek vid reformationen). Men genom att utgå från denna preliminära översikt vill jag poängtera vilken betydelse även enstaka uppgifter om kyrkor och sockenbildning kan ha för uppfattningen av den medeltida urbaniseringen i Danmark.

För att kunna typindela de medeltida städerna är det viktigt att kunna bestämma antalet kyrkor. Denna bestämning grundar sig på samlade arkeologiska och skriftliga upplysningar från hela medeltiden. Trots detta uppfattar jag kyrkoantalet som fr a signifikant för det första uppbyggnadskedet av resp stad. Detta antagande kan inte alltid bekräftas, men tendenser i de senaste årens arkeologiska undersökningar stödjer en sådan förmodan. Även om de stående kyrkobyggnaderna inte alltid kan hänföras till städernas äldsta tid påträffas oftast direkta eller indirekta spår av äldre kyrkor vid arkeologiska undersökningar. Endast i tre fall har jag vid typindelningen tagit hänsyn till att nya kyrkor tycks ha uppförts långt efter stadsetableringen (Flensborg, Nyborg och Stege).

Utöver dessa principiella frågor kring kyrkoantalet finns det även andra avvägningsproblem och källkritiska svårigheter. Det gäller för det första själva kyrkobegreppet. Jag har i denna studie inriktat mig på "stadskyrkor" och avser med detta begrepp i städerna belägna kyrkor, oftast karakteriserade som sockenkyrkor. Men begreppet stadskyrka måste omfatta mer än de explicit omtalade sockenkyrkorna. Dels därför att vissa senmedeltida städer saknade egentliga sockenkyrkor och endast hade vad man kan kalla "stadskapell", hörande till närmaste sockenkyrka på landsbygden (tex Elleholm och Neksø). Dels därför att sockenkyrkobegreppet inte alltid kan klarläggas genom det bitvis mycket ofullständiga skriftliga källmaterialet; det gäller särskilt för perioden före 1200. Den med nödvändighet något bredare

definitionen av begreppet stadskyrka innebär att även en del kyrkor, som är direkt omtalade som kapell (t ex Skt Ib i Horsens) räknas med bland stadskyrkorna. Däremot omfattar gruppen stadskyrkor inte vägfarakapell (ofta liggande utanför städerna) eller kapell knutna till sjukvård och fattigvård (t ex S:ta Gertruds kapell) eller kapell på de tyska städernas fitområden i Skanör och Falsterbo.

Den något bredare stadskyrkodefinitionen innebär att antalet stadskyrkor är något större än om man skulle räkna de kända sockenkyrkorna. Likväl får antalet stadskyrkor betraktas som ett minimum, då det kan finnas såväl historiskt som arkeologiskt okända kyrkor. Särskilt med tanke på att vissa kyrkor endast är omtalade någon enstaka gång (t ex i Slesvig) är det sannolikt att det har funnits ytterligare några stadskyrkor. I Lund finns det också arkeologiska belägg för detta antagande. Samtliga skriftligt kända sockenkyrkor har lokaliserats med gravar eller kyrkobyggnader, men dessutom har en okänd kyrkogård och, i skrivande stund, en okänd kyrka påträffats, vid arkeologiska undersökningar. I andra fall kan man tänka sig att sockenkyrkor i de tidigmedeltida städerna "försvunnit", då yngre kloster eller konvent övertagit kyrkorna, som t ex i Lödöse. Troliga liknande fall i Danmark finns i Viborg och Slesvig. Kanske kan det också dölja sig någon äldre sockenkyrka bland de många klosterstiftelserna i Odense. – Vi får alltså räkna med att det funnits ytterligare några idag okända stadskyrkor, kanske i första hand i de tidigmedeltida städerna. Men rimligen bör det inte röra sig om ett allt för stort antal okända kyrkor, då det annars borde ha funnits fler uppgifter om fynd av okända kyrkogårdar i de olika städerna.

Av viss betydelse för beräkningen av antalet kyrkor är kyrkonamnet och dess stabilitet. Flera kyrkor hade dubbla skyddshelgon, varigenom en och samma kyrka kan uppfattas som två olika institutioner, om inte förhållandena blir närmare systematiserade; som i Ribe av Ingrid Nielsen (Nielsen 1980a s116). Jag har alltså med viss tvekan tagit med kyrkor som endast är omtalade någon enstaka gång, utan att förhållandet till andra kyrkor i staden framgår (t ex Skt Clemens i Slagelse).

Ett annat källkritiskt problem rörande kyrkorna är deras dateringar. Till skillnad från skriftliga uppgifter om städer tycks historiska notiser om de enskilda kyrkorna genomgående vara yngre, eller mycket yngre, än kyrkobyggnaderna. Ett extremt exempel är S:t Clemens i Helsingborg, omtalad första gången vid rivningen 1537, men arkeologiskt daterad till första hälften av 1000-talet. Det går alltså inte att beskriva en kyrkotopografisk utveckling, utifrån de skriftliga källorna, vilket ibland förekommer i stadsmonografierna. Dateringsunderlaget måste i stället vila på stilistiska dateringar av de stående byggnaderna och på arkeologiska dateringar av undersökta nu försvunna byggnader.

Endast de moderna arkeologiska undersökningarna kan ge en helt rättvisande bild av kyrkornas ålder, eftersom grävningstekniken först efter andra världskriget varit inriktad på att finna äldre rester av t ex träkyrkor. Äldre undersökningar samt stilistiska dateringar av stående byggnader kan

alltså endast ge en yngsta möjlig tidsfästning av institutionerna. Så kan t ex de stående byggnaderna under medeltidens lopp ha ersatt en äldre kyrka. – Och även dessa yngsta möjliga dateringar är relativt svävande, då de stilistiska tidsramarna är vida och snarare har vidgats än preciserats under senare år. Så har t ex den romanska kyrkan i Nørre Onsild myntdaterats till omkr 1300 eller kort därefter (Brøgger 1982). Den flytande gränsen mellan "romansk" och "gotisk" stil ska förmodligen sättas något tidigare i städerna, eller åtminstone i de stora städerna. Antydningar om övergångstiden ger de romanska valven i Ribe domkyrka, vilka uppfördes *efter* tornraset 1283, den efter 1284 uppförda gotiska Skt Marie i Flensborg och den gotiska väst delen av Odense domkyrka, vilken stod färdig 1301. För övrigt är preciseringar mycket svåra att göra, då vissa särdrag kanske snarare ska knytas till liturgi och symbolik, än till någon särskilt avgränsad tid.

Stadskyrkorna används, förutom till en stadstypologi, även till en bestämning av städernas ekonomi, utifrån kyrkornas storlek. Till en sådan bestämning knyter sig vissa avvägningsproblem. Eftersom jag är intresserad av ett totalt mått på städernas byggnadskapacitet vore kyrkornas totala volym det bästa måttet (jfr Lindqvist 1981). Men då detta mått är tidskrävande att bestämma för de ofta komplicerade kyrkobyggnaderna och inte heller kan avgöras för de endast arkeologiskt kända kyrkorna har jag valt ett enklare mått, nämligen den inre bruttoytan av kyrkorummet. Det innebär att jag mätt långhus, kor, absid och eventuella kapell, utan hänsyn till pelare, innervägar eller valvpostament. Med detta mått menar jag att man på bästa sätt kan visa *skillnaderna* i storlek mellan de olika kyrkorna. Och därför har jag uteslutit tornen, som förekommer vid i stort sett varje kyrka och vars storlek inte framgår så mycket av ytan som av höjden. Inte heller vapenhus eller sakristior har jag tagit hänsyn till, då de kan förutsättas vid nästan alla kyrkor, även om de i många fall är rivna efter reformationen. Vid beräkningen av kyrkornas inre bruttoyta har jag gjort vissa undantag för kyrkor med flera funktioner (sockenkyrkor som samtidigt var domkyrkor eller klosterkyrkor). I dessa fall har jag endast angivit "lekmanna" delen av kyrkorna (dvs långhus med eventuella sidoskepp), för att i någon mån undvika att storleksmättet anger resurserna för institutionens jordinnehav, i stället för socknens ekonomiska bärkraft. Sannolikt är även detta "lekman-na" mått för stort, men någon annan avgränsning har varit svår att finna.

Går vi till slut över från kyrkorna till den kyrkoorganisatoriska bilden finns det även här källkritiska problem. Avgörande för stadstypologin är om det till stadskyrkorna var knutet bebyggelse på landsbygden, dvs om kyrkorna hade en landssocken. Men frågan gäller vad som ska betraktas som en landsförsamling. I de flesta fall är sammanhangen tydliga, då en eller flera hela byar är knutna till stadskyrkorna. Men i andra fall är gränsdragningen problematisk, särskilt när det gäller enstaka gårdar och borgar i anslutning till städerna. I denna översikt räknas borgarna *inte* som landssocken, då många av dem bör ha haft egna borgkapell. Och enstaka gårdar räknas endast som landsförsamling i de fall då de bär klart medeltida bebyggelse-

namn. Detta för att försöka undvika eftermedeltida avelsgårdar och ladugårdar, ofta bildade av äldre kyrkojord.

Ofta är det kyrkoorganisatoriska förhållandet mellan stad och landsbebyggelse mycket svåråtkomligt; i t ex Lund framgår vissa relationer enbart av otryckta skriftliga källor från 1500-talet. För denna översikt har det alltså varit praktiskt omöjligt, att så i detalj studera varje stad. I stället har jag fått utgå från tryckta översikter, där det kyrkoorganisatoriska förhållandet mellan stad och land redovisas på ett mer systematiskt sätt. Det gäller Lunds stifts landsbok (1569), Sjællands stifts landebog (1567), samt översikter över Vendelbo stift (1568 och 1599). För övrigt täcks kungariket Danmark (exklusive Bornholm) av upplysningar i 1682 års matrikel. Kompletterande uppgifter rörande vissa delar av landet har jag dessutom hämtat från prästrelationerna från 1620-30-talet. För städerna i Sønderjylland har jag utgått från uppgifter i Johannes Meyers och Caspar Danckwerths beskrivning över hertigdömet Slesvig 1652.

Som synes är uppgifterna hämtade från en rad olika källor av skiftande ålder. Ett gemensamt källkritiskt problem är att alla översikterna avser efterreformatoriska förhållanden och just vid reformationen genomfördes en rad regleringar mellan stad och land. För att så långt som möjligt undgå dessa problem är översikterna kontrollerade mot uppgifter i de olika stadsmonografierna, rörande sockenbildningen och dess förhållande till landsbygden. I enstaka problematiska fall har jag dessutom direkt kontrollerat förhållandena mot upplysningar i det kungliga kansliets brevböcker.

Med dessa förbehåll är den här presenterade översikten ett försök att visa sockenstrukturen mellan stad och land vid reformationen. I en del sammanhang kan denna bild bekräftas av medeltida uppgifter, men i de flesta fall måste jag anta att översikterna även speglar medeltida förhållanden. Ett sådant antagande kan framför allt stödjas av rent topografiska sammanhang, som stadssocknens utsträckning och avstånd till närmaste sockenkyrkor på landsbygden. Om t ex en stad saknade landsförsamling vid reformationen och hade en till ytan mycket liten socken, med näraliggande medeltida landskyrkor, kan man anta att samma förhållande även gällt under medeltiden.

Men ett sådant antagande rymmer två möjliga felkällor. Dels att byar inom städernas landssocknar blivit ödelagda under senmedeltiden och inkorpore-rats med stadens jordar, så att städerna framstår som "slutna" vid reformationen; något som troligen gäller Århus. Dels att kyrkorna rivits i angränsande socknar, som därefter lagts till städerna, så att de framstår som "öppna" vid reformationen. Denna förändring tycks ha varit vanligast efter reformationen (t ex i Nakskov), men kan i enstaka fall ha förekommit även under medeltiden. Så bestod delar av en av Slagelses landssocknar av en äldre socken (Horslev/Årslev), vars kyrka omtalas 1211-14 (jfr DD 1:5 nr 7 med noter).

Ser vi slutligen till själva kyrkoöversikten är denna ordnad enligt följande principer. Städerna och deras kyrkor är presenterade i bokstavsordning.

Direkt efter stadsnamnet är angivet antalet kyrkor samt i förekommande fall hur många av dessa som var knutna till landsförsamlingar. Därefter följer närmare uppgifter kring eventuella landssocknar och belägg för de kyrkoorganisatoriska förhållandena. Sedan följer respektive kyrka, efter skyddshelgon om det är känt, Namnet är angivet efter de lokala benämningarna. Endast i de fall som uppgifter om skyddshelgonet är tveksamma eller omdiskuterade anges närmare belägg.

Därefter följer för varje kyrka en mycket kortfattad byggnadshistorisk översikt som bygger på upplysningar hämtade från Danmarks Kirker, Sveriges Kyrkor, Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Schleswig-Holstein, Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Holstein, Traps kyrkobeskrivningar, kyrkobeskrivningarna i projektet "Medeltidsstadens" rapporter samt vissa uppgifter från senare arkeologiska undersökningar. I enstaka fall hänvisas dessutom till särskilda kyrkomonografier. Terminologin i kyrkobeskrivningarna följer i viss mån dessa olika utgångspunkter. Men för att få en allmän bakgrund till kyrkobeskrivningarna har jag dessutom besökt samtliga bevarade kyrkor, med undantag för kyrkorna i Svavsted, Bredsted, Varnæs, Herrested, Tårnborg, Stigs Bjærgby, Skibby, Rødby, Borre och Nekso.

De eventuella skriftliga uppgifter som förekommer om kyrkorna är hämtade från de olika kyrkoöversikterna och därför anges här ingen primär källhänvisning för upplysningarna. De olika byggnadsavsnitten är i första hand angivna till stilperiod och jag har först efter viss tvekan angivit respektive författares absoluta dateringar, vilka endast får betraktas som dateringsförslag. Eftersom det ännu i hög grad saknas fasta hållpunkter för nya dateringar (t ex dendrokronologi eller stratigrafiskt bestämda myntfynd) har jag inte ansett det meningsfullt att för närvarande göra en mer kritisk värdering och genomgång av dessa dateringsförslag.

Till kyrkobeskrivningarna är fogad en starkt schematiserad plan i skala 1:1000 över respektive kyrkas utseende vid reformationen. Planerna är angivna för att visa underlaget av storleksberäkningen och för att man rent visuellt ska få en översiktlig uppfattning av kyrkobeståndet i städerna. Jag har så långt som möjligt försökt att rekonstruera kyrkoplanerna, även om hållpunkterna ibland är få. Detta för att så långt som möjligt försöka visa de avgörande skillnaderna mellan de olika kyrkorna. De romanska kyrkorna är rekonstruerade efter en "kvadratbunden" plan, där långhus och kor tillsammans motsvarar tre sidoställda kvadrater. Kyrkornas yta är beräknad på planer i skala 1:300, med hjälp av en planimeter, som välvilligt ställts till mitt förfogande av Geografiska institutionen i Lund. På grund av de små planerna och vissa osäkerhetsmoment i beräkningsmetoden är yttermåttan avrundade till närmaste femte kvadratmeter.

Om inget annat är angivet har kyrkoplanerna hämtats från de olika kyrkoverken samt från Nationalmuseets 2 afdeling (København), Antikvariskt topografiskt arkiv (Stockholm), Lunds Universitets Historiska Museum och Stadshistoriska avdelningen på Kulturen (Lund).

ARANÄS

Årnäs ligger i Åsklosters socken. Okänt om "köpstaden" Aranäs hade egen kyrka eller eget kapell.

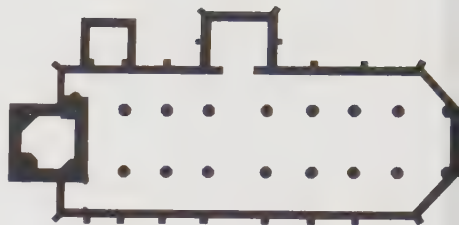
ASSENS (1 - Bågø som landssocken)

Bågø utgjorde Assens landssocken 1539 (Lokalarkiver II, Assens 1) och 1682 (Mat s 88).

Vor Frue

Kyrkan kallas på 1580-talet i Jakob Madsens visitatsbog Skt Nikolai (Maaløe 1936 s 273). Romansk gravsten bevarad. Indirekt kan en enskeppig romansk kyrka rekonstrueras, till vilken fogats Holevads kapell i norr (tidigast 1400-talets första hälft). Troligen har det funnits ett motsvarande kapell i söder. Västtorn tillbyggt. Totalt ombyggt till sengotisk tegelbasilika med tresidig koravslutning. Kyrkan uppförd i två etapper, invigd 1488, enligt Jakob Madsens visitatsbog. Åttakantigt västtorn på äldre underdel. Vapenhus (o 1500) (Trap V:1 s 177).

Yta: 840 m², med kapell 895 m²

AVASKÄR (1 - landssocken)

Förutom borgarna 40 tiondegivare från en omfattande landssocken 1559 (LSL s 489).

Kyrka (S:t Peter ?)

Kyrkogården bevarad och delvis undersökt. Karta från 1778 anger "rudera" av kyrka med långhus och absid (romansk kyrka?) (Sveriges Kyrkor, Blekinge I s 5 f) (jfr Stenholm 1984). Kyrkan rekonstruerad efter kartan 1778 (Stenholm 1984 fig 3).

Yta: ca 190 m²

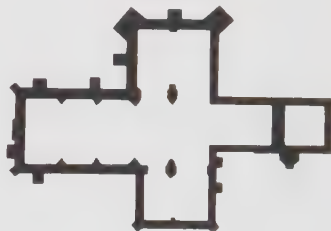
BOGENSE (1)

Saknade landssocken 1682 (Mat s 88).

Skt Nikolaus

Kyrkan kallas för Skt Mikkel 1524 (Hansen 1982 s 165 f). Romansk gråstenskyrka. Sengotiska korsarmar i tegel och tegeltorn öster om koret (Trap V:1 s 147 f).

Yta: 260 m², med korsarmar 415 m²

BORRE (1 - landssocken)

Landssocken 1682 (Mat s 61)

Kyrka

Romansk tegelkyrka med rakslutet kor. Sengotiskt västtorn, sakristia i norr och vapenhus i söder (Danmarks Kirker VI:2 s 989 f).

Yta: 225 m²

BREDSTED (1)

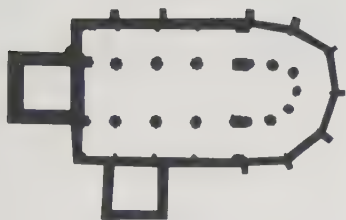
Avstyckad från Beklum 1510, saknade landssocken 1652 (Meyer-Danckweth 1652 s 137)

Skt Nikolaus

1462 rätt att bygga kapell i Bredsted i Breklum socken. 1510 blev Bredsted egen socken. Sengotisk enskeppig

tegelkyrka med tresidig koravslutning, byggd i två etapper (Kunstdenkmäler 1 s 52 f).
Yta: 290 m²

BÅSTAD (1)

Saknade uppgift om landssocken 1569 (LSL 2 s 135). Troligen avstyckad från Västra Karups socken, som innefattade bl a Lilla Båstad.

S:t Maria

1455 omtalas kyrkan. Sengotisk pseudobasilika med polygonalt kor. Kyrkan uppförd i sten i två etapper (o 1460, o 1480). Sengotiskt västtorn i tegel (o 1500) och vapenhus i söder (Bohrn 1959, Anglert 1982 s 20).

Yta: 520 m²

EBELTOFT (1)

Liten landssocken med sena bebyggelsenamn 1682 (Mat s 212). Kyrkan kallades 1458 för kapell tillhörande Dråby, varför Ebeltoft bör vara avstyckad från Dråby socken.

Kyrka

1458 nämns som kapell. Gotisk enskeppig kyrka i tegel, med tre olika byggnadsetapper. Gotiskt västtorn. Vapenhus i söder rivet. I norr medeltida utbyggnad i tegel (Trap VII:2 s 684 f).

Yta: 280 m²

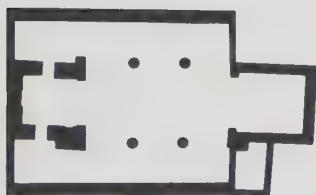
EGERNFØRDE (1)

Kyrkan omtalas 1350 som kapell, troligen avstyckad från Borby socken, som omgav staden 1645 (Meyer-Danckwerth 1645 s 133).

Skt Nikolai

1350 omtalas som kapell, 1359 nämns byggenskap på sockenkyrkan. Rester av senromansk tegelkyrka, med västtorn och rakslutet kor (1200-talet). Ombyggd till gotisk hallkyrka, med västtornet indraget i kyrkorummet (Kunstdenkmäler 5 s 95 f).

Yta: 685 m²

ELLEHOLM

1569 omtalas Elleholms kapell i Mörrums socken (LSL 2 s 480).

Kyrka

Den medeltida kyrkan är okänd. Nuvarande kyrkan i korsvirke och resvirke byggd 1713 (Sveriges Kyrkor, Blekinge I s 116 f).

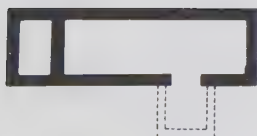
GAMLA FALKENBERG (1)

Saknar uppgifter om landssocken 1569 (LSL 2 s 420).

S:t Laurentii

Stenkyrka med västtorn (1200-talets slut - 1300-talets början), gotisk raksluten korförlängning delvis i tegel. Gotiskt sydkapell rivet, troligen sakristia i norr (Rosengren 1980, Redin 1983 s 20).

Yta 170 m², med kapell ca 210 m²

NY FALKENBERG (1)

Saknade troligen landssocken.

S:ta Gertrud (?)

1474 omtalas sockenpräst. Kyrkan riven på 1500-talet, troligen i samband med att staden nerlades 1552. Undersökt 1920 och 1965. Enskeppig gotisk kyrka i sten och tegel. Västtornet sekundärt (Redin 1983 s 12). Plan från Hallands länsmuseum, Halmstad.

Yta: 200 m²

FALSTERBO (1)

För problem rörande sockenbildning se Skanör.

S:ta Gertrud

Omtalas första gången år 1400. Byggnadsarkeologiska undersökningar 1935, 1975 och 1979. Gotiskt långhus av tegel. Dateringen osäker (1200-talets senare del - 1300-talets senare del). Tresidig gotisk korutvidgning i tegel (1400-talets början). Sengotiskt västtorn (1500-talets början). Vapenhus och sakristia i söder rivna o 1830 (Ersgård 1985 s 66).

Yta: 405 m²

Kyrkor

Utöver stadskyrkan S:ta Gertrud fanns det flera kyrkor på fitområdena i Falsterbo. Danska kyrkan omtalas 1352 och har troligen påträffats på 1880-talet. Tyska kyrkan (S:ta Maria) omtalas 1336 och låg på Lübecks fit. Ytterligare kyrkor ska ha funnits på fitområdena för städerna Danzig, Rostock och Stettin (Ersgård 1985 s 15 f).

FLENSBORG (3-4)

Saknade landssocken 1652 (Meyer-Danckwerth 1652 s 105).

Skt Gertrud

Troligen uppförd efter 1332, då kyrkan inte omtalas i ett testamente från detta år, där övriga kyrkliga institutioner nämns i Flensborg. 1463 nämns som sockenkyrka; 1571 revs kyrkan. Läget känt. (Kunstdenkmäler 7 s 268 f).

Skt Johannes

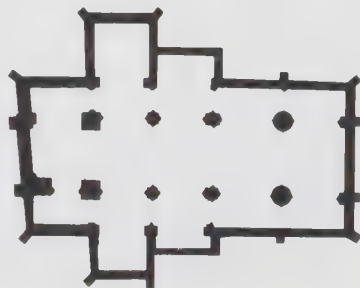
Romansk gråstenskyrka med troligen rakslutet kor (o 1200). Gotisk raksluten korutvidgning i tegel (1300-talet). Sengotisk sakristia och vapenhus. Västtorn 1741 (Kunstdenkmäler 7 s 204 f, 212 f).

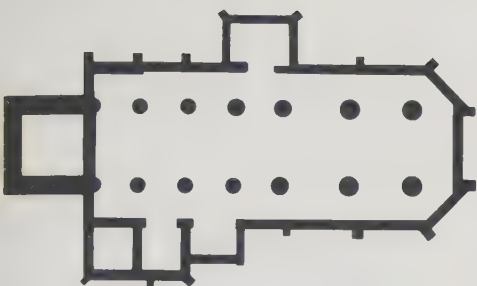
Yta: 305 m²

Skt Marie

1284 avlatsbrev för ny kyrka. Gotisk hallkyrka i tegel, utan särskilt kor. Byggt i två etapper, västetappen från o 1284, östetappen invigd 1445. Sengotiskt nordkapell och sydkapell (1300 - 1400-tal). Västtorn 1730-1. (Kunstdenkmäler 7 s 72 f, 84 f).

Yta: 755 m², med kapell 925 m²

Skt Nikolai

1332 omtalas kyrkan första gången. Sengotisk hallkyrka i tegel, med tresidig koravslutning. Byggt i två etapper. Väst delen tidigast o 1390, östdelen o 1460-70. Vapenhus i söder, kapell i norr och söder (1400-tal), västtorn 1516 (Kunstdenkmäler 7 s 141 f, 154 f). Yta: 895 m², med kapell 1015 m²

FÅBORG (1 – Avernakø, Bjørnø och Lyø som landssocken)

Bjørnø utgjorde landssocken 1682 (Mat s 68), men 1528 hörde också Avernakø och Lyø till Fåborgs kyrka (Fr I Reg 1528 5/9).

Skt Nikolai

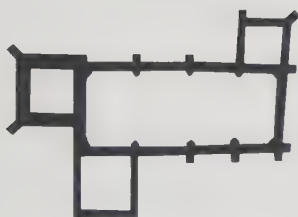
Kyrkan rivn 1546-56, men västtornet bevarat. I tornet är västgaveln till romansk tegelkyrka bevarad. Sengotiskt västtorn (troligen andra hälften av 1400-talet) (Trap V:2 s 582 f).

GRENÅ (1)

Saknade landssocken 1682, medan landssocknen Gammel sogn var knuten till Gammel Grenå kyrka (Mat s 209).

Skt Gertrud

Kyrkan kallas för Skt Peder 1627 (Svenstrup 1939). Enskeppig gotisk kyrka i tegel (o 1400). Sakristia i norr, vapenhus i söder och västtorn. Sidoskepp i norr troligen från 1600-talet (Trap VII: 2 s 668 f). Yta: 245 m²

GÅSEKIL (1)

Troligen en del av Onsala socken.

Kyrka

På kapellplatsen i Gottskär (Gåsekil) har gråstensmurar påträffats. En provundersökning 1968 gav en brakteat från 1300-talets andra hälft (Broberg 1980 s 32 f).

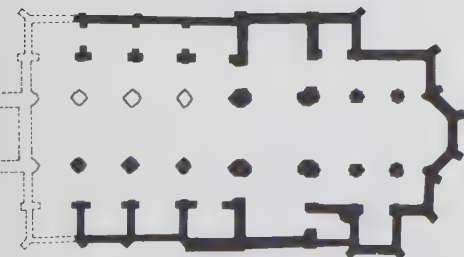
HADERSLEV (1)

Saknade landssocken. Däremot var en landssocken knuten till Gammel Haderslevs kyrka (Meyer-Danckwerth 1652 s 73).

Vor Frue

Socken- och kollegiatskyrka. 1273 omtalas kollegiatskapitel. Inmurade granitkvadrar och bildstenar troligen från en romansk granitkvaderkyrka med absid (o 1200). Ombyggt till romansk tegelkyrka med kor (och absid?), tvärskepp (o 1250) treskeppigt långhus (o 1260). Gotiskt kor (o 1420), sengotiska sidokapell. Västtornet och västra delen av kyrkan rasade 1627 (Danmarks Kirker XX:1 s 53 f). Rekonstruktionen av västdelen något osäkert, särskilt vad gäller tornets läge.

Yta: långhuset ca 500 m², långhuset med sidokapell ca 760 m², totalyta ca 1435 m²

HALMSTAD (ÖVRABY) (1 – landssocken)

Socknen omtalas 1569 (LSL 2 s 466) och var landssocken 1645 (Ortnamnen i Hallands län s 173).

Kyrka

Omtalas 1274 och var 1464 huvudkyrka med annex i Halmstad (Broktorp), men 1530 i stället annex till Halmstad (Broktorp). Omtalas 1563 som ödelagd och revs därefter. Undersökt 1935-39 och 1978. Gravskikt äldre än stenkyrkan påträffat. Romansk stenkyrka med absid (1100-talet). Ombyggd med rakslutet kor (1200-talet?) och vapenhus i söder (1200-tal?). Senmedeltida västtorn (Augustsson 1980 s 13 f). Plan från Hallands länsmuseum, Halmstad.

Yta: 150 m²

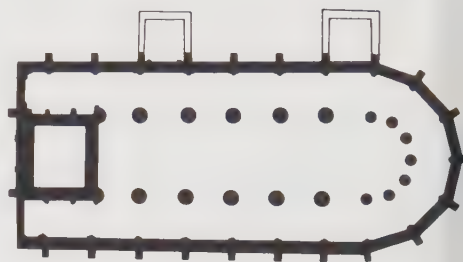
HALMSTAD (BROKTORP) (1)

Saknar uppgift om landssocken 1569, medan tiondet från borgarna nämns (LSL 2 s 463).

S:t Nikolai

1344 nämns kyrkan. 1462 omtalas att borgarna gör en "kostbar byggnad" på sin sockenkyrka och under tiden håller gudstjänst i rådhuset. 1464 nämns som annex till Övraby, men var 1530 huvudförsamling. Gotisk pseudobasilika med polygonalt kor och västtorn i tegel (1400-talet). Vapenhus och sakristia i norr rivna på 1800-talet (Augustsson 1980 s 85). Plan från Hallands länsmuseum, Halmstad.

Yta: 1055 m²

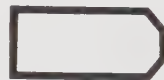
HASLE (1)

Omtalas 1569 med kapell (LSL 2 1569) och var 1625 annex till Rutsker (Præsteindb II s 187).

Kyrka

Sengotisk enskeppig kyrka med tresidig koravslutning, allt i gråsten (Danmarks Kirker VII 72 f).

Yta: 140 m²

HELSINGBORG (4 – 1 landssocken)

I S:t Petri socken omtalas 35 tiondegivare förutom staden 1569 (LSL 1 s 512).

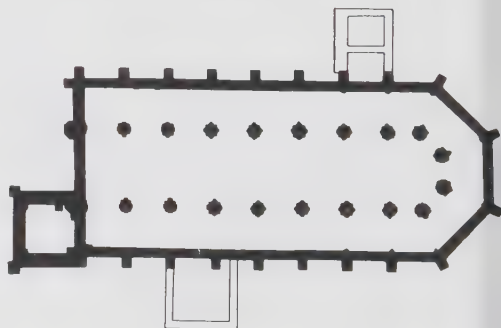
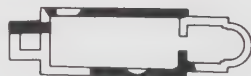
S:t Clemens

Omtalas första gången 1537, i samband med att kyrkan revs. Undersökt 1912-13 och 1958-62. Ett gravskikt äldre än stenkyrkan har påträffats. Gravtyperna kan typologiskt hänföras till o 1000 – o 1050. Romansk sandstenskvaderkyrka med absid och västtorn (1100-talet). Det romanska västtornet senare ersatt av ett yngre torn (Wihlborg 1981 s 13, 48).

Yta: 155 m²

S:ta Maria

Inmurade sandstenskvadar troligen från en romansk sandstenskvaderkyrka. Möjligen ombyggd till romansk tegelkyrka. Den nuvarande tegelkyrkan en gotisk pseudobasilika med tresidigt kor. Kyrkan är uppförd i tre etapper, men svårdaterad. Dateringarna

har skiftat från 1200-talets slut till 1400-talets början. Sengotiskt torn. Vapenhus i söder och sakristia i norr rivna (Bååth 1934, Wihlborg 1981 s 38).

Yta: 1035 m²

S:t Petri

1257 omtalas första gången, då kungen hävdar sin patronatsrätt. Raserades vid reformationen, undersökt 1907, 1910 och 1962-63. Gravskikt äldre än stenkyrkan har påträffats, troligen tillhörande träkyrka från 1000-talets mitt. Romansk sandstenskvaderkyrka med absid (1100-talets mitt). Västpartiet okänt (Wihlborg 1981 s 14), men här rekonstruerat med sannolikt västtorn.

Yta: ca 270 m²

S:t Olai

Nämns inte i medeltida källor, men var enligt biskopen Mogens Madsens stadsbeskrivning 1589 en före detta sockenkyrka. Uppgiften är sannolikt tillförlitlig eftersom biskopen var född och uppvuxen i Helsingborg. Gravar har påträffats som anger kyrkans ungefärliga läge (Wihlborg 1981 s 14).

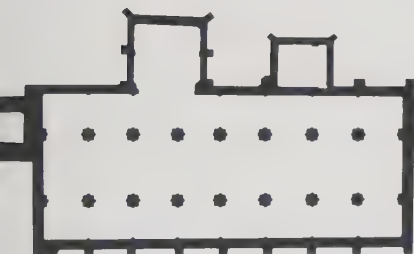
HELSINGØR (1)

Saknade uppgift om landssocken 1567 (SSL s 177) och saknade landssocken 1682 (Mat s 10).

Skt Olai

Rester av romansk tegelkyrka (o 1200 - o 1250). Gotisk västförlängning med västtorn (1400-talet första eller andra fjärdedel). Trefaldighetskapell i norr (1454/-1474). Sengotisk ombyggnad till tegelbasilika (omkr 1475 - invigd 1521). Vapenhus i söder (1576) och sakristia i norr. Tornet förhöjt (Danmarks Kirker II:1 s 39 f).

Yta: 900 m², med kapell 980 m²

HERRESTED (1 - landssocken)

Landssocken 1682 (Mat s 64)

Kyrka

Romansk kyrka med absid, i kvader och gråsten. Senmedeltida västförlängning med västtorn i tegel. Hårt restaurerad på 1880-talet (Trap V:2 s 915). Planen uppmätt av Henrik Jacobsen.

Yta: ca 170 m²

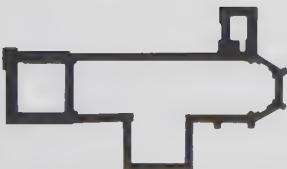
HJØRRING (3 - 3 landssocknar)

Till alla tre kyrkorna var knutet landssocknar 1568, 1599 (Præsteindb I s 15 och 178), 1638 (Præsteindb I s 10) och 1682 (Mat s 295-6).

Skt Catharine

Rester av senromansk tegelkyrka, troligen med absid. Sengotiskt kor med tresidig avslutning (1400-talets första hälft), sengotisk sakristia i norr, sengotiskt kapell i söder (kort efter 1400-talets mitt) och sengotiskt västtorn. Vapenhus i söder, troligen sengotiskt, rivet 1829. Totalt ombyggd 1924-26 (Trap VI:1 s 49 f). Plan från Vendsyssel Historiske Museum, Hjørring.

Yta: 170 m², med kapell 220 m²

Skt Hans

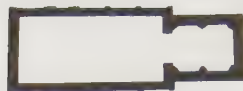
Romansk tegelkyrka, troligen med absid. Koret uppfört i granitkvader (Trap VI:1 s 177).

Yta: 225 m²

Skt Olai

Undersökning i kyrkan 1966. Gravskikt äldre än stenkyrkan påträffad. Rester av två golv (till två träkyrkor?) påträffade. Den stående byggnaden en romansk granitkvaderkyrka med försvunnen absid och troligen gotiskt vapenhus (Trap VI:1 s 181 f, Olsen-Friis 1966).

Yta: 160 m²

HOBRO (1)

Saknade landssocken 1682 (Mat s 231). Stadsjordarna troligen en inkorporering av Hobæk ("Hubec") socken, vars kyrka påträffades 1947 (Zachariassen 1952).

Kyrka

Kyrkan riven 1850. Ska ha varit byggd i granitkvader. Saknade valv. Västtornet blåste ner 1616. Av Resens Atlas framgår att kyrkan hade västtorn, långhus och troligen rakslutet kor (Trap VII:2 s 632, Olsen-Schmidt 1977 s 40). Ett mynt från Erik Menved (1286-1319) funnet på kyrkbacken i Hobro (Møntsamlingen FP 875).

HOLBÆK (2)

Saknade uppgifter om landssocken 1567 (SSL s 157) och saknade landssocken 1682 (Mat s 43).

Skt Nikolai

1456 omtalas socknen, (Rep II:642), kyrkan revs efter kungabrev 1573. Kyrkan är lokaliserad genom gravar. En tegelmur har påträffats (Matthiessen 1914, Trap III:2 s 347 f).

Vor Frue

1497 omtalas socknen (Rep II: 8431). Kyrkan riven vid reformationen. Undersökt 1913. Romansk (granit?)-kyrka med rakslutet kor (Matthiessen 1914).

Yta: 255 m²

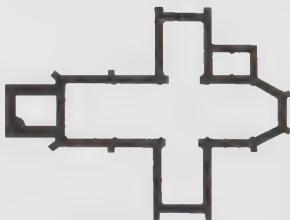
HOLSTEBRO (1)

Saknade landssocken 1682 (Mat s 158).

Vor Frue

1465 avlatsbrev till Skt Marie i Holstebro (Lokalarkiver II, Holstebro 1). Kyrkan riven 1906. Granitkvader och korsprydd tympanon från romansk granitkvaderkyrka. Ombyggd till sengotisk tegelkyrka, med tresidig koravslutning, korsarmar, sakristia i norr och västtorn (södra korsarmen 1468) (Trap IX: 1 s 74).

Yta: 200 m², med korsarmar 290 m²

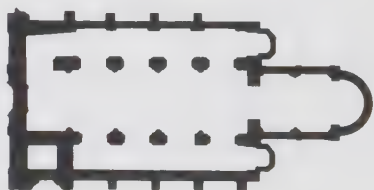

HORSENS (2)

Saknade landssocken 1682 (Mat s 198, 216).

Skt Ib (Jakob)

1418 nämns att kyrkan 1351 skänktes av kungen till johanniterna. Skt Ibs kapell blev 1480 sockenkyrka för

Horsens. Romansk pseudobasilika i tegel, med absider (o 1200 - o 1225). Torn över södra sidoskeppets västligaste fack (1200-talets slut) (Trap VIII:2 s 407 f). Yta: 625 m²

Vor Frue

1418 nämns att kyrkan 1351 skänktes av kungen till johanniterna. Var ursprungligen stadens sockenkyrka, men förlorade sin status mellan 1418 och 1480. Under en kort tid i mitten av 1400-talet fungerade johanniternas kyrka som sockenkyrka. Vor Frue revs vid reformationen. Kyrkan är troligen lokaliserad genom gravfynd (Trap VIII:2 s 407 f, Andreassen m fl 1977).

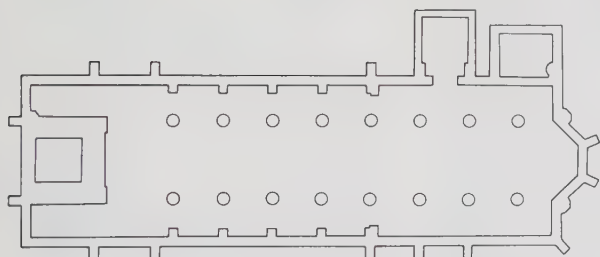
HOVSØR

Hovsør ligger i Østerild socken och det är tveksamt om en särskild kyrkobyggnad uppfördes i Hovsør under de få år då det fanns ansatser till en stadsbildning på platsen.

HUSUM (1)

Husum avstyckades från Mildsted socken 1448 och saknade landssocken 1652 (Meyer-Danckwerth 1652 s 141).

Skt Marie (Heligkors)

1431 byggdes ett heligkorskapell i Husum i Mildsted socken, 1448 upprättades kapellet till sockenkyrka under namnet Skt Marie. Kyrkan riven 1807. Till kyrkan var knutet en form av kollegiatskapitel, omtalat 1486. Sengotisk treskeppig kyrka (1431-74), västutvidgning med västtorn (1495-1506/7), nytt kor med polygonal avslutning och sakristia (1510) samt kapell i norr (1522) (Kunstdenkmäler I s 103 f). Horst Appuhn har relativt säkert lyckats rekonstruera kyrkans plan efter olika avbildningar, en partiell kyrkoplan, två detaljerade kyrkobeskrivningar och kyrkoräkenskaper (Appuhn 1953).

Yta: ca 1275 m², med kapell ca 1330 m²

KALUNDBORG (2 - 1 landssocken)

Saknade landssocken 1567 (SSL s 126) och 1682 (Mat 1682 s 36), men Raklev socken hörde före 1547 till Kalundborg (Trap III:2 s 371, 496).

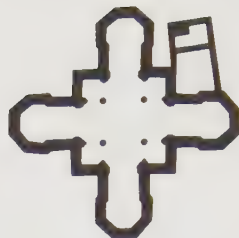
Skt Olai

Stadens egentliga stadskyrka i stadsdelen Kordel. Kyrkan riven på 1800-talet. Av Resens atlas framgår att det var en tornlös kyrka med rakslutet kor och korsarmar (Trap III:2 s 370 f, 495 f).

Vor Frue

Romansk femtornig korskyrka i tegel (o 1170-90). Sengotisk sakristia i två våningar. Sengotiskt vapenhus vid sydöstdörren riven 1870 (Trap III:2 s 352 f).

Yta: 265 m²

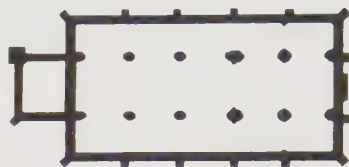
KERTEMINDE (1)

Saknade landssocken 1682 (Mat s 83)

Skt Laurentius

1350 omtalas kyrkan. Nuvarande byggnaden en sengotisk pseudobasilika i tegel, enligt tradition påbörjad 1476. Västtornet i tegel troligen äldre. Vissa av valven slagna först efter 1588 (Trap V:1 s 133 f).

Yta: 575 m²

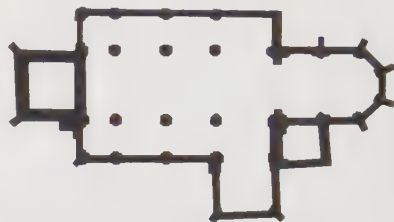
KOLDING (1)

Saknade landssocken 1682 (Mat s 136).

Skt Nikolai

Omfattande restaureringar 1753-58 och 1885 gör det svårt att få en klar uppfattning av kyrkans byggnadshistoria. Västgavel av enskeppig tegelkyrka i övergångsstil (mitten av 1200-talet). Troligen under gotisk tid ombyggd till treskeppig tegelkyrka. Kyrkan var åtminstone treskeppig före ombyggnaden 1753-58 (Pontoppidan 1769 s 896). Gotisk tresidig koravslutning i tegel. Västtorn, kapell och sakristia i söder från medeltiden. En korsarm i norr uppförd 1575 (Trap VIII:3 s 892 f).

Yta: 560 m², med kapell 605 m²

KORSØR (1)

Saknar uppgift om landssocken 1567 (SSL s 112) och saknade landssocken 1682 (Mat 1682 s 34).

Skt Gertrud

Kyrkan riven 1863. Tegelkyrka med långhus, möjligen kor samt yngre västtorn (möjligen från 1442). Kyrkan kraftigt utvidgad vid restaurering från och med 1666 (Danmarks Kirker V:1 s 265 f). Här rekonstruerad utan kor.

Yta: ca 175 m²

KUNGSBACKA (1)

Saknas uppgifter om Kungsbacka 1569 (LSL 2). Saknade senare landssocken (Ortnamnen i Hallands län del 3 s 202).

St:a Gertrud

1463 omtalas sockenpräst. 1664 begärde borgarna att få bygga en ny kyrka, som brann 1846. Undersökt 1960. Syllstenar till träkyrka (6 x 14 m), möjligen med kor. Ersatt av enskeppig stenkyrka med absid. Sekundära stråvor vid absiden. Utvidgad med bredare långhus i gråsten och vapenhus åt söder. Dateringen av stenkyrkan och dess två byggnadsetapper är osäker, men absiden tyder på att den första etappen bör vara "romansk" dvs från senast början av 1300-talet. Stenkyrkan revs efter 1664 och ersattes av en korsformig

träkyrka (Broberg 1980 s 13 f samt utgrävningsrapport i ATA).

Yta: 290 m²

KØBENHAVN (4 – 2 landssocknar)

Landssocknar var knutna till Skt Clemens (Ramsing 1940 I s 200) och Skt Petri (Danmarks Kirker I:1 s 231).

Skt Clemens

1256 omtalas kyrkan för första gången direkt. Avlatsbrev utfärdades 1419. Kyrkan riven vid reformationen. Kyrkan är lokaliserad och delvis undersökt 1873 och 1906. Ramsings tolkning av några trästolpar som rester av en stavkyrka är felaktig och hans rekonstruktion av kyrkan är tveksam (enl muntliga uppgifter av Axel Christophersen, jfr Ramsing 1940 I s 84 f, 1940 II, s 29 f). På grund av de få säkra hållpunkterna är kyrkan inte rekonstruerad här.

Skt Nikolai

1261 omtalas kyrkan för första gången. Den förstördes vid brand 1795. Delar av kyrkan undersökt 1914. Rester av en treskeppig romansk tegelkyrka påträffad (1200-talet). Ombyggd till sengotisk tegelbasilika med polygonalt avslutat kor (troligen sista fjärdedelen av 1400-talet, högaltaret invigt 1509). Medeltida kapell i norr. Västtorn från 1580-90-talet och nytt kor från 1630-talet (Danmarks Kirker I:1 s 459 f). Rekonstruktion efter Charles Christensen (Ramsing 1940 II fig 35). Yta: 975 m², med kapell 1065 m²

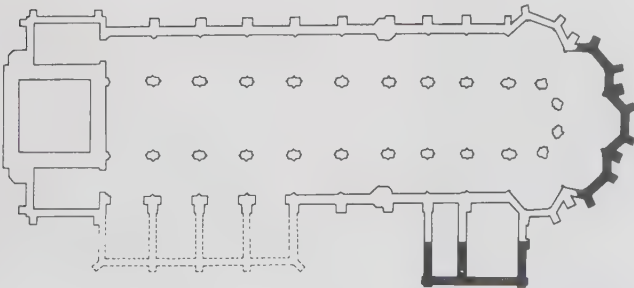
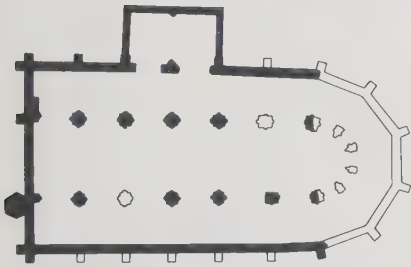
Skt Petri

1304 omtalas kyrkan för första gången. Brann 1386. Är sedan 1585 den tyska församlingens kyrka i Köbenhavn. Enskeppig gotisk tegelkyrka med tresidig koravslutning (mitten av 1400-talet, kanske i samband med avlatsbrev 1445 och 1453). Yngre sengotiskt västtorn (omtalas 1499). Har troligen haft vapenhus och sakristia. Korsarmar från 1634 och 1691 (Danmarks Kirker I:1 s 231 f).

Yta: 290 m²

Vor Frue

Socken- och kollegiatskyrka. 1192-1201 gav sockenborna i Havn 1/3 av sitt korntionde till uppförandet av Vor Frue. 1209 nämns kollegiatskapitlet första gången. Kyrkan förstördes vid Københavns brand 1728 och vid Københavns bombardemang 1807. Delvis undersökt 1925 och 1942. Rester av romansk kritstenskyrka med absid påträffad (o 1200). Kyrkan var möjligen treskeppig. Ombyggd till en gotisk tegelkatedral, enligt inskrift

uppförd 1316. Senmedeltida kapell vid sydsidan och kapitelhus vid södra tvärskeppet. Sengotiskt västtorn med sidokapell (o 1483) (Danmarks Kirker I:1 s 3 f). Rekonstruktion efter Charles Christensen (Ramsing 1940 II fig 29) och stadskarta 1730 (Danmarks Kirker I:1 fig 20).

Yta: långhuset 765 m², långhus med kapell ca 1060 m², totalt ca 1670 m²

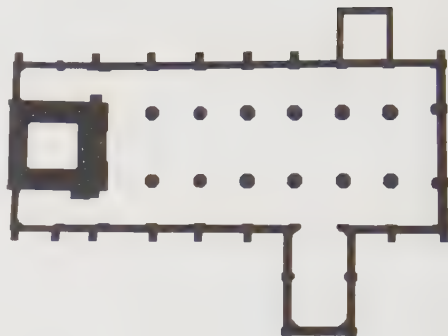
KØGE (1)

I landssocknen 1682 Gammel Køge gård (Mat s 16, 54), som bör ha tillhört Gammel Køge socken, vars kyrka revs 1571 (Kanc Brevb 1571 29/12).

Skt Nikolai

Rester av senromansk tegelkyrka (o 1250 – o 1300). Västtorn tillfogat (troligen början av 1300-talet). Ombyggd till gotisk pseudobasilika i två etapper (1300-talets slut – 1400-talets början). Tornet förhöjt, sakristia i norr och kapell i söder (under uppförande o 1416) (Danmarks Kirker III: 1 s 166 f).

Yta: 985 m², med kapell 1080 m²

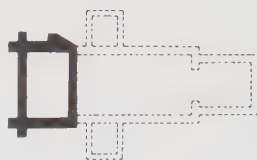
LAHOLM (1 – landssocken)

Sockenen bestod 1569 av 40 borgare och 60 bönder (LSL 2 s 388).

S:t Clemens

Kyrkan riven efter en brand 1802. Endast tornet bevarat. Västgavel av romansk tegelkyrka. Västtornet sekundärt i förhållande till långhuset. Enligt avbildningar från 1698 och 1735 bestod kyrkan av torn, långhus och kor, troligen rakslutet. Sengotiska vapenhus i norr och söder (Redin 1982 s 18, Ejwertz 1961 s 60, 66). Här ett försök till rekonstruktion utifrån en avbildning 1735, det bevarade tornet och uppgifter om murfynd, som bör ha motsvarat korets östgavel.

Yta: ca 175 m²

LANDSKRONA (1)

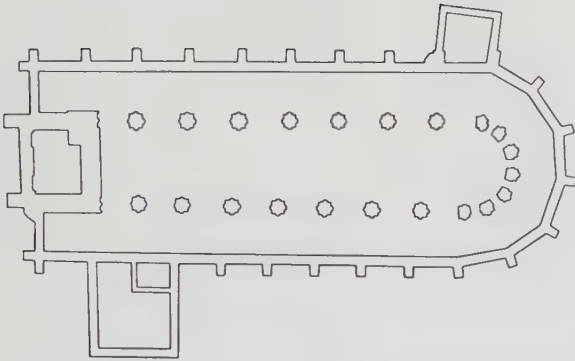
Saknar uppgift om landssocken 1569 (LSL 1 s 506 f), men senare ingick Erikstorp i stadens socken. Troligen har Södra Säby, på vars marker Landskrona anlades, haft en egen kyrka, till vilken Erikstorp kan ha varit knuten. Mogens Madsen anger platsen för en äldre kyrka ("olim templum") i nordvästra delen av Landskrona. Detta kan ha varit Södra Säbys sockenkyrka. Uppgifterna kring kyrkan är dock mycket osäkra (Jacobsson 1983 s 14).

S:t Hans

Kyrkan revs ca 1750-80, i samband med ombyggnaden av hela Landskrona. Den omtalas första gången 1421. Av uppmätningar i samband med rivningen framgår det att byggnaden var en gotisk tegelbasilika med polygonalt kor (1400-talets första hälft). Sengotiskt västtorn (1460-talet), vapenhus i söder (1515) och sakristia i norr (Wählin 1939, Jacobsson 1983 s 14). Plan från Landskrona Museum.

Yta: 1490 m²

S:t Hans:

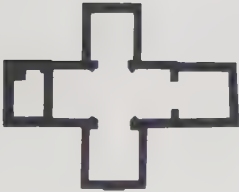
LEMVIG (1)

Saknade landssocken 1682 (Mat s 187).

Skt Nikolai

Kyrkan möjligen också kallad Vor Frue (Søndergaard Jacobsen 1969 s 33). Rester av romansk granitkvaderkyrka i norra långhusväggen påträffade 1933 (Søndergaard Jacobsen 1969 s 39 f). Ombyggd i tegel och granit till sengotisk enskeppig kyrka med rakslutet kor (troligen 1400-talet). Sengotiska korsarmar och torn över västligaste valvtravén (Trap IX:1 s 98).

Yta: 150 m², med korsarmar 245 m²

LOMMA (1 – landssocken)

Landssocken 1569 (LSL I s 469). Osäkert om kyrkstrukturen 1569 motsvarar situationen vid slutet av 1000-talet, då Lomma är nämnt med urbaniseringskriterium; särskilt som den senare kända kyrkan ligger utanför det område som utpekats för den tidiga stadsbebyggelsen.

Kyrka

Beskriven av Brunius. Riven 1871. Romansk sandstenskvaderkyrka med brett romanskt västtorn (Brunius 1850 s 29).

LUND (22 – 5 landssocknar)

Landssocknar var knutna till S:t Hans, S:t Olof, S:ta Maria Magle, S:t Peters nunnekloster och troligen helgeandshusets kyrka (S:t Godehard?) (Andrén 1984 s 54-55).

Heligkors

Omtalad första gången 1350, troligen raserad 1537. Delvis undersökt 1957. Gravskikt äldre än stenkyrka. Kor och absid till romansk stenkyrka (Andrén 1980 s 14, s 60). Här rekonstruerad med sannolikt västtorn.

Yta: ca 110 m²

S:t Andreas

Omtalad första gången 1302, troligen riven 1537. Delvis undersökt 1981. Äldsta gravskikt dendrokronologiskt daterad till mitten av 1000-talet (Andrén 1980 s 14, 60;

1984 s 54). Yngre romansk stenkyrka med absid och förmodligen runt västtorn. Rekonstruktion utförd av Henrik Jacobsen.

Yta: 130 m²

S:t Botulf

Nämns första gången 1329, troligen riven 1537. Kyrkogården delvis undersökt 1931 och 1954 (Andrén 1980 s 14 och 60).

S:t Clemens

Omtalas första gången 1334. Skänktes av kronan till staden för nytt rådhus 1541. Undersökt 1932. Rester av stavkyrka. Tidig romansk stenkyrka med långhus och okänt kor. Yngre rakslutet tegelkor och tornöverbyggnad i väster (Andrén 1980 s 14, 60).

Yta: 125 m²

S:t Drotten (Trinitatis)

Sockenkyrka och under perioden o 1150 - o 1325 klosterkyrka i premonstratensklöster. Romansk stenkyrka med komplicerad byggnadshistoria. Kyrkan undersöks i skrivande stund. Planen visar dess mindre komplicerade senmedeltida utformning. Stenkyrkan föregången av två, troligen samtida, träkyrkor från o 1050, vilka är föregångna av en äldre träkyrka, från o 990. (Områdets historia delvis beskriven i Andrén 1980 s 14, 63, men översikten måste revideras efter den pågående undersökningen). Utgrävningsplanen har välvilligt ställts till mitt förfogande av Thorvald Nilsson.

Yta: långhuset 250 m², totalt 405 m²

S:t Godehard

Omtalas en enda gång 1377 samt i en stadsbeskrivning 1589. Var troligen helgeandshusets kyrka, som även fungerade som sockenkyrka. Denna kyrka revs 1834. Kyrkan delvis undersökt 1930. Beskrivningar av Brunius tyder på en romansk kyrka med brett västtorn. Ett bevarat tympanon har daterats till 1140-talet (Andrén 1980 s 14, 17, 58 samt Andrén 1984 s 56).

S:t Hans

Nämns första gången 1304, troligen riven 1537. Kyrkogården delvis undersökt 1934 och 1973 (Andrén 1980 s 14 och 63).

S:t Jakob

Omtalas första gången 1303, riven efter 1556. Undersökt 1959 och 1983. Gravskikt äldre än koret. Romansk stenkyrka med långhus, kor och absid (Andrén 1980 s 14, 63 samt muntliga upplysningar av Otto Ryding, Kulturen).

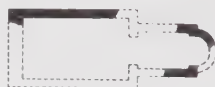
Yta: ca 160 m²

S:ta Maria Magle

Nämns första gången 1222, troligen riven 1537. Omtalas som sedan länge öde 1570. Kyrkogården använd fram till 1816. Delar av kyrkogården har undersökts 1946, 1959 och 1977 (Andrén 1980 s 15 och 63).

S:ta Maria Minor

Kyrkan skänktes 1095-1103 av kungen till domkapitlet. Troligen riven 1537, delar av kyrkogården bebyggd 1541. Undersökt 1911, 1914 och 1926. Ett äldsta bebyggelselager, troligen från 1000-talets första hälft. Ersatt av stavkyrka, från omkr 1050. Ersatt av romansk stenkyrka med absid. Vapenhus i söder samt västtorn i

tegel (Andrén 1980 s 14 och 64).

Yta: 245 m²

S:t Mikael

Nämnd första gången 1268, troligen riven 1537. Kyrkogården delvis undersökt 1910 och 1927 (Andrén 1980 s 15 och 64).

S:t Måns

Omtalas första gången 1304, troligen riven 1537. Kyrkogården delvis undersökt 1937 och 1975-76 (Andrén 1980 s 15 och 64).

S:t Mårten

Nämns första gången 1308, troligen riven 1537. Undersökt 1915 och 1963. Bebyggelselager äldre än kyrkogården. Gravskikt äldre än stenkyrka, samt en träkolonn, möjligen från en stavkyrka. Myntfynd bland gravarna från o 1100. Romansk stenkyrka med absid. Rester av troligen yngre västtorn (Andrén 1980 s 15 och 64).

Yta: 145 m²

S:t Nikolaus

Nämns första gången strax före eller efter 1200. Troligen riven i samband med reformationen. Delvis undersökt 1953. Troligen romansk kyrka, med yngre västtorn och vapenhus (?) i norr (Andrén 1980 s 15 och 64).

S:t Olof

Omtalas första gången 1350, troligen riven vid reformationen. Kyrkogården påträffad 1923 (Andrén 1980 s 15 och 64).

S:t Paul

Nämns första gången 1289, troligen riven 1537. Kyrkogården delvis undersökt 1909 och 1946 (Andrén 1980 s 14 och 64).

S:t Peter vid Bredgatan

Nämns första gången 1289, troligen riven 1537. Kyrkogården delvis använd fram till 1816. Kyrkan delvis undersökt 1968. Romansk stenkyrka med absid och sekundärt västtorn. Inget gravskikt äldre än stenkyrkan spårades (Andrén 1980 s 16 och 65).

Yta: 140 m²

S:t Peter vid Grönegatan

Omtalas första gången 1304, troligen raserad 1537. Kyrkogården påträffad 1945 och 1973 (Andrén 1980 s 16 och 65).

S:t Peter och S:ta Maria

Sockenkyrka och klosterkyrka för nunnekloster. Den stående kyrkan undersökt 1926. Romansk stenkyrka med absid (o 1150) påträffad. Ersatt av enskeppig gotisk tegelkyrka med tresidig koravslutning (1300-talets början). Spår av nunneläktare i västra delen av kyrkan (Andrén 1980 s 17, 66).

Yta: 240 m²

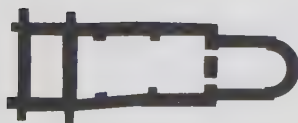
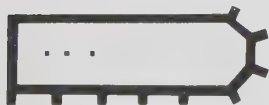
S:t Stefan

Nämns första gången 1283, troligen riven 1537. Undersökt 1977-78. Rester av träkyrka (o 1050), ersatt av romansk stenkyrka med absid (o 1110). Sekundärt brett västtorn (1100-talets senare del). Möjligen vapenhus i trä vid sydsidan (Mårtensson 1981).

Yta: 190 m²

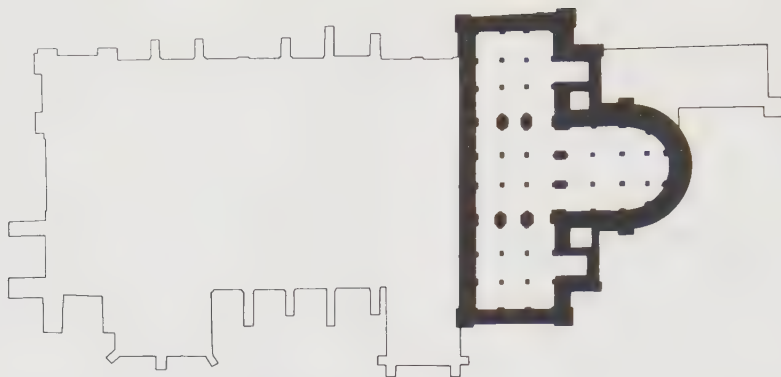
S:t Thomas

Omtalas första gången 1285, troligen riven 1537.

Kyrkogården bebyggd 1577. Kyrkogården påträffad 1943 (Andrén 1980 s 16 och 65).

"Kraft" (S:t Egidius och S:t Blasius)

Domkyrkans krypta fungerade även som sockenkyrka. Möjligen har denna funktion först tillkommit då domkapitlet sekulariserades under 1100-talets senare del. Krafts socken upptogs till största delen av kanikresidens belägna omedelbart öster om domkyrkan samt av bebyggelse som under senmedeltiden tycks ha lagts ut över delar av torget. Enligt uppgift 1310 skulle alla gästande tyskar använda kryptan som sin sockenkyrka "enligt gammal sedvana" (Andrén 1980 s 13 samt 1984 karta 9, 10 och 13). Kryptans högaltare invigdes 1123 och dess södra sidoaltare 1131 (Cinthio 1957 s 49 f). Södra sidoaltaret fungerade senare som sockenaltare. Yta: södra tvärskeppet 120 m², totalt 555 m²

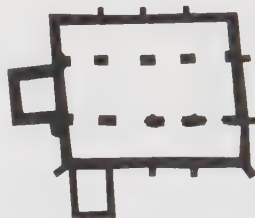
LUNTERTUN (1)

Omtalas som ett kapell i Barkåkra socken 1471, vilket innebär att kyrkan bör ha saknat landssocken.

S:t Botulf

Troligen riven i samband med att staden flyttades till Ängelholm 1516. Klocka från 1470 bevarad. 1471 nämns nya kapellet i Luntertun. Kyrkan undersökt 1925. Rektangulärt stenkapell möjligen från 1200-talet. Sengotisk ombyggnad till treskeppig tegelkyrka utan särskilt kor, men med västtorn. Yngre vapenhus i söder. (Källström 1929, Anglert 1984 s 9, 11).

Yta: 400 m²

LYCKÅ (1)

Socken bestod 1569 av 20 borgare och 10 tiondegivare (LSL 2 s 481). De 10 tiondegivarna bör ha motsvarat Sturkö, som 1564 var annex till Lyckå (Sveriges Kyrkor, Blekinge I s 106 f), men som inte omtalas i landeboken 1569.

S:ta Maria

Enligt uppgift 1474 lät Christian I på platsen för ett träkapell uppföra en stenkyrka helgad S:ta Maria (dvs någon gång under perioden 1448-74). Kyrkan störtade samman på 1730-talet och undersöktes bristfälligt 1946. Av karta från 1779 och den rekonstruerade

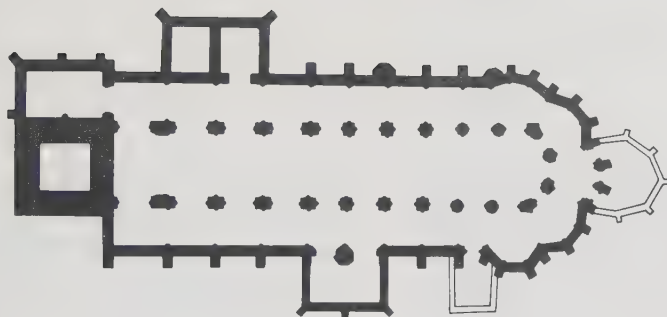
planen efter undersökningen 1946 framgår att kyrkan bestod av långhus och rakslutet kor. Vapenhus omtalas 1656 (Sveriges Kyrkor, Blekinge I s 160 f, Ödman 1983 s 12).

Yta: ca 330 m²

MALMÖ (1)

Saknade uppgift om landssocken 1569 (LSL 1 s 452 f). Under senmedeltiden ingick Övre Malmös jordar i stadens stadsjordar, men dessa bör ha tillhört Övre Malmös socken, vars kyrka raserades 1381 (Bager 1971, s 255 f).

S:t Petri

På det äldsta stadssigillet avbildas en kyrka, som allmänt antas vara S:t Petri. Sigillbilden föreställer en romansk (tegel?)kyrka med långhus, kor och absid och takryttare på långhuset. Den nuvarande byggnaden, en gotisk tegelkatedral, byggd i tre etapper (1300-talet). Västtorn rasade 1420, varefter byggdes nytt torn och nya valv i västligaste travéerna. Delvis nytt torn, efter nytt ras 1440. Vapenhus och kapell i norr (efter o 1420). Nordkapell vid tornet (Krämarekapellet) (1400-talets första hälft). Korkapell (omtalat 1479), dubbelkapell i söder (o 1500), kapell i söder vid koromgången (omtalat 1502) rivet 1852 (Bager 1971 s 261 f).

Yta: 1315 m², med kapell 1560 m²

MARIAGER (1 – landssocken)

Landssocken 1682 (Mat s 232), men däri ingick även Hov, omtalad som egen socken 1442-91 (Trap VII:2 s 698). Mariagers landssocken under medeltiden motsvarar i stället sannolikt Mariager birk, definierat 1499 (DM 1:VI s 118).

Skt Peder

Kyrkan riven vid reformationen, då klosterkyrkan blev sockenkyrka. Tornet rivet efter 1677. Kyrkan var ursprungligen sockenkyrka för en landsby av okänt namn och hade enligt vittnesmål 1479 legat under Glenstrup kloster. Kyrkan blev i samband med Mariagers klosters grundande sockenkyrka för Mariager. Kronans patronatsrätt överfördes till klostret 1469 (Dahlerup 1882).

MARIBO (1 – landssocken)

Landssocken 1682 (Mat s 113)

Kyrka

Byn Skemminges kyrka, som med staden Maribos grundläggning blev stadens sockenkyrka. Kyrkan brann med staden 1596, men är på Resens karta 1677 angiven som en liten tornlös kyrka med långhus och kor (Danmarks Kirker VIII:1 s 88). Arkeologiskt undersökt. Rester av träkyrka, som utvidgats. Romansk tegelkyrka med rakslutet kor (Snedker 1962).

Yta: 115 m²

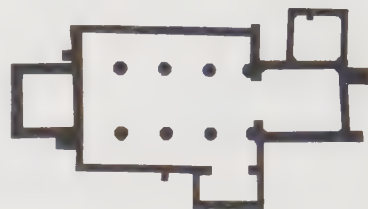
MIDDELFART (1 – Fænø som landssocken)

Landssocknen omfattade borgen Hindsgavl och Fænø 1682 (Mat s 95).

Skt Nikolaus

Enstaka granitkvadrar i murarna. Rester av romanskt långhus i tegel, senromanskt rakslutet tegelkor (troligen en korutvidgning). Västtorn sekundärt mot långhuset. Ombyggd till gotisk tegelbasilika (sannolikt efter avlatsbrev 1475). Vissa valv dock slagna först efter 1588. Sengotisk sakristia i norr, sengotiskt kapell i söder. Fristående Trefaldighetskapell omtalas på kyrkogården 1507 (Trap V:1 s 158).

Yta: 480 m², med kapell 515 m²

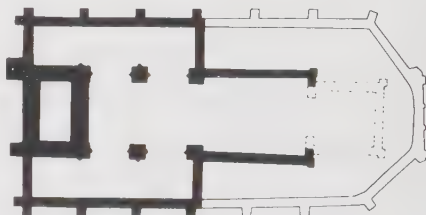
NAKSKOV (1)

Landssocken 1682 (Mat s 105), vilken bör motsvara Krogsbølle socken, som lades till Nakskov i samband med att Krogsbølle kyrka revs 1539 (Dan Kanc Reg 1539 31/7).

Skt Nikolaus

Rester av romansk tegelkyrka (långhuset). Ombyggd till gotisk tegelbasilika med torn och tresidig koravslutning. Västdelen från 1400-talets början, troligen i samband med avlatsbrev 1414. Östdelen färdig under 1500-talets senare del och vid 1600-talets mitt (Danmarks Kirker VIII:1 s 89 f).

Yta: 605 m², den helt realiserade gotiska planen 990 m²

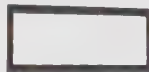
NEKSØ (1)

Omtalas 1569 som kapell och annex till Bodilsker (LSL 2 s 526). Har troligen saknat landssocken.

Skt Nikolaus

Sengotisk enskeppig stenkyrka. Västtorn från renässansen (Danmarks Kirker VII s 112 f).

Yta: 115 m²

NIBE (1)

Saknade landssocken 1682 (Mat s 274) och räknades 1528 som kapell tillhörande Voxlevs kyrka (DV nr 168)

Skt Jost

1454-59 nämns herr Lokke, som grundat Skt Jost kapell i Nibe. Gotisk enskeppig tegelkyrka, med tresidigt

avslutat kor och västtorn. Yngre kapell och vapenhus i söder (1400-talets första hälft). Kapell i norr troligen rivet vid reformationen (Trap VI:3 s 920, Christensen 1977 s 24).

Yta: 225 m², med kapell 300 m²

NYBORG (1-2 – Sprogø som landssocken)

Landssocken omtalas 1682 (Mat s 63), men endast Sprogø bör tidigare ha hört till Nyborg. Övriga delar av landssocknen motsvarar Hjulby socken, som nerlades 1581 till förmån för Vor Frue i Nyborg (Kanc Brevb 1581 12/3)

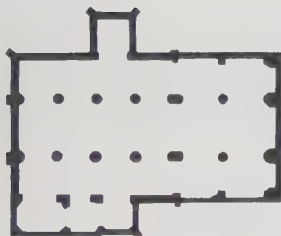
Alle Helgen ("Gammelkirken")

Omtalas troligen 1256 (APL s 25). Stadens egentliga sockenkyrka, som ännu 1528 var huvudkyrka i förhållande till kapellet Vor Frue (Fr I Reg 1528 7/8). Kyrkan förstörd i samband med Grevefejden 1533 (Hahn-Thomsen 1966 s 37).

Vor Frue

Räknades ännu 1528 som kapell (Fr I Reg 1528 7/8), men blev senare stadens egentliga sockenkyrka. Gotisk pseudobasilika i tegel, uppförd i två etapper. Västdelen möjligen efter 1389, östdelen invigd 1428. Tre gotiska tegelkapell i söder, rivna 1870-71 (ett omtalat 1412, ett sannolikt byggt 1427). Gotiskt tegelkapell i norr. Kyrkan utvidgad i mitten av 1500-talet, västtorn 1581 (Trap V:2 s 599). Myntfynd från restaurering 1971 omfattar mynt från och med Erik av Pommern (Møntsamlingen FP 3115). Olika indicier, som stadens troliga flyttning, den andra kyrkans tillnamn och myntfynden från 1971 tyder på att Vor Frue uppfördes som en helt ny kyrka, utan äldre föregångare.

Yta 605 m², med kapell 705 m²

NYKØBING FALSTER (1-2)

Saknade landssocken 1682 (Mat s 102).

(Skt Nikolai) ?

1419 stiftade Erik av Pommern ett franciskankonvent av Skt Nikolai kapell i Nykøbing. Detta är enda uppgiften om kapellet, vars närmare funktion och karaktär är okänd. Tveksamt om det kan räknas in i kategorin stadskapell (Danmarks Kirker VIII:1 s 206).

Vor Frue

1453 omtalas kyrkan för första gången. Den bröts ner 1532. Delvis undersökt 1931 och 1939. Tresidig koravslutning till gotisk tegelkyrka (Danmarks Kirker VIII:1 s 242).

NYKØBING MORS (1 – landssocken)

Landssocken 1682 (Mat s 344), vilket stämmer med vittnesmål 1422.

Skt Clemens

1422 omtalas att kyrkan o 1380 lades till Dueholm kloster av biskopen i Børglum. Kyrkan revs 1889-90. Det var en sengotisk kyrka i tegel och granitkvader, med långhus, sidoskepp, vapenhus och sakristia i norr samt västtorn. Allt uppfört o 1500. Rester av romansk

granitkvaderkyrka i de norra och västra murarna (Danmarks Kirker XII:1 s 64 f).

Yta 230 m², med sidoskepp 300 m²

NYKØBING SJÆLLAND (1)

Saknade landssocken 1682 (Mat s 40).

Kyrka

Senromansk tegelkyrka med rakslutet kor (mitten av 1200-talet). Gotiska valv i två skepp (o 1400). Gotisk sakristia i norr. Sengotiskt kapell i söder och västtorn (Trap III:2 s 374 f). Vid restaurering 1956-57 påträffades mynt, varav de 16 äldsta kan hänföras till perioden 1250-1286 (Møntsamlingen FP 2519).

Yta: 220 m², med kapell 270 m²

NYSTED (1)

Landssocknen omfattade 1682 Vantore, Tågense och Ålholm slott (Mat s 110), men Vantore och Tågense hade 1631 lagts till Nysted (Kanc Brevb 1631 7/7).

Kyrka

Romansk grav med huvudnisch påträffad 1979 (Løkegaard Poulsen 1980). Nuvarande kyrkan en ungotisk enskeppig tegelkyrka med tresidig koravslutning (o 1300). Gotisk sakristia i söder, sengotiskt västtorn. Sidoskepp i norr 1643 (Danmarks Kirker VIII:1 s 172 f).

Yta: 240 m²

NÆSTVED (2 - 2 landssocknar)

Landssocknar var knutna till båda kyrkorna 1567 (SSL s 80, 83).

Skt Morten

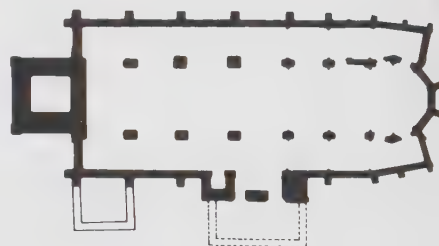
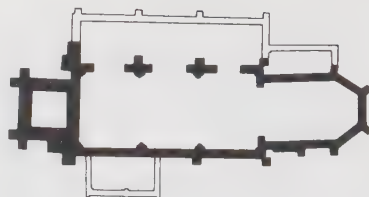
Indirekt omtalad 1280 och direkt omtalad 1292. Granitsockel kan vara rester av romansk granitkvaderkyrka (o 1200). Rester av senromansk-tidiggotisk tegelkyrka med tresidigt avslutat kor. Långhus förhöjt i gotisk tid. Gotiskt västtorn (1400-talet), sidoskepp i norr, vapenhus i söder och sakristia i norr (Danmarks Kirker VI:1 s 131 f).

Yta: 325 m², med sidoskepp 485 m²

Skt Peder

Omtalas 1135, men denna kyrkobyggnad är okänd. Rester av romansk tegelkyrka med korsarmar (o 1250). Ombyggd till gotisk pseudobasilika i två etapper. Koret under 1300-talets senare del (ombyggd i sengotisk tid) och långhuset o 1400 - o 1450. Gotiskt västtorn. Kapell i söder, omtalat 1431 och 1443 (Danmarks Kirker VI:1 s 72 f, Græbe 1979). Kapellet i söder rekonstruerat efter muntliga uppgifter från Næstved museum.

Yta: 860 m², med kapell ca 925 m²

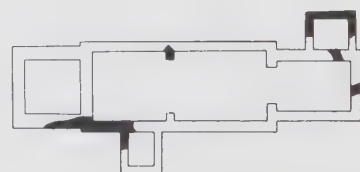

ODENSE (3 - 3 landssocknar)

Odense hade 1682 tre landssocknar (Mat s 78). Skt Knuds landssocken bör tidigare ha varit knuten till Skt Albani, som nerlades 1539.

Skt Albani

1086 dödades Knut den helige i Skt Albani träkyrka.

Kyrkan nerlades 1539 varefter långhuset överläts till bostäder 1542, medan koret revs 1542 och tornet revs 1558. Undersökt 1886, 1980 och 1983. Rester av en eller två träkyrkor. Ersatt av romansk stenkyrka med rakslutet kor och torn (tidigt 1100-tal). Sakristia i norr (enligt manuskript till projektet "Middelalderbyens" rapport om Odense, vilket välvilligt ställts till mitt förfogande av Per Kristian Madsen).

Yta: ca 280 m²

Skt Mikkel (og Skt Hans)

Sockenkyrka knuten till johanniterkloster. Omtalas första gången 1295. Rester av romansk enskeppig tegelkyrka med korsarmar. Gotiskt dubbelkapell i söder (1300-talets slut). Gotisk västförlängning (1400-talets början). Nytt kor (senast o 1450), troligen med sakristia i norr. Korsarmarna förhöjda. Med fyra kapell i norr (1400-talets slut) gjordes långhuset om i fyra skepp. Västtorn (o 1500) (Lorenzen 1927 s 29 f, Trap V:1 s 46 f).

Yta: långhuset 495 m², totalyta 875 m²

Vor Frue

Omtalad första gången 1295. Granitkvadrar troligen från en romansk granitkvaderkyrka. Nuvarande byggnaden en romansk tegelkyrka med rakslutet kor, korsarmar och senromansk sakristia i söder. Sengotiskt västtorn (Trap V:1 s 43 f).

Yta: 365 m², med korsarmar 560 m²

PRÆSTØ (1)

Saknade uppgift om landssocken 1567 (SSL s 59) och saknade landssocken 1682 (Mat s 56).

Vor Frue (og Skt Antonius)

Omtalas o 1426. Donerades av kungen 1470 till ett nytt Antoniterkloster, varefter kyrkan var både sockenkyrka och klosterkyrka. Sengotisk enskeppig tegelkyrka med polygonal koravslutning (1450) och västtorn. Sengotiska kapell i söder (o 1510-20). Nederdelen av tornet troligen äldre (Danmarks Kirker VI:1 s 23 f).

Yta: långhuset 170 m², långhus med kapell 420 m², totalyta 490 m²

RANDERS (4 - 1-2 landssocknar)

Landssocken var 1682 knuten till Skt Morten (Mat s 237). Möjligen har landssocken också varit knuten till Skt Laurentius (Trap VII:2 s 624).

Skt Clemens

Omtalas första gången 1403, revs efter kungabrev 1540. Tornet rivet först o 1730. Delvis undersökt 1945 och 1976-77. Väst delen av romansk tegelkyrka med kolonnportal i väster påträffad. Senmedeltida västtorn, sakristia omtalas 1526. Byggnad söder om kyrkan (vapenhus?) påträffad 1976-77 (Norn 1952, Vellev 1977, Marstrand 1984 s 47 f).

Skt Laurentii

Omtalas första gången 1470, revs efter tillstånd 1529. Möjligen hörde Stigstrup, en försvunnen by på Randers stadsjordar till Kyrkan. Kyrkans läge känt (Trap VII:2 s 624)

Skt Morten

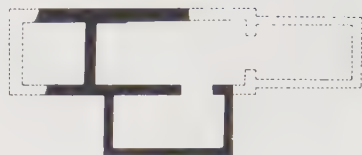
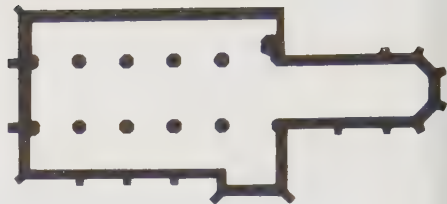
Omtalas första gången 1346, donerades 1489 av kungen till helgeandskloster, varefter kyrkan var både sockenkyrka och klosterkyrka. Granitsockel kan vara rester av romansk granitkvaderkyrka. Totalt nybyggd efter donationen 1489 till sengotisk tegelbasilika (o 1490 – o 1520) med tresidig koravslutning och kapell i söder. Västtorn byggt först 1795-97 (Lorenzen 1912 s 62 f, Norn 1952).

Yta: långhus 650 m², med kapell 665 m², totalt 800 m²

Skt Peder (og Vor Frue)

Sockenkyrka och klosterkyrka i nunnekloster. Som flera andra nunnekloster även helgad till S:ta Maria. o 1140 – o 1170 omtalas nunna (Necrologium Lundense s 95). Kyrkan riven vid reformationen, men västtornet blev stående till 1759. Delvis undersökt 1905. Romansk kyrka i kritsten och "frådsten". Sekundärt västtorn av okänd ålder. Senmedeltida tegelkapell i söder, ombyggt 1535 till privathus (Norn 1952). Här rekonstruerad med långt kor, på grund av kyrkans anknytning till ett nunnekloster.

Yta: långhuset ca 165 m², långhus med kapell ca 265 m², totalt ca 390 m²

RIBE (6 – 1 landssocken)

Landssocken var 1682 knuten till Skt Katharine (Mat s 113) och det var denna socken som 1539 överfördes från Hellig Grav till Skt Katharine.

Hellig Grav (Skt Bartolomæus)

Omtalas första gången o 1350. Bönderna i socknen fick från 1537 använda den nyupprättade Skt Katharine sockenkyrka. Hellig gravs kyrka revs troligen 1538. Läget ungefärligen känt. (Danmarks Kirker XIX:2 s 845).

Skt Clemens

Omtalas första gången 1145, gavs 1479 av kungen till johanniterna och revs troligen 1538. Undersökt 1911. Romansk tuffstenskyrka med absid och västtorn. Gotisk västtorn i tegel avlöste det äldre tornet (Danmarks Kirker XIX:2 s 831 f).

Yta: 100 m²

Skt Hans

Omtalas första gången 1214-30, revs 1538. Kyrkogården lokaliserad genom gravar (Danmarks Kirker XIX:2 s 845).

Skt Nikolai

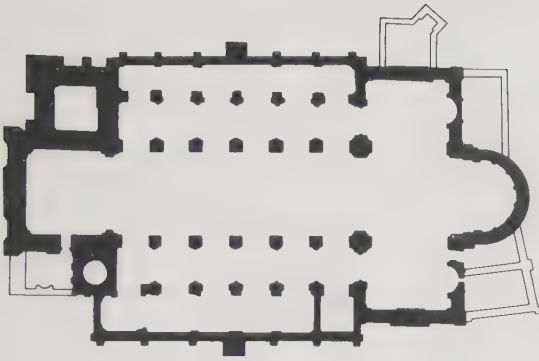
Sockenkyrka och klosterkyrka i nunnekloster. Klostret omtalas första första gången före o 1170. Kyrkan riven några år efter reformationen. Klosterområdet lokaliserat. Granitsockel och tuffsten påträffad inom området (Danmarks Kirker XIX:2 s 840 f).

Skt Peder

Omtalas första gången 1145, efter reformationen använd till profana ändamål, rivningstillstånd 1673. Undersökt 1856. Fundament till romansk kyrka, troligen i tuffsten, med rakslutet kor. Senmedeltida västtorn (troligen mitten av 1400-talet) (Danmarks Kirker XIX:2 s 837 f). Försök till rekonstruktion av "normal" romansk plan, utifrån undersökningen 1856. Yta: ca 120 m²

Vor Frue

Sockenkyrka och Ribe domkyrka. Domkapitel upprättades 1145, kyrkan brann 1176 och 1242. Romansk basilika med dubbeltorn i väster, uppförd av tuffsten, sandsten och tegel (o 1150 - o 1225). Norra tornet rasade 1283, varefter uppfördes nytt torn i tegel (färdigt o 1333). Ombyggd till femskeppig kyrka, genom ombyggnad av äldre tegelkapell i norr och söder (troligen 1400-talets senare del). Olika andra senmedeltida kapell. Vapenhus vid norra tvärskeppet (1400-talet) (Danmarks Kirker XIX:1).

Yta: det femskeppiga långhuset 1095 m², totalt 1790 m²

RINGKØBING (1)

Saknade landssocken 1682 (Mat s 165).

Skt Jørgen (?)

Granitsockel möjligen från romansk granitkvaderkyrka. Gotisk enskeppig tegelkyrka med tresidig koravslutning (början av 1400-talet). Sengotiskt västtorn. Korsarmar från 1600-talet och 1934-7 (Trap IX:1 s 55). Yta: 155 m²

RINGSTED (2 - 1 landssocken)

Landssocken 1567 (SSL s 83).

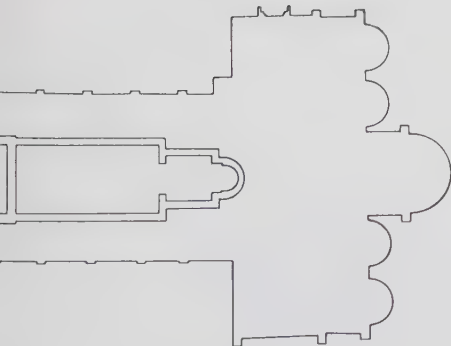
Skt Hans

Omtalas första gången 1191-1214, då kyrkan skänktes till Ringsted kloster, av biskopen i Roskilde. Socknen lades 1571 under klosterkyrkan, men kyrkan revs först 1766 (Danmarks Kirker V:1 s 186).

Vor Frue (og Skt Knud), senare Skt Bendt

Roskildebiskopen Svend Normand (1074-88) lät uppföra en stenkyrka, enligt Roskildekrönikan. Kyrkan knöts till det 1135 grundade benediktinermunkklostret. Huruvida kyrkan hade sockenfunktioner före 1135 är okänt, men senare tycks den inta ha haft det. Vid undersökningar 1902 påträffades en romansk "frådstenskyrka" med absid från o 1080. Ersatt med en romansk tegelbasilika, troligen påbörjat o 1160 (stod under byggnad 1170) (Danmarks Kirker V:1 s 109 f). Eftersom den romanska tegelbasilikans storlek i första hand bör knytas till klostret och kulten av Knut Lavard har jag i stället markerat den äldre romanska "frådstens"kyrkan i plan.

Yta: den romanska "frådstens"kyrkan 225 m²

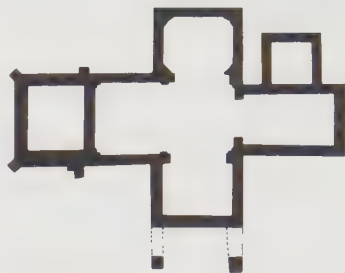
RONNEBY (1 – landssocken)

Socknen omfattade 1569 förutom borgarna i staden 140 gårdar på landet (LSL 2 s 498).

S:t Laurentius

Kyrkan kallas idag vanligen Heligkors, men en uppgift från 1408 samt en inskrift på den gamla kyrkklockan visar att skyddshelgonet var S:t Laurentius. Patrocinie-namnet är troligen sammanblandat med "lilla stads-kyrkan", som uppfördes kort före 1629 för landsförsamlingen, men var raserad i mitten av 1800-talet. S:t Laurentius är en romansk gråstenskyrka, ursprungligen med absid (1100-talets senare del). Sekundära romanska korsarmar med absider (1200-talets första hälft). Gotisk raksluten korförlängning (1300-talet – o 1400). Sengotisk sakristia i norr (o 1500) och sengotiskt västtorn. Vapenhus i söder 1770 (Sveriges Kyrkor, Blekinge IV, s 3 f, Jacobsen 1982, vars dateringar är utnyttjade här).

Yta: 265 m², med korsarmar 420 m²

ROSKILDE (14 – 4 landssocknar)

Landssocknar var 1682 knutna till Skt Clemens och Vor Frue (Mat s 17 och 18). Dessutom var landssocknar före 1539 knutna till Alle Helgen och Skt Peder (Danmarks Kirker III:1 s 133).

Alle Helgen

Omtalas första gången 1253, nämns som nerlagd 1539. Undersökt 1944. Rundkyrka i "frådsten". Förnyad till romansk tegelkyrka med rakslutet kor (o 1200). Senromanskt-tidiggotiskt vapenhus i norr (Danmarks Kirker III:1 s 121, III:4 s 2160 f).

Yta: 115 m²

Skt Budolfi

Omtalas första gången 1328, riven vid reformationen. Rester av "frådstens"kyrka påträffad (Danmarks Kirker III:1 s 121). Delar av absiden undersökt 1981. Här rekonstruerad med sannolikt västtorn.

Yta: ca 205 m²

Skt Clemens (Skt Jørgensberg)

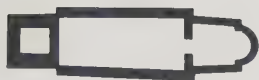
Enligt Roskildekrönikan ämnade Roskildebiskopen Peder (död 1134) upprätta ett kloster vid Skt Clemens. Kyrkan hörde senare till spetälskehospitalet som omtalas första gången 1211-14. Den ännu stående kyrkan undersökt 1953-54 och 1956. En äldsta "frådstens"kyrka med västtorn och rakslutet kor kan myntdateras till o 1040. Ersatt av den nuvarande "frådstens"kyrkan med långhus och rakslutet kor (1000-talets slut – o 1100). Gotiskt västtorn i tegel (o 1450) med rumsindelningar troligen för de spetälska. Sengotiskt vapenhus i söder. Hospitalet nerlagt 1570 (Danmarks Kirker III:1 s 98 f, Olsen 1961).

Yta: 120 m²

Skt Dionysii

Omtalas första gången 1266, troligen riven i samband med reformationen. Undersökt 1951. Rester av romansk "frådstens"kyrka (norra och västra murarna). Gotisk ombyggnad i tegel av sydturen och koret. Torn

omtalas 1527 (Danmarks Kirker III:1 s 140, III:4 s 2163 f).

Yta: 100 m²

Skt Hans

Omtalas första gången 1302, nämns ännu 1569. Undersökt 1941-42. Romansk "frådstens"kyrka med absid och möjligen samtida västtorn (Danmarks Kirker III:1 s 124).

Yta: 55 m²

Skt Ib (Jakob)

Omtalas första gången 1291. Socknen nerlades 1808, men långhuset är ännu bevarat. Undersökt 1959-61. Myllager och stora mängder keramik påträffade, av Olsen tolkade som rester av gravmåltider. Men troligen rester av äldre bebyggelse, som har föregått kyrkan, precis som en del fall i Lund. Gravskikt äldre än stenkyrkan troligen från två eller fler träkyrkor. Romansk "frådstens"kyrka med rakslutet kor (före o 1160). Senromanskt västtorn (1200-talet) romanskt vapenhus (Danmarks Kirker III:1 s 47 f, Olsen 1963).

Yta: 160 m²

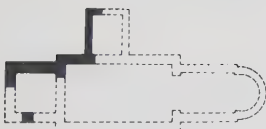
Skt Laurentii

Omtalas första gången 1253, då kyrkan skänktes av biskopen till nytt helgeandshus. Troligen riven 1537, men tornet är ännu bevarat. Undersökt 1931. Romansk "frådstens"kyrka med absid. Välvd i romansk tid (o 1200), gotisk västförlängning och sengotiskt torn (o 1500) (Danmarks Kirker III:1 s 31).

Yta: 165 m²

Skt Mikkel

Omtalas första gången 1298, kyrkogården dock redan 1268. Rivningstillstånd 1575. Kyrkan delvis undersökt 1980. Gravskikt äldre än stenkyrkan. Romansk troligen "frådstens"kyrka (sannolikt före o 1150). Sekundärt västtorn troligen i "frådsten" och krita. Troligen romanskt vapenhus av tegel i norr (Danmarks Kirker III:1 s 130 f, Engberg 1980).

Yta: ca 165 m²

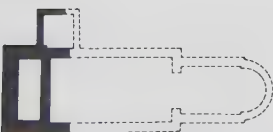
Skt Morten

Omtalas första gången 1253, nämns som öde 1562. Lokaliserad genom skriftliga uppgifter och fynd av en del byggnadsdetaljer i "frådsten" (Danmarks Kirker III:1 s 141).

Skt Nikolai

Nämns första gången 1383 och sista gången 1529. Lokaliserad genom fynd av "frådsten" (Danmarks Kirker III:1 s 123).

Skt Olai

Nämns första gången 1298. Rivningstillstånd för den öde kyrkan 1570. Väst delen undersökt 1934. Romansk "frådstens"kyrka med västtorn. Sengotiskt vapenhus i norr (Danmarks Kirker III:1 s 134 f). Kyrkan här rekonstruerad med absid, i likhet med de flesta Roskildekyrkorna.

Yta: ca 205 m²

Skt Paul

Det är något osäkert om Skt Paul och Skt Peder ska räknas som en kyrka eller två skilda kyrkor. Jag följer här Ingrid Nielsens tolkning, där kyrkorna skiljs åt. Skt Pauls socken nämns 1397. (Danmarks Kirker III:1 s 132 f, Nielsen 1980 s 136 f).

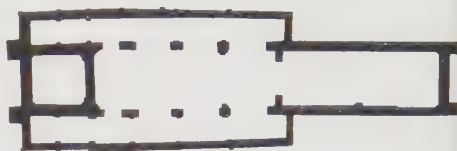
Skt Peder

Nämns första gången 1253. Kyrkan är troligen identisk med det "rundkapell", som påträffades 1846 (Danmarks Kirker III:1 s 132 f, s 141, Nielsen 1980 s 136 f).

Vor Frue

Sockenkyrka och klosterkyrka i nunnekloster av benediktinorden. Ännu delvis bevarad. Undersökt i flera omgångar 1856, 1858, 1865, 1871 och 1933-34. Gravgåva med mynt från o 1060 antyder existensen av en träkyrka. Ersatt av treskeppig romansk "frådstens"-kyrka med tre absider. Kyrkan uppförd av Roskildebiskopen Svend Norman (1074-88) enligt Roskildekrönikan. Senromanskt vapenhus. Yngre romanskt tvåskeppigt kor (slutet av 1100-talet). Romansk västförlängning och västtorn i tegel. Gotisk förhöjning av valven i mitskeppet och gotisk korförändring (o 1300). Gotisk raksluten korförlängning (o 1400), sengotisk tronförhöjning (Danmarks Kirker III:1 s 58 f).

Yta: långhus 450 m², totalt 600 m²

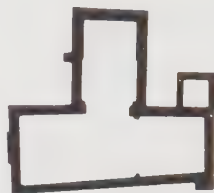
RUDKØBING (1 - Siø som landssocken)

Saknade landssocken 1682 (Mat s 98), men enligt Jakob Madsens visitatsbog hörde Siø till Rudkøbing 1588 (Jakob Madsens Visitatsbog s 16).

Kyrka

Senromansk tegelkyrka, med koret enbart markerat invändigt. Gotisk sakristia (o 1400). Sengotisk korsarm i norr. På korsarmen ett torn 1621. Vapenhus i söder rivet 1837 (Trap V:2 s 633).

Yta: 205 m², med kapell 295 m²

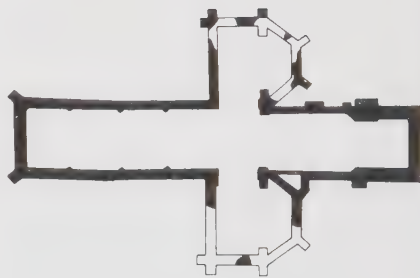
RYE (1 - landssocken)

Landssocknen omfattade 1682 Emborg, byn vid Ømkloster (Mat s 221 f).

Skt Søren

Vallfartskyrka och sockenkyrka. Vallfart omtalas 1405. Kyrkan nämns 1456. Långhuset bevarat. Undersökt 1912. Rester av troligen en romansk kyrka, uppförd i gråsten, granit och al. Ombyggd till gotisk tegelkyrka, med tresidig koravslutning, korsarmar med tresidiga altarrum och långhus. Kyrkan byggd under 1400-talet i flera etapper. Sengotiskt östtorn, som ersättning för den tresidiga koravslutningen. Korsarmarna revs 1637-39 och östtornet samt koret 1699 (Bording 1918, Trap VIII:2 s 598 f).

Yta: 380 m², med korsarmarna 570 m²

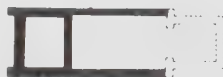
RØDBY (1)

Saknade landssocken 1682 (Mat s 107 f).

Kyrka

Senromanskt långhus i tegel. Gotiskt västtorn. Nytt kor 1632 (Danmarks Kirker VIII:1 s 156 f). Kyrkan här rekonstruerad med rakslutet kor.

Yta: ca 120 m²

RØNNE (1)

Saknar uppgift om landssocken 1569 (LSL 2 s 538). Kyrkan kallas 1378 för kapell och bör då ha legat under Knudsker socken.

Skt Nikolai

Omtalas som kapell 1378, men med sockenpräst 1380. Förändrad vid genomgripande ombyggnad 1915-18. Rester av senromanskt långhus i gråsten (1200-tal). Unggotisk västförlängning i gråsten och tegel, myntdaterad till före o 1360. Sengotiskt kor i gråsten. Eftermedeltida torn (Danmarks Kirker VII s 33 f).

Yta: 245 m²

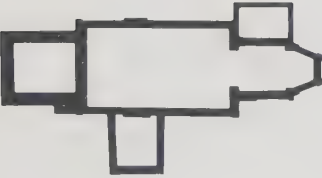
SAKSKØBING (1 - landssocken)

Landssocken 1682 (Mat s 111), bör motsvara det preurbana Saxtorps socken.

Skt Peder og Skt Paul

Senromansk tegelkyrka med tresidig koravslutning. Gotiskt västtorn, gotisk sakristia i norr, vapenhus i söder (Danmarks Kirker VIII:1 s 129 f).

Yta: 255 m²

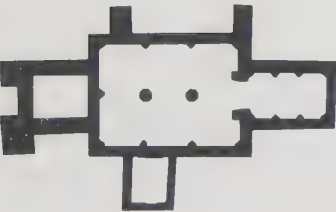
SIMRISHAMN (1)

Saknade uppgift om landssocken 1569 (LSL 2 s 237).

S:t Nikolai

Omtalas första gången 1161. Troligen identisk med det nuvarande koret, som är rester av ett romanskt stenkapell, med lisener. Yngre romanskt långhus i sten och ombyggnad av kapellet till kor (1200-talet). Vålvad i två skepp (1400-talet). Sengotiskt tegelvapenhus i söder och sengotiskt västtorn i sten (Jacobsson 1982a s 33).

Yta: 315 m²

SKAGEN (1 - landssocken)

Landssocken 1568, 1599 (Præsteindberetninger om fæstegods I s 3, 157) och 1682 (Mat s 291).

Skt Laurentius

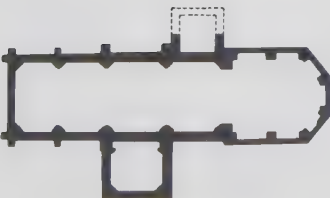
Omtalad första gången 1411. Tegeltornet bevarat, medan resten av kyrkan revs 1810. Gotisk enskeppig kyrka (1400-talets början), ska ha varit Vendsyssels längsta kyrka. Sakristia i norr, vapenhus i söder och torn i väster (Trap VI:1 s 101 f).

SKANÖR (1 - landssocken?)

Skanör och Falsterbo saknar uppgifter om landssocken 1569 (LSL 1 s 386 f), men den under senmedeltiden ödelagda byn Hagen på Falsterbonäset (Skansjö 1983 s 214 f) bör ha legat i Skanörs eller Falsterbos socken. Möjligen Skanörs socken, som bör ha varit den äldsta.

S:t Olof

Omtalas första gången 1404. Byggnadsarkeologiskt undersökt 1972 och 1982. Gravskikt äldre än de äldsta delarna av den stående kyrkan påträffat. Romanskt

långhus i kritsten och tegel (1200-talets första hälft). Västförlängning i tegel (1300-talet). Tvåvånings vapenhus av tegel i söder (1300-talet) samt vapenhus eller sakristia i norr. Tresidigt avslutat gotiskt tegelkor, med inre strävor och krypta (1400-talets början) (Ersgård 1985 s 64 f).

Yta: 390 m²

Kyrkor

Utöver stadskyrkan S:t Olof fanns det på fitområdena i Skanör ytterligare minst två kyrkor. På en karta från 1773 finns markerat Fynbornas kyrka. Och 1352 omtalas tyska kyrkan och Rostockerkyrkogården. Troligen är det denna kyrkogård som påträffats på Lagmanshejdan (Redin 1976, Ersgård 1985 s 14).

SKIBBY (1 – landssocken)

Landssocken 1682 (Mat s 21)

Skt Gregorius (?)

Kyrkan omtalas första gången 1402. Romansk "frådstens"kyrka med absid (1100-talets första hälft). Vålvd i två skepp (möjligen 1400-talets första hälft). Sengotiskt vapenhus i norr (Danmarks Kirker II:4 s 2641 f).

Yta: 195 m²

SKIVE (2 – landssocken)

Landssocken 1682 (Mat s 258), vilket stämmer med uppgift från 1469 (Rep II:2614).

Skt Peder

Omtalas endast en enda gång 1304, men bör sannolikt uppfattas som en egen institution. Den ännu bevarade Vorfrue ligger utanför själva det medeltida stadsområdet, men enligt tradition har en annan kyrkogård påträffats i staden, sannolikt Skt Peder (Lefèvre 1976 s 16). Kyrkan har troligen försvunnit under medeltiden eftersom det 1469 talas om "Skive kirke" (Rep II:2614) utan åtskillnad av patrocinienamn.

Vor Frue

Romansk granitkvaderkyrka. Gotisk korförlängning med tresidig koravslutning använd som sakristia. Sengotiskt västtorn, kapell i söder och vapenhus i norr. Tillbyggnaderna uppförda i granitkvader och tegel (Trap VII:1 s 113 f).

Yta: 190 m², med kapell 250 m²

SKÆLSKØR

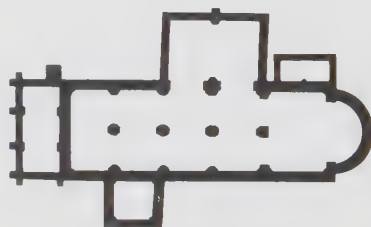
(1 – Agersø och Omø som landssocken)

Saknade landssocken 1682 (Mat s 34), men före 1576 hörde Agersø och Omø till socknen (Kanc Brevb 1576 28/9). 1567 nämns 40 tiondegivare på de två öarna (SSL s 95).

Skt Nikolaus

Romansk kyrka med absid, uppförd i gråsten, kvader och tegel. Vålvd i två skepp (o 1300). Sengotisk sakristia, dubbelkapell i norr samt vapenhus. Gotiskt torn (Danmarks Kirker VI:1 s 241 f).

Yta: 395 m², med kapell 505 m²

SLAGELSE (4 – 2 landssocknar)

Landssocknar var 1567 knutna till Skt Mikkel (48 tiondegivare) och Skt Peder (32 tiondegivare) (SSL s 115-116).

Skt Clemens

Omtalas en enda gång 1211-14 (DD 1:5 nr 7), men saknas redan i sockenlistorna 1321-23 (RJ s 150, 162). Kan möjligen ha knutits till hospitalet, vars kyrka nämns första gången 1372. Hospitalskyrkan var en sengotisk (o 1450 – o 1500), vilken revs 1862 (Danmarks Kirker V:1 s 236 f).

Skt Mikkel

Den stående kyrkan undersökt 1970. Ett äldsta skikt av nerslagna pinnar av bok kan möjligen vara rester av en tingsplats från 1000-talet. Ersatt av en romansk "frådstens"kyrka med dubbeltorn i väster och troligen tre skepp. Enligt Roskildekrönikan lät biskop Svend Normand (1074-88) uppföra kyrkan. Dubbeltornen ersatta av stort västtorn i tegel (1200-talets andra hälft – o 1330). Den romanska kyrkan ersatt av en gotisk pseudobasilika i tegel (1300-talet, ett valv daterat 1333). Sengotiskt västtorn (1400-talet). Gotiskt kapell i söder samt vapenhus i norr och söder är rivna (Danmarks Kirker V:1 s 187 f, Olsen 1972). Kapell och vapenhus rekonstruerade efter Frederik V:s atlas.

Yta: 640 m², med kapell ca 730 m²

Skt Peder

Omtalas första gången 1321-23 (RJ s 150, 162). Kyrkan knuten till legenden om helig Anders, som ska ha begravts i kyrkan 1205. Romansk gråstenskyrka. Tidiggotisk raksluten korförlängning i tegel (o 1300). Gotiska korsarmar i norr (o 1300 – o 1350) och i söder (o 1375). Sengotiskt vapenhus i söder (senare delen av 1400-talet). Sengotisk sakristia i norr (o 1500). Västtorn rasade 1660 (Danmarks Kirker V:1 s 219 f).

Yta: 190 m², med korsarmar 305 m²

Vor Frue

Omtalas första gången 1321-23 (RJ s 150, 162). Tillstånd att riva den öde kyrkan 1551. Kyrkans läge känt (Danmarks Kirker V:1 s 239).

SLANGERUP (2 – 1 landssocken)

26 tiondegivare förutom borgarna 1567 (SSL s 182).

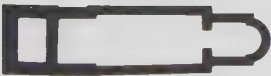
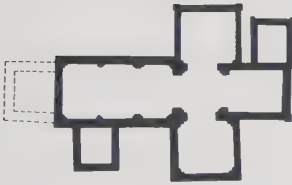
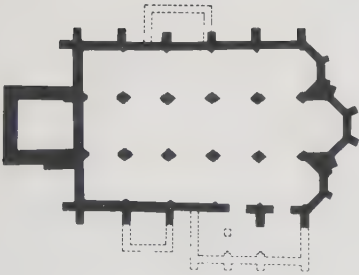
Skt Mikkel

Kyrkan omtalas första gången 1411, troligen även 1307. Avlatsbrev 1456. Med undantag av tornet revs kyrkan 1586. Undersökt 1978. Romansk "frådstens"kyrka med absid. Romansk västförlängning i kritsten och sengotiskt tegeltorn (Danmarks Kirker II:3 s 2023 f, Græbe 1983).

Yta: 135 m²

Skt Nikolaus (senare också Vor Frue)

Från omkr 1170 klosterkyrka för nunnekloster. Funktionen dessförinnan okänd, troligen en kungsgårdskyrka. Kyrkan revs efter 1574. Undersökt 1936, 1945 och 1973. En treskeppig romansk "frådstens"kyrka med tre absider och västtorn. Enligt Saxo lät Erik Ejegod

(1095-1103) bygga kyrkan och skickade Nikolausreliker till den 1103. Gotisk tresidig korförlängning i tegel (o 1350 - o 1400), södra sidoskeppet förlängt. Troligen nytt västtorn (Danmarks Kirker II:3 s 2119 f). Arkadmurarnas indelning är inte känd, varför de är markerade som hela murar på planen.

Yta: långhus 445 m², totalt 530 m²

SLESVIG (8 - 1 landssocken)

Stor landssocken var 1526 knuten till Skt Mikkel (Sach 1875 s 76) och även 1652 (Meyer-Danckwerth 1652 s 111).

Skt Clemens

Omtalas första gången 1196. Försvann troligen före reformationen. Inte säkert lokaliserad, men låg sannolikt i norra delen av staden, utanför stadporten (Vogel 1983 s 31 f).

Skt Drotten (Trinitatis)

Omtalas första gången 1196. Kyrkan revs 1567, förutom ett torn som raserades 1599. Kyrkoräkenskaper 1425-1508 och en beskrivning från 1583 visar att det var en treskeppig troligen gotisk tegelkyrka, med dubbeltorn i tuffsten. Längs kyrkan låg bodar (Petersen 1960). Kyrkan och de omgivande bodarna avspeglar sig ännu i den efterreformatoriska tomtindelningen av kyrkogården (Sach 1875 s 69). Kyrkan kan ha varit relativt stor, kanske bortåt 60 m lång. Patronatsrätten överfördes av hertigen till staden 1438 och 1498 kallas den stadens kyrka (Sach 1975 s 63 f). Möjligen kan den senmedeltida kyrkan vara en efterföljare till den kyrka som 1982 påträffades omedelbart väster om den yngre kyrkan, under det nuvarande torget. Där påträffades ett gravskikt äldre än en stenkyrka. Äldsta dendrokronologiska datering hittills är 1091. Över detta gravskikt västdelen av romansk kyrka, uppförd i gråsten med inslag av tegel. Raserad under första hälften av 1200-talet, då torget lades ut. Troligen påbörjades den yngre skriftligt kända kyrkan ungefär samtidigt (Vogel 1983 s 33 f, Lüdtke 1984).

Skt Jakob

Omtalas första och enda gången 1196. Sannolikt identisk med den senare klosterkyrkan i Johannesklostret. Klostret omtalas första gången 1250, men kyrkan är äldre. En romansk tuffstenskyrka med långhus och något yngre västtorn. Gotisk raksluten korutvidgning i tegel. Tornet senare indraget under långhusets tak (Bau- und Kunstdenkmäler, Schleswig-Holstein II s 321, Vogel 1983 s 39).

Yta: långhus 175 m², totalt 230 m²

Skt Marie

Nämns första gången 1196 och revs 1571. Fynd från kyrkogården visar att den var uppförd i tuffsten (Vogel 1983 s 45 f).

Skt Mikkel

Sockenkyrka och klosterkyrka i ett dubbelkloster, som upplöstes 1196. Klostret omtalas första gången o 1135 (Necrologium Lundense s 127, jfr s 59) och upplöstes 1196, då kyrkan nämns som sockenkyrka. Revs 1870 och undersöktes 1971-72. Liten rundkyrka med absid,

utvidgad till större rundkyrka. Svårdaterad, myntfynd o 1100, skulpturfragment o 1150 och 1200. Utvidgad 1643 och 1668 (Bau- und Kunstdenkmäler, Schleswig-Holstein II s 312 f, Vellev 1973).

Yta: 275 m²

Skt Nikolai

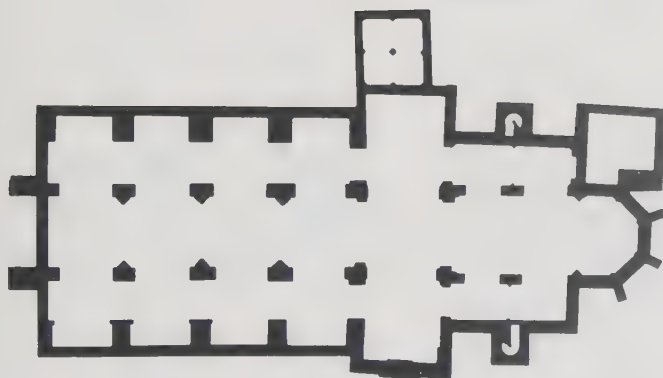
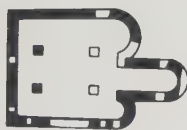
Omtalas första gången 1196 och revs 1568. Undersökt 1970. Gravskikt äldre än kyrkan kan med myntfynd dateras till o 1075. Senromansk treskeppig tegelkyrka med tre absider (myntfynd från första hälften av 1200-talet, stilistiska detaljer 1200-talets sista fjärdedel) (Vogel 1971, Radtke 1975, Mettjes 1975).

Yta: 210 m²

Skt Olai

Nämns första gången 1196. Socknen nämns i slutet av 1400-talet (Sach 1875 s 63 f). Inte säkert lokaliserad, men har troligen legat norr om stadsporten (Vogel 1983 s 31 f).

Skt Petri

Slesvigs domkyrka, som samtidigt fungerade som sockenkyrka. Denna funktion omtalas första gången 1196. Kyrkan omtalas 1134. Rester av romansk basilika med tvärskepp, byggd i granit, tuffsten och tegel. Kyrkans västtorn rasade 1275. Sakristia vid norra tvärskeppet (1200-talets andra fjärdedel). Gotiskt hallkor i tegel (o 1300). Gotisk ombyggnad av långhuset till hallkyrka i tegel i två etapper. Södra delen 1408-1450, norra delen o 1450-1501. Sengotisk sakristia i norr (Kunstdenkmäler 10 s 29 f).

Yta: långhus 935 m², långhus med sidoskeppskapell 1205 m², totalt 2100 m²

STEGE (1-2 – landssocken)

Landssocken 1682 (Mat s 62) och 1370 (RJ s 142).

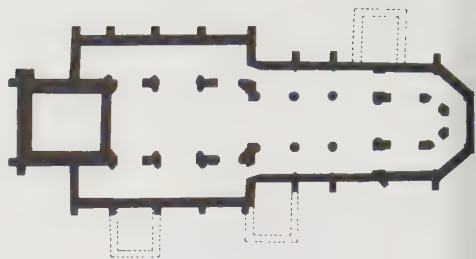
Skt Gertrud

Omtalas första gången 1418, medan Stege 1321-23 endast var en socken (RJ s 142). Med tanke på skyddshelgonet kan kyrkan sannolikt räknas som en ny sockenkyrka från omkr 1400. Raserad vid reformationen och fungerade enligt yngre uppgifter som landförsamlingens kyrka (Danmarks Kirker VI:1 s 228).

Skt Hans

Rester av romansk tegelkyrka med tvåskeppigt långhus, kor och absid (o 1200 – o 1250). Romanskt dubbeltorn i väster tillfogat sekundärt. Gotiskt hallkor (o 1460 – o 1470). Gotisk ombyggnad till pseudobasilika med gotiskt västtorn (före 1494). Sengotisk tresidig korförlängning (o 1500). Sengotiskt vapenhus i söder, troligen gotiskt vapenhus i söder och troligen gotisk sakristia i norr (Danmarks Kirker VI:1 s 203 f).

Yta: 760 m²

STIGS BJÆRGBY (1)

Saknade landssocken 1682 (Mat s 47)

Kyrka

Romansk stenkyrka med rakslutet kor (omkr 1200). Senmedeltida vapenhus i söder, kapell i norr och västtorn (Danmarks Kirker IV:2 s 755 f).

Yta: 90 m², med kapell 110 m²

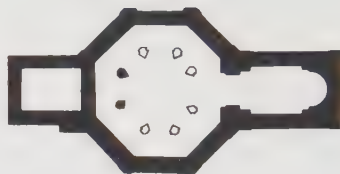
STORE HEDDINGE (1 – landssocken)

80 tiondegivare, förutom borgarna 1567 (SSL s 43).

Kyrka

Den kungliga patronatsrätten överfördes 1466 till ett kapell i Roskilde domkyrka. Romansk kritstenskyrka med åttakantigt skepp samt kor i två våningar (o 1200). Gotiska korgavlar (o 1450). Sengotiskt västtorn, troligen sengotisk sakristia i norr, kanske sengotiskt vapenhus i söder (Danmarks Kirker VI:1 s 53 f).

Yta: 325 m²

STUBBEKØBING (1)

Saknade landssocken 1682 (Mat s 100).

Kyrka

Skt Anna är föreslaget som skyddhelgon, men detta avser troligen det norra kapellet. Rester av treskeppig romansk kritstenskyrka. Senromanskt rakslutet kor i tegel (o 1250). Senromansk utvidgning i norr och väster i tegel (1200-talets senare hälft). Sengotiskt kapell i norr, sengotiskt västtorn i tegel och liten västförlängning av långhuset (Danmarks Kirker VIII:1 s 258 f).

Yta: 375 m², med kapell 450 m²

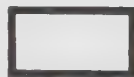
SVANEKE (1)

Omtalas som kapell under Ibsker 1569 (LSL 2 s 523).

Kyrka

Omtalas som kapell 1569. Totalt ombyggd 1881. Rester av sengotiskt långhus i sten. Tornet troligen från 1500-talet. Två vapenhus i korsvirke rivna 1837 (Danmarks Kirker VII s 95 f).

Yta: 100 m²

SVAVSTED (1 – landssocken)

Landssocken 1652 (Meyer-Danckwerth 1652, s 143).

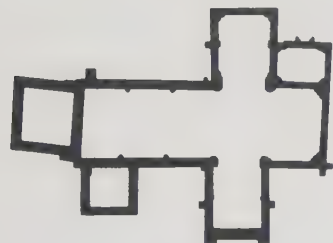
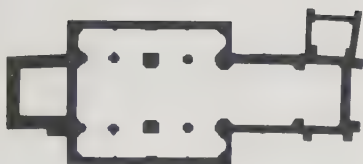
Skt Jakob

Romansk stenkyrka med rakslutet kor. Tegelinfattade

fönster. I norr gotiskt vapenhus i tegel. I söder sengotisk sakristia i tegel. Klocktorn i trä (Kunstndenkmler I s 236 f).

Yta: 195 m²

SVENDBORG (2)

Saknade landssocken 1682 (Mat s 66-67).

Skt Nikolai

Gråsten i kormurarnas nedre delar möjligen från en romansk stenkyrka. Romansk tegelbasilika med absid (o 1240 – o 1250). Senromansk raksluten korförlängning i tegel (1200-talets senare hälft). Sengotisk sakristia i norr, sengotiskt vapenhus och sengotiskt västtorn (Trap V:2 s 554 f).

Yta: 450 m²

Vor Frue

Rester av romanskt långhus i tegel. Gotiskt rakslutet kor med korsarmar. Gotiskt västtorn. Sakristia i norr riven 1884. Vapenhus i söder (Trap V:2 s 557).

Yta: 290 m², med korsarmar 415 m²

SÆBY (1 – landssocken)

Landssocknen lades 1567 till Volstrups kyrka (Kanc Brevb 1567 21/9, jfr även Kanc Brevb 1579 22/2).

Vor Frue

Sockenkyrka och klosterkyrka i karmeliterkloster. Gotisk enskeppig tegelkyrka. Långhusets fyra travéer o 1450-60, korets tre travéer o 1500. Sengotiskt västtorn och kapell i söder (o 1500) (Lorenzen 1924 s 11 f, Trap VI:1 s 67 f).

Yta: långhus 185 m², långhus med kapell 315 m², totalt 460 m²

SØBORG (1 – landssocken)

Landssocken 1567 (SSL s 171) och 1682 (Mat s 11-12)

Skt Nikolaus

Romansk tegelkyrka med rakslutet kor och västtorn (o 1200). Tillfogat senromanskt västtorn i tegel (1200-talets slut). Välvd i två skepp (o 1350). Sengotisk sakristia i söder (1400-talet). Vapenhus i söder (o 1400) rivet 1863 (Danmarks Kirker II:2 s 1096 f).

Yta: 255 m²

Kyrka (?)

Under de senaste årens arkeologiska undersökningar i Søborg har 1982-83 påträffats en begravningsplats på förborgen mellan borgen och Skt Nikolaus. Bland gravarna finns flera tegelkistor. Någon anslutande kyrka har ännu inte påträffats på platsen och därför är det osäkert om gravarna ska knytas till borgkapellet eller en egen kyrka (muntliga uppgifter av Birgit Als Hansen och Flemming Beyer).

SÖLVESBORG (1)

Liten landssocken omtalas 1625 (Prästrel s 183) och 1569 (LSL 2 s 499), men den till staden gränsande byn Ynde låg 1532 i Ivetofta socken (Fr I Reg 1532 4/4).

varför landsbebyggelsen troligen först efter reformationen har knutits till staden.

S:t Nikolaus

Sockenkyrka, från och med 1481-86 dessutom klosterkyrka i karmeliterkloster. Gotiskt rektangulärt tegelkapell (1300-talet). Senare fogat som kor till gotiskt långhus i tegel (o 1400). Gotiskt tegelkapell i söder, vapenhus av tegel i söder och västtorn i tegel (1400-talets senare del) (Sveriges Kyrkor, Blekinge IV s 277 f, Anglert 1984 s 27, 34 f, med de yngre dateringar som angivits här).

Yta: långhus 220 m², långhus och kapell 240 m², totalt 390 m²

SØNDERBORG (1)

Omtalas kyrkan som kapell 1517 och 1522 tillhörande Ulkebøl socken. Saknade landssocken 1652 (Meyer-Danckwerth 1652 s 101).

Skt Nikolai

Omtalas som kapell tillhörande Ulkebøl sockenkyrka 1517 och 1522. Troligen riven vid reformationen. Omtalas som försvunnen 1567. Läget är känt och tegel har påträffats i området (Danmarks Kirker XXIII s 2126).

THISTED (1 - landssocken)

Landssocken 1568, 1599 (Præsteindberetninger om fæstegods I s 102, 223) och 1682 (Mat s 333).

Vor Frue (?)

Granitkvadrar från en romansk granitkvaderkyrka. Sengtotsk tegelkyrka med långhus, sidoskepp, sakristia och vapenhus i norr samt västtorn (o 1500) (Danmarks Kirker XII:1 s 29 f).

Yta: 305 m², med sidoskepp 425 m²

TOMMARP (2 - 1 landssocken)

1569 nämns att 19 gårdar i Tommarps landssocken tidigare lagts till olika grannsocknar (LSL 2 s 238).

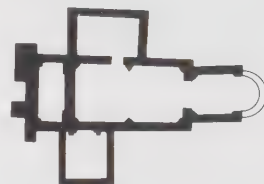
S:ta Maria

Omtalas första gången indirekt 1155, då kyrkan skänktes till premonstratensklöster i Tommarp. Enligt senare uppgifter var S:ta Maria sockenkyrka för både staden och landsförsamlingen (jfr Tommarps Urkundsboek III s 171). Kyrkan revs 1857 och var enligt Brunius uppmätningar en romansk stenkyrka med absid och brett västtorn (absiden riven 1796). Gotiskt vapenhus av tegel i söder och medeltida utbyggnad (kapell?) i norr (Andersson 1926 s 32 f, där kyrkan dock felaktigt kallas S:t Peter).

Yta: 155 m², med sannolikt kapell 205 m²

S:t Peter

Omtalas första gången indirekt 1155, då kyrkan skänktes till premonstratensklöster i Tommarp. Fungerade sedan som klosterkyrka (jfr dock annan tolkning i Thun 1967 s 49 f). Kyrkan delvis undersökt 1955. Tycks ha varit en treskeppig stenkyrka med ca 20 meters utvändig bredd. Kyrkan bildade norra längan i

klostret (enligt ritningar i Lunds Universitets Historiska Museums arkiv).

TRELLEBORG (1)

Omtalas endast borgare och ingen landssocken 1569 (LSL s 387 f).

S:t Nikolai

Totalt ombyggd 1881-83. Ursprungligen en romansk tegelkyrka med rakslutet kor. Funktionen av de yngre tillbyggnaderna något osäker. Mot den gängse uppfattningen har jag gjort följande tolkning utifrån paralleller i Thisted och Nykøbing Mors. Senmedeltida kapell i söder, västtorn, vapenhus (utan valv) och två kapell i norr samt sakristia i norr (jämför gängse tolkning Jacobsson 1982b s 34).

Yta: 315 m², med kapell 450 m²

TÅRNBORG (1 – landssocken)

Landssocken 1567 (SSL s 113) och 1682 (Mat s 34).

Kyrka

Kyrkan brändes 1287. Romansk tegelkyrka (o 1200 – o 1250). Tidiggotisk raksluten korförlängning (o 1300). Sengotiskt västtorn och sakristia (Danmarks Kirker V:1 s 768 f).

Yta: 250 m²

TØNDER (2 – 1 landssocken)

Landssocken 1652 (Meyer-Danckwerth 1652 s 86). Före reformationen var Skt Laurentius knuten till landssocknen.

Skt Laurentius

Från början stadens egentliga sockenkyrka. o 1325 nämns endast en socken i Tønder. Kyrkan blev annex till Skt Nikolai 1500 och revs före 1533. Läget ungefärligen känt (Danmarks Kirker XXI s 1021 f).

Skt Nikolai

Omtalas första gången 1365 (Mackeprang 1943 s 41). Blev 1500 huvudkyrka i Tønder med Skt Laurentius som annex. Sengotiskt västtorn i tegel (o 1520), medan kyrkan för övrigt är nybyggd 1591-92. Avbildning från 1588 antyder en enskeppig kyrka, troligen med kapell eller vapenhus, samt västtorn (Danmarks Kirker XXI s 973 f).

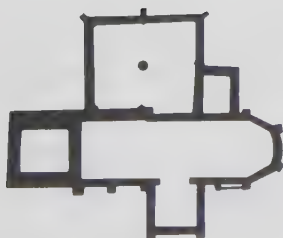
GAMLA VARBERG (1)

Saknade uppgift om landssocken 1569 (LSL 2 s 471).

Kyrka

Kyrkan troligen riven 1578 i samband med att staden lades ner. Undersökt 1937-38. Romanskt långhus och västtorn i gråsten. Gotisk korförlängning med tresidig avslutning och sakristia i norr och kapell i söder (o 1350). Kapell i norr (helgeandshus?) o 1400 (Sveriges Kyrkor, vol 181 s 12 f).

Yta: 185 m², med kapell 390 m²

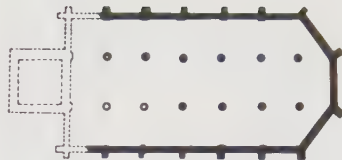
NY VARBERG (1)

Området för Ny Varberg (Lindhovs gård) ligger idag i Lindbergs socken, som har en medeltida sockenkyrka. Troligen var staden avstyckad från denna socken och saknade egen landssocken.

Kyrka

Kyrkan bör ha nerlagts 1612, då staden flyttades, men byggnaden revs först vid 1700-talets mitt. Undersökt 1936. Treskeppig gotisk tegelkyrka med tresidig koravslutning (troligen 1400-talets början). Efter krigsskador på 1560-talet förminskades kyrkan till två skepp (Sveriges Kyrkor, vol 181 s 18 f). Kyrkan har rimligen haft ett sengotiskt västtorn, men västdelen av kyrkan är inte undersökt.

Yta: ca 555 m²

VARDE (2 – 2 landssocknar)

Landssocknar var 1625-42 knutna till båda sockenkyrkorna (Præseindb s 213)

Skt Jakob

Omtalad o 1325 (RO s 111). Romansk granitkvaderkyrka med absid (troligen 1150-1225). Sengotiskt torn. Vapenhus i söder möjligen medeltida (rivet 1810, undersökt 1950). Korsarmar 1812 (Danmarks Kirker XIX).

Yta: 255 m²

Skt Nikolai

Omtalad o 1325 (RO s 111). 1809. Undersökt 1981-82. Gravskikt äldre än stenkyrka. Rester av romansk tuffstenskyrka (o 1200). Västtorn och sidoskepp i norr senmedeltida (Danmarks Kirker XIX).

Yta 255 m²

VARNÆS (1 – landssocken)

Landssocken 1652 (Meyer-Danckwerth 1652 s 97)

Skt Peder

Romansk gråstenskyrka med rakslutet kor. Något yngre västförlängning. Sengotiskt kapell i söder. Vapenhus i norr möjligen gotiskt. Fristående medeltida klockstapel (Danmarks Kirker XXII s 1890 f).

Yta: 180 m², med kapell 220 m²

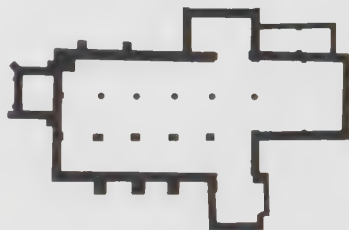
VEJLE (1)

Saknade landssocken 1682 (Mat s 129).

Skt Nikolaus

Rester i nordmuren av romansk tegelkyrka (o 1250) vilken ombyggdes till tidiggotisk tegelkyrka (o 1300). Vålvad i två skepp (första hälften av 1300-talet). Gotiskt rakslutet kor (o 1400 – rivet 1855). Gotiskt västtorn (senare hälften av 1400-talet). Utbyggd till treskeppig kyrka, genom sengotiskt sidoskepp i söder (o 1500). Sengotiskt kapell i söder (1519), sengotiskt kapell i norr. Sakristia i norr vid koret riven 1855. Vid restaurering 1964-66 påträffades mynt, varav de 7 äldsta var från perioden 1234-59 (Trap VIII:3 s 796, Kieffer-Olsen 1984, s 28, 43).

Yta: 480 m², med kapell 555 m²

VIBORG (12-14 – 1 landssocken)

Landssocken var 1682 knuten till Gråbrödraklostrets kyrka (Mat s 270) och samma socken var 1525 knuten till Skt Nikolai.

Viborgs kyrkor

Enligt uppgift 1529 fanns det 12 sockenkyrkor i Viborg, men exakt hur dessa ska räknas är osäkert. Särskilt då det finns ytterst få bevarade skriftliga uppgifter om kyrkorna och lokaliseringen av dem är svår och mycket omdiskuterad. För sex av kyrkorna finns uppgifter som antyder läget, men för övrigt måste man förlita sig på Resens karta 1677 samt Christen Erichsens stadsbeskrivning 1726. Många uppgifter om fynd av kyrkor och kyrkogårdar är endast kända genom murmästare Gullevs sammanställningar från 1860-80-talet (Velle 1979). Följande översikt bygger på manuskriptet till projektet "Middelalderbyens" rapport över Viborg. Manuskriptet har välvilligt ställts till mitt förfogande av Jens Velle.

Skt Bodulfi (og Vor Frue)

Omtalas första gången 1188. Var knuten till ett nunnekloster, som omtalas första gången i början av 1200-talet och sista gången 1461. Klostret är nerlagt före reformationen (enligt 1700-talsuppgift o 1490) och de kvarvarande nunnorna tycks ha anslutits till Asmild kloster. Klostret tycks ha haft ett nära förhållande till domkapitlet i Viborg. Kyrkan saknas på Resens karta, men lokaliseras av Erichsen till västra delen av staden, där det enligt Gulle påträffades en kyrka med absid 1847 (Velle 1979 s 56). Gullevs lokalisering är dock tveksam, då varken kyrka, kloster eller kyrkogård påträffats i modern tid inom området. – Möjligen kan Budolfi kloster och kyrka ha varit det senare Gråbrödraklostret, precis norr om domkyrkan. Den 1830 rivna kyrkan tycks ha innehållit rester av en romansk kyrka, möjligen treskeppig, med sidoskeppsabsider (Lorenzen 1935 s 11 f).

Skt Drotten (Trinitatis)

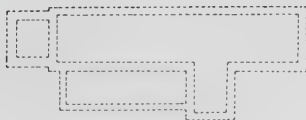
Omtalas första gången o 1188. Socknen låg öster om Svartbrödraklostret 1528. Kyrkan troligen riven 1529, byggnadsrester omtalade 1552. Lokaliserad till en kyrkogård, påträffad 1962 och 1979 öster om Svartbrödraklostret.

Skt Hans

Nämns första gången 1274, revs troligen 1529. Tornet stod kvar till 1584, då kyrkogården utlades till Nytorv. Kyrkan påträffades 1832 och var enligt Gulle en rektangulär granitkvaderkyrka (romansk kyrka med gotisk korutvidgning?) med västtorn, "sidoskepp" i söder och korsarm i söder (Velle 1979 s 54 f). Yta: ca 200 m², med korsarm ca 225 m², med "sidoskepp" ca 290 m²

Skt Ib (Jakob)

Omtalas första gången 1284 och sista gången 1448. Omtalas inte i en översikt 1525, vilket kan bero på att kyrkan tillhörde Johanniterklostret. Kyrkan är av både Resen och Erichsen lokaliserad som den nordligaste kyrkan i staden. I området påträffades gravar 1825 enligt Gulle (Velle 1979 s 58).

(Skt Laurentius)

Omtalas första gången 1492. Kallas kyrka 1492-1508 och kapell 1528, då den förlänas bort av kronan. Låg norr om staden. Undersökt 1929 och 1980. Rektangulär byggnad utan kor, men med gravar äldre än kyrkan. Vellev tolkar kyrkan som ett vägfärarkapell, som inte ska räknas in bland sockenkyrkorna.

Skt Matthæus (Mattias)

Omtalas första gången 1304, revs troligen 1529. Gavs före 1559 till staden och enligt uppgift från 1641-42 utlades kyrkogården till det senare Hjultorvet. Kyrkan påträffad 1817, 1829 och 1861 och enligt Gullev var det en rektangulär byggnad (romansk kyrka med gotisk korutvidgning?) med kapell i norr, vapenhus i söder och strävor mot västgaveln (Vellev 1979 s 55).

Yta: ca 220 m², med kapell ca 255 m²

Skt Mikkel

Omtalad första gången 1159-60, då kyrkan gavs till de fattigas hospital. Kyrkan hade då tillhört domkapitlet sedan o 1120. Kyrkan var knuten till spetälskehospitalet, som troligen nerlades före reformationen. Kyrkan revs troligen först 1529. Lokaliserad av Resen till söder om staden, där en kyrka undersöktes 1977. Gravskikt äldre än stenkyrkan påträffad. Romansk (granitkvader?) kyrka med rakslutet kor och västverk (torn?) (Vellev 1978).

Yta: 165 m²

Skt Mogens

Omtalas första gången 1440, revs troligen 1529. Anges 1541 ha legat norr om Gråbrödraklostret. I detta område påträffades 1788 murar enligt Gullev (Vellev 1979 s 59).

Skt Morten

Nämns första gången 1440. Socknen låg söder om domkyrkan enligt uppgifter 1447, 1479 och 1508. Revs troligen 1529. Kyrkogården nämnd som ödejord 1552. Genom lägesuppgifterna identifierad med en kyrka, som påträffades 1963 sydost om domkyrkan. Romansk stenkyrka med sekundärt västtorn. I fundamenten mynt från 1100-talets senare del. Plan enligt Viborgs Stiftsmuseum 131:1963. Kyrkan här rekonstruerad med rakslutet kor.

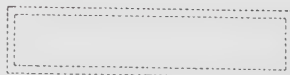
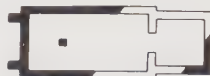
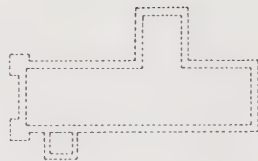
Yta: ca 190 m²

Skt Nikolai

Omtalas första gången 1304. Var 1525 knuten till en landsförsamling och förlänades 1529 bort av kronan. Av topografiska skäl bör kyrkan ha varit den "yttersta" kyrkan åt norr, med direkt förbindelse med landsförsamlingen. Kyrkan bär därför identifieras med den nordligaste sockenkyrkan vid östra Adelgatan (norr om Borgvold). Här placeras också Erichsen Skt Nikolai kyrka (Vellev placerar här med viss tvekan Skt Stefan). Fundament och gravar påträffade 1823 och 1870.

Skt Peder

Omtalas första gången 1274. Kyrkan bortförlänades av kronan 1582. Resen och Erichsen placerar kyrkan i stadens sydvästra del och där har en kyrka och kyrkogård påträffats 1861, 1970 och 1970. Enligt Gullev fanns ett äldsta gravskikt med romanska gravar med

huvudnisch. Däröver en yngre rektangulär kyrka, utan kormarkering eller torn. "Frådsten" har påträffats i området, möjligen rester efter en äldre romansk kyrka (Vellew 1979 s 56, fig 3).

Yta: ca 240 m²

Skt Stefan

Nämns endast 1351 och 1378. Omtalas inte i en översikt 1525 och saknas på Resens karta 1677. Troligen riven före reformationen. Erichsen lokaliserar 1726 kyrkan utifrån ett marknamn ("St Stephans Enge-Maje") till området mellan domkyrkan och Borgvold. Vellew följer denna lokalisering. Men då det i detta område endast lokaliserats en kyrka, bör man ge företräde åt en medeltida uppgift från 1313, vilken anger att borgen uppfördes vid Skt Villad. Marknamnet 1726 kan hänga samman med ägoförhållanden och behöver inte ange Skt Stefans läge. Genom uteslutningsmetod kan Skt Stefan i stället identifieras med den "navnlöse kirke" som undersöktes 1960 i södra delen av staden. Rester av en romansk kyrka, som kanske raserades under senmedeltiden. I en grav ett urnesspänne.

Skt Villad

Omtalas första gången o 1188 och sista gången 1313, då det nämns att borgen i Viborg byggdes vid ("apud") Skt Villad. Kyrkan nämns inte i en översikt från 1525 och har troligen rivits före reformationen. Resen lokaliserar kyrkan till området mellan domkyrkan och Borgvold, vid Villadsgade. Där har påträffats murar och gravar 1809, 1964 och 1969. Vellew lokaliserar Skt Nikolai till denna plats, eftersom Skt Nikolai socken tycks ha legat nära domkyrkan under 1400-talet. Detta kan också ha varit fallet, eftersom Skt Villad revs före reformationen, och socknen kan ha inkorporerats med Skt Nikolai.

Kyrka(?)

I svartbrödraklostrets kyrka (1200-talets senare del – omkr 1300) är inmurat granitkvader och romanska fönsteröverliggare, vilka enligt Lorenzen möjligen kan vara rester av en romansk granitkvaderkyrka, som svartbröderna har övertagit under 1200-talet (Lorenzen 1920 s 48 f). Skyddshelgonet till denna tänkbara kyrka är inte känt, men kan ha varit Skt Clemens, då detta helgon är representerat i alla andra danska städer med fyra eller fler kyrkor.

Kyrka(?)

I gråbrödraklostrets kyrka tycks ha ingått en äldre romansk kyrka (Vellew 1979 fig 7-8) och dessutom har en äldre absid påträffats norr om den romanska tegelkyrkan. Lorenzen menar att det kan ha varit en treskeppig romansk kyrka, som gråbröderna fick överta. Det kan ha varit en äldre domkyrka (Lorenzen 1935 s 11 f), men också Skt Budolfi, som jag föreslagit här *eller* en helt annan okänd kyrka.

VORDINGBORG (2 – 1 landssocken)

43 tiondegivare förutom borgarna 1567 (SSL s 63)

Skt Andreas

Kyrka knuten till riksborgen Vordingborg. Kyrkan låg utanför 1100-talets borg, men innanför 1300-talets

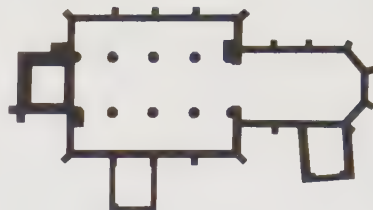
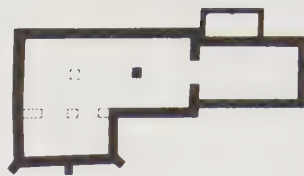
borg. Nämnns första gången vid kröning 1324. Användes efter reformationen till profana ändamål och revs o 1718. Undersökt 1894-1900 samt 1923. Romansk tegelkyrka med absid och brett västtorn (slutet av 1100-talet). Tornet senare nerbrutet, välvd i två skepp. Raksluten korförlängning, sakristia i norr, kapell i söder (Danmarks Kirker VI:1 s 165 f).

Yta: 300 m², med kapell 370 m²

Vor Frue

1361-63 omtalas ett Mariakapell i Vordingborg, men det är tveksamt om det gäller stadskyrkan. Det rör sig snarare om ett särskilt slottskapell i någon av slottsbyggnaderna. Stadskyrkan nämns första gången i samband med avlatsbrev 1432, utfärdat på grund av förfall. Gotiskt tresidigt tegelkor (o 1400?), som varit längre, möjligen byggt mot ett äldre långhus. Gotiskt treskeppigt långhus i tegel (1432/1475). Gotiskt sekundärt västtorn (slutet av 1400-talet), gotiskt vapenhus i söder och sakristia i söder (o 1450 - o 1500) (Danmarks Kirker VI:1 s 165 f). Vid restaurering av kyrkan har mynt från och med Valdemar II (1202-41) påträffats, vilket visar att den gotiska kyrkan haft en romansk föregångare på samma plats (Møntsamlingen FP 763 b).

Yta 495 m²

VÄ (1 - landssocken)

Tionde från två byar omtalas 1569 (LSL 2 s 175)

S:ta Maria

Sockenkyrka och för perioden 1160-talet - 1213 klosterkyrka i premonstratensklöster. Romansk sandstenskvaderkyrka med dubbeltorn i väster och rakslutet kor, med sekundär absid. Dateringen omdiskuterad (1121 eller mitten av 1100-talet); Senmedeltida klocktorn i söder. "Nykyrka" i norr 1593. Västtornen rivna i början av 1800-talet (Sveriges Kyrkor vol 139, Yrliid 1976 s 59 f, Thun-Anglert 1984 s 32, 41 f).

Yta: 275 m²

YSTAD (2)

Saknade uppgift om landssocken 1569 (LSL 1 s 497 f).

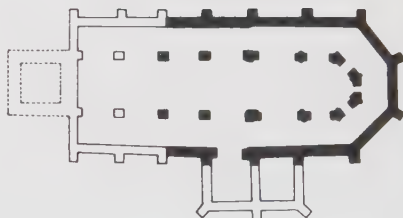
S:ta Maria

Romansk tegelbasilika (1200-talets första hälft/mitt). Sengotisk tresidig korutvidgning (1400-talets slut). Kapell och vapenhus i söder. Västtorn (troligen gotiskt) rasade med västra delen av kyrkan 1648 (Wählin 1918, Tesch 1983 s 46).

Ytca: ca 620 m², med kapell ca 660 m²

S:t Nikolai

Omtalas första gången 1452. Nämnns omväxlande som kyrka och kapell. Övergavs troligen 1532, då S:t Petri socken upprättades av det tidigare gråbrödraklostret. Rivningstillstånd 1572. Kyrkan är lokaliserad och tegelmurar har påträffats i området (Tesch 1983 s 16).

ÅBENRÅ (1 - landssocken)

Landssocken 1652 (Meyer-Danckwerth 1652 s 97).

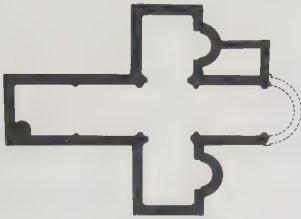
(Skt Knud?)

Lokala traditioner utpekar platsen för en äldsta stadskyrka i Åbenrå. Kyrkonamnet anges först av Pontoppidan och är mycket tveksamt. Vid undersökningar på 1950-talet i Skt Nikolai påträffades inga äldre kyrkorester, vilket antyder att lokaltraditionen kan vara riktig (Danmarks Kirker XXII s 1714). Åbenrå räknas dock endast som en socken i sockenlistan 1436 (SRD VII s 480).

Skt Nikolai

Omtalas första gången 1360. Senromansk tegelkyrka med kor, absid, korsarmar med absider (o 1250 - o 1260) och långhus (o 1300). Sakristia i norr medeltida (Danmarks Kirker XXII s 1673 f).

Yta: 245 m², med korsarmar 380 m²

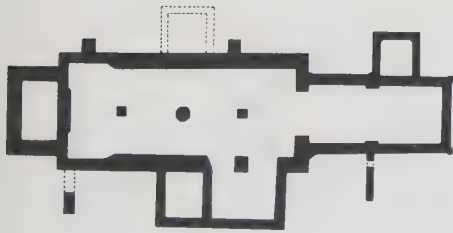
ÅHUS (1 - landssocken)

29 tiondegivare omtalas 1569, vilket bör motsvara Yngsjö som senare ingick i socknen (LSL 2 s 179). Åhus socken utökades 1618 med Elleköpinge socken, vars kyrka då revs (Kanc Brevb 1618 4/2).

S:t Nikolai

Kyrkan kallas idag S:ta Maria, men uppgift från 1358 (DD 3:5 nr 106), då samtliga kyrkliga institutioner i Åhus nämns, visar att kyrkan var helgad S:t Nikolaus. Namnet har tidigare tolkats som svartbrödraklostrets kyrka, men detta är osannolikt, då svartbrödraklostret nämns i samma notis. Romanskt långhus i sten, av Rydbeck schablonmässigt daterat till 1100-talet utifrån materialet. Troligen ska byggnaden utifrån portalerna dateras till mitten av 1200-talet. Romanskt kor med absid i tegel (1200-talets mitt). Senromansk raksluten korförlängning med anslutande byggnad (korsgång?) i söder. Tidiggotisk västförlängning av långhuset i sten. Vapenhus av tegel i söder (o 1300), vapenhus i norr rivet. Sengotiskt västtorn i tegel (1400-talet, troligen 1470-talet, jfr LÄU 4:277). Sengotiskt kapell i söder (1510) (Rydbeck 1949, Rosenberg 1984 s 45 f).

Yta: 505 m², med kapell 580 m²

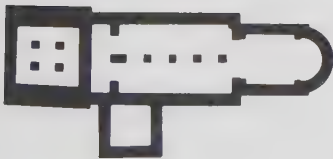
ÅKIRKEBY (1 - landssocken)

92 tiondegivare nämns 1569 (LSL 2 s 531).

Skt Johannes

Hårt restaurerad 1874. Romansk stenkyrka, byggd i tre etapper. Kor och absid, långhus med arkader, västtorn. Romanskt vapenhus (1200-1225) (Danmarks Kirker VII s 131 f).

Yta: 240 m²

ÅLBORG (3 - 2 landssocknar)

Landssocknar var 1568 (Præsteindberetninger om fæstegods I s 151) och 1682 (Mat s 276, 325) knutna till Skt Budolfi och Vor Frue. Skt Budolfi landssocken bör motsvara den förreformatoriska Skt Peders landssocken (jfr Rep I:7532).

Skt Budolfi

Den ståenden kyrkan undersökt 1941-43. Träkyrka på

syll (1000-talet) ersatt av romansk granitkvaderkyrka med kor och absid. Sekundärt tillbyggd med västabsid. Totalt ombyggd i tegel till gotisk pseudobasilika med kort tresidigt kor, västtorn och kapell i söder (Trap VI:3 s 812, Kock 1977).

Yta: 605 m², med kapell 640 m²

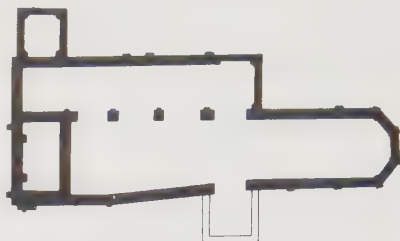
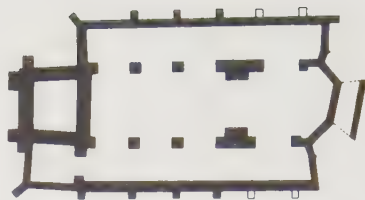
Skt Peder

Omtalas första gången indirekt 1431, omtalas som öde 1542. Kyrkan delvis undersökt (Trap VI:3 s 899).

Vor Frue

Sockenkyrka och klosterkyrka i nunnekloster. Omtalas första gången 1140. Totalt ombyggd 1877. Romansk granitkvaderkyrka med kor, absid och korsarmar. Gotisk tresidig korutvidgning i tegel, sidoskepp i norr samt västtorn (Trap VI:3 s 818 f).

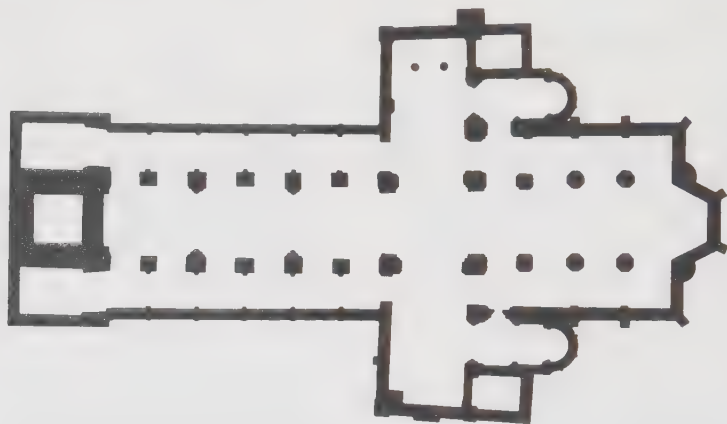
Yta: långhus 165 m², långhus med sidoskepp och korsarmar 465 m², totalt 600 m²

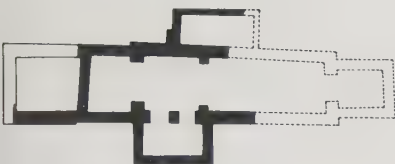
ÅRHUS (3 - 1 landssocken?)

Saknade landssocken 1682 (Mat s 194 f), men stadens jordar tycks ha sträckt sig ut över ödelagd bebyggelse. Så omtalas Tullstorp (senare Markvards lycka) i samband med Vor Frue. Denna by kan ha legat i Vor Frue socken (jfr Danmarks Stednavne 12 s 8-9).

Skt Clemens

Århus domkyrka, som samtidigt fungerade som sockenkyrka. Omtalas som sockenkyrka första gången 1427 (Danmarks Stednavne 12 s 4). Omtalas som träkapell vid havet 1180, enligt helgonlegend från 1200-talet. Avlatsbrev för en ny domkyrka i stället för den gamla (Skt Nikolai) utfärdades 1197. Domkyrkan är byggd i tegel i många etapper från och med 1190-talet. Romanskt kor, absid, tvärskepp och tvärskeppskapell (1190-talet - början av 1200-talet). Romanskt treskeppigt långhus (mitten av 1200-talet). Valv i tvärskeppen (första delen av 1300-talet). Västtorn och västkapell (1400-talets första hälft). Gotisk förhöjning av långhus och tvärskepp (1400-talets mitt - senare del). Sengotiskt polygonalt avslutat hallkor med kor-

torn (valv före 1482) (Danmarks Kirker XVI:1 s 137 ff). Yta: långhus 840 m², långhus och tornkapell 980 m², totalt 2285 m²

Skt Olai

Omtalas första gången 1203, störtade samman 1548. Delvis undersökt 1947-48. Romanskt långhus (med tegel) (första delen av 1200-talet). Västförlängning. Utbyggnad i söder (kapell?). Ny västförlängning (torn?) och utbyggnad i norr (okänd funktion - vapenhus?) (Danmarks Kirker XVI:3 s 1329 f).

Yta: ca 240 m², med kapell ca 285 m²

Vor Frue

Nämns första gången 1203, revs antagligen vid reformationen. Uppläts till kungen 1542. Lokaliserad genom gravfynd till västra delen av staden (Danmarks Kirker XVI:3 s 1349 f).

ÄNGELHOLM (1)

Saknade uppgift om landssocken 1569 (LSL 2 s 33)

S:t Botulf

Rimligen uppförd i samband eller efter stadsgrundandet 1516. Kyrkan förstördes av brand 1565 och därefter utgjordes kyrkan fram till 1707 av ett korsvirkeskapell (Anglert 1984 s 29).

ÆRØSKØBING

(1 - Dejre, Lillø och Halmø som landssocken)

Landssocknen omfattade 3 öar och en del av Stokkeby 1652 (Meyer-Danckwerth 1652 s 159).

Kyrka

Kyrkan riven 1756. Stenkyrka med kor, långhus och västtorn, förlängd 1631 (Trap V:2 s 648).

APPENDIX III

STADSTYPERNAS KRONOLOGI

Följande appendix är en stadsöversikt, ordnad efter stadstyp och städernas ålder. Sammanställningen, som bygger på uppgifter i appendix I och II, är ett försök att visa vilka sammanvägningar som gjorts mellan arkeologiska och skriftliga källor, för att upprätta en kronologi över stadstyper. De presenterade uppgifterna bildar det direkta underlaget för figur 1.

Sammanställningen är upplagd efter de olika stadstyperna och inom varje stadstyp är städerna presenterade i kronologisk ordning. Före stadsnamnet är angivet om staden var konunglev (K), kungligt patrimonium (P) eller tillhörde någon kyrklig institution (+). Efter stadsnamnet följer först det äldsta omnämmandet och sedan det äldsta urbaniseringskriteriet efter 1050. Även om det finns äldre urbaniseringskriterier för flera städer är gränsen satt vid 1050, eftersom det är först från mitten av 1000-talet som städerna kan typbestämmas. Årtal angivet i fet stil motsvarar en direkt datering av staden. I annat fall avser uppgiften äldsta säkra urbaniseringskriterium eller äldsta indicium som är rimligt i jämförelse med arkeologiska uppgifter. Slutligen anges som en jämförelse uppgifter om de äldsta kyrkorna i respektive stad. Översikterna omfattar kyrkor som är äldre eller samtida med det äldsta urbaniseringskriteriet, men inte kyrkor som är väsentligt yngre.

Öppen pluralitet

K	Lund (22)	o 1020	1050	8 träkyrkor (1050-1100)
K	Odense (3)	988	1050	1 träkyrka
K	Slagelse (4)	o 1030	1050	1 frädstenskyrka (1074-88)
K	Roskilde (14)	o 986	1050	2 träkyrkor 2 frädstenskyrkor (1000-talet)
K	Viborg (12-14)	o 1020	1050	1 träkyrka
	Ribe (6)	854-57	o 1070	-
K	Slesvig (8)	o 1030	o 1070	2 träkyrkor
K	Ålborg (3)	o 1030	o 1070	1 träkyrka
K	Århus (3)	948	o 1070	1 träkyrka (?)

K	Randers (4)		1080-86	1 frådstenskyrka
K	Helsingborg (4)	o 1070	1085	2 träkyrkor
K	Hjørring (3)	1086	1146-57	1 träkyrka
?/+	København (4)	1167	1192-1201	1 romansk kritstenskyrka

Sluten pluralitet

P?	Flensborg (3)		1182-93	1 romansk stenkyrka
----	---------------	--	---------	---------------------

Öppen dualitet

K	Tommarp		o 1070	-
K/+	Ringsted	o 1020	1080-86	1 frådstenskyrka (1074-88)
?/+	Næstved	1135	1135-40	-
K	Slangerup	1056	(?) 1147	2 frådstenskyrkor
K	Vordingborg	1167	1231	1 romansk tegelkyrka
K	Varde	1103-34	1234	1 träkyrka
				1 romansk granitkyrka
	Tønder	(?) 1138-54	1238	-
P?	Kalundborg	1167	1239	1 romansk tegelkyrka
K	Skive	1231	(?) 1268	1 romansk granitkyrka

Sluten dualitet

P?	Horsens		1138-54	-
P	Svendborg		1202-41	2 romanska tegelkyrkor
P?	Holbæk	1198	o 1240	1 romansk stenkyrka
	Ystad	1244	1258	1 romansk tegelkyrka

Öppen enhet

P?	Herrested		1202-41	romansk stenkyrka
P	Stege		1202-41	romansk tegelkyrka
P?	Åbenrå		1202-41	senromansk tegelkyrka
P?	Sakskøbing	o 1230	o 1230-40	romansk tegelkyrka
K	Laholm		1231	romansk tegelkyrka
P?	Varnæs		1231	romansk stenkyrka
K	Skibby	1231	o 1240	romansk frådstenskyrka
K	St Heddinge	1231	o 1240	romansk kritstenskyrka
K	Søborg	1158-60	o 1240	romansk tegelkyrka
+	Åhus		1243	romansk stenkyrka
K	Vä	1160-talet	1250	romansk sandstenskyrka
K	Tårnborg	o 1170	o 1250-60	romansk tegelkyrka
K	Halmstad Ö	1231	1254-64	romansk stenkyrka
+	Åkirkeby		(?) 1256	romansk stenkyrka
	Nykøbing M		(?) 1268	romansk granitkyrka
K	Ronneby	1231	1292	romansk stenkyrka

K	Skänör	1201-23	1318	romansk kritstens- och tegelkyrka
	Avaskär		1350	romansk kyrka (?)
+	Svavsted	1318	1406	romansk tegelkyrka
	Skagen	1138-54	1413	gotisk stenkyrka
+	Maribo	(o 1230)	1416	romansk tegelkyrka
+	Rye	1405	1445	gotisk tegelkyrka
+	Mariager	1410	1449	-
+	Thisted	1367	1459	romansk granitkyrka
	Borre	1321-23	1460	romansk tegelkyrka
+	Sæby		1462	gotisk tegelkyrka

Öppen enhet (bestående av öar)

P?	Fåborg		1202-41	romansk tegelkyrka
P	Nyborg	1193	1202-41	-
P	Skælskør	1231	o 1240	romansk sten- och tegelkyrka
	Rudkøbing		1254-57	romansk tegelkyrka
	Middelfart	1231	1282	romansk tegelkyrka
P?	Assens	1231	1292	romansk kyrka
	Ærøskøbing		(?) 1398	

Sluten enhet

	Grenå		o 1200	-
P?	Haderslev		o 1200	romansk granitkyrka
	Helsingør	o 1200	o 1200-40	romansk tegelkyrka
	Lemvig		1234	romansk granitkyrka
P?	Kolding	1231	1236	senromansk tegelkyrka
	Nakskov		o 1240	romansk tegelkyrka
	Nykøbing F		o 1240	-
K	Stigs Bjærgby		o 1240	romansk stenkyrka
	Stubbekøbing		(?) o 1240	romansk kritstenskyrka
	Nykøbing S		o 1250-60	romansk tegelkyrka
	Gamla Falkenberg		1256	romansk stenkyrka
P	Malmö		1256	romansk kyrka
	Gamla Varberg		1256	romansk stenkyrka
	Vejle		1256	romansk tegelkyrka
P	Trelleborg		1257	romansk tegelkyrka
P	Bogense		1259-86	romansk stenkyrka
	Nysted		1286	tidiggotisk tegelkyrka
	Køge		1288	senromansk tegelkyrka
P?	Egernførde	1197	1288	senromansk tegelkyrka
	Hobro		o 1300-50	romansk granitkyrka (?)
P?	Ebeltoft		1301	gotisk tegelkyrka
	Sønderborg	1256	1307	-
	Halmstad B		1322	-

	Holstebro	1274	o 1325	romansk granitkyrka
	Ringkøbing		o 1325	romansk granitkyrka (?)
?/+	Rønne	1277	1327	romansk stenkyrka
	Simrishamn	1161	1329	romansk stenkyrka
	Falsterbo	1229-41	1343	gotisk tegelkyrka
+	Neksø		1346	-
	Kerteminde		1350	-
	Præstø	1321	(?) 1403	-
	Kungsbacka	1366	1408	romansk stenkyrka (?)
	Landskrona		1410	gotisk tegelkyrka
	Sölvesborg	1286-1319	1418	gotisk tegelkyrka
	Korsør	1329	1425	gotisk kyrka (?)
	Ny Varberg		1429-34	gotisk tegelkyrka
+	Elleholm	1410	1440	-
	Ny Falkenberg		1444-67	gotisk sten- och tegelkyrka
	Husum	1252	1448	gotisk tegelkyrka
	Lyckå		1448-49	gotisk stenkyrka
	Rødby	1231	1454	romansk tegelkyrka
	Båstad	1450	1455	gotisk stenkyrka
	Luntertun	1303	1471	gotisk tegelkyrka
	Gåsekil		1481	-
	Nibe	1360	1484	gotisk tegelkyrka
?	Svaneke	1379	1499-1543	gotisk stenkyrka
?	Hasle	1424	1499-1555	gotisk stenkyrka
	Bredsted	1231	1510	gotisk tegelkyrka
	Ängelholm		1516	

Okänd struktur

Lomma	1085
Aranäs	1256
Hovsør	1367 1532

APPENDIX IV

TIGGARMUNKSKONVENT

Följande appendix är en sammanställning över de danska städernas tiggarmunkskloster och helgeandskloster samt över dessa institutioners grundläggningsår och grundare. Översikten är till för att ge läsaren en snabb överblick över materialet, då uppgifterna annars är lätt tillgängliga i en rad andra översikter. De olika klostrens grundläggningsår är med få undantag hämtade från uppslagsorden antoniter (Gallén 1956), dominikanorden (Gallén 1958), franciskanorden (Gallén 1959), helgeandsorden (Gallén 1961) och karmeliterorden (Dahlerup 1963) i Kulturhistoriskt lexikon, samt från Gallén 1946. Upplysningarna om grundläggare kommer dels från Kulturhistoriskt lexikon, dels från Vilhelm Lorenzens byggnadshistoriska översikter (Lorenzen 1912, 1914, 1920, 1924 och 1926). I något enstaka fall är kompletterande uppgifter hämtade från en stadsmonografi.

Assens

omkr 1500 karmeliterkloster

Flensborg

1263 franciskankloster (drotsen Jens Hvidding, knuten till Slesvighertigen Erik Abelsen)

Fåborg

1478 helgeandskloster (fynska herremän)

Haderslev

1249-53 dominikankloster
(1494) stadfästes franciskankloster för regulära systrar av "tredje orden" (Benedikt Ahlefeldts änka Dorothea). Planerna förverkligades aldrig (Lorenzen 1914 s 34)

Halmstad

- 1254-64 dominikankloster
1494 franciskankloster (troligen kung Hans)

Helsingborg

- 1275 dominikankloster
1309 franciskankapell (?). Enligt Peder Olsen erhö11 predikarebröderna platsen i Helsingborg 1309 (Bååth 1933 s 303 f). Franciskaner nämns också 1391, liksom uppgifter 1537-38 tyder på deras närvaro i Helsingborg (Bååth 1933 s 311). Troligen har det rört sig om ett kapell, som för övrigt är okänt, vilket kan bero på att det skriftliga källmaterialet rörande Helsingborg är nära nog obefintligt. Så omtalas t ex stadens sannolikt äldsta kyrka (S:t Clemens) först vid rivningen 1537.

Helsingør

- 1420 franciskankloster (Erik av Pommern)
1430 karmeliterkloster (Erik av Pommern)
1441 dominikankloster (Christoffer av Bayern)

Holbæk

- 1275 dominikankloster

Horsens

- 1261 franciskankloster (riddaren Niels Mandrup till Barritskov)

Husum

- 1494 franciskankloster

Kalundborg

- 1239 franciskankloster (grevinnan Ingerd av Regenstein)

Kolding

- 1288 franciskankloster (riddaren Henrik Dulmer, som upplät sin gård Dueholm med kapell)

København

- 1238 franciskankloster (grevinnan Ingerd av Regenstein)
1474 helgeandshospital (delvis Christian I)
före 1497 franciskankloster/ klarissor (kung Hans och drottning Christine)

Køge

1484 franciskankloster (kung Hans)

Landskrona

1410 karmeliterkloster (Erik av Pommern)

Lund

1222 dominikankloster (ärkebiskop Andreas Sunesson)

1238 franciskankloster (ärkebiskop Uffe Thrugotsen)

Malmö

1296 får dominikanerna i Lund tillstånd att samla allmosor i Malmö. Ett dominikankapell omtalas 1333 och 1385 (Salomonsson m fl 1971 2 199 f)

(1383) omtalas ett franciskankapell

1419 franciskankloster (Erik av Pommern). Nygrundning 1487 (kung Hans och Niels Clausen Sparre)

1480 helgeandshospital

Nakskov

1470 helgeandshospital

(Nyborg)

(1464) planer på karmeliterkloster (Torbern Bille). Förverkligades aldrig (Lorenzen 1924 s 23)

Nykøbing Falster

1419 franciskankloster (Erik av Pommern)

Nysted

1286 franciskankloster (herremän på Lolland)

Næstved

o 1240 franciskankloster (grevinnan Ingerd av Regenstein)

senast 1277 dominikankloster (möjligen Roskildekaniken Rane)

Odense

trol 1239 dominikankloster

1279 franciskankloster (Erik Klipping)

1521 franciskankloster/ klarissor (drottning Christine)

Præstø

o 1472 antoniterkloster (Christian I)

Randers

1236 franciskankloster

1484 helgeandshospital (rådmännen i Randers)

Ribe

1228 dominikankloster

1232 franciskankloster (kaniken Johannes Scolasticus)

Roskilde

1231-34 dominikankloster

o 1237 franciskankloster (troligen Niels Rønnings moder Esa)

1256 franciskankloster/ klarissor (grevinnan Ingerd av Regenstein)

1263 kvinnligt dominikankloster (kungadottern Agnes)

Skanör-Falsterbo

1296 fick dominikanerna i Lund rätt att uppbära allmosor i Skanör och Falsterbo (DD 2:4 nr 219)

(1352) nämns franciskankapell i Falsterbo. Möjligen på Danzigs fit. (Ersgård 1985 s 15)

Skælskør

trol 1418 karmeliterkloster (Erik av Pommern)

Slesvig

1234 franciskankloster (troligen hertig Abel, jfr Radtke 1977)

1239 dominikankloster

Svendborg

1236 franciskankloster (drotsen Astred Frakke, knuten till Valdemar II)

Sæby

1462 karmeliterkloster (Christian I, ärkebiskop Tuve Nielsen och biskopen Jep Friis i Børglum)

Sölvesborg

1481-86 karmeliterkloster (kung Hans)

Trelleborg

1267 franciskankloster (lundakaniken Cato)

Tønder

1238 franciskankloster (riddaren Jens Navnesen och hans hustru Elsev)

Ny Varberg

trol 1472-77 karmeliterkloster (Åge Axelsen Thott) dateringen efter Sandklef 1963 s 114 f)

Vejle

o 1310 dominikankloster (drotsen Laurits Jonsen) (dateringen efter Kieffer-Olsen 1984 s 47)

Viborg

1235 franciskankloster

trol 1239 dominikankloster

Vordingborg

1253 dominikankloster. Nämnas för övrigt endast 1261, flyttades troligen till Næstved

Ystad

trol 1258 franciskankloster (riddaren Holger och hans hustru Karen)

Åhus

1243 dominikankloster

Ålborg

o 1250 franciskankloster

1451 helgeandskloster (staden Ålborg, troligen med stöd av Christoffer av Bayern)

Århus

trol 1239 dominikankloster

senast 1462 karmeliterkloster (Århusbiskopen Jens Iversen Lange)

ENGLISH SUMMARY

THE URBAN SCENE

TOWNS AND SOCIETY IN MEDIAEVAL DENMARK

Introduction

This dissertation is a study of urbanisation in mediaeval Denmark. In this area – corresponding to present-day Denmark, the south of Sweden, and the northernmost part of the Federal Republic of Germany – 112 towns were established during the Middle Ages (approx. 1000 to 1550 A.D.). The aim of the study is to investigate what made urbanisation possible in the first place, and what its implications were at the time as well as in a long-term perspective. These issues, which belong within the framework of general history, are first of all regarded from an archaeological point of view; but written sources are also utilised to a considerable extent. In part, the investigation has been conducted alongside a Swedish and a Danish project concerning mediaeval towns.

The principal point of departure is the contention that history, as an outcome of "socialised man", must be contemplated from a general as well as a specific viewpoint. One way of attempting to combine general and specific features is to set up periods within whose limits a more abstract "contemporaneity" can be analysed. By the same token, a general as well as a specific point of view is employed in the approach to the town concept, too. Generally speaking, towns are always densely populated, central places; but the more detailed designations vary according to shifts in time and space. As a result of the application of this perspective in the present study, towns are regarded as forming part of society, as in the anthology "Towns in Societies". At the same time, the special position held by towns in mediaeval European society meant

that they had some unique features, features which can be summarised in John Merrington's words, "the internal externality".

The primary empirical starting-point of the investigation is provided by archaeological sources. As this material is surrounded by several difficulties associated with the theory of knowledge, a fairly brief discussion concerning the nature of archaeological sources is supplied. In order to be able to view the archaeological material alongside the more abstract written source material – as far as possible –, archaeological sources are divided into manifest and latent traces. Manifest traces comprise deliberate constructions, whereas latent traces refer to less consciously devised remains of human activity, such as garbage and indefinite "culture layers" in towns. In this dissertation, two highly manifest traces in mediaeval towns are applied to the analysis of mediaeval urbanisation, namely town churches and mendicant friaries. The latent traces, however, are not subjected to close scrutiny.

Part 1

An Urban Survey

Introduction

The introduction contains a research-historical survey of the way in which mediaeval towns have been regarded in the Scandinavian debate. The issues involved here are problems concerning definitions, periodisation, and the relationship between continuity and discontinuity. The discussion regarding definitions of the town concept has focused on the question just how specific the general mediaeval town concept should be. In this study, the Danish mediaeval towns are viewed as fiscally delimited, densely populated central places, whose more particular designations varied even during the Middle Ages.

Urbanisation in Scandinavia has frequently been periodised; but the periods have not always been given a methodological function, as urbanisation is often viewed in an immutably ahistorical manner. Towns have traditionally been regarded as being connected with market-economical commerce and crafts. This approach is conditioned by traditions within the framework of the discipline (cf. for instance Pirenne and Weber) as well as by influences from outside the discipline (projections of present-day urbanisation). In the traditional approach, the continuity in respect to urbanisation from the beginning of the Viking Age (approx. 800 A.D.) onwards is emphasised too.

Beside this customary view of towns and urbanisation, though, the last ten years or so have witnessed the emergence of lines of thought where discontinuity is stressed instead; especially by Erik Cinthio. The present

study proceeds from a similarly discontinuous point of view. Unlike previous surveys, however – surveys based on general historical period divisions – the following investigation uses the towns themselves, and their internal changes, as point of departure.

The Mediaeval Urban Profile

In order to be able to view mediaeval urbanisation in a discontinuous manner, this process must be divided into periods. One possible way of doing this is to study how the town concept altered on an ideological level during the Middle Ages – that is to say, how the local church organisation changed in the towns. The ecclesiastical structure reflects towns both as densely populated places (the number of churches) and as centres (the church organisation in relation to the countryside). On the basis of the number of churches, the towns may be characterised by "plurality" (three or more churches), "duality" (two churches), or "unity" (one church). Simultaneously, the relationship with the countryside may be described as "open" (a town church with a rural congregation attached to it) or "closed" (a town church without such a congregation). These various designations can be combined so as to form six different types of town types which are represented during different parts of the Middle Ages and which can consequently supply the basis for a division into periods. As the church organisation of each town seems to have been established during a brief introductory stage, the dating of the various towns can also supply a chronology of the town types and hence of the periods of urbanisation. The assessments concerning the age and type of the towns are presented in greater detail, with source-critical comments, in Appendices I and II.

An outline of the chronology of the town types is supplied in Appendix III and Fig. 1. It is clear from the figure that there was a gradual transition from open plurality to closed unity. This transition can be formalised into different periods, each of which is characterised by a unique combination of town types (cf. Figs. 1 and 2). Against this background, the urbanisation in mediaeval Denmark can be seen to have passed through three main stages (1000-1200, 1200-1350, and 1350-1550 A.D.), stages separated by evident discontinuous breaks. Beneath this tripartite scheme, however, a total of eight subordinated periods can be observed. The urbanisation process according to these superimposed and subordinated periods is presented on maps, according to Figs. 3-5.

Comparisons outside Denmark show that a similar gradual transition from open plurality to closed unity took place in Sweden and Norway, too. The period division put forward here also shares some characteristics with other attempt to discern qualitative differences in respect to urbanisation, albeit interesting temporal discrepancies emerge when France, Westphalia, and Denmark are considered together (cf. Fig. 6). With regard to extent and chronology, urbanisation in Denmark agrees with that of other regions, such

as Sweden, Westphalia, and England (cf. Figs. 7-8). The similarities, but also the differences, where time and extent are concerned indicate that urbanisation should be regarded both against the background of general features in European society and in relation to more local circumstances.

Town Churches and Urban Structure

This section constitutes an attempt to make a reasonably concrete assessment of the implications and respective significance of the various town types. Plurality was an aspect which Danish towns shared with the towns of large portions of Northern Europe, as C.N.L. Brooke has demonstrated. Considering the modest size of the towns in Denmark, English towns furnish the most suitable comparative material where the incidence of churches – the “church density” – is concerned. In spite of these similarities, the churches in the Scandinavian towns have been interpreted in a particular manner as “merchant churches”, especially by Paul Johansen. Other scholars have wanted to regard the churches as symbols in a “sacral space”, since the church density reaches a peak in diocesan capitals.

With a view to elucidating the problems involved in the plurality phenomenon, the church organisation of Lund has been subjected to fairly close scrutiny in a preliminary study preceding the dissertation proper. With its 22 parish churches, Lund was the town with the highest church density in the whole of Scandinavia; and it is amply documented both in archaeological and written source materials. One church, the oldest, was erected around 990 A.D.; but the majority of the churches were not built until approx. 1050-1150 – that is, at the same time as most of the churches were erected in the countryside. The division into parishes, known from approximately 1500 A.D. (cf. Fig. 10), was constructed on the basis of a spatial principle which had more to do with affiliation (“belonging”) than with “delimitation” (cf. Fig. 11). The same principle of affiliation can be reconstructed for the very first parish-constitution process (cf. Fig. 12); it is probably connected with churches being in the possession of individuals, the same phenomenon that occurred in the rural areas. The designing of the town churches corresponded to that of the rural churches; the patron saints were the same in town and country (cf. Fig. 9); and the “open” ecclesiastical structure itself made the relationship between town and country difficult to define (cf. Fig. 13). Taken altogether, the investigation showed that the boundary between town and countryside was a diffuse one. The sole specifically urban characteristic of the town was the “plurality” itself, which can be explained by the “rural” functioning of the town. In other words, the towns that held a large number of churches can be designated as “congested countryside”.

Plurality has nothing to do with merchant churches; instead, it represents an urban structure which was characteristic of the towns before the municipal independence. Even the more recent Danish borough customs contain traces of an older “rural” organisation in towns, an organisation that can be viewed in connexion with the numerous early churches.

Many "younger" Danish towns shared their unity in respect of church organisation with contemporary towns in Europe. The uniformity that characterised the church organisation should be due to the fact that these younger towns emerged in a countryside which was already established (cf. Fig. 14); that the parish congregation gained a greater influence over the fabric fund in the 13th century; and that unity was an ideological expression of the growing municipal independence. The increasingly independent towns came to be symbolised by one town church. As Fig. 15 shows, this church was often associated with St. Nicholas, patron saint of trade and shipping.

An endeavour to achieve unity in the church organisation can also be traced in certain older towns which were characterised by plurality. In these towns, one of the many churches was given the rank of town church and was often completely reconstructed; the town of Helsingborg can be quoted as an example. Alternatively, the town would occasionally participate in the re-designing and extension of a cathedral or a collegiate church which was thus transformed into a symbol of the town itself.

Duality is a rather more diffuse phenomenon; to a certain extent, it merely reflects a less pronounced plurality. However, "closed duality" may well be regarded as a special town type, often characterised by an architectural opposition between a big church and a small one. This difference could reflect a state of affairs where the lord of the town manifested himself against its population as a whole.

Town Churches and Urban Economy

This part of the dissertation embodies an attempt to estimate the economy and relative ranking order of the towns on the basis of the number, or the size, of their churches. As physical remains, the churches should reflect a "socially possible surplus" gathered in the towns. Hence, the number and size of the churches can be viewed as an expression of two characteristics, or capacities, of the towns: their roles as densely populated places and as central places.

The pre-1200 towns, which were all characterised by plurality or duality, are best ranked according to the number of churches. As is shown in Fig. 17, the towns can be divided into four categories with regard to size. Lund had the greatest number of churches; it was also the Archbishop's seat and housed the biggest mint, and contemporary sources refer to it as "metropolis Daniae". However, the diocesan capitals and mint towns Roskilde, Viborg, Ribe, and Slesvig were major regional centres, too.

After approximately 1200 A.D., when the ecclesiastical organization was based mostly on one church, the economy of the towns was mainly reflected by the size of the churches. As transpires from Figs. 18 and 19, there was a clear correlation between church size, tax-paying potential, and the number of burgesses in the days of the Reformation. Many of the constructional sections of the churches are poorly dated, but once more reliable estimates

concerning their age are available, it should be possible to perceive gradual changes in the growth of the towns.

Towns and Mendicant Friaries

As was the case in Europe as a whole, the mendicant friars were closely associated with towns in Denmark. The Dominicans were established in Denmark from 1222 and the Franciscans from 1232, whereas the hospitaes of St. Anthony and the Carmelites did not arrive until 1391 and 1410 respectively, and the first hospital of the Holy Spirit was founded in 1451. Just as in Germany, the aristocracy were often founders and benefactors of the friaries; but these institutions still provide excellent illustrations of the urbanisation and the urban economy. It is clear from Fig. 20 that the urban expansion after approx. 1200 can partly be observed in the emergence of new towns, partly in the founding of friaries in new and old towns alike.

Jacques Le Goff has ranked French towns according to the number of friaries, and the towns of Denmark can be categorised according to these institutions, too. Fig. 21 shows that the urban profile had much the same fundamental structure between 1200 and 1350 as it had had from 1000 to 1200. The number of towns was greater, of course; but the regional centres were still the same. However, the differences between these bigger towns were not so great as they had once been; and at this point, Roskilde was probably bigger than Lund.

It is difficult to supply a corresponding picture of the late-mediaeval urban profile, since the churches and friaries – merely by virtue of their physical presence – preserved the eminent position of a town even if it actually lost much of its importance towards the end of the Middle Ages. Still, the trends in urban expansion during the period from 1350 to 1550 can be accounted for as in Fig. 22. This representation shows that late-mediaeval expansion was connected with quite different towns than before, above all the coastal towns on the shores of Öresund, "the Sound". This area became the urban centre of the realm during the late Middle Ages.

Malmö became the only mint town of the country; the "Sound duty" was levied at Elsinore (Helsingør); and Copenhagen (København) took over more and more of the functions of a capital. In 1479, the first Danish university was founded there.

Part 1 – A Summary

By way of a study of the town churches and friaries, it is possible to perceive urbanisation in mediaeval Denmark as consisting of varying periods which lend their own particular emphases to discontinuous contexts. This procedure involves the internal organisation of the towns as well as their economy and the structure of the urban profile as a whole.

Part 2

Towards an Interpretation

Introduction

Part 2 is made up of an attempt to interpret the urbanisation in mediaeval Denmark, after the fundamental processing of facts in Part 1. The introductory section in Part 2 contains a discussion of those principal starting-points and concrete materials on which the interpretative efforts is based.

Urbanisation is regarded as an "internal externality", the perspective being "European", although the direct comparisons with other part of Europe that are offered here are not that far-reaching. The mediaeval society in Denmark is regarded as a feudal class society, where the central conflict was the contradictory interests of lords and peasants with regard to "necessary articles or requirements" ("necessitas"). An attempt to render this general feudal concept more tangible is made according to Georges Duby's divisions into three different types of feudal supremacy, namely "domestic lordship", "landlordship", and "lordship of the ban". A brief review of the relationship between the lord of the town (in Denmark this was usually the King) and the urban population shows that all three types of supremacy existed in towns, but that the emphasis was gradually being shifted in the direction of regal supremacy (lordship of the ban).

The Period from 1000 to 1200

During the main stage 1000-1200, urbanisation took place at the same time as the organisation of the countryside. The prehistoric periodical removals of village communities came to an end, and villages received permanent sites. Some towns have rural origins, too, as is clear from the fact that they bear ordinary village names. By way of comparison between the number of parish churches in the towns and in the countryside during the period from 1000 to 1200, urbanisation can be assessed at 4 per cent (cf. Fig. 23). The degree of urbanisation was somewhat higher in the eastern areas, which fact should be viewed in relation to the emergence of the feudal society itself during this period.

"*The feudal transition*" (approx. 1000-1050) corresponds to the point in time when the feudal society began to be established in Denmark. On the basis of a retrospective analysis of the so-called "Cadastre of King Valdemar" (approx. 1230), the feudal transition can be viewed according to the outlines supplied in Figs. 24 and 25. The development of the feudal power structure involved two contradictory components; Royal patrimony and Crown

demesne. In Western Denmark, the patrimony was comprehensive – this was probably part of the heritage left by the Viking kingdoms –, whereas the complementing Crown demesnes were few and far between. In Eastern Denmark, where practically no patrimony existed, each hundred ("härad") had one Crown demesne and a more centralised machinery of power, too. At this stage, the towns would seem to have formed part of the Crown-demesne system, which would have meant that they were associated with the regal supremacy that was exercised from the Crown demesnes. The regional differences with regard to the basis of the regal power structure led to few but large towns developing in the East (Lund and Roskilde), whereas the West had more numerous, minor towns. This discrepancy remained noticeable throughout the 1000-1200 period.

"*The congested countryside*" (approx. 1050-1130) refers to the phase where plurality emerged and manifested itself in the major towns. The first distinct expansion of the supremacy rights took place during this period (the fees charged for coin exchanges and the general peace concept may be quoted as examples). At the same time, the conferring of Royal rights can be traced in Royal charters and also indirectly *via* the first stone churches to be built in Denmark, in the 1060's to 1080's. The towns seem to have been functioning as some sort of political and ideological *points d'appui* for the new, expanding supreme power. As a consequence of regal supremacy, large surpluses gathered in the towns where, at the same time, the first traces of commerce can be discerned (the quays of Slesvig and scattered market-place constructions in Lund). During this period, too, towns became distinguished from the countryside from a fiscal point of view, as a particular town tax (the "midsummer geld") is referred to in 1085.

"*New signs*" (approx. 1130-1200) is the term given to a period which saw few new towns, but important internal changes in the existing ones. From a political point of view, this phase meant a Danish expansion in the Southern Baltic region while the nature of supremacy altered and expanded. A new administration, based on strongholds, began to be established; at the same time, the personal wartime-service obligation was gradually changed into permanent taxes which paid for professional troops. Extensive conferments of Royal rights can also be traced by way of numerous convents and monasteries that were founded in Denmark between 1130 and 1200.

As a result of a larger and more disseminated disposition of the Royal rights, the towns came to assume more of a transmitting role than they had had previously. Various signs of more comprehensive commerce can be traced in several Danish towns, too; one of them is the quantity of stray coins, which indicates that a money-based economy worthy of that name had a breakthrough during the period in question. Around the middle of the 12th century, the exchange of goods seems partly to have passed from the initiative of the lord of the town to that of its merchants. Around 1170, a Danish merchant guild (the Guild of St. Canute) was instituted under Royal patronage; as early as 1177, it was represented in several of the towns of the

realm. The handicrafts, which probably used to be "bound" before, seem to have been transformed into "feudal crafts" during this period. It is likely that a fair number of craftsmen are behind those general statements concerning "tenants" ("coloni") in the towns that occur from 1140 onwards.

While the towns were beginning to uphold mediatory functions, they also began to participate in the feudal supremacy by way of conferred liberties and rights. The oldest town charter known today dates back to this period; so does the first evidence of urban fortifications and an urban unit made up of "sworn guilds".

The Period from 1200 to 1350

During the main stage from 1200 to 1350, urbanisation entailed the establishing of many minor coastal towns, often with names referring to their maritime connexions (for example names ending in "näs", "vik", or "strand" - "point", "bay", and "shore"). Since these towns grew up in rural districts which were already organised, they were usually only given grazing rights on adjacent commons.

The urban expansion as a whole, reflected by the number of mendicant friaries, appear to have been directly connected with the extent of the agrarian output as it can be deduced from the number of parish churches in the countryside (cf. Figs. 26 and 27). Hence, those regional differences that were noticeable before were levelled out, probably in consequence of the regal supremacy becoming more homogeneous throughout the kingdom.

"The municipal transition" (approx 1200-1270) refers to the most striking urbanisation period, going by the number of towns. Increasingly, too, towns came to be separated from the surrounding countryside by means of the "closed" church organisation, particular borough customs, and more distinct concepts denoting burghers and towns. In part, this period corresponds to the last Danish expansion in the Baltic region, the supremacy, or the lordship of the ban, receiving its final breakthrough at the same time. The decisive factor was that professional warriors (the lords) were beginning to be generally exempted from taxes.

The towns came to be vital centres where the lords could exchange their surplus for those "necessary articles" which were mandatory in order to maintain and justify feudal supremacy. The growth of trade turned the towns into important fiscal sources of income; and data from the 1250's show that the founding of towns was a "profitable" pursuit.

This period also saw the breakthrough of international trade, particularly in the Scanian fairs, which resembled those of Champagne. The Scanian fairs can be traced back to approx. 1200, and during this time several German towns received their first charters with regard to these fish-and-merchandise markets.

By and large, the crafts of the towns seem to have borne a feudal stamp, as they did during the preceding period; but the beginnings of a liberation can

be discerned in those activities that were tied to the maintenance of the towns. Bakers probably achieved the status of burghers in the mid-1200's. A general growth of urban independence can be observed in the first codified borough customs of this period, too.

"*Cities and towns*" (approx. 1270-1350) denotes a period of continued urbanisation, with some new coastal towns and a continued growth of urban independence. During this time, Royal rights kept expanding somewhat; this involved more violence, however, the construction of strongholds being much to the fore. An increasing share of the sovereignty was generally conferred on the lords, whereas the Royal supremacy suffered from increasingly crippling financial problems; this eventually led to the political dissolution of 1332-1340, when the country was without a Sovereign.

With slightly greater feudal resources, which were distributed among a greater number of people, the commercial potential of the towns increased still further. In consequence of the growing exchange of goods, the nature of trade changed and came closer to market-economical commerce, the fiscal interest shifting from the merchant himself (personal toll) to the merchandise (duties on goods).

The crisis of the feudal Royal power was not only noticeable in its relationship with the aristocracy, but also in relation to foreign and domestic towns. The German towns gained an ever-increasing influence over Scandinavian commerce during this period; among other things, they acquired their own particular zones on the Scanian fairs. Domestic towns were given greater autonomy; the office of councillor testifies to this development. And, for the first time, the amassing of burgher capital can be traced in the towns (cf. Fig. 29). The feudal crafts changed by degrees, and the artisans gained burgher status (mainly after 1320). Finally, the first social conflicts in towns can be discerned against the background of the general growth of urban independence.

It would seem as if the enfeebled position of the Royal power necessitated compromises with regard to supremacy over the towns. For instance, the lord of the town only seems to have been able to maintain his sole supremacy in respect of "cities" designated as "civitates"; in a town referred to as a "villa forensis", supremacy was divided.

The Period from 1350 to 1550

This main stage corresponds to the late Middle Ages – a time which rather resists clear-cut definitions, showing signs of stagnation as well as of expansion. In Denmark, the so-called "agrarian crisis" can be traced from about 1320 onwards, and it reached its most extensive phase in the late 1300's and early 1400's. There were regional differences with regard to the extent of the devastation, and these differences were paralleled by changes in the towns. Areas where a late-mediaeval urban expansion is indicated also contains less evidence of devastation in the countryside. A certain amount of

devastation is found in the immediate vicinity of many towns, however, as several towns had incorporated old village land for their own sustenance. In addition, the maritime environment, including fishing as well as shipping commerce passing by, seems to have gained a greater importance for the towns, particularly in the Sound region.

"Crisis and internal change" (approx. 1350-1400) refers to a period of urban stagnation, with no new towns and no sign of internal expansion either. On the contrary: some minor towns actually disappeared, while devastation can be seen to have occurred in others. This urban decline took place at the time when the German Hanseatic towns exercised the greatest influence they would ever have over trade in Denmark. German merchants appeared in all Danish towns (cf. Fig. 30); German commercial associations were formed in several of the bigger towns; and the Hanseatic League was formally in charge of the Scanian fairs from 1370 to 1385.

The urban stagnation should be viewed in connexion with the crisis of feudal society, when the supremacy of the lords weakened and the financial and social position of the peasants improved. Against the background of these changes, the realm could be united once more – this time as a new kind of territorial state, where extra taxes and the first tendencies towards "mercantile supremacy" were distinctive features. In connexion with the crisis, the agrarian output probably became rather more geared to the demands of the market than it had been, relatively speaking; an indication to this effect can be seen in the fact that international trade was "urbanised" as a result of the exchange of goods gradually moving away from the Scanian fairs to the adjacent towns. The mercantile supremacy, which comprised attempts to ensure that the towns monopolised commerce and crafts, probably have counteracted tendencies towards a growing market economy.

In general terms, the previous growth of urban independence may be said to have led to certain organisational patterns emerging during this period, patterns which remained more or less unchanged throughout the late Middle Ages. Autonomy was expressed by the office of Mayor and the erection of Council buildings. Craftsmen were organised in guilds which were placed under the supervision of the Councils. The very concept of "burgess/burgher" gained a new significance, from having meant "a man in possession of complete legal capacity in a town" to holding the additional implication "a person who pursues a burgher occupation, that is, trade or a craft".

"The market towns of the Crown" (approx. 1400-1470) denotes a period of renewed urbanisation, with a number of new towns in the more peripheral regions and with a patent internal expansion (new friaries, re-designed town churches) in the extant towns. The Sound region emerged as the new urban nucleus of the country, especially after the Crown annexed Copenhagen (København) from the Bishop of Roskilde in 1417. Most of the towns belonged to the Crown, and their relationship with the town lord was an uniformly feudal one; the new town tax ("pactus") from approx. 1400 was an expression of that relationship.

Simultaneously, this period corresponds to the first phase of the Scandinavian Union, when the Danish "state" was strengthened once more. General prohibitions against the building of strongholds and against trading in "unlawful ports" were issued in 1396. The domestic manufacturing of coins, in abeyance since 1330, was resumed around 1400; and from 1429 onwards, all vessels passing through the Sound had to pay the so-called "Sound-duty".

Characteristic features in the new state were the new taxes and a mercantile supremacy, which began to assert itself from approximately 1410. The extra taxes, charged in ready money, contributed to the enforced establishing of a kind of market economy which was controlled by way of the mercantile supremacy. The protectionist legislation was directed against the trading activities of peasants and foreign merchants. Basically, all commerce should go by way of the town burghers, except in the case of the annual fairs, when commerce was unrestricted. Still, the Hanseatic towns did retain an important position in Denmark, and several new German trading associations were formed during this period.

The new role played by the towns – as bases for a mercantile supremacy, aimed against a partly enforced market economy – is likely to account for the altered ranking seen in the urban profile. The new important towns of this period were situated by the Sound, which kept gaining importance as a vital connecting link in the commerce between Eastern and Western Europe.

"Bourgeois attempts" (approx. 1470-1550) is the name given to the decades which saw the culmination of mediaeval urbanisation. By now, the urban potential of the feudal society was fully realised; and its limitations were only shattered by the industrial capitalism of the 19th century. The last of the towns were established, the last friaries were founded, and many church-construction projects were brought to a conclusion.

This period corresponds to the late stages of the Scandinavian Union, comprising the dissolution of the Union as well as the Reformation. Bourgeois influence began to make itself felt in the Royal administration, more than had been the case before; this was especially true of the years from 1513 to 1523. As before, the "state" was characterised by the extra taxes as well as by a mercantile supremacy which grew even more comprehensive than it had been, state and bourgeoisie being dependent on each other.

From 1475 onwards, the mercantile supremacy also turned against the trading activities of the aristocracy, and the German commercial associations were abolished at the same time. Many free annual fairs were prohibited; and around the towns of Jutland, special protected zones – the *"lābälten"* or *"bannmil"*, literally meaning "miles of the ban" – were established, zones where the town burghers demanded a complete monopoly of trade. Competition between different Danish towns grew more fierce, too; and this period supplies the first known plans for the straightforward closure of towns.

Concentration tendencies can also be seen in the towns themselves. The craftsmen began to insist that limitations be applied with regard to access to

the craftsmen's guilds. Among the merchants, certain capitalist trends can be discerned, such as the plans drawn up in 1520 for a trading company in Copenhagen. The social conflicts in the towns also led to compromises being made in the field of financial administration.

The capitalist tendencies are likely to supply part of the background for the new religious currents that began to make themselves felt in the towns. Officially, the Reformation was established in 1536 in Denmark; but burgher action had been closing many friaries and hospitals of the Holy Spirit for nine years before that. As Fig. 32 shows, friaries were mainly shut down in those towns on the Sound and in Jutland where mercantile activity was high (in Jutland, the oxen trade with Germany and Holland was of great importance).

Still, the burghers suffered a political defeat when society was reorganised after the Reformation. In the 1540's, a bureaucratic state dominated by the aristocracy was set up, a state where the influence of the burghers was less extensive than before. The unrestricted position of the towns – directly under the King himself – was partly lost when they were placed under the authority of the local "sheriffs". In a way, then, it is possible to say that mediaeval urbanisation in Denmark had reached "the end of the chapter" at this point.

Summary

The section called *The Urbanised Society* constitutes an attempt to summarise "internal" urbanisation. Generally speaking, towns can be regarded as forming part of the power-cum-control system of the "state". In mediaeval Denmark, the towns should, above all, be considered against the background of the extent and the possession of the supremacy right. On the basis of the three main stages, Danish urbanisation can be viewed in three partly heterogenous contexts. During the 1000-1200 stage, the towns formed political and religious *points d'appui* for the new feudal supremacy. In the course of the 1200-1350 stage, they also became vital centres for that exchange of goods which was instigated by the people who were in possession of feudal supremacy. Finally, from 1350 to 1550 the towns became the original base for the new, mercantile supremacy which was a distinctive feature of the emerging territorial state. In the feudal society, it was of decisive importance from the very beginning to be in control of production; as time went by, however, it turned out to be just as essential to control distribution as well.

In the preceding survey, urbanisation has been chiefly associated with those who exercised supremacy of one kind or another; but one may well ask in what ways the everyday resistance to this supremacy affected the changes outlined above. It is hard to answer this question empirically; but there are interesting parallel changes in social relations. In Denmark, feudal supremacy was probably established in the same way as in the rest of Europe, by means of the gradual "emancipation" of slaves. The first obvious feudal expansion during the latter half of the 11th century did take place alongside a

change in legal rules which facilitated the liberation of slaves. Slavery disappeared entirely in the early 13th century; feudal supremacy became fully established at the same time. Subsequently, during the latter half of the 13th century, the agrarian expansion appears to have attained its physical and social limits. The breaking of new land for cultivation ceased, and new charges simply became increased feudal demands, without any kind of "compensation" in terms of legal liberty or the right to utilise new land attached to them. The reaching of these limits should be viewed as the background both of the contemporary political dissolution and of the subsequent "agrarian crisis". As Guy Bois has argued, it was probably impossible to maintain supremacy by means of unmitigated oppression; hence the social position of peasants will have improved in due course. Just as slavery had been replaced by great feudal demands, however, the liberation of the peasants meant that they were burdened by new measures, namely the "extra taxes" of the state and the mercantile supremacy exercised by the town burghers.

The mediaeval towns of Europe possessed specific "external" features which set them apart from towns in other epochs and in other places. This "externality" is best regarded as a part of the structure of feudal society, which was founded on the exercising of power by means of conferments. The towns were subservient to feudal supremacies; but they soon came to establish supremacies of their own, too. In Denmark, the independence of towns can be conceived of as a gradual process of liberation, from fiscal delimitations (1000-1200) by way of internal independence (1200-1350) to external influence (1350-1550). This process was not halted until the emergence of the bureaucratic state checked it in the 16th century.

With regard to the "externality" of the European towns, the decisive factor was the opportunities involved in independence. In the feudally delimited urban territory, new economical modes developed; so did social patterns and ways of thinking, such as wage labour, capitalist accumulation, and a new rationality which was (among other things) expressed in a new conception of time. In the Danish towns, traces of these features can be found, although they have not been subjected to detailed investigation here. Still, no direct continuity operates from those capitalist tendencies in the mediaeval towns to our own world; rather, the urban experiences and solutions of the Middle Ages would be utilised in other, later contexts.

The urban scene is the main title of the dissertation, and it serves as a metaphor for the varying aims of the entire work. From first to last, the book has been concerned with the opportunities offered by archaeological sources in contexts involving urban history, as well as with the limitations inherent in such an approach. A couple of manifest traces have been utilised here; but before latent traces can be put to use as well, detailed discussions are mandatory, discussions clarifying the tension between general and specific aspects where these traces are concerned.

The title also constitutes a reference to the investigation of the mediaeval

Danish towns itself. This work is an attempt to break away from the conventional idea of continuity, transferring the perspective applied to urbanisation from trade and crafts to the feudal society.

"The urban scene" also alludes to the relationship between our urban world of today and mediaeval towns. The discontinuous processes preclude direct comparisons, and the resemblances that do exist are found on a more general level. Most of the mediaeval towns dealt with in this study are still densely populated central places today, but there have been fundamental changes in content and function.

Appendices

Large portions of the material that forms the basis for the discussions in Part I have been assembled in four appendices. Appendix I is a chronological survey of all the towns, comprising the oldest written urbanisation criteria, other dating indications (for example coins and seals), and information from archaeological investigations. Appendix II is a survey of the ecclesiastical structure of the towns. The enclosure contains information concerning the relationship, with regard to church organisation, between town and country; it also provides descriptions of the various town churches, with brief outlines of their construction, plans according to a 1:1000 scale, and statements concerning the gross inner surface. Appendix III is a survey of the ecclesiastical structure and chronology of the individual towns. The survey is arranged according to the respective town type. The collocation comprises data concerning the first reference to the town in question, the oldest urbanisation criterion, and the age of the respective town church. Appendix IV is a survey of mendicant friaries and hospitals of the Holy Spirit, with information on their founders and on the years of foundation.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Otryckta källor

- Nationalmuseet, København. Anden afdeling. Topografisk antikvarisk arkiv, Beretningsarkivet (kyrkoplaner). Den kongl Mønt- og Medaillesamling. Fundprotokoll (FP)
- Rigsarkivet, København. Danske Kancelli B 43, B 97
- Kulturhistoriska Museet, Lund. Stadshistoriska avdelningen. Kyrkoplaner från den arkeologiska generalkartan
- Lunds Universitets Historiska Museum, Lund. Topografiska arkivet. Kyrkoplaner
- Vitterhetsakademien, Stockholm. Antikvariskt topografiskt arkiv (ATA). Kyrkoplaner

Tryckta källor

- Acta pontificum Danica. Pavelige aktstykker vedrørende Danmark 1-7, udg af A Krarup – J Lindbæk 1904-1943
- Acta processus litium inter regem Danorum et archiepiscopum Lundensem. Novam edit A Krarup – W Norvin 1932
- Aktstykker til Bornholms historie 1327-1621, udg af J W Hübertz 1852
- Adam af Bremen, overs af C L Henrichsen 1930
- Magistri Adam Bremensis Gesta Hammaburgensia Ecclesiae Pontificum, hrsg von B Schmeidler 1917
- Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Schleswig-Holstein I-III, hrsg von R Haupt 1887-89
- Birkeland, H 1954 Nordens historie i middelalderen efter arabiske kilder. (*Skrifter utgitt av det Norske Videnskapsakademi i Oslo, II Historisk-filosofisk klasse 2 Bind*)
- Bullarium Danicum (1198-1316), udg af A Krarup 1931
- Consuetudines Lundenses. Statutter for kannikesamfundet i Lund c 1123, udg af E Bruus 1978
- Danmarks gamle købstadslovgivning I-V, udg af E Kroman 1951-1961
- Danmarks gamle landskapslove I:1-2, udg af J Brøndum-Nielsen, S – Aakjær, E Kroman 1933
- Danmarks gilde- og lavsskraaer fra middelalderen 1-2, udg af C Nyrop 1895-1904
- Danmarks Kirker I ff, udg af Nationalmuseet 1933 ff
- Danmarks Middelalderlige Annaler, udg af E Kroman 1980
- Danmarks Riges Breve 1:1 ff, udg af Det danske Sprog- og Litteraturselskab 1938 ff
- Danmarks Runeindskrifter I-II, udg af L Jacobsen – E Moltke 1942

- Danmarks Stednavne 1 ff, udg af Stednavneudvalget 1922 ff
- Danske Helgeners Levned, overs af H Olrik 1893-94
- Danske Kancelliregistranter 1535-50, udg af K Erslev - W Møllerup 1881-82
- Det Danske Landbrug, fremstillet paa Grundlag af Forarbejderne til Christian V:s Matrikel 1688, udg af H Pedersen 1928
- Danske Magazin, indeholdende Bidrag til den danske Histories Oplysning 1 ff, udg af Det kongelige danske Selskab for Fædrelandets Historie 1745 ff
- Dehio, G 1968 Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler. Die Bezirke Neubrandenburg, Rostock, Schwerin, bearb von der Arbeitsstelle für Kunstgeschichte
- Dehio, G 1971 Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler. Hamburg, Schleswig-(olstein, bearb von G (abrich
- Diplomatarium : hristiarni Primi. Samling af Aktstykker, Diplomer og Breve, henhørende til Kong Christiern den Førstes Historie, udg af C F Wegener 1856
- Diplomatarium Danicum 1:1 ff, udg af Det danske Sprog- og Litteraturselskab 1938 ff
- Diplomatarium Flensborgense. Samling af Aktstykker til Staden Flensborgs Historie indtil Aaret 1559 I-II, udg af H C P Sejdell 1865-73
- Diplomatarium Vibergense. Breve og Aktstykker fra ældre viborgske Arkiver til Viborg Bys og Stifts Historie 1200-1559, udg af A Heise 1879
- Dueholms Diplomatarium. Samling af Breve 1371-1539, der i sin Tid ere opbevarede i St. Johannesklostret Dueholm paa Morsø, udg af O Nielsen 1872
- Gamla eller Erikskrönikan, utg av G E Klemming 1865 (*Samlingar utgivna av Svenska Fornskriftssällskapet* 17:1)
- Gammeldanske diplomer, Gruppe A Den middelalderlige overlevering 1 ff, udg af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab 1959 ff
- Grandjean, P B 1937 Danske Købstæders segl indtil 1660
- Grandjean, P B 1948 Danske Gilders Segl fra Middelalderen
- Grandjean, P B 1953 Slesvigske Købstæders och Herreders Segl indtil 1660
- Hákonar Saga Hákonarsonar, utg av M Mundt 1977 (*Norsk Historisk Kjeldekrift Institutt, Norrøne Tekster* nr 2)
- Hansisches Urkundenbuch 1 ff, hrsg vom Verein für Hansische Geschichte 1876 ff
- Harsyssels Diplomatarium. En samling af hidtil otrykte Diplomer fra Tiden før Reformationen, udg af O Nielsen 1893
- Husumer Urkundenbuch 1429-1609, hrsg von E Möller 1939 (*Schriften des Nissen-Hauses, Husum*)
- Jordeböcker över Lunds ärkesätets gods vid medeltidens slut. Palteboken och 1522 års uppbördsjordebok, utg av G Johanneson 1953 (*Skånsk senmedeltid och renässans* 7)
- Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold. I Uddrag 1551 ff, udg af C F Bricka m fl 1885 ff
- Kieler Stadtbuch aus den Jahren 1264-1289, hrsg von P Hasse 1875
- Knytlinge Saga, overs af J P Aegidius 1977
- Kong Frederik den Førstes danske Registranter, udg ved K Erslev - W Møllerup 1879
- Kong Valdemars Jordebog, udg af S Aakjær 1926-45
- Die Kunstdenkmäler der Provinz/ des Landes Schleswig-Holstein 1 ff, hrs von E Saueremann m fl 1939 ff
- Liv- Esth- und Curländisches Urkundenbuch IV 1393-1413, hrs von F G von Bunge
- Lokalarkiver til 1559. Gejstlige Arkiver II, Odense stift, jyske stifter og Slesvig stift, ved Th Jexlev 1977 (*Vejledende Arkivregistraturer XVIII, Rigsarkivet*)

- Lunde Domkapitels Gavebøger, udg ved C Weeke 1884-89
- Lunds stifts landebok 1-2, utg av K G Ljunggren – B Ejder 1950-52 (*Skånsk senmedeltid och renässans* 4-5)
- Lunds Ärkestifts urkundsbok 3-6, utg av L Weibull 1900-39 (Monumenta Scaniae Historica, Diplomatarium Diocesis Lundensis)
- Lübeckisches Urkundenbuch I ff, hrsg von dem Vereine für Lübeckische Geschichte 1843 ff
- Lübeckisches Urkundenbuch, IIte Abtheilung, Urkundenbuch des Bisthums Lübeck, hrsg von W Leverkus 1856
- Den fyenske biskop Mester Jacob Madsens Visitatsbog, overs ved A R Idum 1929
- Marmora Danica selectiora sive Inscriptionum etc, I-II udg af E Pontoppidan 1739-41
- Meyer, J – Danckwerth, C 1652 Neue Landsbeschreibung der zwey Hetzogthümer Schleswich und Holstein
- Missiver fra kongerne Christiørn I:s och Hans's Tid 1-2, udg ved W Christensen 1912-14
- Monumenta Germaniæ Historica, Scriptorum XVI, 1859
- Necrologium Lundense. Lunds domkyrkas nekrologium, utg av L Weibull 1923
- Norges Kirker, Bergen I, utg av H E Lidén – E M Magerøy 1980 (Norske Minnesmerker)
- Nya eller Karlskrönikan, utg av G E Klemming 1866 (*Samlingar utgivna av Svenska Fornskriftssällskapet* 17:2)
- Ortnamnen i Hallands län 1-3, utg av Ortnamnsarkivet i Uppsala 1948-1979 (Skrifter utgivna genom ortnamnsarkivet i Uppsala. Ser A Sveriges ortnamn)
- Petersen, H 1917 Danske kongelige Sigiller samt sønderjyske Hertugers og andre til Danmark knyttede Fyrsters Sigiller 1085-1559, udg af A Thiset
- Privilegier, Resolutioner och förordningar för Sveriges städer. Andra delen (1523-1560) utg av E Nygren
- Præsteindberetninger om fæstegods m v I, ved C Rise Hansen 1964
- Præsteindberetninger til Ole Worm I-II, ved F Jørgensen 1970-74
- Præstrelationerna från Skåne och Blekinge av år 1624, utg av John Tuneld 1934 (*Skrifter utgivna av Kungl Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund* nr 18)
- Die Reesse und andere Akten der Hansetage von 1256-1430 I-III, hrsg durch die historische Commission bei der Königl Academie der Wissenschaften 1870-75
- Repertorium diplomaticum regni Danici mediaevalis. Fortegnelse over Danmarks Breve fra Middelalderen med udtog af de hidtil utryckte, 1085-1513, udg af K Erslev, W Christensen og A Hude
- Ribe Bispekrønike, udg af E Jørgensen 1933-35 (*Kirkehistoriske Samlinger* 6:I)
- Roskildekirkens jordebøger og regnskaber, udg af C A Christensen 1956 (*Danske Middelalderlige regnskaber* 3:1)
- Roskildekrøniken, oversat og kommenteret af M H Gelting 1979
- Samling af Adkomster, Indtægtsangivelser og kirkelige Vedtægter for Ribe Domkapitel og Bispestol nedskrevet 1290-1518 kaldet "Oldemoder" ("Avia Ripensis"), udg af O Nielsen 1869
- Samling af gamle Danske Love, fjerde Del, Danske Recesser og Ordinantser, udg af J L A Kolderup-Rosenvinge 1824
- Saksæ Danesaga, overs af J Olrik 1908-12
- Saxonis Gesta Danorum, edit J Olrik – H Ræder 1931
- Scriptores minores historiæ Danicæ medii ævi I-II, udg af M Cl Gertz 1917-22
- Scriptores rerum Danicarum medii ævi I-IX, udg af J Langebek m fl 1772-1878

- Sjællands Stifts Landebog 1567, udg af S Gissel 1956
- Sjællands Krønike. Oversat og kommenteret af R A Olsen 1981
- Skovgaard-Petersen, I 1981: The Written Sources (*Ribe Excavations 1970-76*, volume 1, edited by M Bencard)
- Skånes Ortnamn, Serie A Bebyggelsenamn Del 1 ff, utgivna av Dialekt- och ortnamnsarkivet i Lund 1958 ff
- Snorre Sturlasson Kongesagaer, overs av A Holtmark - D Arup Seip 1970
- Snorri Sturluson Heimskringla, utg av Bjarni Adalbjarnarson 1941-51 (*Íslensk Fornrit XXVI - XXVII Bindi*)
- Sogur Danakonunga, utg av C af Petersens - E Olson 1919-25
- Der Stralsunder Liber memorialis 1-5, bearb von H-D Schroeder 1964-82 (*Veröffentlichungen des Stadtarchivs Stralsund Band V/1-5*)
- Sven Aggesøns historisk skrifter, udg av M Cl Gertz 1916-17
- Svenskt Diplomatarium från och med år 1401, I-III 1401-1420, 1875-1903
- Sveriges Kyrkor, Konsthistoriskt Inventarium, 1914 ff
- Sønderjyske Skatte- og Jordebøger fra Reformationstiden, udg ved F Falkenstjerne og A Hude 1895-99
- Tommarps Urkundsbok 1085-1600, III 1450-1535, utg av C Wallin 1982
- J P Trap, Danmark, femte Udgave I-XV 1958-72, red N Nielsen, P Skautrup, P Engelstoft
- Valdemar Sejrs sønner og den store ærkebisperid. Udvalg af kilder til Danmarks Historie i aarene 1241-1274, i overs af J Olrik 1906-08
- Vitæ Sanctorum Danorum, udg af M Cl Gertz 1908-12
- Das Zweite Stralsundische Stadtbuch (1310-1342), bearb von R Ebeling 1903
- Das Zweite Wismarsche Stadtbuch 1272-1297, bearb von L Knabe 1966 (*Quellen und Darstellungen zur Hansischen Geschichte*, Neue Folge, Band XIV Teil 1)
- De ældste danske Archivregistraturer I-V, udg efter Originaler i Geheimearchivet ved T A Becker, C Plesner, A Thiset, W Christensen 1854-1910
- Das älteste Rostocker Stadtbuch (etwa 1254-1273), hrsg von H Thierfelder 1967
- Das älteste Stralsundische Stadtbuch (1270-1310), hrsg von F Fabricius 1872
- Das älteste Wismarsche Stadtbuch von etwa 1250 bis 1272, hrsg von F Tehen 1912

Litteratur

- Aakjær, S (red) 1940: Viborgs Købstads Historie Bind 1
- Abrams, Ph 1978: Towns and Economic Growth: Some Theories and Problems (*Towns in Societies. Essays in Economic History and Historical Sociology*, edited by Ph Abrams - E A Wrigley)
- Achelis, T O 1926: Haderslev i gamle Dage 1292-1626
- Addleshaw, G W O 1970: The development of the parochial system from Charlemagne (768-814) to Urban II (1088-1099) (*York, St Anthony's Hall pub no 6*)
- Aldal, J 1939: Holstebros Historie gennem tiderne 1274-1939
- Als Hansen, B - Aaman Sørensen, M 1979: Den usynlige kirke. Butterup kirkes indre i middelalderen (*Strejflys over Danmarks bygningskultur, festskrift til Harald Langberg*)
- Althusser, L - Balibar, E 1970: Att läsa Kapitalet 2
- Ambrosiani, K 1981: Viking age combs, comb making and comb makers in the light of finds from Birka and Ribe (*Stockholm Studies in Archaeology 2*)

- Anglert, Marit 1984: Sölvesborg (*RAÄ och SHM Medeltidsstaden*, rapport 54)
- Anglert, Mats 1982: Båstad (*RAÄ och SHM Medeltidsstaden*, rapport 41)
- Anglert, Mats 1984: Luntertun/Ängelholm (*RAÄ och SHM Medeltidsstaden*, rapport 49)
- Anglert, Mats – Thun, E 1984: Vå (*RAÄ och SHM Medeltidsstaden*, rapport 57)
- Andersen, Aa 1980: Næstved (se Olsen-Schiørring 1980)
- Andersen, H 1984: Ringborgens alder (*Skalk* 1984 nr 2)
- Andersen N K – Lindhart P G (red) 1965: Den danske kirkes historie III
- Andersen, S 1981: Kander fra Ringkøbing (*Hikuin* 7)
- Andersen, P 1974: Övergångar från antiken till feodalismen
- Andersson, A 1960: Guldsmeder (*KHL* 5)
- Andersson, H 1971: Urbanisierte Ortschaften und lateinische Terminologie. Studien zur Geschichte des nordeuropäischen Städtewesens vor 1350 (*Acta Regiae societatis scientiarum et litterarum Gothoburgensis, Humaniora* 6)
- Andersson, H 1972: Zentralorte, Ortschaften und Städte in Skandinavien – Einige methodische Probleme (Frühe Städte im westlichen Ostseeraum, red H Hinz, *Kiel Papers* '72)
- Andersson, H 1977: Sverige. En forskningsöversikt (se Authén Blom 1977)
- Andersson, H 1984: Den medeltida urbaniseringen – kronologiska och regionala perspektiv (Medeltidsstaden, sammanfattning 1984, preliminär version, stencil)
- Andersson, I 1929: Luntertun (se Enghoff 1929)
- Andersson, I 1949: Åhus historia. Problem och huvudlinjer (800 år i Åhus. Utgiven i anledning av Åhus 800-årsjubileum 1949, red C Olofson – S N Röstin)
- Andersson, W 1926: Skånes romanska landskyrkor med breda västtorn
- Andreasen, C – Lassen, T W – Madsen, P K – Schiørring, O 1977: Horsens – en middelalderbys udvikling (*Hikuin* 3)
- André, A 1980: Lund (*RAÄ och SHM, Medeltidsstaden*, rapport 26)
- André, A 1983: Städer och kungamakt – en studie i Danmarks politiska geografi före 1230 (*Scandia* 49)
- André, A 1984: Lund – tomtindelning, ägostruktur, sockenbildning (*RAÄ och SHM, Medeltidsstaden*, rapport 56)
- André, C-G 1975: De medeltida avlatsbrevet – instrument för kyrkans verksamhet (*Eripaios. Investigatio Memoriae Patrum Libellus in honorem Kauko Pirinen* 1975)
- Andresen, L 1939: Geschichte der Stadt Tondern bis zum dreissigjährigen Krieg (1627) (*Schriften zur Volksforschung Schleswig-Holsteins* Band 1)
- Appuhn, L 1953: Sankt Marien in Husum (*Schriften des Nissenhauses in Husum* 2)
- Arnskov, P 1931: Bogen om Slagelse. Historiske og topografiske Skildringer af Slagelse gennem Aarene
- Arup, E 1932: Danmarks Historie II (1282-1624)
- Aspelin, G 1972: Karl Marx som sociolog
- Asplund, J 1983: Tid, rum, individ och kollektiv
- Astill, G G 1983: Economic Change in Later Medieval England: An Archaeological Review (*Social Relations and Ideas. Essays in Honour of R H Hilton*)
- Augustsson, J-E 1978: En 1200-talsborg vid Nissan (*Halland* 1978)
- Augustsson, J-E 1980: Halmstad (*RAÄ och SHM, Medeltidsstaden*, rapport 20)
- Authén Blom, G (red) 1977: Urbaniseringsprocessen i Norden. Del 1 Middelaldersteder
- Bager, E 1971: Malmö byggnadshistoria till 1820 (se Salomonsson m fl 1971)
- Bager, E 1979: Jörgen Kocks gård och dess ägare (*Elbogen – Malmö fornminnesförenings tidskrift* 4 1979)

- Bay, S Aa 1982: Horsens Historie indtil 1837
- Beck, H 1983: "Handwerk" und "Handwerker" im Altnordischen (Das Handwerk in vor- und frühgeschichtlicher Zeit, Teil II Archäologische und Philologische Beiträge, *Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-historische Klasse, Dritte Folge*, nr 123)
- Becker, C J 1981: The coinages of Harthacnut and Magnus the Good at Lund c 1040 – c 1046 (Studies in Northern Coinages of the Eleventh Century, *Det Kongl Danske Videnskabernes Selskab, Historisk filosofiske Skrifter* 9:4)
- Bencard, M 1972: Viking Age Ribe (Frühe Städte im westlichen Ostseeraum, red H Hinz, *Kiel Papers* 72)
- Bendixen, K 1962: Mønter som primær kilde (Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad 1962)
- Bendixen, K 1976: Danmarks mønt
- Beresford, M 1969: New towns of the Middle Ages. Town Plantation in England, Wales and Gascony
- Beresford, M – Finberg, H P R 1973: English Medieval Boroughs. A Hand List
- Bergman, K – Billberg, I 1978: Databearbetning av metallverkstäder. Ett försök att tillämpa databearbetning av medeltida metallhantverk på PK-bankens tomt, S:t Clemens 8, Lund (stencilerad C-uppsats, medeltidsarkeologi, Lunds universitet)
- Bergström, G 1959: Torekovs kyrka 1658-1858
- Bernard, J 1972: Trade and Finance in the Middle Ages (*The Fontana Economic History of Europe, The Middle Ages*, edited by C M Cipolla)
- Bernild, O – Jensen, H 1978: Den feudale produktionsmådes historie i Danmark ca 1200 til ca 1800, bind 1
- Blaschke, K 1967: Nikolaipatrozinium und städtische Frühgeschichte (*Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung* 53)
- Blomqvist, N 1979: Kalmars uppkomst och äldsta tid (*Kalmar stads historia* I, red I Hammarström)
- Blomqvist, R 1941: Tusentalets Lund (*Skrifter utgivna av föreningen Det Gamla Lund* XXI – XXII)
- Blomqvist, R 1951: Lunds historia, 1 Medeltiden
- Bohrn, E 1959: Maria-kyrkan i Båstad (*Bjärebygden* 1959)
- Bois, G 1984: The Crisis of Feudalism. Economy and Society in Eastern Normandy c 1300 – 1550
- Bojsen, F 1904: Stege Bys Bog 1418-1607 med olysninger om byens – navnlig borgerskabets – historie i middelalderen
- Bolin, S 1934: Ledung och frälse. Studier och orientering över danska samfundsförhållanden under äldre medeltiden
- Bolin, S 1954: Tax Money and Ploughmoney (*Scandinavian Economic History Review* vol II No 1)
- Bonnier, A-C 1982: Kyrkor och städer (*META* 1982 4)
- Bording, R 1918: St. Søren i Rye (*Aarbøger udgivne af Historisk Samfund for Aarhus Stift* XI)
- Braudel, F 1982: Vardagslivets strukturer. Det möjligas gränser. Civilisationer och kapitalism 1400-1800, band 1
- Breengaard, C 1982: Muren om Israels hus. Regnum og sacerdotium i Danmark 1050-1170
- Bro-Jørgensen, J O 1959: Svendborg Købstads Historie, Første del, første halvbind

- Broberg, B 1980: Kungsbacka – Gåsekil (*RAÄ och SHM, Medeltidsstaden*, rapport 25)
- Broberg, B 1982: Varberg (*RAÄ och SHM, Medeltidsstaden*, rapport 31)
- Broberg, B – Hasselmo, M 1981: Keramik, kammar och skor från 7 medeltida städer (*RAÄ och SHM, Medeltidsstaden*, rapport 30)
- Brooke, C N L 1974: The Ecclesiastical Geography of Medieval Towns (*Miscellanea Historiae Ecclesiasticae* V)
- Brooke, C N L 1975: London 800-1216. The Shaping of a city (*History of London*)
- Brooke, C N L 1977: The Medieval Town as an Ecclesiastical Centre: General Survey (*European Towns, Their Archaeology and Early History*, edited by M W Barley)
- Brunius, C G 1850: Skånes konsthistoria för medeltiden
- Bruun, G 1933: Kolding før 1700. En hjemstavnsbog
- Brøgger, P 1982: Nørre Onsild kirke, Hobro kommune (*Meddelelser fra Århus stift* 1982)
- Bugge, A 1906: Die nordeuropäischen Verkehrswege im frühen Mittelalter und die Bedeutung der Wikinger für die Entwicklung des europäischen Handels und der europäischen Schifffahrt (*Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*)
- Bugge Vegger, P 1984: Nykjøbing Mors i middelalderen (otryckt speciale, middelalderarkæologi, Århus universitet)
- Buus, E 1969: Ribe Oldemoder (KHL 14)
- Bååth, L M (red) 1925: Hälsingborgs Historia. 1 Forntiden och den äldre medeltiden
- Bååth, L M (red) 1933: Hälsingborgs Historia. 2:1 Den senare medeltiden
- Bååth, L M (red) 1934: Hälsingborgs Historia. 2:2 Medeltida byggnadshistoria
- Callies, H 1973: Der Stadtbegriff bei Max Weber (se Jankuhn m fl 1973)
- Carlsson, A 1983: Djurhuvudformiga spännen och gotländsk vikingatid (*Stockholm Studies in Archaeology* 5)
- Carlsson, K 1983: Getakärr – en arkeologisk provundersökning i Varbergs medeltida stadsområde (*RAÄ och SHM, Rapport UV* 1983:25)
- Chédeville, A 1980: De la cité à la ville (*Histoire de la France urbaine, seuil 2, La ville médiévale*, dirigé par J Le Goff)
- Christaller, W 1933: Die Zentralen Orte Süddeutschlands
- Christensen, A S 1980: Odense (se Olsen-Schiørring 1980)
- Christensen, A E 1933a: Danmarks handel i middelalderen (*Nordisk Kultur* 16)
- Christensen, A E 1933b: Dansk torve- og markedsvæsen i middelalderen (*Nordisk Kultur* 16)
- Christensen, A E 1938: Danmarks befolkning og bebyggelse i middelalderen (*Nordisk Kultur* II)
- Christensen, A E 1945: Kongemagt og Aristokrati
- Christensen, A E 1976: Danmark, Norden og Østersøen. Udvalgte Afhandlinger
- Christensen, A E 1977: Tiden 1042-1241 (*Danmarks historie, Bind 1, Tiden indtil 1340*, red A E Christensen m fl)
- Christensen, C A 1950: Estrids og dronning Margretes gaver til Roskilde kapitel (*D Historisk Tidsskrift* XI:3)
- Christensen, H 1977: Ni tværsnit af Nibes historie
- Christensen, H 1983: Len og magt i Danmark 1439-1481
- Christensen, V 1902: Nykjøping paa Mors 1299-1899
- Christensen, V 1919: De danske købstæders oprindelse og udvikling (*Danmark, Land og folk*, Bind II, udg ved D Bruun)
- Christensen, W 1903: Dansk Statsforvaltning i det 15 århundrede
- Christiansen, E 1980: The Northern Crusades. The Baltic and the Catholic Frontier 1100-1525

- Christiansen, T E 1970: Røgelsekar fra Viborg (*Bidrag til viborgegnens topografi og historie* 1)
- Christiansen, T E 1977: Sognelisterne i Roskildebispens Jordebog (*D Historisk Tidsskrift* 1977)
- Christiansen, T E 1981: Archaeology and history – the viking fortress Trelleborg (*Danish Medieval History, New Currents* ed by N Skyum-Nielsen – N Lund)
- Christophersen, A 1979: Arkeologi: Mer enn et hull i jorden? Synspunkter på forholdet mellom arkeologi og historie (*META* 1979 1-2)
- Christophersen, A 1980: Håndverket i forandring. Studier i horn- og beinhåndverkets utvikling i Lund c:a 1000-1350 (*Acta Archaeologica Lundensia* series in 4° N° 13)
- Christophersen, A 1982: Den urbane varuproduksjons oppkomst og betydning for den tidigmiddelalderske byutvikling (*Bebyggelsehistorisk tidsskrift* 3)
- Christophersen, A 1985: København og omegn gjennom 6000 år. En kortlægning af de arkæologiske interesseområdene i Københavns kommune
- Cinthio, E 1957: Lunds domkyrka under romansk tid (*Acta Archaeologica Lundensia* series in 8° N° 1)
- Cinthio, E 1968: The churches of St Clemens in Scandinavia (Res mediævales, red A W Mårtensson, *Archaeologica Lundensia* III)
- Cinthio, E 1969: Heiligenpatrone und Kirchenbauten während des frühen Mittelalters (*Acta Visbyensia* III)
- Cinthio, E 1972: Variationsmuster in dem mittelalterlichen Städtewesen Schones (Frühe Städte im westlichen Ostseeraum, red H Hinz, *Kiel Papers* '72)
- Cinthio, E 1982: Den sydsandinaviska 1200-talsstaden – ett kontinuitets- och omlandsproblem (*Bebyggelsehistorisk tidsskrift* 3)
- Clausen, J – Haugsted, E – Knudsen, R – Sejr, E 1939: Aarhus gennem Tiderne I
- Dahlerup, H 1882: Mariager Klosters og bys historie
- Dahlerup, T 1959: Fabrica (*KHL* 4)
- Dahlerup, T 1963: Karmeliterordenen (*KHL* 8)
- Dahlerup, T 1968: Det danske sysselprovsti i middelalderen
- Dahlerup, T 1974: Tiend (*KHL* 18)
- Dahlerup, T 1976: Ödekyrka (*KHL* 20)
- De Fine Licht, K 1976: Øresundsmotiver (*Nationalmuseet Arbejdsmark* 1976)
- Dejevsky, N J 1977: Novgorod: The Origins of a Russian Town (*European towns, their archaeology and early history*, edited by M W Barley)
- Denecke, D 1973: Der geographische Stadtbegriff und die räumlich-funktionale Betrachtungsweise bei Siedlungstypen mit zentraler Bedeutung in Anwendung auf historische Siedlungsepochen (se Jankuhn m fl 1973)
- de Roover, R 1979: Banking and credit in the formation of capitalism (*Fifth international conference of Economic History, Leningrad 1970*, volumes IV-V)
- de Saint Aubain, A B 1973: Spedalskehospitaler i Danmark indtil o 1500 (otryckt speciale, historie, Københavns universitet)
- Dockès, P 1982: Medieval Slavery and liberation
- Duby, G 1968: Rural Economy and Country Life in the Medieval West
- Duby, G 1981a: Krigare och bönder. Den europeiska ekonomins första uppsving 600-1200
- Duby, G 1981b: The Age of the Cathedrals. Art and Society 980 – 1420
- Ejwertz, A 1961: Laholms Historia, 1 Kyrka och Skola
- Eliassen, P 1910: Kolding fra middelalder til nutid. En historisk beskrivelse
- Eliæson, S 1982: Bilden av Max Weber. En studie i samhällsvetenskapens sekularisering

- Ellehøj, S 1963: Flensborgkøbmanden Tile Petersen (*Festskrift til Astrid Friis på halvfjerdsårsdagen den 1 august 1963*)
- Enemark, P 1960a: Frälsets handel (*KHL* 5)
- Enemark, P 1960b: Gæster (*KHL* 5)
- Enemark, P 1974: Told (*KHL* 18)
- Enemark, P 1976: Øksnehandel (*KHL* 20)
- Engberg, N 1980: Sct Mikkels kirken i Roskilde (*ROMU 1, Årsskrift fra Roskilde Museum* 1980)
- Enghoff, K (red) 1929: Ängelholm 1516-1916. Översikt av stadens fyrahundraåriga historia
- Ennen, E 1979: Die europäische Stadt des Mittelalters
- Eriksson, H S 1980: Skånemarkedet
- Ersgård, L 1985: Skanör/Falsterbo (*RAÄ och SHM, Medeltidsstaden*, rapport 53)
- Erslev, K 1879: Danmarks Len og Lensmænd i det sextende Aarhundrede (1513-1596)
- Erslev, K 1899-1900: Europæisk Feudalisme og dansk Lensvæsen (*D Historisk Tidsskrift* VII:2)
- Fang, A 1945: Roskilde. Fra byen og dens historie, I bind
- Fasmer Blomberg, Aa 1955: Faaborg bys historie, I 1229-1750
- Fenger, O 1971: Fejde og mandebod. Studier over slægtsansvaret i germansk og gammeldansk ret
- Fenger, O - Møller Knudsen, B - Reinholdt, H 1982: "I være have". Om ret til hus og jord i middelalderbyen (*Statens humanistiske forskningsråd, Projekt Middelalderbyen*)
- Fischer, G 1950: Olso under Eikaberg 1050.1624.1950
- Friedmann, A 1959: Paris, ses rues, ses paroisses. Recherches sur les origines et l'évolution des circonscriptions paroissiales de Paris au Moyen Age
- Fulgsang, F - Hähnsen, F - Schütt, O (red) 1966: Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt (*Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte* Nr 17)
- Fügedi, E 1970: La formation des villes et les ordres mendiants en Hongrie (*Annales: Economies, sociétés, civilisation* XXV)
- Fræs Rasmussen, U 1980: Udgravninger ved Gl. Køgegård (*Historisk årbog fra Roskilde amt* 1980)
- Fræs Rasmussen, U 1982: Køge torv (*Køge Museum* 1978-82)
- Gallén, J 1946: La province de Dacie de l'ordre des frères precheurs (Institutum Historicum FF Prædicatorum. *Dissertationes historicæ XII, Helsingfors*)
- Gallén, J 1956: Antoniter (*KHL* 1)
- Gallén, J 1957: Botsakrament (*KHL* 2)
- Gallén, J 1958: Dominikanorden (*KHL* 3)
- Gallén, J 1959: Franciskanorden (*KHL* 4)
- Gallén, J 1961: Helgeandsorden (*KHL* 6)
- Galster, G 1931: Møntfundet fra Grenaa og de jyske penninge fra tiden 1146-1234 (*Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1931)
- Galster, G 1972: Unionstidens udmøntninger. Danmark og Norge 1397-1540, Sverige 1363-1521
- Ganshorn, J 1983: Nogle betragtninger over Kalundborg bys anlæggelse (*Antikvariske Studier* 6)
- Gerholm, T 1971: Prolog till en marxistisk antropologi. En diskussion om teori och metod
- Gilkær, H T 1980: In honore sancti Kanuti martyris (*Scandia* 46)

- Gissel, S 1981: Rents and other economic indications (*Desertion and Land Colonization in the Nordic Countries c 1300 – 1600*, by S Gissel m fl)
- Godfrey, J 1969: The English Parish 600 – 1300. Church History Outlines
- Grill, E 1954: Hallands städer (*Hallands Historia. Från äldsta tid till freden i Brömsebro 1645*, red C Weibull, H Arbman, A Sandklef, E Restad)
- Græbe, H 1979: J. D. Herholt og Skt Peders kirke i Næstved (*Strejflys over Danmarks bygningskultur. Festskrift til Harald Langberg*)
- Græbe, H 1983: Frådstenskirker – især i Slangerup (*Hikuin* 9)
- Grøngaard Jeppesen, T 1981: Middelalderbyens opståen (*Fynske studier* XI)
- Gurevitj, A 1979: Feodalismens oppkomst i Västευropa
- Gyllinge, J 1979: Forekomsten af ulovlige havne ca 1400-1513 med særlig henblik på Østdanmark (otryckt speciale, historie, Københavns universitet)
- Haase, C 1965: Die Entstehung der westfälischen Städte (*Veröffentlichungen des Provinzialinstituts für Westfälische Landes- und Volkskunde* I:11)
- Hadenfeldt, T 1985: Forholdet mellem kongemagten og de danske byer i 12 og 13 århundrede (otryckt speciale, historie, Ålborg universitetscenter)
- Hahn-Thomsen, P 1966: Nyborg i 800 år 1171-1971, 1 del
- Hald, K 1965: Vore Stednavne
- Hald, K 1974: Personnavne i Danmark. Middelalderen
- Hald, P L 1924: Af Thisted købstads historie (*Historisk Aarbog for Thisted Amt* IV bind)
- (ansen, H 1982: Bogens Historie. 1 Købstadens opståen og udvikling frem til slutningen af 1700-tallet)
- Haugberg, P 1900: Myntforhold og Udmyntninger i Danmark indtil 1146 (*Det Kongl Danske Videnskabernes Selskabs Skrifter, række 6, Historisk-filosofisk Afdeling* V 1)
- Haugberg, P 1906: Danmarks Myntvæsen i Tidsrummet 1146-1241 (*Det Kongl Danske Videnskabernes Selskabs Skrifter, række 6, Historisk-filosofisk Afdeling* V 3)
- Haugner, C C 1928: Rødby Købstad og Fuglse Herreds Søndre del
- Haugner, C C 1934: Nakskov Købstads Historie. Første Bind: Sankt Nikolai Kirke, Byen fra Middelalderen til 1660
- Haugner, C C 1938: Maribo Historie. Andet bind: Købstaden
- Hedeager, L – Poulsen, B – Tornbjerg, S Å 1982: Land og by – en undersøgelse af østersøkeramikens datering og spredning på Stevns (*Hikuin* 8)
- Helle, K 1961: Hákonar saga Hákonarsonar (*KHL* 6)
- Helle, K 1964: Norge blir en stat 1130-1391 (*Handbok i Norges historie* bind 3)
- Helle, K 1980: Handelsplass – by (Handelsplats – stad – omland, *RAÄ och SHM, Medeltidsstaden*, rapport 18)
- Helle, K – Nedkvitne, A 1977: Sentrumdannelse og byutvikling i norsk middelalder (se Authén Blom 1977)
- Hellmuth Andersen, H – Crabb, P J – Madsen, H J 1971: Århus søndervold. En byarkæologisk undersøgelse (*Jysk arkæologisk selskabs skrifter* bind IX)
- Helms, H J 1940: Næstved St Peders kloster (Skovkloster)
- Hermansen, V – Engelstoft, P (red) 1932: Køge bys historie
- Herzog, E 1964: Die ottonische Stadt. Die Anfänge der mittelalterlichen Stadtbaukunst in Deutschland
- Hibbert, A B 1953: The Origins of the Medieval Town Patriciate (*Past and Present* 3)
- Hilton, R (red) 1980: Övergången från feodalism till kapitalism
- Hjelholt, H (red) 1960: Sønderborg bys historie
- Hjelholt, H – Hvidtfeldt, J – Kretzschmer, K (red) 1953: Flensborg bys historie. 1 Bind Tiden indtil 1720

- Hodges, R 1982: Dark Age Economics. The origins of towns and trade AD 600-1000
- Hoffmann, E 1980: Beiträge zur Geschichte der Stadt Schleswig und des westlichen Ostseeraums im 12 und 13 Jahrhundert (*Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinsche Geschichte* 105)
- Holmberg, R 1977: Den skånska Öresundskustens medeltid (*Acta Archaeologica Lundensia* series in 8° nr 11)
- Holmberg, R 1979: Byggnadsundersökningen av Jörgen Kocks gård (*Elbogen – Malmö formminnesförenings tidskrift* 4 1979)
- HoxcerJensen, P 1983: Centralstedsteorien og de danske byer 1536-1660 (*Profiler i Nordisk senmiddelalder og renaissance. Festskrift til Poul Enemark på tresårsdagen 13 april* 1983)
- Hvidtfeldt, J – Iversen, P K 1961: Åbenrå Bys Historie. I Indtil 1720 (*Skrifter udgivne av Historisk Samfund for Sønderjylland* Nr 25)
- Hyenstrand, Å 1980: Mälaramrådets centralortsbildning i tids- och rumsperspektiv (Handelsplats – stad – omland. *RAÄ och SHM, Medeltidsstaden*, rapport 18)
- Hørby, K 1966: Øresundstolden og den skånske skibstold. Spørgsmålet om kontinuitet (*Middelalderstudier. Tilegnede Aksel E Christensen på tresårsdagen 11 september 1966*, red T E Christiansen m fl)
- Hørby, K 1974: Torvevæsen (*KHL* 18)
- Hørby, K 1977: Status Regni Dacie. Studie i Christofferlinjens ægteskabs- og alliancepolitik 1252-1319
- Hørby, K 1980a: Tiden fra 1340 til 1523 (*Danmarks historie. Bind 2 Tiden 1340-1648. Første halvbind 1340-1559*, red A E Christensen m fl)
- Hørby, K 1980b: Middelalderen (*Dansk social historie, 2 Samfundet i vikingetiden och middelalderen 800-1500*, af N Lund – K Hørby)
- Hørby, K 1984: Königlich dänische Kaufleute. Dänische Wanderkaufleute des frühen Mittelalters, ihre korporativen Organisation und ihre Beziehungen zu dänischen Städten, Handelszentren und Märkten (Gilde und Korporation in den nordeuropäischen Städten des späten Mittelalters, hrsg von K Friedland, *Quellen und Darstellungen zur Hansischen Geschichte, Neue Folge* Band XXIX)
- Ilsoe, G 1966: Dansk herremandshandel med hansekøbmændene i senmiddelalderen (*Middelalderstudier. Tilegnede A E Christensen på tresårsdagen 11 september 1966*, red T E Christiansen m fl)
- Ingers, I 1947: Ödekyrkor och klosterlämningar (*Lunds stift i ord och bild*, red G Herrlin)
- Jacobsen, A – Mørkholm, O 1967: Danske guldmøntfund fra middelalderen (*Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1966)
- Jacobsen, G 1982: Håndværkets kulturhistorie. I Håndværket kommer til Danmark. Tiden før 1550
- Jacobsen, H 1982: Byggnadsundersökning av Ronneby Heliga Kors Kyrka 1980
- Jacobsson, B 1982a: Simrishamn (*RAÄ och SHM, Medeltidsstaden*, rapport 37)
- Jacobsson, B 1982b: Trelleborg (*RAÄ och SHM, Medeltidsstaden*, rapport 38)
- Jacobsson, B 1983: Landskrona (*RAÄ och SHM, Medeltidsstaden*, rapport 48)
- Jankuhn, H – Schlesinger, W – Steuer, H (red) 1973: Vor- und Frühformen der europäischen stadt im Mittelalter, Teil I (*Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-historische Klasse, Dritte Folge*, Nr 83)
- Jansen, H M 1973: Et middelalderbysamfund tager form. Rapport fra den 2 udgravningskampagne i Svendborg i sommeren 1973 (*Fynske Minder* 1974)
- Jansen, H M 1976: De danske byers opkomst og deres handelsrelationer i tidlig

- middelalder på grundlag af det siste ti års forskningsresultater (Från medeltid till välfärdssamhälle. Nordiska historikermötet i Uppsala 1974)
- Jansen, H M – Nyberg, T – Riis, T 1977: Danske byers fremvekst og udvikling i middelalderen (se Authén Blom 1977)
- Jensen, Ch A 1927: Sfragistik og Topografi. En Studie over Bygnings- og Landskabsbillede paa danske Middelalder-Sigiller (*Festskrift til Kristian Erslev den 28 dechr 1927 fra danske historikere*, red P Nørlund)
- Jensen, J 1973: Arkæologi og historie (*Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1973)
- Jensen, S – Madsen, P K – Schiørring, O 1983: Excavations in Ribe 1979-82 (*Journal of Danish Archaeology*, volume 2)
- Jensen, V 1978: Koldings middelalderlige topografi. På baggrund af fire års arkæologiske undersøgelser (*Museet på Koldinghus. Årsberetning*, 1977)
- Jensen, V 1979: Koldings middelalderlige topografi II (*Museet på Koldinghus. Årsberetning* 1978)
- Jessen, K – Kristensen, M – La Cour, V 1930-31: Sønderjyllands historie fremstillet for det danske folk, Bind 1
- Johannesson, G 1947: Den skånska kyrkan och reformationen (*Skånsk senmedeltid och renässans* 1)
- Johansen, M 1980: Køge (se Olsen-Schiørring 1980)
- Johansen, P 1958: Die Kaufmannskirche im Ostseegebiet (Studien zu den Anfängen des europäischen Städtewesens. *Reichenau-Vorträge 1955-1956, Vorträge und Forschungen*, Band 4)
- Johansen, P 1965: Die Kaufmannskirche (*Acta Visbyensia* I)
- Junghans, K 1959: Die deutsche Stadt im Frühfeudalismus
- Just Græbe, K 1970: Tiggerklostrenes nedlæggelse i Frederik I:s tid (otrykt speciale, historie, Københavns universitet)
- Jørgensen, E 1909: Helgendyrkelse i Danmark. Studier over kirkekultur og kirkeligt liv fra det 11 aarhundredes midte til reformationen
- Jørgensen, H – Olesen, O M – Thygesen, F (red) 1980: Egernførde Bys historie
- Jørgensen, P J 1947: Dansk Retshistorie
- Khaldun, I 1967: The Muquaddimah. An Introduction to History
- Kieffer-Olsen, J 1984: Vejle i middelalderen. Studier i byens fysiske og topografiske udvikling indtil begyndelsen af 1600-tallet, dvs til og med borgmester Clemed Sørensen d y's embedstid (otrykt speciale, historie, Århus universitet)
- Kiilsgaard, Ch 1949: Rudkøbing. Topografi og Bystyre, 1 Del
- Kindström, L G 1945: Sölvesborg. Staden, bygden, borgen
- Krins, H 1968: Die frühen Steinkirchen Dänemarks
- Kjersgaard, E 1980: Københavns Historie. Bind 1 Indtil År 1600
- Klein, P A 1923: Vordingborg Købstads Historie
- Klitgaard, C 1917: Nibe Bys Historie, Indtil 1728
- Klitgaard, C 1925: Hjørring bys historie. Indtil det 19 Aarh midte
- Klitgaard, C 1928: Skagen Bys Historie indtil ca 1870
- Kraft, S – Bjurling, O 1956: Ystads Historia. Del I Från äldsta tid till 1792
- Kragh, K 1913: Kerteminde 1413 – 7 December – 1913
- Kroman, E 1956-58: Hvor gammel er Ærøskøbing (*Fynske Aarbøger* VI)
- Krongaard Kristensen, H – Vellev, J 1982: En ikke ringe ære for byen (*Skalk* 1982 nr 5)
- Koch Dahlerup, H 1982: Oversigt over middelalderlige genstande fundet i Køge (*Køge Museum* 1978-82)

- Kock, J 1977: Den romanske Budolfi kirke i Aalborg (*Hikuin* 3)
- Kubinyi, A 1977: Die Anfänge des städtischen Handwerks in Ungarn (*La Formation et le développement des métiers au moyen âge (V^e – XIVe siècles)*, Akadémiai Kiadó, Budapest)
- Kuhn, W 1977: Die deutschrechtlichen Stadtgründungen in Kleinpolen (*Die mittelalterliche Städtebildung im Südöstlichen Europa*, hrsg von H Stoob, Städteforschung A4)
- Knudsen, P C 1931: Aalborg Bys Historie, I Del
- Källström, O 1929: Kyrkan i Luntertun (se Enghoff 1929)
- La Cour, L F 1925: Korsør. Bidrag til Egnens, Byens og Havnens Historie
- La Cour, L F 1932-34: Skelskør. Bidrag til Byens Historie
- La Cour, V 1972: Danske Borganlæg til midten af det trettende aarhundrede I-II
- Langholm, S – Schiller, B (red) 1976: Historisk förändring (*Studier i historisk metode* 11)
- Lassen, T W 1980: Århus (se Olsen-Schiørring)
- Le Goff, J 1970: Ordres mendiants et urbanisation dans la France médiévale (*Annales: 2 conomies, sociétés, civilisation* XXV)
- Le Goff, J 1972: The Town as an Agent of Civilisation (*The Fontana Economic History of Europe, The Middle Ages*, ed by C M Cipolla)
- Le Goff (red) 1980: La ville médiévale (*Histoire de la France urbaine*, seuil 2)
- Lefèvre, J O 1976: "En liden, men gammel by" (*Skive 650 år*, udg af Skive kommune i anledning af Skive købstads 650 års jubilæum 15 august 1976)
- Lévi-Strauss, C 1971: Det vilda tänkandet
- Levin Nielsen, E 1969: Pedersstræde i Viborg. Købstadsarkæologiske undersøgelser 1966/67 (*Kuml* 1968)
- Liedman, S-E 1977: Motsatsernas spel. Friedrich Engels' filosofi och 1800-talets vetenskap, volym 2
- Liedman, S-E 1980: Surdeg. En personlig bok om idéer och ideologier
- Liepe, A 1984: Medeltida lantkyrkobygge i Varend (*Kronobergsboken* 1984-85)
- Liisberg, B 1912 Stubbekøbing gennem Tiderne
- Lind, Th 1955: Svaneke bys historie
- Lindahl, F 1969: To middelalderlige seglstamper fra Stege (*Nationalmuseets Arbejdsmark* 1969)
- Lindal, H 1956: Trelleborgs Medeltid
- Lindberg Nielsen, C 1942: Varde Bys Historie
- Lindberg Nielsen, C 1943: Ringkøbing Købstads Historie
- Lindholm, F 1930: Landskrona. Från äldsta tid till nuvarande tid
- Lindkvist, T 1979: Landborna i Norden under äldre medeltid (*Acta Universitas Upsaliensis. Studia Historica Upsaliensia* 110)
- Lindquist, S-O 1981: Sockenbildningen på Gotland. En kronologisk studie (*Gotländsk Arkiv* 1981)
- Linton, M 1968: Priser (*KHL* 13)
- Linton, M 1971: Drottning Margareta. Fullmäktige fru och rätt husbonde. Studie i Kalmarunionens förhistoria
- Lorenzen, V 1912: De danske helligaandsklostres bygningshistorie (*De danske klostres bygningshistorie* I)
- Lorenzen, V 1914 De danske franciskanerklostres bygningshistorie (*De danske klostres bygningshistorie* II)
- Lorenzen, V 1920: De danske dominikanerklostres bygningshistorie (*De danske klostres bygningshistorie* III)

- Lorenzen, V 1924: De danske karmeliterklostres bygningshistorie (*De danske klostres bygningshistorie* V)
- Lorenzen, V 1926: De danske antonitterklostres bygningshistorie (*De danske klostres bygningshistorie* VII)
- Lorenzen, V 1927: De danske Johanniterklostres bygningshistorie (*De danske klostres bygningshistorie* VIII)
- Lorenzen, V 1935: Graabrødre Klosters og Kirkes Bygningshistorie (*Fra Viborg Amt* 1935)
- Losman, B 1972: Drottning Margaretas ekonomi och donationspolitik (*Scandia* 38)
- Loyn, H R 1962: Anglo-Saxon England and the Norman Conquest (*Social and economic history of England*, ed by A Briggs)
- Lundberg, E 1940: Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden 1000-1400
- Lunde, Ø 1977: Trondheims fortid i bygrunnen (*Riksantikvarens skrifter* 2)
- Lunden, K 1972: Økonomi og samfunn. Synspunkt på økonomisk historie
- Løkkegaard Poulsen 1980: Undersøgelse af en middelaldergrav i Nysted (*Lolland-Falsters stiftsmuseums årsskrift* 1980)
- Maaløe, L 1936: Assens gennem 700 Aar
- Mackeprang, M 1895-97: De danske fyrstelen i middelalderen. Deres udvikling og statsretslige stilling. Et forsøg (*D Historisk Tidsskrift* VI:6)
- Mackeprang, M 1900: Dansk købstadstyrelse fra Valdemar Sejr til Kristian IV
- Mackeprang, M 1900-02: De danske købstæders skattevesen indtil begyndelsen af det 17 århundrede (*D Historisk Tidsskrift* VII:3)
- Mackeprang, M 1927: Middelalderlige Kirkeudvidelser (*Festskrift til Kristian Erslev den 28 Decbr 1927* fra danske historikere, red P Nørlund)
- Mackeprang, M (red) 1943: Tønder gennem tiderne, skrevet af danske forfattere (*Skrifter udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland* Nr 3)
- Malmer, M P 1963: Metodproblem inom järnålderns konsthistoria (*Acta Archaeologica Lundensia*, series in 8° N° 3)
- Marstrand, E 1984: Randers bys topografiske udvikling i middelalderen, med særlig vægt på det arkæologiske fundmateriale (otryckt speciale, middelalderarkæologi, Århus universitet)
- Maschke, E - Sydow, J (red) 1973: Stadt und Ministerialität (*Veröffentlichungen der Kommission für geschichtliche Landeskunde in Baden-Württemberg* B 76)
- Matthiessen, H 1914: En middelalderlig Kirketomt i Holbæk (*Fra Holbæk Amt* VIII)
- Matthiessen, H 1927: Middelalderlige byer. Beliggenhed og baggrund
- Meckseper, C 1982: Kleine Kunstgeschichte der deutschen Stadt im Mittelalter
- Meisen, K 1931: Nikolauskult und Nikolausbrauch im Abendland. Eine kultgeographische volkskundliche Untersuchung (*Forschungen zur Volkskunde* 9-12)
- Merrington, 1980: Stad och land i övergången till kapitalism (*Övergången från feodalism till kapitalism*, red R Hilton)
- Mettjes, G 1975: Rekonstruktion und bauhistorische Stellung der Nikolaikirche zu Schleswig (*Beiträge zur Schleswiger Stadtgeschichte* 20)
- Moberg, C-A (red) 1981: Similar Finds - Similar Interpretations?
- Moltke, E 1950: De danske runemønter og deres prægere (*Nordisk Numismatisk Årsskrift* 1950)
- Morris, R 1979: Cathedrals and Abbeys of England and Wales. The Building Church, 600-1540
- Müller, W 1974: Der Beitrag der Pfarreigeschichte zur Stadtgeschichte (*Historisches Jahrbuch im Auftrag der Görres-Gesellschaft* 94)

- Mårtensson, A W 1981: S:t Stefan i Lund (*Förening Det Gamla Lunds årsskrift* 62)
- Møller Knudsen, B 1980: . alborg (se Olsen-Schiørring 1980)
- Møller Knudsen, B 1982: Boder (*Fortid og Nutid* 1982)
- Nevéus, C 1974: Trälarna i landskapslagarnas samhälle. Danmark och Sverige
- Nickel, E 1973: Magdeburg in karolingisch-ottonischer Zeit (se Jankuhn m fl 1973)
- Nielsen, I 1973: Bypatriciatet i Roskilde og Ribe og dets besiddelse af landgods indtil slutningen af det 15 århundrede (otryckt speciale, historie, Århus universitet)
- Nielsen, I 1980a: Ribe (se Olsen-Schiørring 1980)
- Nielsen, I 1980b: Roskilde (se Olsen-Schiørring 1980)
- Nielsen, I 1981: Torvene i Ribe (*Hikuin* 7)
- Nielsen, I – Schiørring, O 1979: Roskildes middelalder på kort (*13 bidrag til Roskilde by og egn's historie*, red F A Birkebæk)
- Nielsen, N V 1899: Præstø Købstads og Klosters Historie
- Nielsen, O 1883-84: Topografiske Småting (*D Historisk Tidsskrift* V:4)
- Nielsen, R 1925: Næstved Købstads Historie. Første Del 1135-1536
- Nielsen, R 1930: Næstved Købstads Historie. Tredie Del Næstved Kirker
- Nielsen, S 1978: Borgen i Stege (*Antikvariske Studier* 2)
- Nielsen, S 1980: Stegeborg (*Skalk* 1980 nr 4)
- Nilsson, S A 1968: Halmstads Historia. Del I Den Danska Tiden
- Nilsson, Th 1976: Hus och huskonstruktioner (Uppgrävt förflutet för PKbanken i Lund, red A W Mårtensson, *Archaeologica Lundensia* VII)
- Norn, O 1952: Kirker og klostre i middelalderen (se von Spreckelsen 1952)
- Nybo Rasmussen, J 1974: Tiggerordner (*KHL* 18)
- Nyborg, E 1979: Enkeltmænd og fællesskaber i organiseringen af det romanske sognekirkebyggeri (*Strejflys over Danmarks bygningskultur, festskrift til Harald Langberg*)
- Nystrøm, A 1974: De middelalderlige stenboder på Sct Peders Kirkeplads, Næstved
- Nørregård, G 1977: Nykøbing på Falster gennem tiderne. Første del, Dronningernes by
- Oldeberg, A 1966: Metallteknik under vikingatid och medeltid
- Olsen, G 1943: De danske købstæder gennem tiderne (*Vi og vor fortid* nr 10)
- Olsen, O 1961: St Jørgensbjerg kirke (*Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1960)
- Olsen, O 1963: Sankt Ibs Kirke i Vindebode (*Fra Københavns Amt* 1962)
- Olsen, O 1972a: Die frühen Städte im Dänemark – Forschungsstand (Frühe Städte im westlichen Ostseeraum, red H Hinz, *Kiel Papers* 72)
- Olsen, O 1972b: Sankt Mikkel i Slagelse (*Nationalmuseets Arbejdsmark* 1972)
- Olsen, O 1975: Nogle tanker i anledning af Ribes uventet høje alder (*Fra Ribe Amt* XIX)
- Olsen, O – Friis, P 1966: Sankt Olai i Hjørring (*Nationalmuseets Arbejdsmark* 1966)
- Olsen, O – Schiørring, O 1980: Ti Byer, Diskussionsoplæg til mødet på Skarrildshus maj 1980 (*Projektet Middelalderbyen, Statens humanistiske forskningsråd*)
- Olsen, O – Schmidt, H 1977: Fyrkat. I Borgen og bebyggelsen
- Paludan, H 1977: Tiden 1241-1340 (*Danmarks historie, Bind I Tiden indtil 1340*, red A E Christensen m fl)
- Panten, A A 1981: Die Hauswirte Husums im Jahre 1438 (*Familienkundliches Jahrbuch, Schleswig-Holstein, Jahrgang* 20)
- Pasternak, J 1960: Erik af Pommern og købstadsforordningen af 1422 15 feb (*Scandia* 26)

- Pauli, U 1983: Lantmäterikartor dokumenterar Lommahistoria? (*Ale* 1983 nr 1)
- Pedersen, L 1926: Helsingør i Sundtoldstiden 1426-1857
- Persson, E – Persson, O 1981: Medeltidsfolket från kvarteret Repslagaren (se Mårtensson 1981)
- Persson, O 1976: Undersökning av människoskelett (Uppgrävt förflutet för PKbanken i Lund, red A W Mårtensson *Archaeologica Lundensia* VII)
- Petersen, C V (red) 1927: Vejle Bys Historie 1327-1927
- Petersen, E 1960: Die St Trinitatis- oder Heiliggeistkirche (*Beiträge zur Schleswiger Stadtgeschichte* 5)
- Phytian-Adams, C 1978: Urban Decay in Late Medieval England (*Towns in Societies. Essays in Economic History and Historical Sociology*, edited by Ph Abrams – E A Wrigley)
- Pirenne, H 1925: Medieval Cities. Their Origins and the Revival of Trade
- Platt, C 1976: The English Mediæval Town
- Pontoppidan, E 1769: Den danske Atlas eller Konge-Riget Dannemark V
- Poulsen, B 1979: Møntbrug i Danmark 1100-1300 (*Fortid og Nutid* 28)
- Pounds, N J G 1974: An Economic History of Medieval Europe
- Radtke, C 1975: Historische Untersuchungen zur Schleswiger Nikolaikirche (*Beiträge zur Schleswiger Stadtgeschichte* 20)
- Radtke, C 1977: Aula und castellum. Überlegungen zur Topographie und Struktur des Königshofes in Schleswig (*Beiträge zur Schleswiger Stadtgeschichte* 22)
- Ramsing, H U 1940: Københavns Historie og Topografi. I Middelalderen 1-3
- Randsborg, K 1980: The Viking Age in Denmark. The formation of a state
- Rasmussen, P 1972: stud (*KHL* 17)
- Rasmussen, P – Albeck, G 1951: Ebeltoft Købstads Historie
- Redin, L 1976: Lagmanshejdan. Ett gravfält som spegling av sociala strukturer i Skanör (*Acta Archaeologica 8undensia* series in 4° nr 10)
- Redin, L 1982: Laholm (*RAÄ och SHM, Medeltidsstaden*, rapport 39)
- Redin, L 1983: Falkenberg (*RAÄ och SHM, Medeltidsstaden*, rapport 43)
- Reinholdt, H 1979: Svendborgs middelalderlige topografi (otryckt speciale, middelalderarkæologi, Århus universitet)
- Reinholdt, H 1980: Svendborg (se Olsen-Schiørring 1980)
- Reynolds, S 1977: An Introduction to the History of English Medieval Towns
- Riis, T 1970: Villici og coloni indtil 1340. Et forsøg på en begrepsanalyse (*Landbohistoriske studier tilegnede Fridlev Skrubbeltrang på halvfjerdsårsdagen den 5 august 1970*, red S Gissel)
- Riis, T 1973: Sct Nicolai i Svendborg – en købmandskirke? (*Fynske Minder* 1972)
- Romberg, T 1982: Malmös tidiga bebyggelse – några resultat av stadsarkeologiska undersökningar (*Bebyggelsehistorisk tidskrift* 3)
- Rosén, J 1959: Erikskrönikan (*KHL* 4)
- Rosenberg, B 1984: Åhus (*RAÄ och SHM, Medeltidsstaden*, rapport 52)
- Rosengren, E 1980: Rapport över byggnadsarkeologisk undersökning av S:t Laurentii kyrka, Falkenberg, Halland (otryckt rapport, Landsantikvarien, Halmstad)
- Rydbeck, M 1949: Åhus kyrka – en byggnadshistorik (800 år i Åhus, utgiven i anledning av Åhus 800-årsjubileum 1949, red C Olofson – S N Röstin)
- Röschmann, J 1963: Vorgeschichte des Kreises Flensburg
- Sach, A 1875: Geschichte der Stadt Schleswig nach urkundlichen Quellen
- Salomonson, B – Tomner, L – Bager, E 1971: Malmö stads historia. Första delen Forntid och medeltid. Bebyggelsen till 1820

- Sandklef, A 1963: Varbergs Historia
- Sandnes, J 1981: Settlement Development in the Late Middle Ages approx 1300-1540 (*Desertion and Land Colonization in the Nordic Countries c 1300 - 1600*, by S Gissel m fl)
- Sarfati, H 1977: Archaeology and the Town in the Netherlands (*European Towns. Their Archaeology and Early History*, ed by M W Barley)
- Schietzel, K 1979: Handwerk und Handel in Haithabu - Probleme der interpretation (*Zeitschrift für Archäologie* 13)
- Schildhauer, J - Fritze, K - Stark, W 1981: Die Hanse
- Schiørring, O 1980: Horsens (se Olsen - Schiørring 1980)
- Schiørring, O 1983: Århus. Excavation of the Medieval Town Hall and Square (*Journal of Danish Archaeology*, volume 2)
- Schledermann, H 1970: The idea of the town: typology, definitions and approaches to the study of the medieval town in northern Europe (*World Archaeology* 2)
- Schmidt-Petersen J P 1929: Chronik der Stadt Bredstedt (otryckt manus, Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Flensborg)
- Schulz, C G 1941: Vordingborg. Nogle Træk af By- og Borganlæggets Befæstning. Vordingborgs til Marie indviede Kirke (*Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1941)
- Schwetlik, L 1961: Der hansisch-dänische Landhandel und seine Träger 1484-1519 I (*Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* 85/86)
- Schück, A 1926: Studier rörande det svenska stadsväsendets uppkomst och äldsta utveckling
- Schäfer, D 1927: Das Buch des lübeckischen Vogts auf Schonen (*Hansische Geschichtsquellen* 4)
- Scocozza, B 1976: Klassekampen i Danmarks historie. I Feudalismen - med et indledende afsnit om den historiske materialisme
- Secher Madsen, L 1983: Haderslev i Middelalderen. Studier i byens fysiske och topografiske udvikling indtil hertug Hans den ældres regeringstid (otryckt speciale, historie, Århus universitet)
- Simson, P 1900: Der Artushof in Danzig und seine Bruderschaften, Die Banken
- Sjoberg, G 1960: The Preindustrial City. Past and Present
- Skaarup, J 1981: Wysby på Erre (*Skalk* 1981 nr 4)
- Skansjö, S 1980: Malmös tidigmedeltida föregångare? Om Lomma såsom stadsbildning eller bondby enligt det äldsta skriftliga källmaterialet (*Ale* 1980 nr 2)
- Skansjö, S 1983: Söderslätt genom 600 år. Bebyggelse och odling under äldre historisk tid (*Skånsk senmedeltid och renässans* 11)
- Skyum-Nielsen, N 1971a: Kvinde og Slave. Danmarkshistorie uden retouche 3
- Skyum-Nielsen, N 1971b: Slaveriet i Norden set mod international baggrund (*Beretning. Foredrag og forhandlinger ved det nordiske historikermøde i København 1971*)
- Snedker, K 1962: Skemminge kirke (*Lolland-Falsters Stiftsmuseum. Årsskrift* 1962)
- Southern, R W 1970: r estern Society and the Church in the Middle Ages
- Sprandel-Kraft, L 1978: Handel und Gewerbe und ihre Träger im Spätmittelalterlichen Viborg (Dänemark) (*Hansische Geschichtsblätter* 96)
- Steen Jensen, J 1974: Danish Money in the Fourteenth Century (*Medieval Scandinavia* 6)
- Steen Jensen, J 1982: Monetary Circulation in Denmark c1350-c1500 (*Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad* 1981)

- Steen Jensen, J 1983: Et prævestykke fra Lund c 1070 (*Nordisk Numismatisk Årsskrift* 1983 nr 1)
- Stenholm, L 1984: Avaskär/Kristianopel (*RAÄ och SHM, Medeltidsstaden*, rapport 51)
- Stenholm, L 1985: Ronneby (*RAÄ och SHM, Medeltidsstaden*, rapport 64)
- Stiesdal, H 1979: Nørrevold. Undersøgelserne 1974-78 (*Nordslesvigske Museer* 6)
- Stiesdal, H 1983a: Grave i tidlige vesttårne (*Hikuin* 9)
- Stiesdal, H 1983b: Tidlige sjællandske og lolland-falsterske vesttårne (*Kirkens bygning og brug. Studier tilegnet Elna Møller*)
- Stiesdal, H 1984: Nye kirkeundersøgelser (*Nyt fra Nationalmuseet* 1984 nr 22)
- Stoianovich, T 1976: French Historical Method. The Annales Paradigm
- Stoob, H 1959: Minderstädte. Formen der Stadtentstehung im Spätmittelalter. (*Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, Band 64)
- Stoob, H 1970: Forschungen zum Städtewesen in Europa. Band I Räume, Formen und Schichten der mitteleuropäischen Städte. Eine Aufsatzfolge.
- Stummann Hansen, S 1982: Andersminde – en vikingetidlig bebyggelse nær Ribe (*Mark og mønt* 18)
- Stürup, B 1977: Trangstrædegravningen (*Hikuin* 3)
- Sundbo, A 1931: Frederikssund og købstaden Slangerups Historie
- Sundnér, B 1982: Maglarp – en tegelkyrka som historiskt källmaterial (*Acta Archaeologica Lundensia* series in 4° nr 15)
- Süberkrüb, H 1973: Der deutsche Kaufmann als Gast in den dänischen Städten im 13. Jahrhundert (*Stadt und Land in der Geschichte des Ostseeraums. Wilhelm Koppe zum 65 Geburtstag*, hrsg von K Friedland)
- Svanberg, J 1983: Medeltida byggmästare
- Svenstrup, C 1939: Er Grenaa By og Kirke afbrændt under Krigen in 1627? (*Fra Randers Amt* 33)
- Svenstrup, C 1939-48: Grenaa Bys Historie. Bind A Den almindelige byhistorie. I Halvbind tiden før 1800
- Søgaard, H 1961: Det ældste Århus
- Søndergaard Jacobsen, J 1969: Lemvig Købstads Historie
- Tesch, S 1982: Ystad I (*RAÄ och SHM, Medeltidsstaden*, rapport 44)
- Thiesen, C 1926: Bogen om Skive
- Thomsen, A 1936-37: Holbæk Købstads Historie
- Thorvildsen, E 1972: "Dankirke" (*Nationalmuseets Arbejdsmark* 1972)
- Thrane, H – Nyberg, T – Grandt-Nielsen, F – Venge, M 1982: Odense Bys historie (udg af Odense Kommune)
- Thun, E 1967: Medieval Tommarp (*Acta Archaeologica Lundensia*, series in 8° nr 5)
- Thålin-Bergman, L 1983: Der wikingerzeitliche Werkzeugkasten vom Mästermyr auf Gotland (Das Handwerk in vor- und frühgeschichtlicher Zeit Teil II, hrsg von H Jankuhn m fl, *Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-historische Klasse, Dritte Folge*, Nr 123)
- Toulmin, S – Goodfield, J 1979: Människan upptäcker tiden. Utvecklingstankens historia
- Tynell, L 1913-21: Skånes medeltida dopfuntar
- Ulbricht, I 1978: Die Geweihbearbeitung in Haithabu (*Die Ausgrabung in Haithabu* 7)
- Ulsig, E 1968: Danske adelsgodser i middelalderen
- Ulsig, E 1981: Landbor og bryder, skat og landgilde. De danske fæstebønder og deres afgifter i det 12 og 13 århundrede (*Middelalder, metode og medier. Festskrift til Niels Skyum-Nielsen på 60-årsdagen den 17 oktober 1981*)

- Ulsig, E 1983: Kronens kamp for bevarelsen af skattegodset 1241-1396 (*Profiler i Nordisk senmiddelalder og renaissance. Festskrift til Poul Enemark på tresårsdagen 13 april 1983*, red S E Green-Pedersen m fl)
- Ulsig, E – Kjær Sørensen, A 1981: Studier i Kong Valdemars Jordebog – Plovtalsliste og Møntskat (*D Historisk Tidsskrift* 1981)
- Wallin, L 1983: Bebyggelserester från medeltid – 1700-tal i kvarteret Parken, Torekov, Skåne (*RAÄ och SHM, rapport UV* 1983:18)
- van Es, W A 1973: Die neuen Dorestad-Grabungen 1967-1972 (se Jankuhn m fl 1973)
- Varnild, I 1954: En bestemmelse af gildets skiftende rolle indenfor dansk bystyre indtil ca 1450 (otryckt speciale, historie, Københavns universitet)
- Weber, M 1921: Die Stadt (*Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* 47)
- Weibull, C G 1945: Sölvesborg. Stadens historia genom femhundra år
- Weibull, C 1922: Lübeck och Skånemarknaderna. Studier i Lübecks pundtullsböcker och pundtullkvitton 1368-1369 och 1398-1400 (*Skrifter utgivna av Fahlbeckska stiftelsen* II)
- Weibull, L 1914-17: Den skånska kyrkans äldsta historia (*Historisk tidskrift för Skåneland* V)
- Weibull, L 1946: S:t Knut i Österled (*Scandia* 17)
- Vellev, J 1973: Die Ausgrabung der Rundkirche "St Mikaelis" in Schleswig (*Beiträge zur Schleswiger Stadtgeschichte* 18)
- Vellev, J 1977: Arkæologiske undersøgelser i Randers 1873-1977 (*Hikuin* 3)
- Vellev, J 1978: Sct Mikkels kirke i Viborg (*MIV, Museerne i Viborg Amt* 8)
- Vellev, J 1979: Viborgs middelalderlige topografi (*MIV, Museerne i Viborg Amt* 9)
- Vellev, J 1980: Vikingetidens kunst i Viborg (*MIV, Museerne i Viborg Amt* 10)
- Venge, M 1980: Tiden 1523 til 1559 (*Danmarks historie, Bind 2 Tiden 1340-1648, Første halybind 1340-1559*, red A E Christensen m fl)
- Vestergaard, O 1965: Lidkøb (*KHL* 10)
- Vestergaard, O 1966a: Forkøb, Landkøb og Forprang i middelalderlig dansk handelslovgivning (*Middelalderstudier tilegnede Aksel E Christensen på tresårsdagen 11 september 1966*, red T E Christiansen m fl)
- Vestergaard, O 1966b: Marked (*KHL* 11)
- Wheatley, P 1972: The concept of urbanism (*Man, Settlement and Urbanism*, edited by P J Ucko m fl)
- Widén, H 1944: En kyrka försvinner. Forskningar på platsen för den gamla kyrkan i Torekov (*Skånes Hembygdsförbunds årsbok* 1944)
- Wienberg, J 1983: De kirkelige institutioner i Tønsberg. En undersøgelse af den kirkelige topografi og en vurdering af kirkens rolle i middelalderbyens udvikling (otryckt speciale, middelalderarkæologi, Århus universitet)
- Wihlborg, A 1981: Helsingborg (*RAÄ och SHM, Medeltidsstaden*, rapport 32)
- Wijkander, K 1983: Kungshögar och sockenbildning. Studier i Södermanlands administrativa indelning under vikingatid och tidig medeltid (*Sörmländska handlingar* 39)
- Wiley, G R – Sabloff, J A 1974: A History of American Archaeology
- Wiśniowski, E 1974: Einige Bemerkungen über die polnischen Stadtpfarreien im Mittelalter (*Miscellanea Historiae Ecclesiasticae* V)
- Vogel, V 1983: Archäologische Stadtkernforschung in Schleswig 1969-1982 (*Ausgrabungen in Schleswig. Berichte und Studien* 1)
- Wolf, E 1971: Bönder. En socialantropologisk översikt av bondesamhällets utveckling
- von Möller, P 1874: Bidrag till Hallands historia I

- von Spreckelsen, P (red) 1952: Randers købstads historie
 Wählin, H 1939: Landskrona forna kyrka och dess minnesmärken
 Wählin, Th 1918: Mariakyrkans i Ystad byggnadshistoria (*Festskrift, utgiven av Ystads fornminnesförening*)
 Yrliid, I 1976: I hopp om det eviga livet
 Yrwing, H 1980: De sk köpmanskyrkorna (*Fornvännen* 1980 1)
 Zachariassen, Z K 1952: Kirkeruinen ved Kirkedal på Hobros Markjorder (*Fra Randers Amt* 1952)
 Zahrtman, M K 1927: Rønne by og borgere
 Zaske, N 1970: Mittelalterlicher Backsteinbau Norddeutschlands als Geschichtsquelle (*Neue Hansische etudien*, hrsg von K Fritze m fl)
 Zimmermann, G 1958-59: Patrozinienwahl und Frömmigkeitswandel im Mittelalter (*Würzburger Diözesan – Geschichtsblätter* 20-21)
 Ödman, A 1983: Lyckå (*RAÄ och SHM, Medeltidsstaden*, rapport 47)
 Ørberg, P G 1970: En by ved havet. Sæby Købstads historie, 1 del
 Österberg, E 1978: Historia och arkeologi (*RAÄ och SHM, rapport 1978:2*)
 Österberg, E 1981: Social Aspects (*Desertion and Land Colonization in the Nordic Countries c 1300 – 1600*, by S Gissel m fl)

Förkortningar

ABH	Aktstykker til Bornholms historie
Adam	Magistri Adam Bremensis Gesta Hammaburgensia Ecclesiae Pontificum (med dansk översättning, Adam af Bremen)
APD	Acta pontificum Danica
APL	Acta processus litium
Danc	
Kanc Reg	Danske Kancelliregistranter 1535-50
DD	Diplomatarium Danicum (med dansk översättning i Danmarks Riges Breve)
DF	Diplomatarium Flensborgense
Dipl	
Christ Primi	Diplomatarium Christierni Primi
DGK	Danmarks gamle købstadslovgivning
DGL	Danmarks gilde- og lavsskraer
DM	Danske Magazin
DMA	Danmarks Middelalderlige Annaler
DV	Diplomatarium Vibergense
Due Dipl	Dueholms Diplomatarium
Fr I Reg	Kong Frederik den Førstes danske Registraturer
GD	Gammeldanske diplomer
HD	Harsyssels Diplomatarium
HU	Hansisches Urkundenbuch
JLÄ	Jordeböcker över Lunds ärkesätes gods vid medeltidens slut
Kanc Brevb	Kancelliets Brevbøger
KHL	Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid
KVJ	Kong Valdemars Jordebog
LDG	Lunde Domkapitels Gavebøger

LSL	Lunds stifts landebok
LÄU	Lunds Ärkestifts urkundsbok
Mat	Det danske Landbruk, fremstillet paa Grundlag af Forarbejderne til Christian V:s Matrikel
Missiver	Missiver fra kongerne Christiern I:s og Hans's Tid
PRF	Privilegier, Resolutioner och förordningar för Sveriges städer
Præsteindb	Præsteindberetninger til Ole Worm
Prästrel	Prästrelationerna från Skåne och Blekinge
RAH	Die Recesse und andere Akten der Hansetage von 1256-1430
RAÄ	Riksantikvarieämbetet
Rep	Repertorium diplomaticum regni Danici mediaevalis
RJ	Roskildekirkens jordbøger og regnskaber
RO	(Ribe Oldmoder) Samling af Adkomster, Indtægtsangivelser og kirkelige Vedtægter for Ribe Domkapittel og Bispestol nedskrevet 1290-1518 kaldet "Oldmoder"
Saxo	Saxonis Gesta Danorum (med dansk översättning i Saksen Danesaga)
SGDL	Samling af gamla danske love
SHM	Statens historiske museer
SLM	Der Stralsunder Liber memorialis
Snorre	Snorri Sturluson Heimskringla (med norsk översättning i Snorre Sturlasson Kongesagaer)
SRD	Scriptores rerum Danicarum medii ævi
SSJ	Sønderjyske Skatte- og Jordebøger fra Reformationstiden
SSL	Sjællands Stifts Landebog
Sv Dipl	Svenskt Diplomatarium från och med 1401
Trap	J P Trap, Danmark, femte Udgave
Vitæ	Vitæ Sanctorum Danorum (med dansk översättning i Danske Helgeners Levned)
ZSS	Das Zweite Stralsundische Stadtbuch
ZWS	Das Zweite Wismarsche Stadtbuch
ÆDA	De ældste danske Archivregistraturer
ÄRS	Das älteste Rostocker Stadtbuch
ÄSS	Das älteste Stralsundische Stadtbuch
ÄWS	Das älteste Wismarsche Stadtbuch

ACTA ARCHAEOLOGICA LUNDENSIA

Series prima in 4°

1. CARL-AXEL ALTHIN, *The Chronology of the Stone Age Settlement of Scania, Sweden. I.* 1954.
2. BERTA STJERNQUIST, *Simris. On Cultural Connections of Scania in the Roman Iron Age.* 1955.
3. HANNA RYDH, *Rang Mahal.* 1959.
4. MÄRTA STRÖMBERG, *Untersuchungen zur jüngeren Eisenzeit in Schonen.* 1961. I Textband. II Katalog und Tafeln.
5. BERTA STJERNQUIST, *Simris II. Bronze Age Problems in the Light of the Simris Excavation.* 1961.
6. BERTA STJERNQUIST, *Ciste a cordoni (Rippenzisten). Produktion-Funktion-Diffusion.* 1967. I. Textband, II. Katalog und Tafeln.
7. CARL CULLBERG, *On Artifact Analysis.* 1968.
8. GÖRAN BURENHULT, *The Rock Carvings of Götaland.* 1973. II. Illustrations.
9. BIRGITTA HÅRDH, *Wikingerzeitliche Depotfunde aus Südschweden.* Katalog und Tafeln. 1976.
10. LARS REDIN, *Lagmanshejdan – ett gravfält som spegling av sociala strukturer i Skanör.* 1976.
11. JOHAN CALLMER, *Trade Beads and Bead Trade in Scandinavia ca 800-1000 A.D.* 1977.
12. LARS LARSSON, *Ageröd I:B – Ageröd I:D. A study of Early Atlantic Settlement in Scania.* 1978.
13. AXEL CHRISTOPHERSEN, *Håndverket i forandring – Studier i horn- och beinhåndverkets utvikling i Lund ca 1000-1350.* 1980.
14. MÄRTA STRÖMBERG, *Ingelstorp. Zur Siedlungsentwicklung eines südschwedischen Dorfes.* 1982.
15. BARBRO SUNDNÉR, *Maglarp – en tegelkyrka som historiskt källmaterial.* 1982.
16. KRISTINA JENNBERT, *Den produktiva gåvan. Tradition och innovation i Sydskandinavien för omkring 5300 år sedan.* 1984.
17. MATS LARSSON, *Tidigneolitikum i Sydvästskåne. Kronologi och bosättningsmönster.* 1984.
18. BOZENA WYSZOMIRSKA, *Figurplastik och gravskick hos Nord- och Nordösteuropas neolitiska fångstkulturer.* 1984.

Series altera in 8°

1. ERIK CINTHIO, *Lunds domkyrka under romansk tid.* 1957.
2. MATS P. MALMER, *Jungneolithische Studien.* 1962.
3. MATS P. MALMER, *Metodproblem inom järnålderns konsthistoria.* 1963.
4. BRITA MALMER, *Nordiska mynt före år 1000.* 1966.
5. EGON THUN, *Medieval Tommarp.* 1967.

6. GAD RAUSING, *The Bow*. 1967.
7. MÄRTA STRÖMBERG, *Der Dolmen Trollasten in St. Köpinge, Schonen*. 1968.
8. BERTA STJERNQUIST, *Beiträge zum Studium von bronzezeitlichen Siedlungen*. 1969.
9. MÄRTA STRÖMBERG, *Die Megalithgräber von Hagestad*. 1971.
10. MÄRTA STRÖMBERG, *Studien zu einem Gräberfeld in Löderup*. 1975.
11. RIKARD HOLMBERG, *Den skånska Öresundskustens medeltid*. 1977.
12. LARS LARSSON, *Ageröd V. An Atlantic Bog Site in Central Scania*. 1983.
13. ANDERS ANDRÉN, *Den urbana scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark*. 1985.

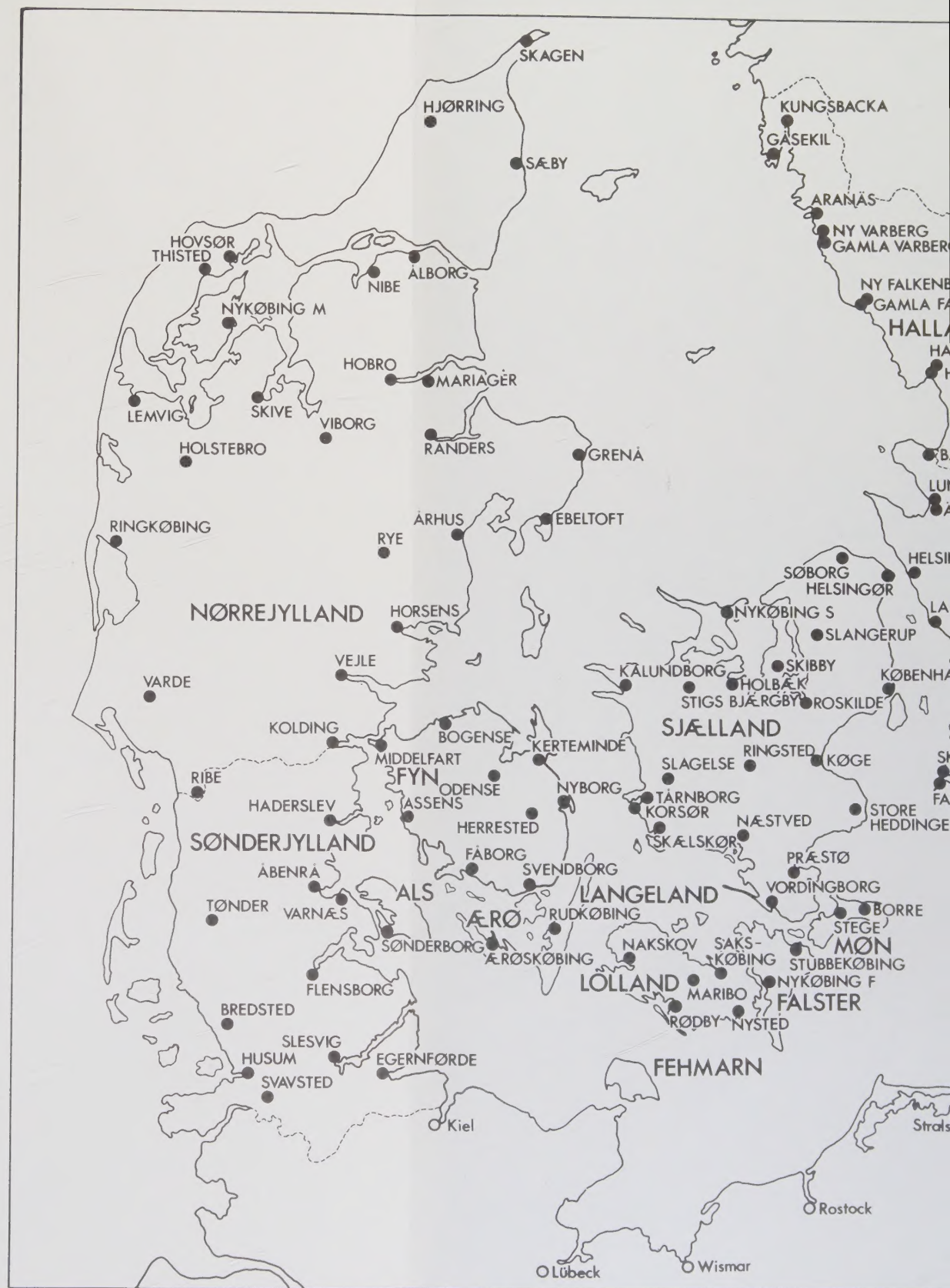
Series tertia in 8° minore

1. STIG WELINDER, *Tidigpostglacialt mesoliticum i Skåne*. 1971.
2. BARBRO JOHNSEN-WELINDER och STIG WELINDER, *Järnåldersgravfält i 9 ålardalen*. 1973.
3. BIRGITTA HULTHÉN, *On Documentation of Pottery*. 1971.
4. STIG WELINDER, *Prehistoric Agriculture in Eastern Middle Sweden*. 1975.
5. MARGIT FORSSTRÖM, *Keramik från Visby – en modell för databehandling av arkeologiskt fyndmaterial från medeltiden*. 1976.
6. BIRGITTA HÅRDH, *Wikingerzeitliche Depotfunde aus Südschweden. Probleme und Analysen*. 1976.
7. STIG WELINDER, *Ekonomiska processer i förhistorisk expansion*. 1977.
8. STIG WELINDER, *Prehistoric Demography*. 1979.
9. STIG WELINDER, *The Ecology of Long-term Change*. 1983.

Published by the Institute of Archaeology, University of Lund (Lunds universitets historiska museum).

Editor: Professor Lars Larsson

Krafts torg 1, S-223 50 Lund, Sweden.

Acta Archaeologica Lundensia

Series in 8° Nr 13

Det tar idag 15 minuter att resa med pendeltåg mellan Lund och Malmö. Men denna korta tripp skiljer två städer som inte bara har helt olika karaktär utan också helt olika ursprung. Lund var under medeltiden den stora ärkebiskopsstaden med domkyrka och 21 små romanska sockenkyrkor spridda runt i staden, medan Malmö var den viktiga köpstaden vid Öresund. En stad som till skillnad från Lund var kyrkoorganisatoriskt samlad kring en enda mycket stor gotisk stadskyrka.

Dessa mycket tydliga strukturella skillnader mellan de båda grannstäderna är en av de metodiska utgångspunkterna i *Den urbana scenen*, en studie av urbaniseringen i det medeltida Danmark (nuvarande Syd-sverige, Danmark och norra Västtyskland). Arbetet är ett försök att skildra hur denna urbanisering var möjlig och vad den innebar i ett samhälle som tidigare knappast känt existensen av städer.

I första delen av boken systematiseras de medeltida städerna på ett nytt sätt, utifrån de så olika kyrkoorganisatoriska lösningarna. Och i bokens andra del skildras den medeltida urbaniseringen som en del av det dåtida, feodala samhället. Mot tidigare uppfattningar hävdar författaren att de medeltida städerna inte får ses som isolerade och att det medeltida stadsbegreppet inte får uppfattas för enhetligt, eftersom den urbana scenen förändrades även under medeltiden.

För de *lokalhistoriskt* intresserade är upplysningar om de enskilda städerna samlade i olika appendices i slutet av boken.

Anders Andrén, född 1952, är verksam vid Arkeologiska institutionen, Lunds universitet.